

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY TA'LIM,
FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI
O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
MAKTABGACHA VA MAKTAB TA'LIMI VAZIRLIGI
TOSHKENT DAVLAT PEDAGOGIKA
UNIVERSITETI**

**Filologiya fanlari doktori, professor
Qurdosh Qahramonovning
70 yilligiga bag'ishlangan**

**“O'ZBEK
ADABIYOTSHUNOSLIGINING
DOLZARB MASALALARI”
mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya
materiallari**

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY TA’LIM, FAN VA
INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI
O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI MAKTABGACHA VA MAKTAB
TA’LIMI VAZIRLIGI
TOSHKENT DAVLAT PEDAGOGIKA UNIVERSITETI**

**Filologiya fanlari doktori, professor Qurdosh
Qahramonovning
70 yilligiga bag‘ishlangan**

**“O‘ZBEK ADABIYOTSHUNOSLIGINING DOLZARB
MASALALARI”
mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya
materiallari**

Toshkent - 2024

QUTLUG‘ 70 YOSH MUBORAK BO‘LSIN!

TOSHKENT DAVLAT PEDAGOGIKA UNIVERSITETI

O‘ZBEK ADABIYOTI VA UNI O‘QITISH METODIKASI

KAFEDRASI

Filologiya fanlari doktori, professor

Qurdosh Qahramonovning

70 yilligiga bag‘ishlangan

“O‘ZBEK ADABIYOTSHUNOSLIGINING DOLZARB

MASALALARI”

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya

materiallari

Toshkent – 2024

UO‘K

KBK

“O‘zbek adabiyotshunosligining dolzarb masalalari” mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya materiallari. [Matn]. – Toshkent: TDPU nashriyoti, 2024. - 505 bet.

Ushbu to‘plamga filologiya fanlari doktori, professor Qurdosh Qahramonov tavalludining 70 yilligiga bag‘ishlab Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti O‘zbek tili va adabiyoti fakultetida o‘tkazilayotgan “O‘zbek adabiyotshunosligining dolzarb masalalari” mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiyasi materiallari kiritilgan. To‘plamda Qurdosh Qahramonovning hayoti va ilmiy faoliyatiga bag‘ishlangan ilmiy, ilmiy-omabop maqolalar, shuningdek, o‘zbek adabiyotshunosligi va tilshunosligining dolzarb masalalari, adabiy tanqid, zamonaviy adabiy jarayon, o‘zbek va jahon adabiyotining qiyosiy tadqiqi, zamonaviy ta’lim va pedagogikaga doir ilmiy maqolalar o‘rin olgan. Kitob filolog mutaxassislar, ilmiy tadqiqotchilar, magistr va bakalavr talabalar hamda keng o‘quvchilar ommasiga mo‘ljallangan.

Tahrir hay’ati:

B.Karimov – f.f.d., prof., I.Yoqubov – f.f.d., prof., I.Azimov – f.f.d., dotsent,
M.Omonova – f.f.f.d.(PhD), dotsent., M.O‘razbayeva – f.f.f.d.(PhD), dotsent.

To‘plab nashrga tayyorlovchilar:

M.O‘razbayeva, M.Omonova, G.Atabayeva, N.Pardayeva, D.Qalandarova,
H.Rajabova

Taqrizchilar:

I.Yakubov – filologiya fanlari doktori, dotsent
X.Hamroqulova – filologiya fanlari doktori, dotsent

To‘plam Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti O‘zbek tili va adabiyoti fakulteti ilmiy kengashining 2024-yil 29-martdagi 8-sonli bayonnomasi bilan nashrga tavsiya etilgan.

BIRINCHI BO‘LIM

ADABIYOTSHUNOS

**QURDOSH QAHRAMONOV IJODIGA
BIR NAZAR**

QUTLOV O‘RNIDA

Abdig‘affor Kirgizbayev,

Nizomiy nomidagi TDPU rektori,

tarix fanlari doktori, professor

HURMATLI QURDOSH QAHRAMONOV!

Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti jamoasi Sizni bugungi qutlug‘ yoshingiz bilan qizg‘in tabriklaydi.

Barchaga ma‘lumki, universitetimiz qariyb 90 yildirki, pedagog kadrlar tayyorlaydigan yetakchi oliy ta‘lim tashkiloti sifatida samarali faoliyat yuritib kelmoqda. Bu dargohda mamlakatimiz va jahon miqyosida dovuq taratgan akademik-olimlar, professor-o‘qituvchilar ilmiy-pedagogik faoliyat yuritishadi. Zero mamlakatni barqaror rivojlanishidagi eng asosiy omillardan biri ta‘lim-tarbiya, ilm va innovatsiya hisoblanadi. Bu vazifani amalga oshirishda ustoz va murabbiylarning o‘rni nihoyatda katta. Mamlakatimiz rahbarining 2022-yil 21-iyun kuni “Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti faoliyatini takomillashtirish bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi Qarori ijrosini ta‘minlash maqsadida jamoamiz bir yoqadan bosh chiqarib, maqsadli ko‘rsatkichlarga erishishda jonbozlik ko‘rsatayotgani sir emas.

Ayni vaqtda universitetimizda vakolatli xalqaro tashkilotlarni jalb qilgan holda bakalavriat ta‘lim yo‘nalishlari va magistratura mutaxassisliklarini xalqaro akkreditatsiyadan o‘tkazish bo‘yicha tizimli ishlar amalga oshirilmoqda. Bu kabi ilmiy va pedagogik ishlarni amalga oshirishda universitetimiz jamoasi, xususan, professor-o‘qituvchilarning hissasi katta. Shunday fidoyi, zakovatli va shogirdparvar ustozlarimizdan biri filologiya fanlari doktori, professor Qurdosh Qahramonov bugun qutlug‘ 70 yosh ostonasida turibdi. Olimni o‘tgan asrning saksoninchi yillaridan buyon yaxshi bilaman.

Qurdosh Qahramonovning ibratli hayot yo‘liga nazar tashlasak, shu narsa ma‘lum bo‘ladiki, ustoz umr bo‘yi pedagogik faoliyat bilan ilmiy tadqiqot ishlarini bir maromda olib borgan. 1974-yilda Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika instituti (*hozirgi TDPU*)ning “*O‘zbek tili va adabiyoti*” fakultetini muvaffaqiyatli

tugatib, bir muddat, ya'ni, 1974–1979-yillar mobaynida Samarqand viloyati, Nurota tumanidagi 50, 62-maktablarda o'zbek tili va adabiyoti o'qituvchisi, 1979–1989-yillar oralig'ida esa O'zR FA O'zbek tili, adabiyoti va folklori institutida, 1989-yildan to bugungi kunga qadar esa Nizomiy nomidagi TDPU O'zbek tili va adabiyoti fakultetida dotsent, kafedra mudiri, professor vazifalarida samarali mehnat qilib kelmoqda. 50 yillik mehnat faoliyatining 35 yili o'zi tahsil olgan universitetda minglab talabalarga saboq berishga bag'ishlanganligining o'ziyoq ustozning ilm-ma'rifat, ziyo taratishdek ulug' va mashaqqatli kasbga hamda universitetiga bo'lgan mehr-u, sadoqatidan darak beradi. Shuningdek, Q.Qahramonov o'ndan ziyod yosh ilmiy tadqiqotchilarga o'zbek adabiyotining dolzarb muammolari yuzasidan mavzular berib, ularning filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) va fan doktori (DSc) ilmiy darajalarini olish uchun yozilgan dissertatsion tadqiqotlariga ilmiy rahbar va maslahatchi bo'lib kelmoqda. Shu jihatdan Q.Qahramonov universitetimizda o'z ilmiy maktabini yarata olgan olimlardan biri sanaladi.

Olim ilm-fan, xususan, adabiyotshunoslikning adabiy tanqid, bolalar adabiyoti, adabiy jarayon yo'nalishlarida olib borgan tadqiqotlari bilan o'zbek adabiyoti taraqqiyotiga xizmat qilmoqda. Q.Qahramonovning monografiya, darslik, o'quv qo'llanma, risola va ilmiy maqolalari nafaqat, respublikamiz, balki, xorijiy olimlar va tadqiqotchilar tomonidan yuqori baholanmoqda. “Adabiy tanqid va o'zbek bolalar adabiyoti”, “Adabiy tanqid: yangilanish jarayonlari”, monografiyalari, hammualliflikda yozilgan “O'zbek adabiy tanqidi tarixi” darsligi, “Adabiy jarayon estetik talqin”, “Bolalikka oshufta ko'ngil” (Qambar ota ijodiga chizgilar), hamkorlikda yaratilgan “Globallashuv: badiiy talqin, zamon va qahramon” “Globallashuv: badiiy talqin, zamon va qahramon” nomli tadqiqotlari, hammualliflikdagi “Ijod va e'tiqod” (Abdusaid Ko'chimov ijodiga chizgilar) kabi risola va monografiyalar, maqolalar to'plami, respublika va nufuzli xorij jurnallarida chop etilgan yuzlab ilmiy maqolalari olimning falsafiy mushohadasi, badiiy-estetik didi, ilmiy salohiyatidan dalolat beradi.

Q.Qahramonov o'zi ta'lim bergan shogirdlari orasida ilmga, adabiyotga qiziqishi bo'lganlarni birinchi kursligidayoq aniqlab, muayyan mavzu asosida tizimli

tadqiqot ishi olib borishga undaydi. Birinchi marotaba maqola yozgan shogirdlarining ishlarini erinmay qayta-qayta tahrir qilib beradi, ularga to'g'ri yo'nalishni ko'rsatadi. Ayrim manba va asarlarni o'z uyidagi shaxsiy kutubxonasidan olib kelib o'qishga undaydi. Bu kitoblarning ko'pchiligi ustozning qo'liga qaytib kelmasligini bilsa-da, talabalarni ilm-ma'rifatli qilishga, ilmiy ishga rag'bat uyg'otishga harakat qiladi.

O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasi a'zosi va qator xorijiy jurnallarning tahririyat a'zosi sifatidagi faoliyatingiz ham alohida e'tirofga sazovor.

Qurdosh Qahramonov kamtar va kamsuqum, halol va zahmatkash inson sifatida jamoamiz orasida katta hurmatga ega. Men universitetimiz jamoasi nomidan qutlug' 70 yoshini qarshilayotgan ustoz murabbiyning adabiyotshunoslik ilmi yo'nalishidagi ilmiy izlanishlarida hamda yosh avlodni tarbiyalashdek sharaflilik kasbiy faoliyatida bardavomlik, yangidan-yangi ijodiy parvozlar, mustahkam sog'liq tilayman!

TOZA BULOQLAR

ABDUSAID KO‘CHIMOV,

O‘zbekistonda xizmat ko‘rsatgan yoshlar murabbiyi

1

Omad deganing Sirdaryoning balig‘i ekanmi nima balo, bir ketsa sira tutqich bermas ekan: bultur ToshDUdan yiqiluvdim, bu yil Pedinstitut mandatidan o‘tolmadim. Institut hovlisida garangsirab tursam, oriq, novchadan kelgan yigit yonimga keldi. Hujjat, imtihon topshirish jarayonida tanishib qolgan edik Ko‘bay degan bu yigit bilan.

– Ha, jo‘ra, suvda bo‘kkan bo‘lkaday shalpayib turibsiz, bo‘madimi? - dedi Ko‘bay hamdard ohangda. – Bizning cho‘biram chortoqqa yaramadi. Nechavo, ishlab, o‘qiyveramiz. Ketdik.

Beixtiyor unga ergashdim.

1966-yilgi zilziladan keyin Toshkent kattakon qurilish maydoniga aylangan, institutlarning kunduzgi bo‘limiga kirolmaganlar, qurilishda ishlash sharti bilan kechki bo‘limlarga qabul qilinardi o‘sha paytda.

Ko‘bay Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika institutining ximiya-biologiya, men o‘zbek tili va adabiyoti fakulteti kechki bo‘limining talabasi bo‘ldik shu kuni. Ko‘bay kirishimli, ulfat yigit edi. Uchrashib, gurunglashib, yanayam yaqinlashib qoldik. U suhbatlarda Qurdosh degan rosa “kitobxo‘r” ukasi borligi, shu ukasi adabiyotchi bo‘lmoqchiligi haqida ko‘p gapirar va: “Ukam bizga o‘xshab changga bulanmaydi, kunduzgida o‘qiydi. Kelsin, albatta, tanishtirib qo‘yaman, akalik qilasiz, xo‘pmi?”, deya iljayib qo‘yardi.

Yaxshi niyat ham yarim davlat-da. Akaning ezgu niyatimi, ukaning toleyi yorug‘ligimi, ishqilib, Qurdosh degan bola ikki yildan keyin maktabni tamomlab keldi va “changga bulanmay” kunduzgiga qabul qilindi. Bu paytda men ham changchungdan qutulgan, ya‘niki, kechkidan kunduzgi bo‘limga o‘tgan edim. Ko‘bay jo‘ram aytganini qilib, meni ukasi – to‘q bug‘doy rangli, o‘rta bo‘yli, qotmadan kelgan yigit – Qurdoshboy bilan tanishtirdi. Ammo uka-akaning g‘irt teskarisi

ekan: aka - shaldir-shuldir, uka - turtmasang og‘iz ochmaydi; aka-kamtar, kirishimli, uka - kibrli desang, uyqusirab yurganga, uyqusirab... desang, kibrliga... o‘xshamaydi-yu, lekin allanimadan norozidek tirishib, yelkasini qisib yurishlari odamni hurkitadi - ko‘kragingdan itarayotganday bo‘laveradi. Olovga qaraganday ko‘zlarini qisvolib, sinch bilan tikilishlari bilan esa, xuddiki menga ko‘p tirg‘alma, degandek shashtingni qayiradi. Yana deng, shu indamas holida “Chashma”ning bironta mashg‘ulotini qoldirmaydi. Hammadan oldin keladi, orqaroqqa joylashadi, miq etmay o‘tiradi, eshitadi-eshitadi so‘ng indamay chiqib ketadi. Bir kuni...

“Bir kuni” haqida gapirishdan oldin, “Chashma” to‘garagi to‘g‘risida ozgina ma’lumot berishim kerak. Yozuv-chizuvga qiziqadgan talaba-yoshlar uchun o‘ziga xos maktab edi bu to‘garak. Zulfiya, Said Ahmad, Shukrullo, Hamid G‘ulom, Izzat Sulton, Ramz Bobojonlar shu yerda qalam chaxlagan, derdi iftixor bilan jingalak sochlari keng peshonasida jilvalanib turadigan rahbarimiz Pirmat Shermuhamedov. Kuyunchak va tinib-tinchimas edi ustozimiz. Bir kun Abdulla Oripov, bir kun Erkin Vohidov, bir kun Omon Matjon yana bir kun Ma’ruf Jalil yoki Rauf Parfini boshlab kellar, el suygan shoir va yozuvchilarning hammasi bilan uchrashgan edik “Chashma” quchog‘ida. Mashg‘ulotlar, muhokamalar o‘ta jiddiy tarzda olib borilar, to‘garakda boshlangan muhokamalar anchagacha koridoru auditoriyalarda davom etirdi.

2

Endi “bir kun” haqida.

O‘sha kuni yuqori kursda o‘qiydigan Shaxayevning she‘rlari muhokama qilinadigan bo‘ldi. Mashqlari institutning “Sovet pedagogi” gazetasi va “Toshkent oqshomi”, “Yosh leninchi” (hozirgi “Yoshlar ovozi”) kabi nashrlarda chiqib turadigan, jussasiga yarashmagan do‘rildoq ovozli Shaxayev o‘zini taniqli shoirlardek tutar, tanaffus paytlarida deraza tokchasiga suyangan ko‘yi papiros tutatib, yuqoridan qarab gaplashar, salmoqli qadamlar bilan boshini mag‘rur ko‘tarib, bir-bir bosib yurardi koridorlarda.

Domla Shermuhamedov yosh shoir she‘rlari haqida lo‘nda ma’lumot berdi. U kishining odatlari shunaqa - boshlanishida muxtasargina gapiradi, sababini bilamiz -

yoshlarning o‘zlari ko‘proq muhokamada ishtirok etsin, bahslashishni o‘rgansin, deb shunaqa qiladi, asosiy fikrini oxirida aytadi. Domlamiz mavzu eshigini qiya ochgach, “doklad” uchun so‘zni bizning kursdoshimiz, she‘rlari ashula ham bo‘lgan shoir Ma‘mur Nosirga berdi. Ko‘zoynagi qaddiga yarashimli, sochlari Otellonikidek jingalak notiq, Shaxayev she‘rlaridagi yutuq va kamchiliklar to‘g‘risida xiyla bama‘ni fikrlar bildirdi. Keyingi so‘zlovchilar esa, negadir, jamoa bo‘lib maqtovg‘a zo‘r berishdi. “Shaxayevning she‘rlarida Lermontovcha tuyg‘ular ko‘pirib turibdi”, “Sharqona donolik bor”, “Tabiat manzaralarini mohir rassomdek tasvirlaydi”, “Abdulla Oripovning isi keladi...” Ta‘riflar avjlanib-mavjlanayotganda, indamas Qurdoshdan sado chiqib ketsa deng.

-Domla, men ham gapirsam maylimi? – dedi u maktab o‘quvchisidek odob bilan o‘ng qo‘lini ko‘tarib.

-Qurdoshboy, qani-qani? – xursand bo‘lib ketdi Pirmat domla.

Hammamiz “yalt” etib Qurdosh o‘tirgan tomonga qaradik.

Hamisha bir chekkada bechorasinib o‘tiradigan odamdan bunday sasning chiqishi kutilmagan hodisa edi-da! Buning ustiga, kimsan, Pirmat Shermuhamedovdek ustozning “Qurdoshboy” deb turishi...

Yaqinginda Moskvada nomzodlik dissertatsiyasini yoqlab kelgan Pirmat Shermuhamedovning nomi nafaqat institutda, balki respublika adabiy jamoatchiligi davralarida ham mashhuru ma‘lum. Ustozning har bir chiqishi, adabiy jarayonlarga doir o‘tkir fikr-mulohazalari – u Yozuvchilar uyushmasidagi yig‘ilish yoki telemuloqotda bo‘ladimi, gazeta yoki jurnalda chop qilingan maqolada bo‘ladimi albatta, doimo qizg‘in bahs va munozaralarga xamirturish. Ayniqsa, qoyil qolganim – Qurdosh allaqchon Shermuhamedovdek taniqli tanqidchining nazariga tushibdi. Bunday havasli martabaga qachon sazavor bo‘lib ulgurdi – bunisi endi yana bir hayrat.

Qurdosh sekin joyidan turib, gapga shaylangan edi, Pirmat domla uni doska yoniga imladi. Qurdosh eshik tomondan aylanib o‘tib, domla o‘tirgan stol tomon yurdi. U boryapti-yu, mening ko‘nglimga qandaydir qo‘rquv o‘rimaladi: “dovdirab, fikrini aytolmay, noqulay ahvolga tushib qolsa-ya...”

Yo‘q, puxta ekan, avval domlaga, so‘ng qani, bu bola nima derkin, degan qiziqish bilan o‘ziga tikilib turgan ko‘zlarga bir qur nazar tashladi, o‘zidan to‘rt-besh yosh katta bo‘lgan yigit-qizlarning shivir-shiviriga e‘tibor qilmadi, yuzlarida qat‘iyat paydo bo‘lib, ko‘ksini bir qadar ko‘tarib, bamaylixotir fikrini bayon qilishga kirishdi:

– Shaxayevning mashqlarini sinchiklab o‘qidim. Havaskorlikdan ancha baland. O‘qigan, o‘rgangan, she‘r yozish qoidalarini yaxshi biladi. Ravon o‘qiladi. Badiiy topildiqlar yo‘q emas. Lekin bu uni Lermontov yoki Abdulla Oripov demoqqa izn bermaydi. Baholashga shu xilda yondoshadigan bo‘lsak, bu yerda o‘tirganlarning birini Pushkin, birini Qodiriy, boshqasini Erkin Vohidov, yana birini Bayron deyishimizga to‘g‘ri keladi.

– Biz – Belinskiy. Shundaymi Qurdoshjon? - kulib yubordi Pirmat domla. - Qurdoshjon to‘g‘ri ta’kidlayapti, – domla shu so‘zlarni aytayotib, joyidan turib ketdi. Keyin boshini xam qilib, jingalak sochli keng peshonasini tirishtirib, o‘ng qo‘lining bosh va ko‘rsatkich barmoqlarini iyagiga olib borgan ko‘yi u yoqdan-bu yoqqa yurdi. Tomoq qirib, o‘ychan davom etdi. – Ofarinbozlik - pufakka o‘xshaydi. Siz hozirdan qoching asossiz maqtovlardan. Foyda - chin so‘zda, chin haqiqatda. Qani, Qurdoshboy, gapiraver, davom qil.

Domlaning qo‘llovi dalda bo‘lgan esa-da, Qurdosh sinini buzmadi. O‘sha - vazmin ohangda Shaxayev she‘rlarining o‘ziga xos jihatlarini ro‘y-rost tahlil qilaverdi.

– She‘r – yurak , qalb, ehtiros mahsuli. Zo‘rakilik, maqtanchoqlik, manmanlik ketmaydi she‘riyatda. Katta shoirlarga ergashish mumkin, lekin bu taqlidga aylanmasligi shart.

Uni eshityapman-u, xayolimda faylasuf bobomiz Yusuf Xos Hojibning: “odamning ko‘ngli tubsiz chuqur dengiz kabidir, bilim esa inju kabi uning tubida berkingan bo‘ladi. Inju dengizdan chiqarib olinmasa, bunday inju soy toshi bilan teng va qimmatsizdir”, degan so‘zlari keladi. Bilim degani xuddi dengiz ostidagi inju kabi berkinib yotgan ekan indamasvoy ukamning ichida. Qoyil! Har kuni minbarma-minbar ma’ruza irod qilib yuradigan ustoz-muallim kabi sayraydi-ya! “Sayraydi” deganim sal qo‘polroqdir-u, ammo, uning bir zaylda, bosiq gapirishi,

gaplaridagi she'r, ijod to'g'risidagi tiniq fikrlari hayronlikda o'tirganlarni battar hayratga solayotganiga qoyil qolmay bo'lmasdi, axir?

Birinchi kurs talabasining "donoligi" yuqori bosqich talabalariga, xususan, Shaxayev ijodini maqtaganlarga uncha o'tirishmagan bo'lsa-da, birontasi "g'ing" deb e'tiroz bildirmadi.

Ko'bay jo'ram allaqachon tanishtirgan, men bo'lsam o'zimcha "odamovi bola", deb yurgan Qurdosh o'sha kuni bir lahzada kattakon og'ochga aylanib ketgandek bo'ldi go'yo.

3

Institutni tamomlab, "Lenin uchquni" (hozirgi "Tong yulduzi") gazetasida ishlayotgan kunlarim edi. Bir balolarni yozib-chizib o'tiruvdim. Kutilmaganda Qurdosh kirib keldi.

Gazetamizning kechagi sonida Pirmat Shermuhamedovning "Oq yo'l"i bilan uning "So'nggi qurbon" degan hikoyasi chiqqan edi. "Ijodkorning talanti gohida bolaligida, gohida esa yoshi ma'lum joyga borganida "yarq" etib ko'rinadi, - deyilardi "Oq yo'l"da. – Qurdosh Qahramonovni men iqtidorli olim, bolalar adabiyotining tadqiqotchisi sifatida bilardim. Yaqinda esa uning bir dasta hikoyalarini o'qib qoldim va bolalar uchun qayg'urib, kuyinib yozadigan yana bir ijodkor paydo bo'lganidan suyundim.

Qurdosh ko'pchilikning jig'iga tekkan mushuk-sichqonlar, tulki-quyonlar to'g'risida safsata sotmaydi, balki bolalarning orzu-o'ylari orqali muhim ijtimoiy muammolarni o'rta tashlaydi".

"So'nggi qurbon"da bolalarning "urush-urush" o'yinlari oqibatida kelib chiqqan fojiali o'lim, Anvar degan bolaning singlisi Nozimani otib qo'yishi juda ishonarli va ta'sirli tasvirlab berilgan edi. Hikoya ishchi "letuchka"mizda ham yuqori baholangan.

Qurdosh shu hikoyani "yuv"gani keldimi desam, u xuddi tomdan tarasha tushgandek:

– Ko'bay jo'rangiz sizdan qattiq xafa, – desa bo'ladimi!? – Necha martalab Samarqandga, Urgutga borsangiz ham biron marta munday burilib, Qo'shrabotga kiray, jo'ramni ko'ray, demabsiz.

– Hamma ayb sizda. Bir marta bo‘lsayam yur, dedingizmi?

– Akamning o‘pkalagani, yuring, ketdik, deganimda, – kulimsib davom etdi u. – Azim aka bilan G‘affor tayyor. Sizga qarab turibmiz. Xay, desangiz ertagayoq jo‘naymiz.

Shunday bo‘ldi.

Qaydasan, Qo‘shrabot deb tong saharda yo‘lga chiqqan “Moskvich”imiz, quyosh bir terak bo‘yi ko‘tarilar-ko‘tarilmas Qo‘shrabotning Pangat qishlog‘iga kirib bordi.

Nurota tog‘lari etagida yastangan bu qishloq manzaralari nimalari bilandir Urgutga - men tug‘ilgan joylarga o‘xshab ketarkan. Faqat tuya o‘rkachlari kabi bir-biriga mingashib-tutashib ketgan pastu baland qirlar serob ekan bu tomonlarda. Qirlarning etaklari bog‘-rog‘, dala-dasht.

Ha, aytganday, shu orada bo‘lib o‘tgan ayrim voqealarni aytish esimdan ko‘tarilibdi. O‘tgan vaqtda Qurdosh oliy ma‘lumot haqidagi diplomni cho‘ntakka urib, qishlog‘iga jo‘nab ketdi. Ustozimiz Pirmat Shermuhamedovning: “Institutda qol, sen ilmiy ish qilishing kerak”, deya yozg‘irishlariga qaramay shunday qildi. Nega unday qilyapsiz, domla hammagayam bunaqa demaydi, desak, bir-ikki yil maktabda muallimlik qilayin, mendan olim chiqadimi-yo‘qmi undan keyin ko‘ramiz, deb ketvordi.

– Nizomiy Ganjaviy hazratlari “Xamsa” yozish uchun 20 yil daraxt tepasida chilla o‘tirib so‘z bitgan, deyishadi. Nima, siz ham Nizomiy bo‘lmoqchimisiz? – dedik yo‘ldan qaytarmoqchi bo‘lib.

Qurdosh bo‘lsa:

– Navoiy bobomiz xontaxtaga shamni yoqvolib ikki yilda besh dostonni yozib tashlaganlar, degan rivoyatlar ham bor, – deb iljaydi.

Alqissa, ikki yilmi, uch yil yoki ko‘proqmi tumandagi 50 - va 62 - o‘rta maktab o‘quvchilariga o‘zbek tili va adabiyoti fanidan dars berdi. Keyin kutilmaganda yana Toshkentda - O‘zR FA Til va adabiyot institutida paydo bo‘ldi.

– Ana endi ilmiy ish qilsak bo‘ladi, – dedi qat’iyat bilan u. – Shahardan olislarda, ovloq joylarda ishlab o‘zimni xo‘p sinadim. Talabalikda boshlagan ishni davom ettirmasam bo‘lmasligiga ishonch hosil qildim.

Talabalikda boshlangan ish “Bolalar adabiyotida realistik prinsiplarning shakllanishida adabiy tanqidning roli” deb nomlanardi. Ilmiy ish qilish igna bilan quduq qazishga o‘xshaydi, deyishadi. Menga qolsa, undan beshbattar og‘ir yumush bu, degan bo‘lar edim. Bir muddat boshim aylanib, o‘zim “ta‘mini totib” ko‘rganman-da. Xullas, kimlargadir havas qilibmi, domla bo‘lsang institutlarda dars berasan, hurmating baland bo‘ladi degan aqidalarga mahliyo bo‘libmi, olim bo‘lgim keldi. Lekin uquv, qunt... yuragim siqilib ketdi, sabrim chidamadi, bor-ey, deb tashlavordim. Qurdoshning mavzusi bo‘lsa, qarang, nomining o‘ziyoq sog‘ odamni ham kasal qilib qo‘yadi. Bunaqangi murakkab mavzular uzoq izlanish va mashaqqatli mehnatni talab qiladi. Shunday ham bo‘ldi. Rosa 8 yil deganda cho‘qqi zabt etildi: dissertatsiya muvaffaqiyatli himoya qilinib, Qurdosh Qahramonov filologiya fanlari nomzodi ilmiy darajasiga erishdi...

Ancha yillar bo‘luvdi Ko‘bay qardoshimni ko‘rmaganimga. Biroz to‘lishibdi, gaplari vazmin, qishloq o‘qituvchisining tipik vakiliga aylanibdi.

Hovliga kirar-kirmasimizdan Yalg‘ash muallim quyrug‘i savatday qo‘chqorlardan birini kulliklab, oyog‘imiz ostida so‘yib tashladi. Katta qozonda bilqillab sho‘rva qaynay boshladi.

Qurdoshlarning oilasini yaxshi bilmas ekanman. Bir hovli, bir mahalla ekan: Ko‘bay, Qurdosh, Ro‘ziboy, Aliboy, Valiboy, Sobirboy, Mavsuma, Ozoda, Zulfiya, Osiyo...

– O‘zlaridan ko‘payishib yurishsin, uka-singillari ko‘p bo‘lsin degan niyatda to‘ng‘ichimiz tug‘ilganida Ko‘bay degan ism qo‘yuvdik, – deb izohlagan bo‘ldi suhbatlashib o‘tirganimizda Yalg‘ash muallim, – Xudoyimga shukur. Ko‘payishdi. Kattalarini institutlarda o‘qitdik, kichkinalari maktabda o‘qiyapti. Nabiralar, ana, to‘palon qilib yurishibdi chopqillab.

Donolik o‘z-o‘zicha oqib yotadigan daryo emas. U hayotdagi oila degan, kitob degan eng toza buloqlardan suv ichadi. Panggatga kelib anglagan haqiqatlarimdan biri shu bo‘ldiki, Yalg‘ash muallim karvonidagi hamma havas qiladigan mehnatkash va oqil farzadlar ham musaffo buloqlardan suv ichib, voyaga yetgan. Shularning bittasi - Qurdosh.

Zakovat bilan bilim juda ezgu narsalardir, agar ularga erishsang, amal qilib ko'klarga parvoz qilasan, deyдилar Yusuf Xos Xojib bobomiz Yalg'ash muallim bilan Nozbuvi ona farzandlarining hammasini bilimli va odobli qilib tarbiyalaganlarki, bu fazilatlar bolalarning har bir harakatida sezilib turardi.

Toza buloqlarning tiniq suvlari bu oilani tabiatning shoh asarlaridan biriga aylantirgandek edi go'yo!

Hozir do'st yo tanishning Amerika yoki undan olis yurtlarga borib kelsa ham xuddi Toshkentdan To'ytepaga borgandek oddiy qabul qilinadi. U zamonlarda, masalan, poytaxtdan Qo'shrabotga mehmon kelishi qishloq ahli uchun uncha-muncha bayramdan kam bo'lmagan voqeaga aylanib ketardi. Qurdoshning sinfdoshlari, qarindoshlari, qo'shnilari turishibdi deng mehmonlar avval biznikiga boradi, bo'lmasa xafa bo'laman, deb. Mezbonlarning ko'ngliga qaraymiz desak, bir haftayam kamlik qiladigan. Safarimiz bo'lsa bir kunlik. Yalg'ash muallim, nafaqat muallim, balki qishloq oqsoqol emasmi, yo'lini topdi, bir gala bo'lib, bog'otga jo'nadik.

Bog'ot - qishloq tepasidagi qir-adirlar orasida yashnab yotgan bog'-rog'larning havosi shu qadar sof, shu qadar toza ediki, nafas olib to'ymaysan. Qushlarning sayrashini aytmaysizmi? Daraxtlarning bunchalik ko'p gullaganini shu choqqacha hech ko'rmagandim. Olmalar xuddi oq harir ro'mol o'ragan kelinchaklar kabi suluv. Maysalar, ko'katlar, chechaklar, gullar hidiga ko'milib ketgan edi bog'ot. Bunday go'zallik hammadan avval shoir Azim Suyunni to'ldirib yubordi:

Har paydo lahzada umrim bor mening,

Har bitta kunimda kelajagim bor.

Har esgan nasimda unim bor mening,

Har o'sgan giyohda umidim poydor.

Shoirning daryoday emranishlari qushlarni yanada junbushga keltirdi, gullarga burkangan nozik novdalar silkindi, maysalar tebrandi.

– Jim! Eshitinglar, bulbul! Bulbul sayrayapti! – deya hayqirib yubordi bir mahal Azim aka.

Ko'zlarni chirt yumib, tabiatga quloq tutdik.

– Bulbul xonish qilyapti, – davom etdi Azim Suyun. – Nega kuylayapti? Bilmaysiz. Bilib qo‘ying! – O‘z savoliga javob berdi o‘zi: – Sevgilisining ko‘nglini ovlab, zavq bilan xonish qilyapti. Jufti tuxum bosgan, bola ochguncha uni yupatish uchun yonidan jilmay sayraydi. Bola ochganidan keyin jo‘jalarini to‘ydirish tashvishiga tushadi. Pashshalarni, mayda qurtlarni og‘zida olib kelib, bolalariga tutqazadi. Xuddi odam zotiga o‘xshab ketadi bulbulning bu tashvishi.

– Azim aka zo‘r-da, – qulog‘imga shivirladi Qurdosh. – Tabiat dunyosini suv qilib ichgan, bunaqa shoir boshqa yo‘q. Akaning she‘rlarida giyohlar, og‘ochlar, jilg‘alar, jondoru jonivorlar aqlli insonga aylanib ketadi go‘yo, do‘sting, og‘ang bo‘lib so‘zlashadi, dardlashadi, fikrlashadi. Satrlaridagi teranlik, donolik, badiiy obrazlarni aytmaysizmi? Qadimgi Sharq mumtoz she‘riyati sirlarini mukammal egallamagan shoir bundayin ta’sirli yozolmaydi.

– Azim Suyun ijodini o‘rganishimiz kerak, – gapga qo‘shildi Aliboy. Aytmoqchi, Aliboy ham Qurdosh akasining izidoshi, bo‘lajak adabiyotchi-olim, hozir ilmiy ish qilyapti. – She‘riyatda o‘z osmonini yaratgan shoir Azim aka. Birinchi kitobini “Mening osmonim” deb nomlagani behudamas. O‘qisang, ichingga bahor havolari oqib kirayotganday bo‘ladi, hapriqib ketadi odam.

Ko‘bay jo‘ram ham Azim Suyun she‘riyatining ixlosmandi emasmi, mushoirani davom ettirib ketdi:

- Qaydadir jononlar kulgisi kelar,
Kishi bundan ketmay turgisi kelar.
Ularning ichida bizning yor bormi,
Oh-oh, sabolardan gul isi kelar.

Nimadir sabab bo‘ldi-yu, Qurdosh yana bir iqtidorli shoir Qambar Ota haqida gap ochib qoldi va gurgung oqimi o‘z-o‘zidan Qambar Otaga ko‘chdi. Ha, esimga tushdi, Qurdosh ana shu kamsuqum shoir ijodi to‘g‘risida alohida risola yozayotgan ekan.

– Qambar Ota bolalarga ham, kattalarga ham bir xilda yozadi. Bolalarga atalgan she‘rlari ayniqsa, samimiy. Mana, “Zarpechak” degan ixcham she‘r:

Yashash uchun,

Tekinga,
Chirmashasan
Ekinga.
Turgan-bitgan
Baxilsan.
Shu sababli
Zahilsan.

Qarang, sakkiz qatorda ham zarpechakka xos xususiyatni poetiklashtiradi, ham zarpechakdagi zahillik bilan ayrim kishilarga xos baxillikni qiyosiy tasviri orqali she'rdagi ijtimoiy mazmunning salmoqdorligiga erishadi. "Kitobcha va buzoqcha" degan she'rida ham buzoqchaning xatti-harakatlari orqali kichkintoylar tabiati va faoliyatiga mos xulosa chiqaradi:

Buzoq yamlab tashlabdi
Kitobchamni bir kuni.
O'qimasa qaydan ham
Bilsin uning qadrini?!

Hademay quyosh bog'otdagi baland daraxtlar osha qirlar ortiga berkindi. Asta-asta qorong'i cho'kdi. Bulbullar yanada qattiqroq, yanada balandroq ovozda chah-chah urib sayrashga tushdilar. Kunduzi jimib, kechasi sayrovchi qushlar ularning navosiga jo'r bo'ldi. Peshinda boshlangan Panggat gurunglar shu tarzda allamahalgacha davom etdi.

4

Har sohaning egasi, bilimdon "pir-u komili" bo'ladi. Bilmagan sohaga bosh suqqan odam, qorong'i o'rmonga kirib qolgandek adashadi. O'zi-ku, mayliya, boshqalarniyam chag'itadi - boshini qotiradi. Ammo, bilib-bilmay qilingan dadil harakat ham gohida go'zal natijalarni muyassar qilishi mumkin ekan.

Shunday qilib, tinchgina olimligini qilib yurgan Qurdoshning:

– Yonimizda maktab bor. Keliningiz ishlaydi. Kasbdoshlari direktor bo‘ling, deyishibdi. Lekin kimdir hokim bovoga bir og‘iz aytishi kerak ekan. Nima qilamiz?

– deyishi hammamizni o‘yga toldirib qo‘ydi. Hamma deganim Qurdoshning do‘stlari – Rustam G‘ani, G‘affor Hotam, men.

Voy, odamning sodda-andisi-ey. Gapni qarang?

Nimamish, kelinimizga kasbdoshlari direktor bo‘ling, debdi. Xo‘sh, shunday desa, direktor bo‘lib ketaverar ekan-da, a? Tag‘in, hokim bovoga bir og‘iz aytish... Bir og‘iz aytish tugul, avvalo, hokimning oldiga kirishning o‘zi oson ekanmi?

Lekin “odamning sodda-andisi” masalani hal qilish kerak, deya oyoq tirab turibdi go‘yoki hamma ish bizning qo‘limizda turgandek.

Nima qilish kerak?

– Balki, Pirmat domlaga aytarmiz! – dedim tuzukroq taklif topolmay.

– Domlani ovora qilishning keragi yo‘q. O‘zimiz boramiz, - dedi Rustam G‘ani. – Jurnalist bo‘lsak, respublika gazetalarida ishlasak. Nomzodni bilsak, unga ishonsak. Yana nima kerak? Xo‘p desa, xo‘p. Demasa, yana o‘ylasharmiz. - Kim-kim-u, ammo, Rustamdan bunday jasoratning chiqishi ham kutilmagan hodisot edi.

Kamtar-u kamsuqumlikda Qurdoshdan o‘tadigan odamki, shunday deyaptimi...

Kuchaydik.

– Hokim sizga deyarli familiyadosh - Ko‘chchiyev, – fikrini dastakladi Rustam G‘ani. – Ko‘chimov - Ko‘chchiyev. Aka-uka, deydi eshitganlar.

Sezyapmanki, yukning og‘ir qismi yelkaga tushadigan:

– Bo‘pti, boramiz. Faqat uchchovimiz birga boramiz! - dedim.

Ketdik. Bordik. Kirdik.

Ko‘chchiyev qoruvli, dehqon aft, ochiq chehrali kishi ekan.

– Shuncha muxbir kepsilarmi, bunda bir gap bor, – deb mug‘ombirona jilmaydi Qibray tumani hokimi M.Ko‘chchiyev. – Demak, masalani o‘rganishimiz kerak, shundaymi? – muloyimlik bilan savol tashladi. – Yaxshi. Lekin natija, xulosaga qarab chiqariladi. Aytib qo‘yay, og‘ir maktab, kollektiv besaranjom.

– Uddalaydi! – debmiz baravariga xuddi hokim fikridan qaytib qolishidan qo‘rqqandek o‘zimiznikini ma‘qullab.

Ko‘chchiyev xushfe’llik bilan iljayib qo‘ydi.

Eng muhimi, ishonasizmi-yo‘qmi - o‘rganishlar, xulosalar ijobiy yakunlanib, kelinimiz Naziraxon direktor bo‘lib, ishga kirishib ketdi! Ishlagandayam o‘n yilmi, o‘n besh yilmi ishladi. Zo‘r ishladi. Besaranjom maktab tumandagi ilg‘orlar qatoridan joy oldi.

O‘zbek ayollariga xos tantilik, sadoqat va sabohatni yuragiga joylagan Naziraxon ham oilaning, ham maktabning malikasiga aylandi.

Er-u xotinning o‘y-intilishlarida katta tafovut bo‘lsa, bunday oilada hech qachon halovat bo‘lmaydi, oila binosi qimirlab turadi. Buning aksi, ya’ni, bir-biriga ishonch va mehr mumtoz bo‘lgan ro‘zg‘orlar esa kamol topadi, boshqalarga namuna bo‘ladi. Qurdosh bilan Naziraxonim karvon boshi bo‘lgan oila ham mahallaning oldi - ibrat namunasi.

Qurdosh:

-Men bolalarga hamma sharoitni yaratib berishga qarshiman, – degan gapni ko‘p takrorlaydi. – Albatta, ularni qo‘llash kerak, lekin o‘zlari harakat qilsin.

O‘zlari harakat qilgan bolalarning hammasi o‘qidi, oila qurdi, uyli-joyli, bola-chaqali bo‘ldi; ahil, tinch, osuda, baxtli-baxtiyor...

5

Mehrli ustoz ham musaffo buloq - hamma bahra olgisi keladi bunday toza bahrdan. Filologiya fanlari doktori, professor, taniqli adabiyotshunos olim va tanqidchi Pirmat Shermuhamedov toza buloqlardan suv ichgan bir azim daryo edi. Ko‘zingga qarab, uqib olar edi ichingdagilarni. Uqqani zamon qormi, yomg‘irmi parvo qilmay yo‘lga - yordamga shoshadigan bu inson, Qurdosh kabi men uchun ham eng e‘zozli zot edi.

Sharof Rashidov vafotidan keyin “rashidovchilar” qatorida Pirmat domlaning osmonida ham qora bulutlar paydo bo‘ldi. Tekshira-tekshir, surho-surlardan so‘ng ustozni “Sharq Yulduzi” jurnali bosh muharriri vazifasidan bo‘shatishdi. Bunday kunlarda ko‘ngilga ozgina bo‘lsa ham dalda berish odamgarchilikning oddiy vazifasi. Biz ham ustoznikiga tez-tez borib turdik. Ustoz o‘tirib emas, yurib suhbatlashishga odatlangan edilar. Shu bois xonada boshlangan gurunglar tungi

sokin ko‘chalarda davom etardi. Nohaqlik domlaga ta’sir qilgan, lekin xafa emas, aksincha, yelkasidagi ortiqcha yukdan xalos bo‘lganidan mamnun edi. Ko‘nglida tugib yurgan Ulug‘bekning qizi va Zamahshariy haqidgi tarixiy romanlarni yozishga imkon paydo bo‘lganidan mamnun edi. Hech qachon birovdan nolimagan odam bir kuni ardoqli shogirdining xatti-harakatiga tushunmayotganini sezdirib qo‘ydi.

Bu shogirdga Pirmat domlaning ko‘p mehnati singganini yaxshi bilardik. Og‘ir-og‘ir paytlarda kuniga yaragan, hamisha qo‘llab-quvvatlagan, tug‘ishgan inisidek ishonar va izzat qilar edi uni. Qurdoshning kursdosh do‘sti bo‘lgan arzanda shogird, domla ishdan ketganidan buyon butunlay ko‘rinmay ketibdi.

– Sezdinizmi, domla jo‘rangizdan xavotir olibdi, bir ko‘rinish berib ketsa yaxshi bo‘larkan, – dedim uyga qaytayotganimizda .

– Nechchi marta aytdim. Lekin... – Qurdosh birdan to‘xtab, yuzimga tik qaradi.

– Bilasizmi, u menga nima dedi? U kishim... - tomog‘iga bir nima qadalganday yutindi. - U kishi, amaldan ketgan odamnikiga qamini bosmas ekan. Yoqalashib ketdim shu javobni eshitganda.

– Yo‘-g‘e? Domlanikiga borish tashabbusi har doim undan chiqardiku? Yana bir aytib ko‘ring?

– Befoyda.- o‘ylanib qoldi. – Ko‘ngil yaxshi narsani ham, yomon narsani ham oldindan sezar ekan. Men ichida muttahamlik alomatlari borligini g‘ira-sira ilg‘aganday bo‘lardim. Lekin ...- Qurdosh yana jimib qoldi. - Yaxshilikni biladiganlar azal-azaldan barmoq bilan sanarli bo‘lgan, - o‘z-o‘ziga taskin ohangida davom etdi keyin. - Insonning yuksalishi ham, tubanlashishi ham tug‘ma fe‘lidan. Xudbin boshqalarnigina emas o‘z hayotini ham zaharlaydi, badbaxt qiladi. Hayot esa indamay o‘z hukmini o‘tkazaveradi. Aslida hech bir qilmishimiz jazosiz qolmaydi - faqat biz uni yo tushunib yetmaymiz, yo boshqalardan ko‘ramiz. Ko‘rasiz, hali ko‘p pushaymon yeydi og‘aynimiz.

– To‘g‘ri, – dedim fikriga qo‘shilib, – Domla aytganlariday, hayotning o‘z musiqasi bor - uni tinglay bilish kerak. Yana bir aytib ko‘ring-chi?

Aytdi. Ammo “shogird” qaytib oyoq bosmadi.

Qurdosh muntazam xabar olib turdi ustozdan. Vafot etganida, ko‘zlari yoshga to‘lib yelkasida ko‘tardi ustozning tobutini, keyingi jamiki marakalarida o‘g‘illari qatorida bel bog‘lab turdi. Ardoqli “shogird” esa qorasiniyam ko‘rsatmadi.

Dunyo bepoyon lekin bedarvoza emas. “Shogird”ning taqdiri juda ayanchli kechdi. Qadriga yetmaganni, baxt ham tashlab ketarkan. Ishlolmay, atrofida bilar kelisholmay, ikki-uch dargohdan haydaldi, yakkamaxov bo‘lib qamalib yotdi uyida va...

Musulmonchilikda marhumlarning ketidan yomon gap aytilmaydi. Joyi jannatda bo‘lsin, deyiladi...

6

Go‘zal odati borda Qurdosh do‘stimning: ko‘rgim kepketti, deb kutilmagan paytda paydo bo‘lib qoladi.

Bugun ham shunday bo‘ldi.

– Universitetga ketayotuvdim, qarasam, dars boshlanishiga hali vaqt bor, moshinni pastga qo‘ydim-u, to‘g‘ri kirib kelaverdim.

Xursand bo‘lib ketdim. Atoqli olim, ardoqli adabiyotshunos – sinchi Qozoqboy Yo‘ldoshning “Jilovlanmagan tafakkur mahsuli” kitobini o‘qib, olgan taassurotlarimni kim bilandir baham ko‘rgim kelib turgan edi.

– Ayni vaqtda keldingiz-da! Manovini o‘qigandirsiz?

– Maza qildingizmi? – savolimga savol bilan javob qaytararkan, to‘lqinlanib ketdi Qurdosh. - Alloma Qozoqboy aka, alloma! Tili, tafakkur tarzi, fikrlardagi salmoq! Yozuvchi bo‘lganida Aytmatov yoki Markesdan kam bo‘lmasdi. So‘zni jonidan yaxshi ko‘radi, izzat qiladi, qadrlaydi. Kitoblarining nomini ko‘ring: “Yoniq so‘z”, “Ochqich so‘z”, “So‘z yolqini”...

– Yana bitta kitob bor “So‘zu so‘z”.

– U kitob Suvon Meliniki. Suvon akayam zo‘r.

Gurungimiz bir pastda arqonday eshilib ketdi. Qurdosh qurmag‘ur, munday tashqaridan qarasangiz, kamgap, og‘irkarvonga o‘xshaydi-yu, ammo mavzu adabiyot tomon burilganda bulbuligo‘yo bo‘lib ketadi, to‘xtatolmay qolasiz.

Mana, hozir ham u gapiryapti, men eshityapman. Eshita turib, zimdan yuzlariga qarayman. Yoshlik esga tushadi. Qani peshonada ko‘pirib turgan qalin sochlar, burgutnikiday o‘tkir ko‘zlar? Taram-taram ajinlar qachon paydo bo‘ldi? “O‘ylab

boshi qotmagan kishining peshonasida ajin nima qilsin” tasalli beraman o‘zimga. Qurdosh ishladi. Umr bo‘yi tinmay boshini qotirib ishladi.

Hamma hikmat mehnatda, derdi rahmatli ustozimiz Pirmat Shermuhamedov, mehnat qilgan odam ilmning ko‘rki - tumoriga aylanadi.

Ustoz o‘g‘itlariga amal qilgan Qurdosh birovlar bilan choyxonalarda chaq-chaqlashib vaqtini shamolga sovurmadi. Ishni oson biritirish yo‘lini izlab, foydasi tegishi mumkin bo‘lgan odamlarning bo‘sag‘asida yotib olmadi, ko‘ngli chopmasligini sezdimi indamay qo‘l siltab ketaverdi.

Hadisda bir soatlik ilm o‘rganish bir kechalik ibodatdan yaxshidir deyilganidek o‘qidi, izlandi, o‘rgandi - mehnat qildi.

Mehnat odam tanishni, oq-qorani ajratishni, dunyo g‘alvalariga chidashni o‘rgatdi.

Oraga manfaat suqulgan joyda, do‘stlikka ham, ustoz-shogirdlikka ham putur yetishini ko‘rsatdi.

Mol-u dunyoga hirs qo‘ygan ko‘ngildan mehru oqibat qochishiga guvoh bo‘ldi.

Hayotingdan, qilayotgan ishingdan qoniqish tuysang, bu olamda sendan baxtli odam bo‘lmasligini tushundi.

Hali aytganimdek, adabiyot haqida gap ochilganda, kamgap Qurdoshni to‘xtatib bo‘lmay qoladi. Men ora-chora suhbatga o‘tin qalab qo‘yaman:

– Ayrim tanqidiy maqolalarni o‘qiganda hayron qolasanki, tanqidchining o‘zi tanqiddan cho‘chib, hadiksirayotganday tuyuladi.

– Sababi, asar haqidagi xulosalari mukammal emas, asarni chuqur mulohaza-mushohada qilmagan, shunchaki yo‘liga munosabat bildirish uchungina yozgan. Yoki asar muallifi do‘stimi, ulfatimi bo‘lgan bo‘lishi ham mumkin. Hadiksiramaslik uchun odam o‘ziga ishonishi, aytayotgan so‘ziga javobgarlikni his qilishi kerak.

Yana bir sababi, so‘zni behuda isrof qiladigan vaysaqi tanqidchilar hamma zamonlarda bo‘lgani kabi hozir ham serob. To‘g‘ri, mustaqilligimiz bag‘rida ulug‘ ijodkorlar qatori iymon-e‘tiqodi bardam olimlar ham yetishib chiqdi. Qozoqboy Yo‘ldosh, Suvon Meli, Bahodir Karim, Hamidulla Bolaboyevlar o‘zbek adabiyoti hech qaysi adabiyotdan kam emasligini ro‘y-rost ko‘rsatib, tahlil qilyapti. Xurshid Do‘stmuhammad, Ulug‘bek Hamdam, Sobir O‘nar singari adiblar adabiyot

haqidagi maqola va suhbatlarida uygʻoq fikrlar bildiriyapti. Har bir aqlli mavjudotda boʻlgani singari yozuvchi va olimda ham avvalo eʼtiqod boʻlsin. Birovning asarini tahlil va tadqiq etadigan odamda bu fazilat yanam koʻproq boʻlgani tuzuk. Tanqidchi asarning magʻzini chaqib mutolaa qilsin. Aslida buyam professionalizmning, yuksak isteʼdodning belgisi. Yaxshi asarni oʻz vaqtida eʼtirof etib, bahosini berish yuksak fazilat. Tanqidchi olim faqat kitob taqdimoti yoxud yubileyda emas hamisha adolatli soʻzini aytsin. Hozir turli joylarda kunda-kunora yangi kitoblar taqdimoti oʻtkazilyapti. Bu yaxshi. Juda yaxshi. Lekin majlis tugashi bilan suvga choʻkkan toshday eslamaymiz, unutamiz.

“Peshonadagi ajinlar bekorga emas, – deyman ich-ichimdan gʻururlanib. – Umr oʻtgan yillar bilan emas, qilingan ishlar bilan oʻlchanadi. Qurdosh bir emas, bir necha olim qilishi mumkin boʻlgan yumushlarni bajardi”.

U Pangatdan Toshkentga qaytib kelganidan soʻng ishni Oʻzbekiston Fanlar Akademiyasining Til va adabiyot institutida laborantlikdan boshlaganini yuqorida aytgan edim. Keyin katta laborant, kichik ilmiy xodim boʻldi. 1988-yilda nomzodlik, 2012-yilning iyun oyida esa “Istiqlol davri oʻzbek tanqidchiligi metodologiyasining yangilanish tamoyillari” mavzusidagi doktorlik dissertatsiyasini himoya qilib, filologiya fanlari doktori ilmiy darajasini oldi.

1989-yildan oʻzi tahsil olgan Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika institutida katta oʻqituvchi boʻlib ishga oʻtgan Q.Qahramonov 41 yillik muallimlik faoliyatining 30 yildan ortigʻini shu qadrdon dargoh quchogʻida oʻtkazdi. “Oʻzbek adabiyoti”, “Adabiy tanqid tarixi”, “Oʻzbek bolalar adabiyoti” kurslari boʻyicha risolalar, “Yangilanish jarayonlari”, taniqli adabiyotshunos olimlar bilan hammualliflikdagi “Oʻzbek adabiy tanqidi tarixi” darsligi (Bu darslik Oliy taʼlim vazirligi tomonidan oʻtkazilgan “Yilning eng yaxshi darsligi va oʻquv adabiyoti muallifi” Respublika tanlovida ragʻbatlantiruvchi oʻringa munosib koʻrildi), “Adabiy tanqid: yangilanish jarayonlari”, “Adabiy tanqid va oʻzbek bolalar adabiyoti”, “Ijod va eʼtiqod” nomli monografiyalar, Qambar Ota ijodiga bagʻishlangan “Bolalikka oshufta koʻngil” kabi kitoblari shu dargohda dunyoga keldi. Professor-oʻqituvchilar bilan hamkorlikda multimediali oʻquv-uslubiy majmualar yaratib, namunaviy oʻquv dasturlari tuzishda faol ishtirok etdi. Koʻp yillar OAK qoshidagi ekspertlar kengashida filologiya fanlari yoʻnalishi boʻyicha ekspert aʼzosi sifatida xolis va

samarali ishladi. Uning bakalavriat va magistratura yo‘nalishlaridagi o‘quv kurslari bo‘yicha ma’ruza va amaliy mashg‘ulotlari hozir ham ta’lim jaryonida keng foydalanilmoqda.

Kechagi talaba shu tariqa taniqli adabiyotshunos olimga aylandi. O‘nlab magistrlik dissertatsiyalariga, yuzlab bakalavrlik bitiruv malakaviy ishlariga rahbarlik qildi. Gulnoza Jo‘rayeva, Nafisa Umrzoqova, Dilafruz Jabborova, Feruza Burxonova, Mahbuba O‘rozboyeva singari o‘nlab shogirdlari bugun fan nomzodi va fan doktorlaridir. Q.Qahramonov maktabida shakllangan bu iqtidorli olimlar endilikda ustozlari ishini davom ettirib, hozirgi adabiy jarayonlarning dolzarb muammolari tahlili va tadqiqiga oid ilmiy tadqiqotlarni amalga oshirmoqda.

Q.Qahramonovning bir qancha maqolalari AQSH, Rossiya, Janubiy Koreya, Saudiya Arabistoni, Turkiya, Ukraina, Qozog‘iston, Ozarbayjon kabi mamlakatlarning nufuzli ilmiy jurnallarida, turli to‘plamlarda chop etilgan.

– Bo‘ldi, bas, demabsiz. Vaqt bo‘p qopti-ku! – dedi bir mahal soatiga ko‘z tashlagan suhbatdoshim ilkis joyidan qo‘zg‘alib. - Darsim to‘rtinchi kursda. Talabalar kutib qolmasin.

– Bir marta kechiksangiz kechikibsiz-da. Hech kech qolganmisiz? o‘smoqchiladim men.

– Esimda yo‘q, – ketish taraddudida javob berdi u. – Bitta muallimning qoida buzishi, yuzta talabaning qoida buzishiga sabab bo‘ladi. O‘qituvchi hamma sohada, hamisha, hammaga o‘rnak bo‘lishi kerak.

Kulishdik.

Kuzatib qo‘ydim.

03.04.2024-yil

SARHISOB

Filologiya fanlari doktori, professor

Qurdosh Qahramonov ilmiy-ijodiy portretiga chizgilar

Qozoqboy YO‘LDOSHEV, pedagogika fanlari
doktori, professor

Islomjon YOQUBOV, Alisher Navoiy nomidagi
ToshDO‘TAU professori, filologiya fanlari doktori

1.Muqaddima

Samarqand viloyati Nurota (*hozirgi Qo‘shrabod*) tumani Pangat qishlog‘ida yashovchi Yalg‘ash muallim (*Qurdosh Qahramonovning otasi, 1928-2002*) umr yo‘ldoshi Nozbuvi (1933-1997) bilan ezgu niyat qilishib to‘ng‘ich o‘g‘illari tug‘ilganida unga Ko‘bay (*aka-ukalari ko‘p bo‘lsin, o‘zimizdan ko‘payaveraylik degan ma‘noda*) deya ism qo‘yishdi. Yaratganning inoyati bilan sal o‘tmay, oilada yana beshta o‘g‘il: (*Qurdosh , Ro‘ziboy, Aliboy, Valiboy, Sobirjon*) va to‘rt nafar qiz (*Mavsum, Ozoda, Zulfiya, Osiyo*) tug‘ilishdi.

Bu farzand-u arjumandlar insoniy balandlik, zalvarli fikr, shoirona jo‘shqinlik, bag‘rikenglik kabi fazilatlarini nainki, o‘z kayvoni momolari, donishmand bobolari-yu ota-onalari, balki, Nurota tog‘ tizmalarining yuksak qoyalari, qaynoq buloqlari, jo‘shqin soylari, tog‘u toshlarining bag‘riga yashiringan asriy ma‘danlardan ham oldilar. Shu yurtga o‘zgacha mehr-muhabbat qo‘ydilar. Pangat timsolida butun Ona zaminni ardoqladilar...

Sokin tunlarda osmoniga qo‘l cho‘zsa, bir etak terib olish mumkinday yonginangda sochilib yotadigan yorqin yulduzlar, tun bag‘rini sutday yoritgan Oy, Sharq tomondagi tog‘lar ortidan balqib, kun bo‘yi nur taratgach, G‘arbgaga – tog‘lar ortiga shoshib enib boruvchi sahovatli Oftob ularning qalbiga ajib his-tuyg‘ular muhrladi. Olis-olis manzillar sari tinimsiz chorlayverdi...

Shu tarzda Qurdosh bilan Aliboy azim Shoshga kelib muqim bo‘lib qolishdi. Boshqacharoq aytganda, bu hol Yalg‘ash ota va Nozbuvi momolarga taqdirning yana

bir yaxshi in'omi edi. Aksariyat farzandlar va kelinlargina emas, hatto ayrim nevaralar ham ot o'rnini toy bosar qabilida ota izidan borib, pedagoglik kasbini tanlashdi. Ular orasidan Qurdosh filologiya fanlari doktori, professor, O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasi a'zosi bo'lsa, ukasi Aliboy fan nomzodi va dotsent bo'lib ilmiy-adabiy jamoatchilikning e'tibori, e'tirofiga sazovor bo'lishdi – elga tanilishdi. Aka-ukalarning har ikkalasi ham o'z ilmiy-izlanishlari va pedagoglik faoliyatlarini muharrirlik hamda noshirlik bilan qo'shib olib borishdi. Yangi avlod ham ularning ortidan ergashdi. Shu tarzda oqqan daryo oqib, mavjlanaverdi...

Xullas, maqolamiz qahramoni o'sha fayziyob oilaning ikkinchi o'g'li va yer kurrasining Pangat deb ataluvchi mo'jaz go'shasida kamol topgan Qahramanov Qurdosh bo'lib, u 1954-yilning 19-aprelida tavallud topgan. Binobarin, bu yil o'zining muborak 70 yillik yubileyini nishonlash arafasida.

2.Umr yo'li bayoni

Qurdosh Qahramon dastlab o'rta maktabda, so'ngra Toshkent davlat pedagogika instituti (*hozirgi TDPU*) ning *“O'zbek tili va adabiyoti”* fakultetida tahsil olib, 1974-yilda muvaffaqiyatli yakunladi. U o'zbek tili va adabiyoti o'qituvchisi mutaxassisi bo'lib kamol topdi. U 1974-1979-yillarda qadrdon tumaniga qaytib, 50- va 62- o'rta maktablarda o'qituvchilik qildi. Ammo talabalik yillaridayoq ilmga bo'lgan havas uning qalbini zabt etgan ediki, bu istak maqsadga, maqsad esa intilish va faoliyatga ko'chib, uni yana poytaxt shaharga chorladi.

Q.Qahramonovning ilmiy izlanuvchilik faoliyati 1979-yilda O'zR FA Til va adabiyot institutida laborantlikdan boshlandi. U 1983-1986-yillarda katta laborant, 1986-1989-yillarda esa kichik ilmiy hodimlikka tomon bosqichma-bosqich o'sib bordi. Ko'p yillik izlanish mashaqqatlaridan so'ng 1988-yil iyun oyida *“Bolalar adabiyotida realistik prinsiplarning shakllanishida adabiy tanqqidning roli”* mavzusidagi dissertatsiyasini muvaffaqiyatli himoya qilib, filologiya fanlari nomzodi ilmiy darajasini olishga muvaffaq bo'ldi.

Olimning shundan keyingi faoliyati o'zi tahsil olgan qadrdon maskan TDPU (*sobiq TDPI*) bilan chambarchas bog'liqdir. Q.Qahramonov 1989-yilda Toshkent

davlat pedagogika instituti *“Hozirgi o‘zbek adabiyoti”* kafedrasiga katta o‘qituvchi bo‘lib ishga keldi. Oradan sakkiz yil o‘tgach (1997) esa, Oliy attestatsiya komissiyasi *“Hozirgi milliy adabiyot (o‘zbek adabiyoti)”* ixtisosligi bo‘yicha dotsent ilmiy unvonida tasdiqladi. Shundan so‘ng 1997-1999 yillarda shu kafedraga mudirlik qildi. U 1999-2012-yillar oralig‘ida kafedra dotsenti sifatida faoliyat yuritdi.

Ilmning chaqir tikanli yo‘llari zahmatidan cho‘chimaydigan Q.Qahramonov qalbidagi talpinish otashi hamon gurillar, yangi-yangi kashfiyotlar sari undardi. Astoydil qilingan mehnat va izlanish zinhor besamar ketmas ekan. U 2012-yilning iyun oyida *“Istiqlol davri o‘zbek tanqidchiligi metodologiyasining yangilanish tamoyillari”* mavzusidagi doktorlik dissertatsiyasini himoya qilib, filologiya fanlari doktori ilmiy darajasini oldi va 2012-2016-yillarda *“O‘zbek adabiyoti”* kafedrasini professori vazifasini bajardi. 2016-2018 – yillarda O‘zR.FA o‘zbek tili, adabiyoti va folklori institutida yetakchi ilmiy xodim, 2020-2021-yillarda bo‘lim boshlig‘i lavozimlarida ishladi. Lekin hech qachon sevimli maskani TDPUni butkul tark etmadi. Olim umrining 50 yili ijtimoiy mehnatga sarflangan bo‘lsa, shundan. 41 yilini pedagoglik, o‘ttiz yildan ortig‘ini esa TDPU dagi qizg‘in faoliyat tashkil etadi.

3. Ijtimoiy-ta’limiy faoliyat: mashaqqat va bardosh

Q.Qahramonov hozirda bakalavriyat va magistratura yo‘nalishlarida *“O‘zbek adabiy tanqidi tarixi”*, *“Adabiyot nazariyasi”*, *“O‘zbek adabiyoti tarixi”*, *“O‘zbek bolalar adabiyoti”*, *“Mustaqillik davri o‘zbek adabiyoti”* o‘quv kurslari bo‘yicha ma’ruza va amaliy mashg‘ulotlar olib bormoqda. U ma’ruza va amaliy mashg‘ulotlarini zamonaviy o‘qitish usullarini egallagan holda, ilg‘or pedagogik va axborot-kommunikatsiya texnologiyalari hamda multimedia ta’lim resurslaridan foydalangan holda yuqori ilmiy va o‘quv-uslubiy saviyada olib boradi. Talabalarga fanlarning mazmunini chuqur singdirish uchun reja asosida har bir mashg‘ulotlarga slaydlar, pedagogik texnologiyalar asosida tarqatma materiallar tayyorlaydi hamda ulardan dars jarayonida unumli foydalanadi. Jumladan, bakalavriyat ta’lim yo‘nalishi talabalari uchun *“O‘zbek adabiyoti”* fanidan kafedra professor-o‘qituvchilari bilan

hammualliflikda multimediali o'quv-uslubiy majmualar yaratdi. Hozirda undan ta'lim jarayonida keng foydalanilmoqda.

U "*O'zbek adabiyoti*", "*Adabiy tanqid tarixi*", "*O'zbek bolalar adabiyoti*" kurslari bo'yicha namunaviy va ishchi o'quv dasturlari tuzishda faol ishtirok etib kelmoqda. Xususan, "*Hozirgi o'zbek adabiyoti*" kursi bo'yicha o'quv-uslubiy qo'llanma chop ettirdi. "*Adabiy tanqid tarixi*" kursi bo'yicha respublikamizda taniqli adabiyotshunos olimlar - akademik Baxtiyor Nazarov, professor Abdug'afur Rasulov, BuxDU professori Shoira Ahmedovalar bilan hammualliflikda "*O'zbek adabiy tanqidi tarixi*" nomli darslik yaratdi. Ushbu darslik vazirlik tomonidan "*Cho'lpon*" nashriyotida chop etilib, filologiya fakulteti mavjud bo'lgan OTM axborot-resurs markazlariga tarqatildi. Oliy ta'lim vazirligi tomonidan o'tkazilgan "*Yilning eng yaxshi darsligi va o'quv adabiyoti muallifi*" Respublika tanlovida ishtirok etib rag'batlantiruvchi o'ringa munosib topildi va vazirlikning faxriy yorlig'i bilan mukofotlandi.

Q.Qahramanov "*O'zbek adabiyoti*" kafedrasining ish rejasiga asosan ilmiy-metodik seminar va konferensiyalarda adabiyotshunoslikning dolzarb muammolari va ta'lim -tarbiya sohasiga oid yangiliklarga doir ma'ruzalari bilan muntazam qatnashib turadi. Kafedrada o'qitiladigan fanlarning Davlat ta'lim standartlari, malakaviy talablari, ishchi o'quv rejasi, namunaviy va ishchi dasturlari, o'quv-uslubiy majmualarini tayyorlashda faol ishtirok etib keladi. U dolzarb mavzularda no'anaviy usullar asosida ochiq dars mashg'ulotlarini o'tkazib, yosh pedagoglarga o'rnak bo'lib kelmoqda. Universitet, shahar va respublika miqyosida o'tkaziladigan ma'naviy-ma'rifiy tadbirlar, xususan, an'anaviy navoiyxonlik va boburxonlik kechalarida dolzarb muammolar bo'yicha o'z hayotiy kuzatishlari negizida ma'ruzalar o'qib kelmoqda. O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasi a'zosi sifatida respublikamizning taniqli shoirlari, nosirlari, dramaturglari hamda adabiyotshunoslari bilan davra suhbatlari o'tkazish, ularni o'quv-tarbiya jarayonlariga jalb qilishda o'zining tashabbuskorligi bilan alohida ajralib turadi. Q.Qahramanov iqtidorli talabalarning ilmiy-ijodiy ishlariga rahbarlik qiladi. Ularning yutuqlarini vaqtli matbuotda targ'ib qilishga alohida e'tibor qaratadi. Shu bois 2023-yildagi pedagoglik

faoliyati yuzasidan jamoada o'tkazilgan ijtimoiy so'rovlar natijasiga ko'ra eng yuqori ball to'pladi. Olim O'zR FA O'zbek tili, adabiyoti va folklori instituti huzuridagi fan doktori ilmiy darajasini olish uchun dissertatsiyalar himoyasi bo'yicha ixtisoslashgan kengash va shu kengash qoshidagi seminar, shuningdek TerDU qoshida tashkil etilgan ilmiy kengash a'zosi sifatida yosh olimlarning ilmiy tadqiqotlari muvaffaqiyatlarida ishtirok etadi. Tadqiqotlarning yanada mukammal va pishiq bo'lishiga yaqindan yordam beradi. Ta'kidlash o'rinliki, adabiyotshunos olim 2013-2023-yillarda OAK qoshidagi ekspertlar kengashida filologiya fanlari yo'nalishi bo'yicha ekspert a'zosi sifatida xolis va samarali ishladi.

Adabiyotshunos olim o'z ilmiy-pedagogik faoliyati davomida o'nlab magistrlik dissertatsiyalariga, yuzlab bakalavrlik bitiruv malakaviy ishlariga rahbarlik qildi. Chunki Q.Qahramonov bugungi bakalavr ertaning magistri, magistri esa mustaqil tadqiqotchisi ekanini yaxshi anglagani uchun yosh shogirdlarini ilm-fanning aniq muammolariga yo'naltirishga alohida e'tibor qaratadi. Shuning uchun o'nlab shogirdlari bugungi kunda fan nomzodi, filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) va fan doktori (DSc) ilmiy darajalariga ega bo'lib, uning qanoti ostiga kirgan. Ular orasida Gulnoza Jo'rayeva, Nafisa Umurzoqova, Dilafro'z Jabborova, Feruza Burxonova, Mahbuba O'razboyeva singari iqtidorli yoshlar bor. Bir qator shogirdlari o'z izlanishlarini faol davom ettirishmoqda. Demak, bimalol aytish mumkinki, Q.Qahramonov ilmiy-adabiy maktabi shakllangan. Ushbu maktab vakillari hikoyachilikda zamon va qahramon; tanqidchilik tarixi hamda estetik tafakkurdagi yangilanishlar; hikoya, qissa va roman janrlarida davr va shaxs fojiasining tasviri; badiiy adabiyotda ruhiyat tahlili; poetik mahorat va talqin muammolari; munaqqid "men"i; adabiy oqim va yo'nalishlarning zamonaviy adabiyotga ta'siri; bolalar adabiyoti kabi adabiyotshunoslikning nazariy muammolari, hozirgi adabiy jarayonning dolzarb masalalari tahlili va tadqiqiga bag'ishlangan salmoqli ilmiy tadqiqotlarni amalga oshirishmoqda.

Ilm-ma'rifatga rag'batli baland, salohiyatli va iqtidorli yoshlarga xayrixoh olimning ilmiy va uslubiy ishlari soni ellikdan ortiq bo'lib, ular: uchta monografiya, ikkita risola, bitta darslik, uchta o'quv-uslubiy qo'llanma va nainki respublikamiz,

balki, olis va yaqin xoriyiy mamlakatlar: AQSh, Rossiya Federatsiyasi, Ukraina, Janubiy Koreya, Saudiya Arabistoni, Turkiya, Ozarbayjon, Qozog‘istonning nufuzli ilmiy jurnallarida, turli to‘plamlarda chop etilgan maqolalardan iborat.¹

4. Darslik va o‘quv qo‘llanmalari

(Yangi avlodini yaratish zahmati)

Mustaqillik yillarida izchil tarzda amalga oshirilayotgan yangilanish va tozarish jarayonlari barcha sohalar singari Oliy ta‘lim tizimida ham tobora teranlashib bormoqda. Xususan, adabiyot o‘qitishni yangilash, darsliklarning yangi avlodini yaratish borasida ham sezilarli yutuqlar qo‘lga kiritilmoqda. *“Tafakkur qanoti”* nashriyotida universitetlarning o‘zbek filologiyasi va pedagogika institutlari o‘zbek tili va adabiyoti yo‘nalishi uchun *“O‘zbek adabiy tanqidi tarixi”* (2012) darsligi chop etilishi shunday ezgu ishlardan biri bo‘ldi. Yuqorida ta‘kidlanganiday, mazkur darslik mualliflari bo‘lgan respublikamiz yirik ilm fan va oliy ta‘lim maskanlarining nufuzli olimlari qatorida Qurdosh Qahramonov nomi ham bor².

Darslik kompozitsion qurilishi jihatidan to‘rtta bo‘limdan iborat. Dastlabki bo‘lim fanga ***kirish*** bo‘lib, unda san‘at va fan sintezidan tarkib topib, badiiy adabiyot muammolari xususida mulohaza bildirish va fikr yuritish yo‘sini bo‘lgan *“Adabiy tanqid”*ning lug‘aviy hamda istilohiy ma‘nolari, ilmida o‘ziga xos hodisa sifatida

¹ **Q.Qahramonovning so‘nggi yillardagi tadqiqotlari haqida muxtasar ma‘lumot olish uchun qarang:**

Qahramonov Q. Absurd faqat ma‘nisizlikmi? // “Shark yulduzi”, 2009. -№ 2. –B. 146-153; Badiiy tafakkurdagi evrilishlar // “Jahon adabiyoti”, 2009.- № 3. –B. 137-142; Badiiy yuksak va falsafiy teran ijod sohibi // “Til va adabiyot ta‘limi”, 2010. -№ 12. –B.50-60; The Tehdehcy of the New Approaches to the Jadid Literature in the Modern Uzbek Criticism // The korean journal of cehtral asian & caucasian studies. Vol. 2. – No.2 (2010). – Pp.137-158 (Janubiy Koreya Respublikasi Xankuk universitetining ilmiy jurnali); “Oltin zanglamas” romanida davr va shaxs fojiasi // “Sharq yulduzi”, 2013.-№ 3. B.108-110; Oliy ta‘limda Cho‘lpon ijodini o‘rganishning ma‘rifiy-estetik ahamiyati // “Pedagogik ta‘lim”, 2013. -№ 4. B.56-60; Yoshlarni vatanparvarlik ruhida tarbiyalashda Cho‘lpon she‘riyatining ahamiyati // “Pedagogik ta‘lim”, 2013. -№ 6. B.61-68.; Новые подходы в современной узбекской литературной критике // Kazakovedeniye. Mejnunarodnyy nauchnyy jurnal, Chimkant, № 3-4 (24-25) 2012.-S. 55-61; The Values of the Uzbek Literary Criticism in the Year of Independence // The Association of Comparative Study of World literature Vol. 45. – No.12 (2013). – Pp.423-449 (hammualliflikda) va b.

² Akademik Baxtiyor Nazarov (O‘zR FA Alisher Navoiy nomidagi Til va adabiyot instituti), professor Abdug‘afur Rasulov (O‘zbekiston Milliy universiteti), filologiya fanlari doktorlari Qurdosh Qahramonov (Toshkent davlat pedagogika universiteti) hamda Shoir Ahmedova (Buxoro davlat universiteti)

namoyon bo'lishi va fan sifatida shakllanib rivoj topish tarixi, spetsifik xususiyatlari, ijtimoiy estetik mohiyati, maqsad va vazifalari batafsil yoritilgan.

Ikkinchi bo'lim ***“O'zbek adabiy tanqidining shakllanish va taraqqiyot bosqichlari”*** deb nomlangan bo'lib, 1900-1990 yillar adabiy tanqidchiligi ikkita katta davrga ajratib o'rganilgan:

1. *O'zbek adabiy tanqidchiligining paydo bo'lishi va shakllanish tamoyillari (1900-1925) yillar.* Ushbu bo'limda Fitrat, Cho'lpon, Vadud Mahmud adabiy tanqidiy qarashlari yoritilgan. Ularning professional adabiyot nazariyotchisi va munaqqid sifatidagi o'ziga xosligi, izlanishlarining xarakterli jihatlari, diqqatini jalb etgan muammolar ko'lamiga e'tibor qaratilgan. O'rni bilan, tanqidning shakllanishida matbuotning, xususan, Behbudiy, Miyon Buzruk Solihov, O.Sharafuddinov (Ayn), A.Sa'diy kabi o'sha davr ijtimoiy-siyosiy, adabiy hayotida faol ishtirok etgan ziyolilarning adabiy-badiiy tafakkur taraqqiyotiga ta'siri masalalari o'rganilgan. O'sha davr adabiy tanqididagi janriy izlanishlarga munosabat bildirilgan.

2. *O'zbek adabiy tanqidchiligi mafkuraviylashtirilish va realizm uchun kurash jarayonida (1927-1990 yillar):* O'z navbatida ushbu yillar tanqidiy tafakkuri (30-yillar; ikkinchi jahon urushi va undan keyingi yillar; 60-90-yillar hamda istiqlol arafasi kabi) uchta davrga ajratib o'rganilgan.

a) *30-yillar adabiy tanqidi* xususida so'z ketar ekan, adabiyotning mafkuralashtirilish jarayonlari aslida, adabiy siyosatdan boshlanib, ijod jarayoniga sun'iy ko'chirilganligiga diqqat qaratilgan. Shu jihatdan, o'zbek adabiy tanqidchiligi tamoyillari sobiq ittifoq adabiy jarayonida kechgan hodisalarga hamohanglik fonida kuzatilgan. Davr tanqidchiligining ayrim nuqsonlari bilan bir qatorda, A.Qodiriyning *“Obid ketmon”*, A.Qahhorning *“Sarob”* singari asarlari tadqiqi va talqini asnosida u jiddiy sinovlarni boshidan kechirgani, shuningdek, shakl va mazmun, uslub va individuallik, xarakter va sharoit singari omillar dialektik birligini to'g'ri talqin etish, bolalar adabiyotiga e'tibor qaratish kabi yutuqlarni qo'lga kiritgani xolis baholangan. S.Husayn, O.Hoshim singari ko'zga ko'ringan munaqqidlarning o'sha bosqich o'zbek madaniyati va adabiyotshunoslik ilmini shakllantirish va rivojlantirish bilan bog'liq faoliyati, o'ziga xos o'rni haqqoniy tahlil etilgan. Ular adabiy tanqidiy asarlarini

baholash orqali tanqidning madaniy meros va adabiy jarayonga munosabati, shuningdek “*O‘tkan kunlar*” tipidagi romanlar talqinidagi pozitsiyasi oydinlashtirilgan.

b) *Ikkinchi jahon urushi va undan keyingi yillarda adabiy tanqidning* mazmun mohiyati o‘sha yillarda badiiy adabiyotning mavzu doirasini belgilab bergan O‘zbekistonda kechgan ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy, madaniy, ma’naviy va ma’rifiy hayot oqimi bilan uzviy bog‘liqlikda tahlil etilgan. Zotan, respublikada adabiyotshunoslik fani rivoji jadalashuviga ta’sir ko‘rsatgan ichki va tashqi omillarga diqqat qaratmasdan, mazkur davr adabiyotining umumiy ruhi, qamrov miqyoslari, mavzu ko‘lami ortishi, janrlar tarkibi, obrazlar tizimiga xos o‘zgarish va yangilanishlar, ushbu jarayonga adabiy tanqidning ta’siri haqida to‘laroq tasavvur berish mumkin emas. Ta’kidlash o‘rinliki, M.Shayxzodaning “*Jaloliddin Manguberdi*” dramasi, Oybekning “*Navoiy*” romani yuzaga kelishi bilan boshlangan keng muhokamalar jarayonida milliy adabiy tanqidiy tafakkur ham rivoj topdi.

Ammo o‘tgan asrning 50-yillaridan e’tiboran adabiyot maydonida partiyaviylik va g‘oyaviylik talablarining o‘ta so‘llashuvi, millatchilikning yangi alomatlarini izlash, ya’ni qatog‘on mashinasining ikkinchi to‘lqini ta’siri kuzatildi. Bu hol adabiy tanqidni ham chetlab o‘tmadi. Tanqidda tadqiqotlarni davr ruhiga moslashtirish, zo‘rma-zo‘raki “*fosh*” etish, biryoqlamalik, hatto mutlaqo asossiz fikrlarni ilgari surish kabi noxush hollar kuzatildi. Badiiy asarlar pafosi, g‘oyaviy mazmuni, hozirjavoblighi nuqtayi nazaridan baholandi. Adabiy taqriz faollashib, urush yillari tanqidchiligida muammoli maqolalar, umumlashtiruvchi tadqiqotlar nisbatan kamaydi. Albatta, bunday kamchiliklar sekin-asta, 50-yillarning ikkinchi yarmi va asosan, 60-yillarga kelib bartaraf etildi.

Urushdan keyingi davrda tasvir obyekti sifatida real voqelikka qattiq bog‘lanishga yo‘naltirilgan badiiy adabiyot tarixiy mavzularni chetlab o‘tishga majbur bo‘ldi. Shaxsga sig‘inish oqibatlarini fosh etilgachgina mazmun va g‘oya ustuvorligi, obrazlar olamidagi ijtimoiy-siyosiy tashviqiylik va balandparvozlik ruhi ustuvor “*asar*” larni rag‘batlantirishga barham berildi. Mumtoz merosimizni atroflicha o‘rganish, tarixiy shaxslar va tarixiy mavzu poetik tadqiqiga e’tibor ortdi.

Adabiy biografik ocherk, umumlashtiruvchi (*obzor*) maqola va tadqiqotlar yaratildi. Adabiy tanqidchilik professional malakasini oshirish yo'lida izlanishlar yo'lga chiqib oldi. Darslikda mazkur jarayonlar H.Abdusamatov, L.Qayumov singari munaqqidlar faoliyati misolida zamonaviylik, g'oyaviylik, badiiylik, badiiy konflikt, qahramon, tipiklik muammolari bilan bog'liqlikda keng tarzda yoritilgan.

v) *XX asrning 60-90- yillari tanqidchiligining o'ziga xos xususiyatlari. Istiqlol shabadalari va adabiy tanqid.* Ushbu bo'limda asosan, Oybek, I.Sulton, H.Yoqubov, M.Qo'shjonov, S.Mamajonov, N.Xudoyberganov, I.G'afurov singari adabiyotshunos va munaqqidlar faoliyatiga keng to'xtaliingan.

Ma'lumki, istiqlolgacha bo'lgan yetmish besh yillik ulkan tarixiy davrda badiiy adabiyot va adabiy tanqid ijtimoiy-siyosiy o'zgarishlarning o'ziga xos badiiy in'ikosiga aylanib, asosan, mafkuraviy qurol vazifasini o'tadi. Ammo o'tgan asrning 60-yillarida yuzaga kelgan *"nisbiy erkinlik"*, 80-yillarning ikkinchi yarmidan boshlangan *"qayta qurish va oshkoralik"* singari davrlarda adabiyot va san'at olamiga yangi kuchlarning kelib qo'shilishi badiiy adabiyot ichki qonuniyatlarini to'g'ri idrok etish imkonlarini ham bera boshladi. Darhaqiqat, iste'dodlarning milliy zaminda turib, jahon adabiy-estetik tafakkuri umumbashariy yo'nalishlarida kechayotgan jarayonlarni o'zlashtirishi, ularga ijodiy yondashuvi siyosiy-mafkuraviy zo'ravonlik qoliplari doirasini yorib chiqishga yo'l ochdi.

XX asrning 60-90- yillarida realizm uchun kurash bir nafas ham to'xtamadi. Yetuk badiiy asarlar yuzaga keldi. Badiiy mahorat yuksala borib, yangi tipdagi kitobxon ham o'sib, o'zgarib, shakllanib bordi. Tanqidchilar nafaqat uslub va mahorat, balki nazariy jihatdan-da o'sib, adabiy jarayonga faol va izchil munosabat bildirishga urinishdi. Aytish mumkinki, adabiy tanqidda o'ziga xos bir ko'tarilish namoyon bo'ldi. Jumladan, tur va janrlarning taraqqiyot yo'llarini tadqiq etuvchi tadqiqotlar yuzaga keldi. Ko'plab adabiy-ijodiy portretlar yaratildi. Tarixiylik va zamonaviylik, an'ana va mahorat masalalari faol o'rganildi. Dunyo adabiy-tanqidiy tajribalari ta'sirida ilmiy-estetik tahlil teranlashdi. Lirika va lirik qahramon muammolariga bag'ishlangan qizg'in bahslar bo'lib o'tdi. Estetik talabchanlik ortib bordi.

Shubhasiz, bunday ijobiy hodisalar hayotni pardozlab tasvirlash, adabiy asarni kundalik siyosat nuqtai nazaridan tahlil qilish illatlaridan qutula borgan adabiy tanqidning adabiy jarayonga ta'siri bilan ham bog'liqdir. Albatta, adabiy tanqidchilik g'oyaviy-siyosiy yondashuv, ofarinbozlik, sxematizm, sotsiologik tahlil va mavzu dolzarbligiga e'tibor berishdan butkul qutula olmadi. Janrlar rang-barangligi, adabiyot va tanqid nazariyasi muammolariga nisbatan kamroq ahamiyat qaratdi. Ammo uning tabiatida qator sifat o'zgarishlari yuzaga keldi. Jumladan, adabiy tanqid badiiy yaratiq bag'riga ijodkor qalb prizmasi orqali kirib borish sari yuz burdi. Yaratilgan asarlarni badiiyati, tili, san'atkor mahorati nuqtai nazaridan estetik tahlil qilishga o'ta boshladi. Muammoli maqola hamda fundamental xarakterdagi tadqiqotlar yuzaga keldi. Adabiy aloqalar va adabiy ta'sir masalalari, folklor va adabiy jarayon munosabatlari tahliliga e'tibor ortdi. Bularning barchasi, u mahorat sirlarini egallayotganligining yorqin nishonalari edi.

Darhaqiqat, endilikda munaqqid sanitarlik, sharhlovchilikdan mutafakkir va yozuvchi, talqin qiluvchi va baholovchiga aylandi. Nasr, she'riyat, dramaturgiya, bolalar adabiyoti, publitsistika, tarjimashunoslik, tanqidchilik tarixi singari qator sohalar keng rivojlandi. Konflikt, kompozitsiya, badiiy asar tili, uslub, ijodiy metod singari muammolar atrofida bo'lib o'tgan qizg'in bahslar ilmiy teranlik kasb eta bordi. Tarixiy-biografik ocherk, adabiy portret singari janrlar rivoj topdi. Ilmiy-fantastik asarlar tanqidchiligi yuzaga keldi. Adabiy tanqidiy asarlar xorijiy tillarda nashr etilidigina emas, balki o'zbek adabiyoti ham jahon adabiyoti aspektida o'rganila boshladi. Darslikda mazkur jarayonlar umumlashtiruvchi mavzular bilan bir qatorda tanqidda munaqqidning o'rni masalasi bilan chambarchas bog'liqlikda S.Mirvaliyev, N.Shukurov, S.Aliyev, P.Shermuhamedov, B.Sarimsoqov, A.Kattabekov adabiy tanqidiy faoliyatlari misolida batafsil yoritilgan.

Darslikning *“Istiqlol davri o'zbek adabiy tanqidchiligi”* (XX asrning 90-yillaridan XXI asr boshlari) deb nomlanuvchi uchinchi bo'limida mafkura tushovlaridan qutulib, erkin ijod yo'liga o'tgan adabiy tanqid tarixi xususan, mumtoz adabiyot va uning yorqin siymolari ijodini o'rganish, sho'ro bosqichi adabiyoti namunalarini qayta baholash, qatag'on etilgan adiblarga munosabat, yangilanayotgan

metodologiya masalalari, tahlil va talqin (*adabiy matnni o'qish, o'zlashtirish*) yo'sinlariga e'tiborning ortishi kabi ko'plab muammolar milliy g'oya va umumbashariy mezonlar nuqtai nazaridan yoritilgan. Bunda O.Sharafiddinov, N.Karimov, U.Normatov, B.Nazarov, A.Rasulov, I.Haqqul adabiyotshunoslik va adabiy tanqidchilik faoliyati atroflicha bayon qilinadi. Shuningdek, darslikda S.Sodiq, H.Umurov, N.Rahimjonov, X.Do'stmuhammad, Sh.Rizayev, D.Quronov, U.Hamdam, B.Karimov singari davr adabiy tanqidiy tafakkurida o'z o'rniga ega bo'lgan olimlar hayoti va faoliyatiga ham to'xtalangan.

Darslikning so'nggi bo'limi ***“O'zbek adabiy tanqidining janriy tarkibi”*** deb nomlangan. Mazkur bo'limda estetik tafakkur taraqqiyotining turli davrlarida yuzaga kelgan adabiy tanqidiy asarlar hajmi va oldiga qo'ygan vazifalariga ko'ra quyidagi uch guruhga bo'lib o'rganilgan:

1. *Ixcham va hozirjavob janrlar:* (taqriz, obzor, muammoli adabiy-tanqidiy maqola). 2. *Yetakchi xususiyatlarini tarixiy-biografik yondashuv belgilovchi janrlar:* (tanqidiy-biografik ocherk, adabiy portret, badi'a (esse), monografiya). 3. *Adabiy muloqotga asoslangan janrlar:* (adabiy-tanqidiy maktub va adabiy-tanqidiy suhbat) Ta'kidlash o'rinliki, har bir janr o'z tabiati, genezisi, estetik tafakkur taraqqiyotidagi o'rniga ko'ra keng yoritilgan va ichki shakllarga ajratilgan.

Darslikning o'ziga xos qator xarakterli xususiyatlari mavjud.

1. Ma'lumki, bir vaqtlar darsliklarda bahstalar o'rinlar bo'lmasligi lozim. Unda faqat ilmiy-adabiy jamoatchilik tomonidan e'tirof etilgan va ommaviy tarzda o'z tasdig'ini topgan qarashlarnigina ilgari surish lozim deb qaralar edi. Bugungi kunda ham ayrim olimlarimiz xuddi shu nuqtai nazarni ma'qullashadi. *“O'zbek adabiy tanqidi tarixi”* mualliflari esa, masalaga birmuncha boshqacharoq yondashadilar. Ularning fikricha, darslikda munozarali fikrlar bayon qilinishi, bahsli muammolar o'rta tashlanishi, ularga turli rakurslardan munosabat bildirilishi, ayrim hollarda esa, muayyan masala yuzasidan ikki xil fikr aytilishi va hatto ayrimlari ochiq qoldirilishi ham mumkin. Zotan, ayni holat talabalarda mustaqil mushohada malakasini uyg'otish va rivojlantirishga muayyan turtki beradi. Ularni ijodiy jarayonni kechinishga da'vat etadi.

2. Darslikda ayrim maqola, tadqiqot yoxud monografiya xususida soʻz ketar ekan, u haqdagi fikr-mulohazalar dastlab obzor xarakteridagi qismlarda, soʻngra esa adabiy portretga doir oʻrinlarda berilgan. Zohiran qaralganida, bu takror yoxud qaytariqqa oʻxshab koʻrinadi. Ammo darslik mualliflari bunday yoʻl tutishdan quyidagi maqsadlarni nazarda tutishgan:

Birinchidan, tahlilga tortilayotgan ishning adabiy-tanqidiy jarayondagi oʻrnini belgilash. *Ikkinchidan*, uning munaqqid ijodiy faoliyatidagi ahamiyatini koʻrsatish. *Uchinchidan*, muallif va talabalar tomonidan bu ishlarning oʻzlashtirilishida mustaqil mushohadalarni uygʻotish hamda ularni qayta nazardan oʻtkazish orqali tasavvur va tafakkurdagi oʻrnini mustahkamlash.

Koʻrinadiki, soʻz yuritilayotgan darslikda oʻzbek adabiy tanqidining fan va sanʼat uygʻunligidan iborat hodisa ekanligi, milliy adabiy-tanqidiy tafakkurning uygʻonishi, shakllanishi va rivojlanish tarixi, oʻziga xos taraqqiyot bosqichlari boy faktik materiallar hamda jahon adabiy-estetik tafakkurida kechayotgan jarayonlarga hamohanglik asosida teran yoritilgan. Tanqidchiligidimizning yorqin namoyandalari ilmiy tanqidiy faoliyatlari, adabiy tanqid janrlari haqida keng koʻlamli maʼlumotlar berilgan. Taʼkidlash oʻrinliki, har bir mavzu maxsus reja, mustahkamlovchi savollar, tayanch tushunchalar va mustaqil oʻqish uchun tavsiya etilgan adabiyotlar roʻyxati kabi metodik koʻrsatmalar bilan taʼminlangan.

Anglashiladiki, ustoz olimlarimizning koʻp yillik ilmiy-ijodiy izlanishlari, metodik va metodologik tavsiyalari asosida yuzaga kelgan mazkur tadqiqot XX asr oʻzbek adabiy tanqidi tarixini istiqbol mafkurasi asosida yaxlit bir tizim sifatida oʻrganuvchi oʻz vaqtida yaratilgan gʻoyatda zarur darslikdir.

XX asr oʻzbek adabiyoti jamiyat hayotidagi bir qator yirik voqealarga chuqur poetik yondashib, kishilarni ularning tub mohiyatini idrok etish va toʻgʻri munosabat bildirishga undadi. Ijtimoiy-siyosiy, adabiy-madaniy oʻzgarish va ziddiyatlarga benihoya boy boʻlgan oʻtgan asr va unda umrguzaronlik qilgan davr odamlari maʼnaviy-ruhiy dunyosida kechgan poʻrtanalarni aks ettirdi. Ayrim nomargʻub jihatlari ustidan poetik hukm chiqardi. Shu jarayonlarni muayyan darajada umumlashtirishni koʻzlagan Q.Qahramonov OTMlari Oʻzbek tili va adabiyoti

fakultetlari bakalavriat bosqichi talabalari uchun “*O‘zbek adabiyoti tarixi*” fanidan tayyorlagan “*XX asr o‘zbek adabiyoti*” va OTMLari O‘zbek tili va adabiyoti mutaxassisligi bo‘yicha tahsil olayotgan magistrilariga mo‘ljallangan “*XX asr she‘riyati (20-30 yillar)*” singari uslubiy qo‘llanmalari muhim ahamiyatga molikdir.³.

Zotan, ularda o‘tgan asr o‘zbek adabiyotining zabardast vakillari: A.Qodiriy, Cho‘lpon, Fitrat, U.Nosir, Oybek, M.Shayxzoda va boshqa shoir, adib, dramaturg va tarjimonlarning ijodi yangicha yondashuv asosida tahlilga tortildi. Ikkinchi jahon urushi davri o‘zbek adabiyotida yetakchilik qilgan tendensiyalar, g‘oya va motivlar xususida qimmatli mulohazalar ilgari surildi. Shuningdek, E.Vohidovning “*Yoshlik devoni*” va dostonlarida an‘ana va poetik mahorat, A.Oripov she‘riyati falsafiy, g‘oyaviy-badiiy xususiyatlari va dostonlarida umuminsoniy g‘oyalar talqini singari muammolar tahlilu tadqiq etildi.

Umuman, mazkur darslik va o‘quv qo‘llanmalari muallif (*mualliflar*) ning keyingi yillardagi teran va inja kuzatishlari samarasi ekani, ularda ilgari surilgan ohorli fikr-qarashlar mustaqillik davri adabiy-estetik tafakkurida kechayotgan yangilanish, tozarish jarayonlariga hamohang ekani, muammolar turli rakurslardan yoritilgani bilan ilmiy-nazariy va amaliy qimmat kasb etadi. Shuning uchun ham ulardan nafaqat talaba va magistrlar, balki stajyor-tadqiqotchi-izlanuvchilar, o‘qituvchilar, adabiyot va san‘at muhiblari ham bahramand bo‘lishmoqda.

5. Monografik tadqiqotlarda olim

ilmiy-ijodiy kredosi

Q.Qahramonovning monografik izlanishlari mustaqilligimiz bilan tengdosh bo‘lib, 1991-yilda uning “*Adabiy tanqid va o‘zbek bolalar adabiyoti*”⁴ nomli ilk monografiyasi ilmiy-adabiy jamoatchilik va keng kitobxonlar qo‘liga tegdi. Unda o‘tgan asrning 30-80-yillari adabiy tanqididagi bolalar adabiyoti spetsifikasiga oid kuzatishlar tahlilga tortildi. Olimning diqqati badiiy ijodda inson omiliga e‘tiborni

³ Qahramonov Q XX asr o‘zbek adabiyoti. Bakalavriat bosqichi talabalari uchun mo‘ljallangan o‘quv qo‘llanma. T.: 2014; Qahramonov Q XX asr o‘zbek she‘riyati. (20-30 yillar) Magistratura bosqichi talabalari uchun mo‘ljallangan o‘quv qo‘llanma. T.: 2014

⁴ Qahramonov Q. Adabiy tanqid va o‘zbek bolalar adabiyoti. Monografiya. T.: “Fan”, 1991.

kuchaytirish, poetik asarni turli rakurslardan turib g'oyaviy-badiiy va estetik jihatdan obyektiv tahlil etish, yetuk ideallar asosida baholash orqali tanqidning adabiy jarayonga faol ta'sir etishini ta'minlashga qaratildi. U fanning muhim vazifalari sifatida: so'z san'atkorlari g'oyaviy fikr doirasini kengaytirish va haqqoniylik bobidagi mahoratini takomillashtirishga ko'maklashish, poetik yaratishlarni yaxlit adabiy jarayon kontekstida kuzatish, hayot haqiqati hamda badiiy adabiyot, ijodkor va kitobxon munosabatlarini uyg'unlashtirish, ayrim nuqsonlarni bartaraf qilish uchun kurashishdek realizm prinsiplariga xos estetik talablarni qo'ydi. Shuning uchun ham o'smirlar adabiyoti kichkintoylar dunyoqarashini aniq va ravshan badiiy tasvirlash orqali yosh avlodni umuminsoniylik jihatidan har tomonlama mukammal, ma'naviy sog'lom, ruhan bardam qilib tarbiyalashning ta'sirchan quroli deb bildi.

Demak, olim umuman adabiyot nazariyasi va adabiy tanqidchilikda I.Sulton, H.Yoqubov, M.Qo'shjonov, U.Normatov, B.Nazarov, B.Imomov, xususan, bolalar adabiyoti tanqidchiligining adabiy jarayonga ta'siri masalasini maxsus o'rganish bobida esa H.Abdusamatov, H.Umurov, P.Shermuhamedov, O.Safarov, M.Nurmatov, O'.O'tayev kabi turli avlodga mansub olimlarning yangi izdoshi sifatida ko'zga tashlandi.

Monografiyada bolalar adabiyoti tanqidchiligi shakllanish davri sifatida 30-50-yillar belgilansa, uning yangilanish davri 50-yillarning ikkinchi yarmidan keyingi *"nisbiy erkinlik"* davridan boshlanib, rivoji 70-80-yillarga kelib tutashadi. Ijobiy qahramon masalasiga munosabat bildirish asnosida munaqqid alohida odamning betakror individ ekaniga diqqat qaratdi. Hayotiylikni ta'minlashda qahramonni o'z *"mikromuhiti"* dan ajratmay tasvirlash, ruhiyatida kechgan psixologik konflikt va kolliziyaga diqqat qaratishni yoqladi. Har bir konkret asarga uning janr tabiati, poetik matni, obraz nechog'lik to'laqonli ekani, ifoda usuli, ijodkor pozitsiyasi, mahoratidan kelib chiqib individual munosabat bildirish lozimligini ta'kidladi. Shu konsepsiyasi asosida 1976-1984-yillarda *"ijobiy qahramon"* muammosi atrofida uyushtirilgan bahs-munozaralarga faol munosabat bildirdi.

Munaqqid haqqoniylik, hayotiylik, g'oyaviy-badiiy barkamollik, tarbiyaviylik, ijodkor mahorati singari pozitsiyalarda sobit turib Hamza, G'.G'ulom, H.Olimjon,

Oybek, Z.Diyor, S.Jo'ra, Q.Muhammadiy, I.Muslim, Sh.Sa'dulla, Q.Hikmat, T.Adashboyev, M.A'zam, Q.O'tayev, A.Obidjon, S.Barnoyev, R.Tolipov, K.Turdiyeva kabi shoirlar, H.Nazir, K.Ikromov, X.To'xtaboyev, N.Fozilov, H.Po'lat, L.Mahmudov, F.Musajonov va boshqa nosirlar yaratgan ko'plab asarlarni konseptual tahlil va tadqiq etdi. Bolalikning beg'ubor olami, kichkintoylar xarakterining betakror xususiyatlari badiiy mukammal aks etgan asarlarni yoqladi. Monografiyada olim kuzatishlari negizini: bolalar adabiyoti spetsifikasi, ijodkor dunyoqarashi, hayotiy va poetik hukmi, to'laqonli ijoiy qahramon yaratish, syujet va konflikt mutanosibligini ta'minlashdagi san'atkorlik mahorati, individual uslubi singari ilmiy-nazariy nuqtai nazarlarga asoslanish tashkil etdi.

Q.Qahramonov keyinchalik metodologiya masalalari bilan jiddiy shug'ullangan bo'lsa ham, bolalar adabiyoti tanqidchiligi muammolaridan butkul uzoqlashib ketmadi. Masalan, uning *"Bolalikka oshufta ko'ngil"* (*Qambar ota ijodiga chizgilar*) risolasi⁵ bolalar adabiyoti namoyandalari adabiy portretlarini yaratish, ijodkor mahoratini belgilovchi omillarni aniqlash yo'lidagi jiddiy kuzatishlardan biridir.

Zotan, munaqqid shoir Qambar O'tayev (*Qambarali, Qambar Ota O'ta baxshi o'g'li, Qambar Ota*) hayot va ijod yo'lini uning poetik yaratiglariga zeb beruvchi insoniy tabiatiga xos beg'ubor soddalik, to'g'riso'zlik, samimiyat hamda milliy iftixor tuyg'ularidan ajratmay tahlilu tadqiq etdi. O'ttizga yaqin to'plamlaridagi bitiklarini topqirlik, haqqoniylik, tasvir soddaligi, shartlilik, favquloddalik, majoziylik, qisqa va ixchamlik, badiiy detal hamda poetik obrazlar tiniqligi, obrazlilik o'ynoqi ohang hamda yumorning mazmunga uyg'un kelishi nuqtayi nazaridan kuzatdi. Shoir ijodini T.Adashboyev, A.Obidjon, A.Ko'chimov, R.Tolib kabi zamondosh bolalar shoirlari majoziy bitiklari bilan qiyosan o'rgandi. Kontrast tasvir va ifoda go'zalligini kashf etibgina qolmay, o'rni bilan quruq didaktika unsurlari yorqin seziluvchi ayrim asarlarini asosli tarzda tanqid qildi.

⁵ Qahramonov Q. Bolalikka oshufta ko'ngil. (Qambar ota ijodiga chizgilar) Risola. – T.: "Turon zamin ziyo". 2014.

Q.Qahramonovning “*Adabiy tanqid: yangilanish jarayonlari*”⁶ monografiyasi istiqlol davri o‘zbek tanqidchiligini yangicha ilmiy tafakkur va konsepsiyalar bilan bog‘liq holda tadqiq etish va tanqidiy faoliyatning yetakchi xususiyatlarini aniqlashdek dolzarb ilmiy muammoni o‘rganishga bag‘ishlangandir. Monografiyada olim mustaqillik davrida yaratilgan adabiy-tanqidiy materiallarni adabiyotshunoslik metodologiyasi nuqtai nazaridan tadqiq etdi. U istiqlol davri adabiy tanqidchiligining sho‘ro davri metodologiyasidan farq qiluvchi konsepsiya, yo‘nalish va tamoyillarini o‘rgandi. Qariyb qirq yillik muddat, ya’ni o‘tgan asrning 70-90-yillaridan bizning kunlarimizgacha bo‘lgan davrda adabiy tanqid metodologiyasi bo‘yicha amalga oshirilgan ilmiy-nazariy izlanishlarni o‘rganibgina qolmay, ularning yutuq va nuqsonlarini ham belgilab berdi. Ular ratsional mag‘zini ijodiy umumlashtirib, nazariy asos sifatida tayanish yo‘lidan bordi Jahon va rus adabiyotshunosligi taraqqiyotida muhim rol o‘ynagan olimlar bilan bir qatorda, o‘zbek nazariyotchilarining adabiyotshunoslik va adabiy tanqid metodologiyasi bilan bog‘liq ilmiy-nazariy qarashlariga, tayangan holda tadqiqotning nazariy yo‘nalishlari va tahlil usullarini belgilab oldi.

Kitob muallifi istiqlol davrida yaratilgan va metodologik yangilanishlarga xizmat qiladigan qodiriyshunoslik, cho‘lponshunoslik, fitratshunoslik, oybekshunoslik, qahhorshunoslik, shuningdek G‘.G‘ulom, H.Olimjon, O.Yoqubov, P.Qodirov, E.Vohidov, A.Oripov, O‘.Hoshimov, Sh.Xolmirzayev singari ko‘plab yozuvchi hamda shoirlar ijodiga oid monografiya va to‘plamlar, harakatdagi adabiy jarayon, davriy matbuotda chop etilgan adabiy-tanqidiy maqolalar hamda bahs-munozaralarni tadqiqot manbai sifatida belgilab, ularni tahlil va tadqiq etdi. Tadqiqot mohiyatiga ko‘ra, o‘rni bilan jahon va rus adabiyotshunosligi, adabiyot nazariyasi va tanqidchiligiga doir manbalarga ham munosabat bildirdi. Jumladan, E.Olvort, E.Nabi, M.Murfe, N.Tun, I.Baldauf kabi xorijlik tadqiqotchilarning turli davrlardagi maqolalarini keng qiyosiy tahlilga tortdi.

⁶ Qahramonov Q Adabiy tanqid: yangilanish jarayonlari. Monografiya. – T.: Alisher Navoiy nomidagi O‘zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti, 2009.

Adabiy tanqid metodologiyasining yangilanish jarayonlari, omillari hamda asoslarini o'rgangan olim adabiy tanqid metodologiyasi va adabiyot nazariyasiga o'zining mualliflik ta'riflarini ishlab chiqdi. Istiqlol davri tanqidchiligining ustuvor tamoyillarini aniqladi. Adabiyot ilmi oldidagi dolzarb vazifalarni to'g'ri belgiladi. Mavjud qarashlarning xarakterli jihatlarini sintezlashtirib, badiiyat umumiy qonuniyatlari va estetik tamoyillarini ko'rsatib berdi. Shu asosda adabiy tanqid metodologiyasi hurfikrlilikka asoslangan konsepsiyasini yaratishga intildi. Ijtimoiy, ruhiy va badiiy holatlarni bir butunlikda tahlilga tortish konsepsiyasini yoqladi. Ishning xarakteridan kelib chiqib, sistemali, qiyosiy-tarixiy, tarixiy-madaniy hamda analitik metodlardan barakali foydalandi.

Nazariyotchi adabiyotshunos sifatida XX asr o'zbek adabiyotini qayta baholash muammolarini yoritarkan, jadidchilik va jadid adabiyotining umumestetik masalalari, XX asr adabiyotiga yaxlit metodologik munosabat, tanqidiy tafakkurdagi evrilishlar jarayoni bilan bog'liq tadqiqotlarni tahlil va tasnif etdi. U tahlil-u tadqiq jarayonida turli xil ziddiyatli qarashlar ustidan uzil-kesil hukm chiqarish yo'lidan bormadi. Badiiy asarni muayyan davr g'oyasiga bog'lamasdan, matnga tayanib tahlil etishni yoqladi. Asosiy e'tiborini adabiy tanqidiy manbalarning tanqidchilik tadrijiy takomili va metodologik tamoyillarni shakllantirishdagi roliga qaratdi.

Mustaqillik davri tanqidchiligi metodologiyasidagi yangilanish tamoyillaridan biri - sistemali tahlil metodi (*biografik, tarixiy-funksional, madaniy-tarixiy, ijtimoiy, qiyosiy, struktural tahlil kabi*) yetakchilik qilayotgani, tanqid estetikasi ham turfalashib borayotganini ko'rsatib berdi. Istiqlol davri tanqidchiligiga kirib kelgan ko'plab yangi tushuncha va tamoyillar: (*modernizm, ong oqimi, absurd* va b.)ning ilmiy tadqiq faoliyatida qo'llanilishini kuzatib, shu asosda uning metodologik takomilini ko'rsatdi.

Xullas, monografik tadqiqotning nazariy ahamiyati shundaki, unda istiqlool davri tanqidchiligi metodologiyasining yangilanish jarayonlari va omillari, yetakchi tamoyillari jamlandi va nazariy-metodologik jihatdan umumlashtirildi. Shu materiallar ilk bor maxsus tadqiq etildi.

Darhaqiqat, mustaqillik davri adabiy tanqid taraqqiyotida yangi davrni boshlab berdi. Bu davrda hurfikrlilikka asoslangan yangicha ilmiy tafakkur shakllanib, poetik asar tahlilida badiiy-estetik mezonlar yetakchilik qila boshladi. Natijada, inson tasviriga bo'lgan munosabat ham tubdan yangilandi. Bu kabi o'zgarishlarning yetakchi tamoyillari, yangilanish uchun asos bo'lgan ichki va tashqi omillari xususiyatlari aniqlangani, metodologik tamoyillari tadqiq etilgani monografiyaning muhim yutuqlaridir. Binobarin, uning asosiy qoidalari, xulosa va tavsiyalari muhim amaliy qimmat ham kasb etadi.

Olimning yana bir monografik tadqiqoti iste'dodli shoir, yozuvchi, essenavis, publitsist va jamoat arbobi Abdusaid Ko'chimov ijodi tadqiqiga bag'ishlanib, **“Ijod va e'tiqod”** nomi ostida 2022-yilda shogirdi Feruza Burxanova bilan hammualiflikda yaratilgan. Monografiyada Abdusaid Ko'chimovning ijodiy biografiyasi, poetik olami, ijodining yetakchi xususiyatlari va tamoyillari, essenavislik mahorati yoritilgan.

Monografiyaning kompozitsion qurilishi muqaddima, “Ko'ngil mulkiga sayohat”, “Nasrnavislik mahorati”, “Adibning essenavislik mahorati” nomli uch bobdan iborat. Kitobning “Ko'ngil mulkiga sayohat” nomli birinchi bobida shoirning “Qor”, “Muhabbat bog'lari”, “Kuzgi osmon”, “Baland tog'lar” kabi she'riy to'plamiga kirgan she'rlari lirik qahramonning hayoti va ijod yo'lini yorituvchi ochqichlar, ko'ngil izhorlari sifatida tadqiq etilgan. Shoir she'riyatidagi poetik obraz, ramz va metaforalar, ritm va ohang, lirik “men”ning munosabati badiiy quvvat va estetik ta'sirchanlikni ta'minlovchi vositalar sifatida talqin etilgan. Shuningdek, kitobda, shoirning bolalar she'riyatiga bag'ishlangan bir turkum she'rlarida hayotiylik, samimiy ruh ustuvorlik qilishi, asarlarining ma'rifiy-estetik ahamiyati xususida so'z yuritiladi. Shuningdek, A.Ko'chimovning Ona vatan mavzusiga bag'ishlangan bir turkum she'rlari, jumladan, “Vatan”, “Istiqlol qo'shig'i”, “Iltijo” kabi namunalarida lirik qahramonning jo'shqin, ogohlikka da'vat etuvchi sermavj to'yg'ulari ifodalanishi, ijtimoiy-estetik motivlarning ustuvorlikgi masalalarini e'tibor qaratiladi. Shu jihatdan, shoirning “Demokratiya”, “Yollangan muxbir”, “Armon”, “Abdulhamid Cho'lpon faryodi”, “O'zbek iston qayda bor” kabi she'rlari

talqini xarakterli bo'lib, ularda millatparvarlik, vatanparvarlik motivlarining yetakchik qilishi, beorom qalb tug'yonlari, vatanga bo'lgan mehri qanchalik yuksak bo'lsa, g'animlarga nafrati ham shuncha kuchli ekaniga urg'u qaratiladi. Shoir lirikasi tahlili asnosida, she'riyatini birlashtirib, bir nuqtaga jamlab turadigan eng muhim xususiyat insoniylik, insoniy tuyg'ularning tarannum etilishi ijodining bosh konsepsiyasi ekani asoslanadi, shoir shaxsiyatining pokdomonligi ko'rsatiladi. Monografiyaning "Nasrnavislik mahorati" nomli ikkinchi bobida ham bolalarning, ham kattalarning ma'naviy olamini boyitishga birdek xizmat qilayotgan "Oq kaptarlar oroli", "Halqa", "O'g'il", "Qochoq", "Peshona", "Binafsha", "Baland tog'lar kabi" qissa va hikoyalarida ilgari surilgan g'oyaviy-badiiy mazmun, obrazlar tasnifi yozuvchining poetik mahorati nuqtai nazaridan tahlilga tortiladi. Yozuvchi asarlarida ijtimoiy-ma'naviy muammolar inson taqdiri, qismati bilan bog'liq holda yoritilgani, ularda o'tish davriga xos bo'lgan ijtimoiy-psixologik murakkabliklar, ziddiyatli jarayonlar inson kechinmalari, ruhiy holatlar fonida badiiy tasvirlangani tadqiq etiladi. Kitobning "Adibning essenavislik mahorati" nomli so'ngi bobida Abdusaid Ko'chimovning "Buni hayot deydilar..." kitobida kiritilgan esselari tahlil etiladi. Pirimqul Qodirov, Odil Yoqubov, Shukrullo, O'tkir Hoshimov, Barot Bayqobilov, Ma'ruf Jalil, Pirmat Shermuhamedov, Mahmud Sa'diy, Shamsi Odil, Azim Suyun, Qozoqboy Yo'ldoshev kabi ijodkorlarning portretiga chizgilar berilib, ularning shaxsiyati, dunyoqarashi, orzu-umidlari, ijodiy faoliyati, ruhiyati va o'ziga xos xususiyatlari yoritilgani, shu asnoda muallifning ijtimoiy-ma'naviy va adabiy muammolarga munosabati ham ochilib borishi yoritiladi. Esselarda muallifning ustozlarga bo'lgan cheksiz mehri, hurmati va ehtiromi ham aks ettishi, umuman, kitobga kirgan har bir ijodkorga muallifning yuksak hurmati va ehtiromi namoyon bo'lishi, eng muhimi, ijodkorlar shaxsiyati, ijodiy olami mahorat bilan yoritilgani uning ma'rifiy-estetik qimmatini oshirishga xizmat qilishi ta'kidlanadi. A.Ko'chimov yaratgan esselarda yetuk iste'dod sohiblari, adabiyotimizning darg'alari hisoblangan Odil Yoqubov, Pirimqul Qodirov, Abdulla Oripov, Pirmat Shermuhamedov kabi ijodkorlarning jonli va hayotiy siymolari, obrazlari o'ziga xos shakl va ifodalarda,

hayotiy lavhalarda, badiiylik bilan publitsistik ruhning uyg'unligida yaratilgani essechiligidan muhim yutuq'i sifatida baholanadi.

6. Badiiy so'z qudrati

So'zga e'tibor, uning nafis jilosi, ma'no qudrati, estetik ta'sirchanligi, g'oyaviy niyat ijrosiga yo'naltirilishi, ijodkor poetik mahorati singari masalalarga munosabatda Qurdosh Qahramonov zakosi yanada yorqinroq namoyon bo'ladi. O'n sakkiz ming olam va yetti-sakkiz milliard odamning ibtidosi va intihosi so'z bilan chambarchas bog'liq ekanini hissiy idrok etuvchi olim so'zni ilohiy ne'mat deb biladi. Uning sehr va mehr ulashish kuchini hamisha muqaddas tutibgina qolmay, kalom ahlini e'zozlab keladi. Zotan so'zning ijtimoiy hayotdagi o'rni va insonning o'zligi uning so'zi bilan bog'liq ekanligini uqtirgan hazrat Nizomiddin Mir Alisher Navoiy ham:

So'z durki, nishon berur o'lukka jondin,

So'z durki, berur jonga xabar jonondin.

Insonni so'z ayladi judo hayvondin,

Bilki, guhari sharifroq, yo'q ondin

deya ta'kidlagan edilar. So'zga "guhari sharif"lik darajasini bergan ulug' ustozlarga ergashgan olim nafis so'z orqali shoir-u adibning, olim-u fuzaloning ma'naviyati, ruhiy olamini anglashga intiladi. Dono xalqimizning: "So'zdan so'zning farqi bor, o'ttiz ikki narxi bor"- degan maqoliga amal qilib, adabiy-badiiy asarlar matni mag'zidan, uning ijodkori qalbiga kirib borishga intiladi. Uning did va ta'bi haqida fikr-mulohaza yuritishga harakat qiladi. Zotan, badiiy nutq ichki hodisa bo'lib, uning zohirda moddiylashuvidan adabiyot yuzaga keladi.

Demak, Qurdosh Qahramonov o'zining ko'p yillik izlanishlaridan jamlangan qo'lingizdagi maqolalar to'plamini: "Badiiy so'z qudrati", deb atashi ham bejiz emas. Kitob arxitektonik jihatdan uch bo'limdan tarkib topgan. "*Globallashuv va adabiy jarayon*" nomli ilk bo'limda asosiy e'tibor dastavval globallashuv tushunchasi va uning yetakchi belgilarini aniqlashtirib olishga qaratilgan. Zotan, hodisaning asl mohiyati va yuzaga kelish omillarini aniqlashtirmay turib, uning adabiyot maydoniga kirib kelishi va yetakchi belgisiga aylanishi haqida so'zlash imkonsiz edi. Bizning

zamonamizda jahon xalqlarining nainki, ijtimoiy-iqtisodiy, balki siyosiy va madaniy-ma'rifiy sohalarda ham o'zaro integratsiyalashuvi, olamning yagona ekspsixologik maydonga aylanish jarayonlari mislsiz kengaydi. Vaqt shiddati ortib, hayot maromi jadallashdi. Modernizm va postmodernizmdan globalizm davriga o'tilishi tufayli inson psixikasi va dunyoqarashida sodir bo'layotgan misli ko'rilmagan o'zgarishlarning badiiy idrok etilish jarayonlari Q.Qahramonov e'tiborini jalb qiladi. U jahonda kechayotgan va mislsiz falokatlariga doya bo'lishi ehtimoli kuchli voqeahodisalar: (*axloqsizlik, giyohvandlik, zo'ravonlik, individualizm, egotsentrizm, terrorizm, ekstrimizm, ekologik inqiroz, irqchilik, genotsid, migratsiya, odam savdosi* va b.) endilikda bir mamlakat doirasidan chiqib, umuminsoniy miqyosga ega bo'la boshlaganini sezgirlik bilan ilg'aydi. Shuning uchun ham, butun zamon va zamin, koinot qismati, inson taqdiri, nabotot hamda jamodot olamining buguni va ertasi bilan bog'liq muammolarni muhokama-munozara markaziga olib chiqadi. So'ngra badiiy nasrda zamondosh obrazi va ayniqsa, ayol qismatining global tasvirlariga e'tibor qaratadi. Umuman esa, globallashuv fenomeni va badiiy adabiyot muammolaridan so'zlaydi.

U adabiy-badiiy asarlarga eskicha yondashuvlardan asosli tarzda, butkul voz kechish, yangicha munosabatlarni shakllantirish, ularni milliy va jahoniy estetik miqyoslarga muvofiq tarzda saralash hamda tarixiylik nuqtai nazaridan qayta idrok etish yo'lini tanlaydi. Shoir, nosir hamda munaqqidlar: O.Yoqubov, A.Oripov, M.Qo'shjonov, Shukrullo, O.Sharafiddinov, B.Nazarov, U.Normatov, I.G'afurov, Tohir Malik, A.Otaboy, X.Do'stmuhammad, T.Qahhor badiiy-estetik qarashlarini imkon qadar tahlil qilishga intiladi. Adabiy muammolarni Sharq va G'arb falsafasi hamda estetikasidagi yetakchi metodologik tamoyillar bilan bog'lab talqin qiladi. Milliy-mental fazilatlarni asrab-avaylashga chorlaydi, ogohlikka da'vat etadi.

Adabiyotshunos olim global muammolar tuyg'ularga yo'g'rib, she'riy satrlarga ko'chishini R.Parfi, U.Azim, Sh.Rahmon, E.Shukur, S.Sayyid, A.Sher, S.Hakim, A.Ko'chimov, R.Mirvohid kabi turfa avlodga mansub shoirlar ijodi misolida kuzatar ekan, ko'ngil kechinmalari nechog'lik samimiy va obrazli; badiiy ifoda qanchalik yuqumli ekaniga diqqat qaratadi. Zamonaviy she'riyatda Navoiy obrazining poetik

talqinlarini tahlilga tortadi. Shuningdek, H.Xudoyberdiyeva, Z.Mo‘minova, O‘ktamoy, F.Afro‘z, X.Rustamova, Muslimabonu, Oydiniso, Z.Mirzo kabi xotin-qiz shoiralar ijodida faol qo‘llanilgan ishq motivi bilan chambarchas bog‘liq: *tun, yog‘du, maysa, daraxt, shamol, daryo, bir tomchi suv, samo, zamin, dunyo, otash, tush* kabi poetik obrazlarning ayol ruhiyatini ochib berishga yo‘naltirilishini o‘rganadi.

Adabiy tanqid va jarayon muammolarini 2015-yil materiallari asosida tahlilga tortgan olim U.Normatovning “Ijodkorning haroratli so‘zi”, N.Jabborovning “Zamon. Mezon. She‘riyat”, R.Rahmatning “Adabiyotdan chiqish”, U.Jo‘raqulovning “Nazariy poetika masalalari” kitoblari, N.Karimovning “Oybek gulshanidan shabadalar”, B.Nazarovning “Cho‘li iroq” risolalari, N.Karimovning “Zulfiya” ma‘rifiy-biografik ocherki, N.Rahimjonovning “Qodiriyshunoslik qirralari” esselerini tahlilga tortib, ularning yutuqlarini e‘tirof etadi va ayrim mulohazalarini bayon etadi. Ayni paytda, “O‘zbek xalq ijodi yodgorliklari” turkumi yuz jildligi dastlabki to‘rt jildi, H.Boltaboyev qalamiga mansub ko‘p jildlik “Adabiyot ensiklopediyasi”ning dastlabki jildi, U.Hamdamning “Sharq yulduzi” jurnalida uyushtirgan “Yangi avlod ovozi”, “Muallif o‘limi”ga doir suhbatlari “Istiqlol. Adabiyot. Tanqid” tarzida bir jildga jamlanishi kabi yutuqlar haqida ham iliq fikrlarni ilgari suradi.

Q.Qahramonov J.Fozilning “Xongul”, A.Sodiqovning “Tushlarimga kiring, onajon”, A.Rahimovning “Matonat”, Sh.Nizomning “Istig‘for”, Sh.Sulaymonning “Uchinchi palata”, I.Sultonning “Hazrati Xizr izidan”, Bobo Ravshanning “Shom va tong orasida”, O.Jumaboyevning “Uy” qissalarini adabiy qahramon talqini nuqtayi nazaridan kuzatadi. Olim N.Norqobilovning “Yuzma-yuz”, “Qoyalar ham yig‘laydi”, “Tog‘dagi yolg‘iz odam” qissalari hamda “Qoraquyun” romanini qahramonlarini tabiat va inson tasvirida ma‘naviyat muammolariga e‘tibor kuchliligi jihatidan tahlilga tortadi.

Kitobda akademik Matyoqub Qo‘shjonovning Abdulla Qodiriy, Oybek va Abdulla Qahhor haqidagi fundamental tadqiqotlari hamda dolzarb mavzulardagi o‘nlab maqolalari misolida XX asr o‘zbek adabiyotshunosligi va tanqidchiligi taraqqiyotiga qo‘shgan beqiyos hissasi oydinlashtiriladi.

Q.Qahramonov prof. U.Normatovning “Qodiriy bog‘i”, “O‘tgan kunlar” hayrati”, “Qodiriy mo‘jizasi” “Mahorat sirlari”, “Qahhorni anglash mashaqqati”, “Ustoz ibrati” kabi kitoblari hamda o‘nlab maqolalarini tahlilga tortadi. Olim munaqqidlik mahoratini badiiyat qonuniyatlarini teran anglashda, so‘z san’atining eskirmas qoidasi insonshunoslik ekanini qalban his etishda va tahlil hamda talqinlarning tub zaminini shaxs jumbog‘i bilan bog‘lashida ko‘radi.

Q.Qahramonov akademik B.Nazarov qalamiga mansub “G‘afur G‘ulom olami” risolasini G‘.G‘ulom nasri va nazmini bezab turuvchi eng go‘zal xususiyatlardan biri milliy joziba ekani idrok etilgani jihatidan qadrlaydi. Darhaqiqat, B.Nazarov ulug‘ shoir nafosat olamini g‘oyat noziklik bilan ilg‘ay olgan hassos munaqqidlarimizdan biri edi.

Kitobda akademik N.Karimov – yetuk adabiyotshunos ekani uning atoqli shoir va yozuvchilar asarlari ilmiy-tanqidiy matnini yaratish borasidagi mashaqqatli mehnatlari, shuningdek o‘nlab risola va esselari hamda ma‘rifiy romanlari-yu publitsistik maqolalari misolida dalillangan. Ushbu bo‘limda Asil Rashidovning aytmatovshunoslikka qo‘shgan hissasi, adabiyotshunosligimizda N.Eshonqul ijodining o‘rganilishi, B.Karimning qodiriyshunoslikdagi yangicha talqinlari haqidagi fikr-mulohazalarga ham keng o‘rin ajratilgan.

Kitobning “*XX asr o‘zbek adabiyotiiga chizgilar*” nomli ikkinchi bo‘limida A.Qodiriyning “O‘tkan kunlar” romani, Cho‘lpon va Mag‘jon Jumaboy she‘riyati, qahhorshunos olimlar M.Qo‘shjonov va U.Normatov qalamiga mansub “Mahorat sirlari” (1968) hamda O.Sharafiddinovning “Mashhur kishilar hayoti” seriyasidagi “Abdulla Qahhor”(1988) nomli adabiy portreti tahlilga tortiladi. Sharof Rashidov va Shuhrat asarlarida davr ruhi va qahramon talqini maslallari o‘rganiladi. Chingiz Aytmatov va Odil Yoqubov o‘rtasidagi ijodiy do‘stlik negizida ular asarlaridagi mushtarak tamoyillar belgilanadi. Professor Abdug‘afur Rasulovning “Ardoqli adib” kitobida O‘tkir Hoshimovning adabiy siymosi o‘ziga xos ranggin bo‘yoqlarda chizilgani, xususan, yozuvchining ijodkorlik salohiyati, shaxsiyati, ijodiy laboratoriyasi o‘ziga xos yo‘sinda yaratilganiga e‘tibor qaratiladi. Abdulla Oripov o‘zbek adabiyotini yangi bir bosqichga ko‘tarishga katta hissa qo‘shgan, chinakam

badiiy san'at asarlarini yarata olgan ijodkorlardin biri sifatida baholanadi. Anvar Obidjonning "Ajinasi bor yo'llar"⁷ nomli avtobiografik asarida bolalik olamining o'ziga xos ranglarda tasvirlashiga diqqat qaratiladi. A'zam O'ktamning badiiy olami kashf etiladi.

Kitobning "*Ustozlar va do'stlar yodi*" nomli uchinchi bo'limida Saydi Umirovning insoniy fazilatlari hamda "Sehrli va mehrli so'z" kitobiga kirgan maqolalari tadqiq etilgan. Iste'dodli shoir Rustam G'anining "Muhabbat chechaklari" she'riy kitobi, shoir shaxsiyatiga xos kamtarinlik, kamgaplik, kamsuqumlik, rostgo'ylik singari ulug' insoniy fazilatlarning badiiy ijodiga ko'chishi bilan bog'liq jarayonlar ko'rsatilgan. Umurzoq O'ljaboyevning hayot va ijod yo'li yoritilgan.

7. Xulosa o'rnida

Yetmish bahor odam-u olam ibtidosi va abadiyat qoshida lahzalik muddat. Ammo bu palla o'sha muborak kunlarga yetgan har bir inson o'z umrining bosib o'tilgan yo'llariga bir qur nazar solish va uni sarhisob qilish uchun andak tin oladigan davrdir.

Odatda, donishmand xalqimiz hayot yo'llarini yashalgan oy va yillar bilan emas, balki uning asl mohiyati bilan o'lchaydi. Yuqorida biz shu mezonda sobit turib, Qurdosh Qahramon umr yo'li so'qmoqlari bo'ylab sayr etdik. Ko'rganimiz va kuzatganimizdan ayon bo'ldiki, u har qanday ota-ona orzulaydigan qobil farzand, ehtiromli ini, mehribon aka, sevimli er, ardoqli ota, qadrdon do'st, sadoqatli shogird, xayrixoh ustoz, jonkuyar olim, nuroniy bobo – katta harflar bilan yoziladigan CHIN INSONdir.

Bizningcha, yuqorida qayd qilingan fazilat-sifatlarning har biri va Pangatdan kelib respublika ilmiy-adabiy hamda pedagogik jamoasining e'tirofiga sazovor bo'lish, jahoniy adabiyotshunoslikka bo'ylashish ham chinakam QAHRAMONlikka tengligi shoyon haqiqatdir. Shunday ekan, Yalg'ash muallim va Nozbuvi momolar ikkinchi farzandlariga ism tanlash asnosida ham zinhor adashishmagan.

⁷ Obidjon A. Ajinasi bor yo'llar. – T.: 2015.

Agar, biz PANGATLIK QAHRAMON haqida soʻz yuritish va sarhisob qilish mahalida nimalarnidir xotirimizdan faromush qilganimizda ham, sanalganlarning oʻziyoq koʻngilga taskin, qalbga iftixor, ruhiyatga gʻurur va tafakkurga qanot bagʻishlashga arzigulikdir. Shunday ekan, soʻzni muxtasar qilish va Qurdosh Qahramon va Naziraxonga sihat-salomatlik, oilaviy hamjihatlik, farzandlar kamoli, shogirdlar ehtiromi nasib etishini tilaymiz. Binobarin, yubilyarimizga faoliyatining barcha turlarida kuch-quvvat, mustahkam iroda, sabot-matonat, yangidan yangi ilmiy-ijodiy parvozlar tilash fursati ham yetdi. Ulugʻ ayyomlar muborak boʻlsin!

QURDOSH QAHRAMONOV HAQIDA IKKI OGʻIZ SOʻZ

Boqijon TOʻXLIYEV,

TDSHU professori, filologiya fanlari doktori

Qurdosh Qahramonov bilan adabiyot deyilgan muborak manzilda hamqadam boʻlib kelayotganimizga yaqinda yarim asr boʻlib qoladi. Taqdirning inoyati bilan Oʻzbekiston Fanlar akademiyasiining Oʻzbek tili va adabiyoti (Hozirgi Oʻzbek tili, adabiyoti va folklori) institutida, keyin esa Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universitetida uzoq yillar birga ishladik. Koʻngilning istak va ixtiyori bilan esa qadrdonligimizning tarixi ham ancha uzun boʻlganidan iftixor qilaman. Qurdosh tufayli olamda Pangat degan goʻzal va serjilo, xushmanzara va soʻlim qishloqdagi qalbi daryo odamlar bilan tanishganman. Qurdoshning rahmatli otasi Yalgʻash otaning oʻsha uzoq togʻ qishlogʻidan bizga atab ikki dona olma koʻchatining berib yuborganlari bu qadrdonligimizning oltin muhrlaridan biri boʻlganini oʻrtoqlarimizning koʻpi yaxshi biladi. Xuddi shuninglek, Qurdosh ham bizning qishlogʻimizda boʻlgan, aka-ukalarim hozirgacha ham qishloqqa borganimda yoxud oʻzlari Toshkentga kelganlarida boshqa oʻrtoqlar qatorida Qurdoshni ham birinchilar qatorida soʻrab turishlari shu yaqinlikning oʻziga hos shohidlari ekani koʻngillarga iftixor tuygʻsini indiradi.

O‘rni kelganida aytib o‘tayin, Qurdosh bilan o‘ziga xos hamkorligimiz ham tilga olsa arzigudek: ikkalamiz birgalikda Abdusaid aka Ko‘chimovning taklif va daldasi bilan “O‘zbekistondagina emas, butun yer yuzida ham yakka-yu yagona bo‘lgan “Tong yulduzi” (bosh muharrir lutflaridan – B.T.) gazetasida Qadimgi turkiy adabiyot, O‘rxun obidalari, “Devonu lug‘ot it-turk”, “Qutadg‘u bilig” haqida maqolalar yozganmiz. Respublikaning turli ta‘lim muassasalari, xususan, umumiy o‘rta ta‘lim maktablari va oliy o‘quv yurtlarida tashkil etiladigan til va adabiyot fanlariga oid to‘g‘alaraklar tuzishning me‘yoriy hujjatlariga oid takliflar ishlab chiqishda birga-birga ishtirok etganmiz.

Bu muqaddimaning muddaosi shundan iboratki, Qurdoshning oddiy tadqiqotchi, izlanuvchilik davridan hozirgi fan doktori, professor darajasigacha bosib o‘tgan mashaqqatli, ammo sharaflil ilm yo‘lini ham yaxshi tasavvur qilaman. Shunga ko‘ra, bu borada ikki og‘iz so‘z aytishga ham burchli, ham mas‘ul ekanimni muhtaram o‘quvchilarga ham bildirib qo‘yishdir.

Qurdosh adabiyotning barcha sohalari bilan birdek shug‘ullanib keladi. Ammo uning “Bolalar adabiyoti” deyilgan sohasi ko‘nglidan mustahkamroq joy olgan. Har holda uning ilk maqola va kuzatishlarining ko‘proq mana shu sohaga bog‘liq ekani tasodifiy emas. Nomzodlik dtssertatsiyasining ham ayni shu sohada *“Bolalar adabiyotida realistik prinsiplarning shakllanishida adabiy tanqqidning roli”* mavzusida (1988) ekani mutlaqo tabiiydir. Tursunboy Adashboyev, Anvar Obidjon, Qambar Ota, Dilshod Rajab, Kavsar Turdiyeva singari shu manzilningegalari haqidgi maqola va kitoblar mana shu sohaga muhabbatning sarxil mevalaridir. U *“Istiqlol davri o‘zbek tanqidchiligi metodologiyasining yangilanish tamoyillari”* mavzusidagi doktorlik dissertatsiyasini (2012) himoya qilgan edi.

Qurdoshning o‘zida ijodkorlik ruhi tug‘ma tarzda shakllangan. Har holda ugning badiiy ijod sohasidagi qoralamalari bejiz emas. Ayni mana shu xususiyat, mening nazarimda, uning boshqa ijodkorlarning ijodiy laboratoriyasini. ularning shaxsiyatidgi nozik nuqtalarni tezroq va teranroq ilg‘ash imonini bergan bo‘lsa ajab emas. Bu holat uning alohida ijodkorlar haqidagi kuzatishshlarida, ayniqsa, bo‘rtib ko‘zga tashlanadi. Shuhrat, Qambar Ota, Abusaid Ko‘chimov, Eshqobil Shukur...

yana boshqalar haqidagi kitob va maqolalar ayni mana shu sohada munosib misol va yorqin dalil bo'la oladi.

Ijodkor shaxsiyatini tadqiq etishning shakl va usullari ko'p. Gap har bir ijodkorning o'zigagina xos bo'lgan fazilat va tamoyillar haqida borganida esa, mana shu yo'llarning eng mos va munosibini topish ishning baror olishidagi asosiy nuqta hisoblanadi. Bu borada ham Qurdoshga havas qilsak arziydi. U har bir ijodkorning o'zdigini ko'rsatishning eng maqbul va manzur shakllarini hassoslik bilan topadi. Masalan, o'z davrida ham, adabiyotimiz tarixida ham o'chmas iz qoldirgan Shuhratning boshqalarga o'xshamaydigan shaxsiyati va ijodiy manerasini topish, izohlash va boshqalar nazariga yetkazish uchun, ijtimoiy-ma'naviya hayot, sobiq sovet tuzumining "anvoyi" raftorlariga qisqagina ekskurs yo'lidan foydalanadi. O'sha fonda Shuhratning "Oltin zanglamas" romanining vujudga kelishi, ijodkorning o'ziga xos mahorati ham, jasorati ham ekanini juda ishonarli va aniq misol va tahlillar vositasida ko'rsatib beradi.

Shoir she'rlarida ko'ngilning xilma-xil suvratlari chizilgan. Bu suvratlar ba'zan hissiyot va fikr uyg'unligida kelsa, ba'zan tasavvur hayotiy mantiqni, real voqelikni o'ziga singdirgan bo'ladi. Shoirning "Yolg'izlik..." she'rini o'qir ekansiz, daf'atan ko'z oldingizga muallaq chayqalib turgan yurak namoyon bo'ladi.

Erkin Vohidov haqida bir umumlashma berish niyatida yozilgan maqolada qamrovning kengligiga qaramay "adabiy materiallar"ni tanlash, saralash va umumlashtirishdagi o'ziga xosdiklar ko'zga tashlanadi. U adib sha'siyatidagi fenomenal qirralarni yaxshi ilg'aydi, uning o'zigagina xos fazilatlar mohiyatini boshqalarga yetkazishda ham munosib ifodalardan foydalanadi. Bir she'r, bir adabiy hodisa, bitta kichikkina detal uninga katta umumlashma va to'htamlarga kelish uchun kifoya qiladi.

Ma'lumki, "Inson" qasidasi lirik ohanglarda ifodalangan falsafiy asardir. Unda qasida janrining yangi qirralari namoyon bo'ladi. Odatda, qasida janri atoqli insonlar yoki muhim tarixiy voqealarni madh etishi bilan xarakterlanadi. Shoir "Inson" qasidasida insonni nafaqat ulug'laydi, ayni chog'da uni buyukligi-yu yovuzligi, qudrati-yu ojizligi, xullas, butun murakkabligi bilan tasvirlaydi. Bu hol inson

tushunchasini bir tomonlama emas, balki mukammal tasavvur etish imkoniyatini yaratadi”.

O‘zbekiston qahramoni, Xalq shoiri Erkin Vohidovning go‘zal she‘riyati, dramalari, keng ma‘noda, turfa rang qalb tug‘yonlari jo bo‘lgan bitiklari XX asr ikkinchi yarmi va mustaqillik davri o‘zbek taraqqiyotiga katta hissa bo‘lib qo‘shilgan badiiy durdonalardan hisoblanadi. Muallif ayni mana shu durdonalarning yuzaga kelishi, inson shuuriga ko‘rsatadigan ta’sir kuchi haqida maroq bilan gapiradi. Bu mulohazalar samimiyligi, dalillarga boyligi va yetarlicha badiiy-estetik asoslarga tayangani uchun ham ishonarli va ta’sirli shaklga ega bo‘ladi. Maqoladagi qamrov va tahlillar o‘quvchini muallif bilan birgalikda “Xulosa qilib aytganda, Erkin Vohidov o‘zbek adabiyotining har tomonlama kamol topishiga yuksak hissa qo‘shgan buyuk shoirlardan biridir,”– tarzidagi yakunga olib keladi.

U Eshqobil Shukur she‘riyati haqida gapirar ekan, “Tog‘larning ko‘ksida yurak loladay”, “Osmon yechib tashlar ko‘ylaklarini”, “Armonga aylangan tirnog‘im bilan // Yurak po‘stlog‘iga yozaman doston” kabi namunalar vositasida uning o‘ziga xos tasavvur olamini, dunyoni ko‘rishshi va boshqadarga ko‘rsatish uslublarini namoyon etadi. qalb kechinmasining poetiklashgan manzaralari shoir iqtidorini namoyon etadi (2014).

Qurdosh o‘z mushohadalarini teran mantiq, o‘tkir ko‘z va tabiiy samimiyat bilan bildiradi. U gapirayotganiday yozadi, yozayotganiday gapiradi. Shuning uchun ham Qurdoshning qalamidan chiqqan ilmiy tafakkurning har qanday mahsuli, mummoning og‘ir yoki murakkablik darajasidan qat’iy nazar o‘quvchi uchun “hazmi yengil” to‘xtamlar sifatida tasavvur etiladi.

“Adabiy tanqid: yangilanish jarayonlari” (2009) mutaqillik davridagi adabiy tanqidning yangilanish jarayonlari haqidagi jiddiy kitoblardan biri bo‘lganiini e’tirof etish kerak. Muallif sobiq savet davridagi adabiy tanqidning ham o‘ta “siyosiylashuvi”, asosiy omillar sifatida iqtisodiy. Siyosiy va mafkuraviy omillarnigina tan olinib kelganini qayd qilar ekanbularning tanqid fani uchun mustaham asos bo‘la olmasligini tanqid qiladi. Ayni paytda, o‘z qarashlarini ichki va tashqi omillar sifatida alohida ko‘rinishlarining mazmuni va mohiyati haqida

mulohazalarini olg'a suradi. Bunda "munaqqid "men"i, shaxsiyati, dunyoqarashi, intuitsiyasi, tafakkur tarzi v iste'dodi hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi" (15), – deb maxsus ta'kidlaydi. U ijtimoiy ma'naviy sohadagi o'zgarishlarning o'tgan asrning 80-yillaridan boshlab kuchaya borgani, bunda alohida tanqidchilarning o'rni va ular bildirgan mulohazalarning ijtimoiy-estetik ahamiyati haqida so'z yuritadi. "Mangu barhayot asarlar", XX asr adabiyotini qayta baholash, badiiy asarni baholashdagi me'yor va meyeznlarning yangilanishi kabi muammolar borasidagi mulohazalar Qurdoshni yirik nazariyotchi olim sifatida o'sha davrlarda (ikki minginchi yillardayoq) shakllanib kelayotganining munosib alomatlari sifatida ko'rina boshlaganini e'tirof etish joiz.

"Ijod va e'tiqod. Abusaid Ko'chimov ijodiga chizgilar" (2022) alohida mehr va muhabbat bilan yartilgan asarlardan biri. Bu ijodkor haqida matbuotda juda ko'p maqollar yuzaga kelganini mutaxassislar yaxshi bilishadi. Shunga qaramay, Qurdoshning qalami bu adibning adabiy-ijodiy portretini yaratishda juda erkin va maroq bilan tebrangani ko'rinib turibdi. U gapni ijodkor shaxsidan boshlaydi. Shaxs sifatida uning og'ir, bosiq va mehr-muhabbat bilan liq to'la ko'ngil egasi ekanligi, samimiyati, o'zidagi tabiiy xislat va fazilatlarining qat'iy va bardavomligi, tashkilotchi hamda ishchanligi, muhimi, o'zidagi xudo bergan iste'dod va qobiliyatni asrab-avaylab, uni faqat ezgulik sari yo'naltirib kelayotgani yorqin lavhalar, aniq faktlar, shaxsiy kuzatishlar asosida ko'rsatib boriladi. Kitobdagi asosiy to'xtamlarni ixchai tarzda shunday ak ettirish mumkin:

Abusaid Ko'chimov – "bolalar uchun ham, kattalar uchun ham birdek ijod qiladigan shoir" (6).

Shoirning voqeband she'rlar yozish uchun rag'batlari, mayl va istagi boshqalarga qaraganda ochiqroq ko'rinadi. Ularda Vatan madhi shoir"men"i va qalb kechinmalari bilan birlashib uyg'un holda tasvirlanadi", "Shoir nazdida, millat va vatan tuyg'usi nihoyatda kuchli" (23).

A.Ko'chimov she'rlarining yana biir tayanch nuqtasi insoniylik, insoniy tuyg'ularni kuylashda ko'rinadi. Olim shoirning ota o'g'itlari haqidagi she'rini juda go'zal, tabiiy, samimiy, muhimi, yuksak professionallik bilan tahlil qiladi. Tahlilda

she'ning bosh g'lyasi mazmun va mohiyati, ifoda imkonlari-yu ijodkorning bu boradagi iste'dod va qobiliyatining namoyon bo'lish shakllari juda tiniq ifodalarda ochiq lanadi.

Qurdosh o'zbek nasri nazariyasini chuqur biladi. Shunga ko'ra Abusaid Ko'chimovning nasri haqidagi kuzatish va to'xtamlar juda ohorli, tosh bosadigan tarzda namoyon bo'ladi. Buning uchun adibning bir qator hikoya va qissalariga tayanadi. Ularning umumo'zbek nasri bilan yaqin jihatlari ham, ayni mana shu jaryonda ulardagi takrorlanmas, o'ziga xos xususiyatlar ham yaxshi ko'rsatib beriladi. "O'g'il" hikoyasida sho'ro davri fojialari, jumladan, o'tgan asrning saksoninchi yillarida avj olgan "paxta ishi", "O'zbek ishi" kabi qatag'on siyosatining bola taqdiri va qismatidagi mash'um o'rni xarakterli epizodlar orqali ifodalanadi".

Yozuvchi nasrining mavzu va muammolar doirasi, ularning ijtimoiy va tarbiyaviy ahamiyati munaqqidning diqqat markazida turadi. "Baland tog'lar", "Qayta tug'ilgan bola", "Boychechak", "Ishqibozlar", "Oq kaphtarlar" singari qissalar ayni mana shu yo'lda tahlil etiladi. Nasriy asarlardan ayrimlarining real hayotiy asoslarga, prototiplarga, aniq tarixiy hodisa va shaxslarga ishora qilishi haqidagi kuzatishlar ham shoyoni tahsindir.

Kitobning alohida bobi A.Ko'chimovning essenavislik mahorati tahliliga bag'ishlangan. "El suv ichgan daryolar to'plami haqida so'z borar ekan olim shunday yozadi: "Albaatta, essedan joy olgan Odil Yoqubov, Pirimqul Qodirov, Pirmat Shermuhamedov, Mahmud Sa'diy, Azim Suyun, Qozoqboy Yo'ldoshev kabi el suygan ijodkorlarning betimsol bitiklari siz bizning ruhimizni poklashga, ma'naviyatimizni boyitishga xizmat qilgani shubhasiz" (69). Ayni ma'na shu qaydlarda A.Ko'chimov esselarining asosiy mohiyati ixcham va lo'nda tarzda ifolalangan deyish mumkin. Har bir esse tahlilida Qurdoshdagi sinchkovlik, adabiy-estetik hodisalar mohiyatini ilg'ashdagi hassoslik esse muallifidagi nozik kuzatish va umumlashmalar mohiyatini kitobxonlarga yetkazishda nihoyatda qo'l kelgan.

Bunga "ob'ekt"ning o'zi ham keng imkon bergan. Zero, Abusaid Ko'chimov haqida aynan mana shunday yozilishi kerak edi. Qurdosh buni sharaf bilan uddalagan.

Qurdoshning ilmiy tadqiqotlari sirasida adabiy jarayonning nazariy hamda amaliy muammolariga ham katta e'tibor mavjud. Ayniqsa, ijod va ijodkorlik, adabiyotshunoslikning metodologik asoslari, badiiy ijoddagi asosiy tutumlar uni ko'proq qiziqtiradi. E'tibor berilsa, ayni mana shu mavzu va muammolar o'zbek adabiyotshunosligida ko'plab bahs va munozaralarning doimiy ob'ekti bo'lib kelgan. Olimning "O'zbek tili va adabiyoti", "Sharq yulduzi", "Yoshlik" jurnallarida, "O'zbekiston adabiyoti va san'ati" gazetasining ko'plab sonlarida bosilgan "Yangicha tafakkuur talqini", "Adabiy tanqidning metodologik asoslari", "Absurd faqat ma'nisizlikmi?", "Biografik talqin imkonlari", "Adabiy tanqidda modern asar talqini", singari maqolalari ko'proq shu jabhaga oidligi bilan xoslangan. Ushbu maqolalarning bir qismi "Adabiy jarayon va estetik talqin" kitobiga kiritilgan.

Kitobda boshqa turdagi maqolalar ham mavjud. Ularning bir qismida ijodkor va badiiy mahorat masalalari muhokamaga tortilgan. Xususan, Cho'lpon, Asqar Muxtor, Muhammad Yusuf haqidagi sahifalar katta zavq va chuqur bilimdonlik bilan yozilgan. Kitobning "Dil izhori" bo'limi ustozlar sabog'i mazusini qamrab olgan. Bu yerda Ozod Shparafiddinov, Asil Rashidov, Baxtiyor Nazarov, Qozoqboy Yo'ldoshev, Tursunboy Adashboyevsingriyirik olimlar va ijodkorlar haqidagi kuxtishlarning o'zig xos tajassumi jamlangan.

Qurdoshning umumiy pedagogik tajribasi deyarli ellik yilni tashkil etadi. Mana shu ulkan hayotiy kuzatish va saboqlarning natijasi sifatida u oliy ta'lim uchun "O'zbek adabiy tanqidi tarixi", "Adabiyot nazariyasi", "O'zbek adabiyoti tarixi", "O'zbek bolalar adabiyoti", "Mustaqillik davri o'zbek adabiyoti" o'quv kurslari bo'yicha ko'plab o'quv dasturlari, ma'ruza matnlari, darslik va o'quv qo'llanmalarini tayyorladi. U yuqori malakali ilmiy-pedagogik kadrlarni tayyorlash ishiga muunosib hissa qo'shib kelmoqda. Hazrat Navoiy tili bilan aytganda, u yigitlikda ilm maxzanini yiqqan bo'lsa, endilikda uni xarj qilish bilan band. Bu borada qadrdon do'stimizga umrining ham, ilmiy-ijodiy hosillarning ham barakali bo'lishini tilab qolamiz.

QURDOSH AKANING IBRATI

Bahodir KARIMOV,
professor

Ichkarida aytadigan gaplarim ko‘p. Yuqoridagi sarlavhani qo‘ydim va o‘ylanib qoldim. Qurdosh akaning odamiylik fazilatlarini haqida yozsammikin yo kitoblari to‘g‘risida? To‘g‘risi, shu savolni bera turib, yana o‘zimga o‘zim tanbeh berdim. Ijod ahli, ilm odamlarini yozganlari bilan shaxsini ajratib bo‘lmaydi. Darhaqiqat, shunday. Professor Qurdosh Qahramonov bir necha o‘n yildan beri taniyman. Biror o‘rinda o‘ziga xos halimlik va kamtarligiga xilof ish tutganini kuzatmadim. Ammo qat’iyatga guvoh bo‘ldim. Bir zamonasozlik qilayotgan hamkasbiga yuzing-ko‘zing demay, hatto yonlarida mening borligimni ham inobatga olmay, shartta-shartta zarur va haq gaplarini aytdi. Ammo madaniy muomala doirasida bari. Oraga “kechirasiz-u”, degancha bir to‘xtab, “uzri”ni ham qo‘shdi. Men sokin daryoning cho‘qir bo‘lishini shunda ko‘rdim, sezdim. Garchand shu hodisa bo‘lganiga oradan sal kam o‘n yillar o‘tgan bo‘lsa-da, Qurdosh akaning adolat talabidagi qiyofasi, ma’naviy jasoratga ega bu inson obrazi hali hamon xayolim ko‘zguisidan o‘chgani yo‘q. Shuning uchun Qurdosh akani hurmat qilaman.

Bugun yetmish yoshga to‘lgan olim o‘z ijodini, adabiyot maydonida qilgan xizmatlarini bir elakdan o‘tkazishi, sarhisob qilishi, mutaxassislar huzurida hisobot berishi tabiiy. Qurdosh Qahramonov o‘z faoliyati davomida bir pedagog va adabiyotshunos olim qilishi mumkin bo‘lgan xizmatlarni bajardi. Respublikaning barcha viloyatlarida ishlayotgan yuzlab o‘zbek tili va adbiyoti muallimlariga ta’lim berdi; ayrim filolog olimlar tadqiqotlariga ilmiy rahbarlik qildi. Qurdosh aka adabiy hayotda faol, O‘zbekiston Yozuvchilar uyushmasida bo‘lib o‘tadigan kengashlarning yillik hisobotlarida adabiy tanqid, nasr yoki nazm xirmoni xususida jiddiy va xolis ma’ruzalar qiladi.

Istiqlol yillarida Qurdosh Qahramonov adabiyotshunoslik muammolari, xususan, adabiy tanqidning metodologik qirralarini o‘rgandi. Badiiy asarga baho berish, shoir yoki yozuvchilar ijodini tadqiq qilishga nisbatan adabiyotshunoslik asarlarini, adabiy tanqidiy maqolalar va ularning mualliflari saviyasini baholash oson

emas, albatta. Buni men Vadud Mahmud ijodini o'rgangan mahali va keyinchalik qodiriyshunoslarning yozganlariga tekshirish pallasini shaxsan o'zim boshimdan kechirdim. Ikki hissa ishlash kerak. Tahlil talqinlardan tashqari o'sha olim munosabat bildirgan badiiy asarlarni ham o'qib chiqish lozim.

Qurdosh Qahramonov yozgan "Adabiy tanqid va o'zbek bolalar adabiyoti", "Adabiy jarayon va estetik talqin", "Adabiy tanqid: yangilanish jarayonlari" va ko'plab maqolalari olimning ilmiy-nazariy tafakkurining ko'lamini, mantiqiy fikrlash tarzini ko'rsatadi. To'g'ri, adabiy tanqidda yangilanish maydonga keldi. Xo'sh, uning sabablari qanday va sababchilari kimlar? Yangilanish, yangicha tafakkur – olimga aloqadormi, bilimgami yoki zamonga? Qurdosh Qahramonov shunday ko'plab savollar ustida mulohaza yuritdi. Badiiy asarga yondashuvlarda o'zgarishlar yuz bergani va dunyo adabiyotshunosligidagi metodlar o'zbek adabiy tanqidchilari ijodiga ta'sir qilayotgani borasida o'rinli mulohazalar yozdi. "Adabiy tanqidning muhim metodologik asoslaridan biri - ifoda usuli va uslubiy o'ziga xosligi uning ham ilmiy va ham badiiy ijodga birdek daxldorligidadir. Bir so'z bilan aytganda, adabiy tanqid ilmiy tafakkurning obrazli fikrlash tarzi bilan bog'liq ifodasi". Qurdosh akaning adabiy tanqid xususidagi bu muhim ta'rifi asosida ilmiy va badiiy tafakkurning uyg'unligiga urg'u beriladi. Zero, adabiy tanqidchi uchun ko'p o'qishdan tashqari turli saviyadagi insholarni ilmiy-nazariy jihatdan xolis baholashi, ayniqsa, badiiy ijod tabiatini ham chuqur anglashi lozim. Qurdosh akaning mulohazasi shu e'tibordan muhim, albatta.

Qurdosh Qahramonov o'z hamkasb adabiyotchilar fikrini hurmat qiladi. Kattami yo kichikmi birovdan fikr olsa, uning manbasini, albatta ko'rsatadi. Ilm-fanda boshqalarning qarashlarini uslubiy tarafdin bir oz tahrir etib o'zlashtirish kasalligi urchigan hozirgi global o'zanparastlik zamonda Qurdosh akaning ilmdagi bu yo'li yon-atrofidagi ko'plar uchun ibratlidir.

Qurdosh Qahramonovning Respublikaning ulkan adabiyotshunos olimlar bilan hamkorlikda yozgan "O'zbek adabiy tanqidi tarixi" darsligi oliy o'quv yurtlari o'zbek filologiyasi fakultetlari talabalari uchun juda ham muhim manba ekanini ham ta'kidlashni istar edim.

Men tanigan Qurdosh aka minbarparast emas. Men tanigan Qurdosh aka olimlikdan odamiylikni ustun qo'yadi. Huzuriga o'zidan kattalari tugul, yoshi kichiklarni chorlab manmansiramaydi. Bir kuni odatdagidek Qurdosh aka qo'ng'iroq qildi. Bir gaplashib olsak, degan ma'noda. Keldi. Hamishagi holat – sokin va mayin nimtabassumli Qurdosh aka. Gaplashdik. Bir odatiy muammo. Oramizda bir dissertatsiyadagi iqtiboslarga havolalar berilmaganlik xususida gap borardi. Hali himoya bo'lmagan ish ekan. Maslahatlashib, dissertatsiya ortida turgan odamni o'ylab, o'sha nimkalla tadqiqotning kamchliklarin tuzatish shart, degan xulosaga keldik. Darhaqiqat, dissertant tajribasizlik qilganini tan oldi. Ishni tuzatdi. Mayli besh emasdir, bahosi to'rt yoki uchdir. Zotan, dissertatsiya himoya qilganlarning hammasi ham olim bo'lavermaydi. Ko'plari fan doktori bo'ladi, biroq odamlikka nomzodligicha qoladi. Himoya qilingan tadqiqotlarning hammasi ham favqulodda yangiliklarga to'la bo'lavermaydi. Odatdagidek, kunlik urfga binoan dissertantlar ko'pincha ko'rganlaridan ko'chirishadi. Xulosa, shu zaylda bir odam taqdiri ustida qayg'uradigan inson Qurdosh aka.

Muhimi birovlariga hasad qilmaydi. Ko'ngli toza odam. Ikkinchidan, yaxshini, o'z yuragiga yaqin odamlarni qo'llab quvvatlash yo'lidan yuradi. Bu ham Qurdosh aka hayotiy va ilmiy ijodiga xos juda muhim ibratli tamoyillar sirasiga kiradi.

Gapim tuganchiga yetdi. Qurdosh akaga salomatlik, xotirjamlik tilayman.

(04.04.2023)

QO'RDOSHIM QURDOSH QAHRAMONOV!

Rahmatulla BARAKAYEV,
professor

Qurdosh Qahramonov bilan tanishligimiz talabalikdan boshlanadi. Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika instituti (hozirgi uiversitet)da oldinma-ketin tahsil olganmiz. U bizdan bir kurs yuqorida o'qir edi. Birgalikda kechgan paxta

terimlariyu student qurilish otryadlari bizlarni yaqinroqdan tanishtirgan dastlabki nuqtalar desam, xato bo'lmas.

Institutni tugallab, har birimiz, yo'llanma bilan o'z viloyatlarimizga ketdik. Men Buxoro viloyatida, Qurdosh Samarqand viloyatida bir necha yil ishladik. Lekin mening xayolimni Toshkentga qaytish, ilmiy ish qilish niyati hech qachon tark qilgan emas.

1980-yil avgustida, ta'til paytida Toshkentga keldim. Kursdoshimiz Inoyat Rahmonovning uyi Tuzel qishlog'i yonida bo'lib, men talabalik paytimda bir necha muddat Inoyatning uyida yashaganman va Toshkentga kelganimda to'g'ri uning uyiga kelaman. Inoyat o'sha paytlarda Fanlar akademiyasi Til va adabiyot institutining Bolalar adabiyoti bo'limida ishlar edi. Gapdan gap chiqib, Inoyat ishdan bo'shaganini, Qurdosh o'sha bo'limda ishlayotganini aytib, Qurdosh bilan uchrashib, maslahatlashishni taklif qildi.

Ertasiga ertalaboq qanot bog'lab Til va adabiyot institutiga bordim va Qurdoshga uchrashib, ilmiy ish qilish niyatida kelganimni aytdim. Qurdosh bu gapni xursandchilik bilan qabul qildi va bo'limda bitta laborantlik o'рни bo'shligini aytib, meni darrov bo'lim mudiri Malohat opa Abdurahmonova xonasiga olib kirdi. Men hayronman, nima deyishimni ham bilmayman, chunki men mumtoz adabiyot bo'yicha ilmiy ish qilmoqchi edim. Institutda o'qib yurganimda kafedra mudiri, 3 tomlik "O'zbek adabiyoti tarixi" darsligi 1-kitobining muallifi, mashhur navoiyshunos olim Natan Mallayev rahbarligida "Alisher Navoiy g'azallarida badiiy san'atlar" mavzusida dastlabki, har holda, ilmiy izlanishga o'xshagan bir narsa yozib, talabalarning Namanganda bo'lib o'tgan respublika olimpiadasida qatnashganman va 1-o'rinni egallaganman. Maqsadim ishni shu yo'nalishda davom ettirish edi.

Malohatxon opa bizni juda yaxshi qabul qilib, qaysi yo'nalishda ilmiy ish qilish niyatim borligini so'radi. Men to'g'risini aytdim. Arab yozuvidagi matnlarni o'qiy olishimni aytishim bilan opa "Bizning bo'limga xuddi shunday, eski yozuvni o'qiy oladigan mutaxassis kerak edi, chunki bolalar adabiyotining 1917 yildan oldingi davri ishlanmagan" deb qoldi va meni darrov O'zbek adabiyoti tarixi bo'limining mudiri, mashhur navoiyshunos olim Abduqodir Hayitmetov xonasiga

olib bordi. Opa meni domlaga tanishtirib, “bu yigit eski o‘zbek yozuvidan xabardor ekan, bizda bolalar adabiyotining 1917 yildan oldingi davri ishlanmagan, bu kishi o‘sha davr bo‘yicha dissertatsiya qilsa va Siz unga rahbarlik qilsangiz” dedi. Domla bu gapni ma’qulladi, o‘zlarining bo‘limida bo‘sh ish o‘rni yo‘qligini aytib, ilmiy rahbar bo‘lishga ham rozilik bildirdi. Boshqa gapga o‘rin ham qolmadi.

Xullas, mening Til va adabiyot institutiga ishga kirishimga asosiy sababchi bo‘lgan inson fakultetdoshim Qurdosh Qahramonovdir. Men bu gapni hamma joyda qayta-qayta aytaman, Qurdoshdan minnatdorchiligimni doimo ta’kidlayman.

Eng asosiysi, shu institutda ishlash mobaynida salkam o‘n yil Qurdosh Qahramonov bilan bir xonada ishladik, hamfikr, maslashdok bo‘ldik. Ana shu davr bizni yanada yaqindan tanishtirdi, nafaqat ilmida maslakdosh bo‘ldik, balki hayotning o‘sha sermashaqqat kunlarida hamdamu qurdosh bo‘ldik. Bir-birimizga hazillashib aytadigan “Filologiya fanlari laboranti” degan noilmiy unvonga egamiz, 100 so‘m maosh olamiz, uning ham 92 so‘mi qo‘limizga tegadi. Oilalikmiz, to‘rttadan farzandimiz bor, ham oilani ta‘minlash kerak, ham ilmiy ish qilish kerak. Buning ustiga oylab qishloq xo‘jalik ishlariga safarbar qilinamiz.

Lekin “inson qiyinchilik kunlarda sinaladi” degan hikmatning naqadar haqligini o‘sha paytlarda anglaganday bo‘ldik, o‘sha og‘ir kunlar odamning saragini sarakka, puchagini puchakka chiqarishining jonli guvohi bo‘ldik. Mana, oradan qirq yildan ortiqroq vaqt o‘tibdiki, Qurdosh bilan doimiy qurdoshmiz, hamfikrmiz, ajralmas o‘rtoqmiz, yaxshi kunimizda xursandchiligimizga sherikmiz, notinch kunimizda tashvishimizni baham ko‘ramiz. Bu orada yana besh yil (2016-2021 yillarda) O‘zbek tili, adabiyoti va folklori institutida birga ishladik.

Yaratganga shukurlar bo‘lsinki, qiyinchilik kunlar orqada qoldi, Qurdosh Qahramonov bugun fan doktori, professor, ilmida o‘zining yo‘nalishiga ega bo‘lgan, qator monografiya, darslik, ilmiy va ilmiy-ommabop kitoblar muallifi, doimgiday fikrida sobit, qat’iyatli taniqli olim. U ko‘p yillar Toshkent davlat pedagogika universitetida dotsent, professor, kafedra mudiri, Til va adabiyot instituti (hozirgi O‘zbek tili, adabiyoti va folklori instituti)da laborantlikdan bo‘lim mudirigacha

bo'lgan lavozimlarda ishladi. Halol mehnati bilan oliy ta'limda qanchalik o'z munosib o'rnini topgan bo'lsa, ilmda ham shu qadar sharafiga sazovor bo'ldi.

Do'stimiz Qurdoshbek ilmda erishgan muvaffaqiyatlarining barchasiga tinimsiz izlanishlar, uyqusiz tunlar, ko'z nuriyu peshana teri evaziga erishgan, hayotda nimagaiki sazovor bo'lgan esa, avvalo, oilani hamma narsadan aziz ko'rgani, sadoqatli turmush o'rtog'i Naziraxon bilan bir umr hamdamu hamnafas bo'lib, farzandlarining ota-onaga munosib, halol, pok insonlar bo'lib yetishuvi yo'lida barcha qiyinchiligu mashaqqatlarni mardlarcha yengib o'tgani tufayli erishgan.

Uning hayotida farzandlari jamiyatda qanchalik o'z o'rnini topgan bo'lsa, atrofida har doim sadoqatli shogirdlari, do'stlari, qadrdonlari jamuljam. Bularning barchasi Qurdoshbekning bag'ri kengligi, oilayu do'stlarga mehriyu sadoqatining tabiiy mahsullaridir.

Shafqatsiz hayotda, biz istaymizmi, yo'qmi, kunlar, oylar, yillar suvday oqib o'taverar ekan, mana bugun do'stimiz Qurdosh Qahramonov umrining 70 bahorini shukrona bilan nishonlayapti. Maktabda o'qiganimizda "Adabiyot" darsliklarida ko'rganim – G'afur G'ulom, Oybek, Abdulla Qahhorlarning suratlari beixtiyor ko'z oldimga keladi. Ular 60 yoshlaridagi suratlarida rosmana nuroniy chollar edi. Yaratganga yana bir bora shukurlar bo'lsinki, Qurdoshbek do'stimiz hali navqiron yigit, uning hali qanchadan qancha ezgu tilaklari, niyatlari bor. Bir qarindoshimizning ancha avvalroq aytgan, men uchun hikmatga aylanib ketgan gapi beixtiyor yodimga keladi. U kishi: "Farzand boqish voyaga yetganicha, nevara boqish umringning oxirigacha" degan edi. Mening ellik yillik qadrdonim (buni qarangki, tanishganimizga ham ko'z yumib ochguncha ellik yildan oshibdi) Qurdoshbekka niyatim shuki, og'aynijon, farzandlar, nevaralar nima bo'libdi, Sizga Naziraxon bilan birgalikda hali ko'p yillar evara, chevaralarning ham baxt-saodatini ko'rib yurish nasib qilsin, uzoq yillar jo'ralar davrasida bir-birimizga doimo yaxshi niyatlar tilab yurish baxtini musharraf qilsin!

"Qo'rdosh" degani, nazarimda, eng eski turkiy so'zlardan bo'lib, kalta aqlim yetishicha, qo'r, ya'ni gulxan atrofiga yig'ilgan qabila a'zolari degan ma'noni anglatadi. Bu hozirgi kun nuqtai nazaridan "hamfikrlar", ya'ni bir xil fikrdagilar

degan ma'noga yaqin kelsa kerak. Biz qadrdonim Qurdosh Qahramonov bilan xuddi shunday bir xil fikrlovchilarmiz, ya'ni qo'rdoshlarmiz! Qo'rdoshligimizga aslo ko'z tegmasin!

ZUKKO TANQIDSHUNOS

Abdulla ULUG'OV,
adabiyotshunos

Aksariyat kishilar odamlar e'tiborini tortishga, atrofida gilardan ko'ra o'zini aqlli, ustun ekanini ko'rsatishga ishqiboz bo'ladi. Bundaylar shu bois minbarlarga talpinadi, mikrofonni boshqalarga bergisi kelmaydi, majlis-mashvarat, yig'ilishlarda oldingi qatorlarga joylashib olib, albatta, so'z so'rab, uzoq gapiradi va albatta, "Bu birinchi savol edi... Endi ikkinchi savol... Uchinchi savolim shundan iboratki..." deb ketma-ket savol beradi. Ular har bir yig'inda bu qilg'ini takrorlashi boshqalarning diqqatini oshirib, ranjitishi, ko'pchilikka malol kelishini anglamaydi yoki buni bilsa ham ataylab, shunday qiladi. Ehtimol, ular ichida o'zgalar diqqatini jalb etib, o'ziga qaratish, o'zining shu yerda ekanligini bildirish, boshqalardan ko'ra bir pog'ona baland qilib ko'rsatish, hammani qoyil qilish istagi xuruj qilishiga chidayolmasdan shunday xunuk, ayanchli ahvolga tushadi. Bu toifadagilar barcha sohada, hamma jamoada, mahalla-ko'y, tashkilot, muassasada bo'lgani singari tilshunoslar, adabiyotshunoslar orasida ham topilib turadi va o'zining takabburligi, manmanligi, janjalkashligi, dilozorligi bilan ko'pchilikni g'ashlantirib, ozor yetkazib yuradi. Qurdosh Qahramonov esa bundaylardan tamoman farqli holda, vazmin, bosiqligi, doimo o'ychanligi bilan e'tiborni tortadi. Bu adabiyotshunos, pedagogni vazminlik, bosiqlikning o'ziga xos namunasi desa bo'ladi. Akademik Matyoqub Qo'shjonov bosiqlik, vazminlik bobida barcha uchun chinakam o'rnak bo'la olar edi. Qurdosh Qahramonovning yurish-turishi, davralarda o'zini tutishida ana shu atoqli adabiyotshunosga xos bosiqlik, vazminlik ko'zga tashlanadi. Uning xatti-harakati, boshqalarga muomala-munosabatida odamzodni azaldan azoblab kelgan kibrlanish, dimog'dorlik sezilmaydi. U Matyoqub Qo'shjonov, Baxtiyor Nazarov singari

allomalarning hayot tarzi, muomala madaniyati, ilmiy-ijodiy faoliyati, odamlar bilan muomala-munosabatini o'zi uchun andoza qilib olganga o'xshaydi. Qurdosh Qahramonovning qiyofasi, yurish-turishi, o'zini tutishi ham, adabiyotshunos sifatidagi ilmiy izlanishlari ham insondagi sokinlik, vazminlik, bosiqlik zamirida katta kuch-qudrat mujassamligini isbotlashga misol bo'la oladi. Shoshqaloqlik, janjalkashlik, urishqoqlik, hovliqmalik, o'jarlik, qaysarlik esa odamlar orasidagi muomala-munosabatda eng xunuk, g'oyatda jirkanch, juda tuban hodisa ekanini hayotning o'zi har birimizga har kuni, har soatda ko'rsatib turadi.

Qurdosh Qahramonov ilmiy tadqiqotlaridagi teran mantiqqa asoslangan mulohazalar uning tabiatidagi tug'ma bosiqlik, vazminlikdan suv ichadi. Olimning zamonaviy o'zbek adabiy tanqidchiligi to'g'risidagi tadqiqotlari hozirgi zamon o'zbek adabiyotshunosligining muhim muvaffaqiyatlari sirasiga kiradi. Ularda akademik tadqiqotlarga xos eng yorqin jihatlar bo'rtib ko'rinib turadi. Nomzodlik dissertatsiyasi mavzusi "Bolalar adabiyotida realistik prinsiplarning shakllanishida adabiy tanqidning roli" deb nomlangani (1988), doktorlik dissertatsiyasi mavzusi "Istiqlol davri o'zbek tanqidchiligi metodologiyasining yangilanish tamoyillari" tarzida belgilangani (2012) Qurdosh Qahramonov adabiyotshunoslik muammolariga zamon talablari darajasida akademik uslubda yondashadigan tanqidshunos tadqiqotchi ekanidan dalolat beradi. Adabiyotshunosning ilmiy faoliyati markazida zamonaviy adabiy jarayon va undagi adabiy tanqid turadi. Tadqiqotchining "Adabiy tanqid va o'zbek bolalar adabiyoti" (1991), "Adabiy tanqid: yangilanish jarayonlari" (2009) monografiyalari o'quvchilarga adabiy tanqidning xususiyatlari va uning ahamiyati to'g'risida teran tasavvur beradi. Adabiy tanqid nima ekanligi, uning o'ziga xos xususiyatlari, maqsad va vazifalari nimadan iboratligi, adabiy tanqid kishilarning dunyoqarashi, didi darajasi, saviyasi o'sishi, adabiyot ravnaqiga qanday ta'sir ko'rsatishi mumkinligini bilmoqchi bo'lganlar olimning ushbu tadqiqotlari bilan tanishganida ko'p narsani anglab yetadi. Olim mazkur tadqiqotlarida adabiy tanqidning xususiyat, sifatleri, uning adabiy jarayonga, kishilarning ong-tafakkuri, dunyoqarashiga ta'siri to'g'risida ehtirosga berilmasdan, o'zining tabiatiga xos tug'ma bosiqlik, vazminlik bilan mulohaza bildiradi, fikrini aniq, tiniq, tushunarli,

ravshan tilda ifoda qiladi. Uning mulohazalari bir-birining uzviy davomi sifatida mantiqan mustahkam bog‘lanadi. Vazmin qadam tashlab, shoshilmasdan, osoyishta, sekin yuradigan, bosiqlik bilan salmoqlab ohista gapiradigan bu insonning “Vatan madhi talqinlari” (1989), “Bolalikka oshufta ko‘ngil” (2014) risolalari, “O‘zbek adabiy tanqidi tarixi” darsligi (1989)da yozganlari adabiy tanqidchilik to‘g‘risida ham shirali, shirin til bilan o‘qishli qilib, mulohaza yuritish mumkinligiga ibratli misol, chin namuna, asl andoza bo‘la oladi.

“Adabiy tanqid” deganda aksariyat odamlar biror asarning kamchilik, qusurlarini topib, shoir, adibni kamsitish, aybdor qilib ko‘rsatishni tushunadi. Bunday qarash ancha keng yoyilgani, albatta, “tanqid” so‘zi “asal”, “shakar”, “murabbo” singari shirin bir narsa emasligi, u salbiy ma‘no-mazmunga ega tushuncha sifatida ong-tafakkurga singiganidan kelib chiqadi. Ushbu so‘zdagi ayni sifatni odamlarning tabiatida tomoshatalablik, janjalga o‘chlik hissi kuchli ekanligi yanada bo‘rttiradi. “Vatan madhi talqinlari”, “Bolalikka oshufta ko‘ngil” risolalari yoki ular muallifining “O‘zbek adabiy tanqidi tarixi” darsligidagi mulohazalari adabiy tanqid taftish, ayblash maydoni, hukm chiqarish minbari yoki tomosha sahnasi emasligi, u tafakkurni oziqlantiradigan, didni o‘stiradigan muhim manba ekanidan xabar beradi.

Shunday bo‘lishiga qaramay, adabiyot ixlosmandlari ham, boshqalar ham negadir Abdulla Qodiriy, Cho‘lpon, Fitrat, Hamza yoki Abdulla Qahhor, Abdulla Oripov asarlari to‘g‘risidagi bahs-munozarlarni, umuman, mashhur shaxslar nomi aralashgan mojaro, nizolarni bilishni, eshitishni, shu xususda gaplashishni yoqtirishadi. Kitobxonlarning aksariyati, kitob mutolaa qilmaydiganlarning esa hammasi badiiy asarlarning xususiyati, ahamiyati to‘g‘risida mulohaza bildirish, fikr almashishdan ko‘ra ijodkorlarning shaxsiy intim hayoti, oilaviy mojaro, nizolari, bir-biri bilan muomala-munosabati, kim kimni chaqib bergani, kim kimga tuhmat qilib, kasal qilib qo‘ygani, qamalishi, qatag‘on etilishiga sabab bo‘lgani, kim “agent” ekanligi to‘g‘risida suhbatlashib, bahslashishni xush ko‘radi. Ular she‘r, doston, hikoya, qissa, romanlarning fazilat, kamchilik, qusurlari yoritilgan maqola, monografiyalarga ko‘zi tushganda o‘zini go‘yo uy ichiga kirib qolib, chiqolmasdan derazaga urilgan qushdek his qiladi. Bunday ahvolga, ko‘p jihatdan aksariyat adabiy-

tanqidiy taqriz, maqola, monografiyalar chiyratma jumalarda, sovuq, hissiz, quruq tilda yozilganligi ham sabab ekanidan ko'z yumib bo'lmaydi. Adabiy tanqidchilik tanasiga chirmovuqday o'ralib, uning vujudini zuluk bo'lib, so'rib, shimib yotgan bu illatni afsuski, "akademik uslub" deb og'zini ko'pirtirib oqlaydigan, yoqlaydiganlar ham ko'plab topiladi. Ana shundaylar "maydon"da javlon urib yurganligi tufayli falsafa, etika, estetika, tarix, pedagogika emas, balki tilshunoslik, adabiyotshunoslikka oid maqola, monografiyalarni mutolaa qilishdan yurak bezillaydi. Yurakni bezillatadigan har qanday narsa esa, o'z-o'zidan aniqki, o'zidan odamlarni bezdiradi. Ravon, tushunarli tarzda bitilmagan narsalar, ular yuz-ikki yuz sahifali dissertatsiya bo'ladimi, bir-o'n betli taqriz, maqolami, bundan qat'i nazar, soha rivojiga hissa bo'lib qo'shilmaydi. Aksincha o'sha tarmoq, yo'nalishni odamlar nazarida bebro', keraksiz, ahamiyatsiz bir narsa qilib qo'yadi.

Qurdosh Qahramonov el-yurtga adabiyotshunos sifatida tanilgan boshqa hamkasblari singari maktabda o'qigan o'quvchilik yillarida ham, Toshkentda kechgan talabalik kezlari ham, qishlog'ida o'qituvchi bo'lib ishlagan paytida ham, Fanlar akademiyasi Til va adabiyot institutida faoliyat olib borgan davrda ham, keyinchalik ham orzu-umidlarini adabiyot ilmi bilan bog'ladi. Lekin eng muhimi, u tabiatidagi kamsuqumlik, kamtarlik, bosiqlik, vazminlikni aslo yo'qotmadi. Ayrimlarga o'xshab, hovliqmalik, betgachoparlik, boshqalarga bepisandlik bilan qarash, janjalkashlikni o'ziga kasb qilib olmadi. Ustozlarga hurmat ko'rsatishni hamisha joyiga qo'ydi. Bir ko'ylakni o'zidan oldin to'zg'itganlarga "ustoz" deb qaradi. O'zaro suhbat, muloqotlarda, tadqiqotlar mavzusi muhokamasida, dissertatsiyalar himoyasida, majlis-yig'ilishlarda, albatta, o'rta chiqib olib, uzoqdan-uzoq javrab, daholikka da'vo qilmadi. To'rtta odam to'plangan joyda boshqalarning gap-so'ziga ters-teskari fikr aytib, atrofdagilar diqqatini jalb etish, e'tiborini qaratishni beodoblik, kalondimog'lik, izzattalablik qilish, bir so'z bilan aytganda, ahmoqlik, deb bildi. Jamoadoshlari, tengdoshlari, yoshi o'zidan kichkinalarni, shogirdlari, talabalarni qurdosh-davradoshi sifatida qadrladi.

Tabiatidagi vazminlik, bosiqlik, odamlar bilan muomala-munosabatidagi kamtarlik uning ko'rinishi, qiyofasiga salobat berganidek, adabiyotshunos sifatidagi

izlanishlariga ham ilmiy teranlik, mantiqiy mazmun baxsh etdi. Bu haqiqatga ishonch hosil qilish uchun olimning professor Nizomiddin Mahmudov bilan hamkorlikda yozilgan “O‘zbek hikoyachiligining taraqqiyot yo‘nalishlari” maqolasi bilan tanishib chiqish kifoya qiladi. Mazkur maqola: “XX asr o‘zbek adabiyoti yangi tipdagi adabiyotdir” deb boshlanadi (O‘zbek hikoyalari antologiyasi: (Tanlangan hikoyalar to‘plami). – Toshkent: “Sharq”, 1997. – 288 b. – 5-bet). Mualliflar mazkur maqola davomida o‘zbek hikoyachiligi manzarasiga e’tibor qaratish asosida o‘tgan asr o‘zbek adabiyoti ming yillik tarixga ega milliy adabiyotdan farqli yangi tipdagi adabiyot ekanini asoslab berishadi. Aytish mumkinki, “O‘zbek hikoyalari antologiyasi”da kirish so‘zi sifatida taqdim qilingan ushbu maqola XX asr o‘zbek qissachiligi, romanchiligi, dostonchiligi, dramaturgiyasi, qolaversa, adabiyotshunosligi taraqqiyoti xususiyatlarini yoritishda ham o‘ziga xos andoza bo‘la oladi. “O‘zbek hikoyachiligi taraqqiyoti yo‘nalishlari” maqolasi ana shunday ahamiyat, salmoqqa, shunday teranlikka ega ekanligi zaminida esa mualliflardan biri Qurdosh Qahramonovning tabiatidagi vazminlik, bosiqlik, fe’l-atvoridagi sinchkovlik, zukkolik turadi.

Qurdosh Qahramonovning ko‘rinishi, qarashlari, yurish-turishi, xatti-harakatlari u doim o‘z ishi bilan ovunib yurishi, boshqalarning gap-so‘zi, yumushiga unchalik e’tibor bermasligidan dalolat qiladi. O‘ziga daxli, tegishli jihati bo‘lmagan narsalarga aralashmasligi esa bosiqlik, vazminlik “Vatan madhi talqinlari”, “Bolalikka oshufta ko‘ngil” risolalari muallifi uchun tug‘ma xususiyat ekaniga isbot bo‘la oladi.

“O‘zbek hikoyachiligi taraqqiyoti yo‘nalishlari”da uning “Bolalar adabiyotida realistik prinsiplarning shakllanishida adabiy tanqidning roli” mavzusidagi nomzodlik dissertatsiyasida aks etgan izlanishlariga xos teranlik ko‘rinadi. “O‘zbek adabiy tanqidi tarixi” darsligidagi qarashlari, bayon qilgan mulohazalari esa olimning “Istiqlol davri o‘zbek tanqidchiligi metodologiyasining yangilanish tamoyillari” mavzusida yoqlagan doktorlik dissertatsiyasiga asoslanadi. Shuning uchun u fikrlarini bamisoli g‘isht tergandek qilib, joy-joyiga qo‘yib, ifoda etadi.

Nomzodlik va doktorlik dissertatsiyalarining nomlanishi Qurdosh Qahramonov “tanqidshunos” ekanini tasdiqlaydi. Mazkur tadqiqotlar u tanqidshunos olim ekanini isbotlaydigan o‘ziga xos sertifikat, diplom sanaladi. Yangi davr andozalariga mos

o'zbek adabiy tanqidchiligi esa o'tgan yuz yil ichida o'zini adabiyotshunoslikdagi mustahkam yo'nalish sifatida namoyon qildi. Mahmudxo'ja Behbudiyning safdoshlari ham, Fitrat, Cho'lponning tengqurlari ham, ulardan keyin maydonga chiqqan ijodkorlar ham adabiy tanqid muhim ijtimoiy ahamiyatga ega ekanini ta'kidlashdi, uning o'ziga xos sifat, xususiyatlarini ta'rif-tavsif etishdi. Chindan ham adabiy tanqid aruzga asoslangan she'riyatdan iborat, ming yillik tarixga ega eski adabiyotdan tamoman farq qiladigan, zamona talabiga javob beradigan, jahon, xususan, Yevropa adabiyoti mezonlariga mos keladigan yangi o'zbek adabiyoti yuzaga kelishi, ravnaq topishi, odamlarning ongi, adabiyotga qarashida inqilobiy o'zgarishlar sodir bo'lishiga samarali ta'sir ko'rsatdi.

XX – XXI asrda adabiy tanqidchilarning bir necha avlodi yetishib chiqdi. Adabiy tanqidchilik, aytish mumkinki, xuddi o'qituvchilik, shifokorlik singari kasbga aylandi. Ijtimoiy turmushda “munaqqid” degan yangi kasb paydo bo'ldi. Zukko, iqtidorli, mehnatsevar munaqqidlar xuddi iste'dodli shoir, adib, dramaturglar singari elning hurmat-e'tiborini qozondi. Ularning faoliyati jamiyatda e'zoz, qadr topdi, mehnati nufuzli davlat mukofotlari bilan taqdirlandi. Matyoqub Qo'shjonov, Ozod Sharafiddinov, Ibrohim G'afurov singari munaqqidlar xalqning, hukumatning ardog'ida bo'ldi. Ular o'z izlanishlari bilan adabiy tanqid badiiy asarlar bag'ridagi boshqalar ko'ra olmaydigan ma'no va mohiyatni ochib ko'rsatishini namoyon qilishdi. Matyoqub Qo'shjonovning “Abdulla Qodiriyning tasvirlash san'ati”, “Oybek mahorati” singari kitoblari, Ozod Sharafiddinovning Abdulla Qahhor hayoti va ijodiga bag'ishlangan “Iste'dod jilolari” adabiy portreti, boshqa munaqqidlarning maqola, taqrizlari bir necha avlod qalbiga adabiyotga mehr-muhabbat hissi olib kirib, ularning ong-tafakkuri, hayotga qarashi sog'lom asosda shaklanishiga qanchalik salmoqli ta'sir ko'rsatganini odamzod aqli o'ylab topgan hech bir mezon bilan o'lchab bo'lmaydi.

O'z-o'zidan ayonki, birovning ishi, faoliyatiga baho berish, fe'l-atvorini tavsiflash kishi zimmasiga juda katta mas'uliyat yuklaydi. Demak, munaqqid ham shoirning she'r, dostoni, yozuvchining hikoya, qissa, romani to'g'risida fikr bildirar ekan, yelkasiga zil-zambil “yuk”ni ortmoqlab oladi. Shunday ekan, uning

mulohazalari, chiqargan xulosalarini taftish etib, muayyan fikrni taqdim qilish qanchalik qiyin, mashaqqat ekani xususida o‘ylab ko‘rilsa, adabiy tanqid jo‘n hodisa emasligi, munaqqidlarning faoliyati, izlanishi, jamiyat ma‘naviyat va ma‘rifati manzarasini belgilash, kishilarning badiiy-estetik did, saviyasini o‘stirish, ularning umuminsoniy va milliy qadriyatlarga munosabatini yuksaltirishdagi ulushi, hissasi salmoqli ekani o‘z-o‘zidan oydinlashadi. Afsuski buni qo‘l bilan ushlab, ko‘z bilan ko‘rib bo‘lmaydi. Vaholanki, barcha zamonda adabiyot chinakam so‘z san‘atiga aylanishi, u ijtimoiy-siyosiy, ma‘naviy-ma‘rifiy ta’sir kuchi kasb etishida adabiy tanqid muhim o‘rin tutadi.

Ozod Sharafiddinov “Tanqidchilik kasbi haqida” maqolasida: “Men yigirma yildan beri tanqidchilik bilan shug‘ullanaman. Shu yillar mobaynida ko‘pgina kitob o‘qidim, necha yuzlab tanqidiy maqolalarni ko‘zdan kechirdim, qanchadan-qancha tanqidchilar bilan tanishdim, suhbatlashdim, adabiy tanqidchiligimizning o‘sish jarayonini muttasil kuzatib bordim. Shuning oqibatida, men uchun bir haqiqat ayon bo‘ldi – bugun uning haqiqat ekaniga astoydil ishonaman. Bu haqiqat shundan iboratki, tanqidchi bo‘lish uchun, albatta, iste’dod kerak, shoir, dramaturg yoxud nosir bo‘lish uchun iste’dod, talant qanchalik zurur bo‘lsa, tanqidchi bo‘lish uchun ham u shunchalik zarur” deb ta’kidlagan (Sharafiddinov O. Ijodni anglash baxti. – Toshkent: “Sharq”, 2004. – 640 b. – 632-bet). O‘zbekiston Qahramoni, atoqli adabiyotshunos mazkur maqolasini 1976 yilda yozgan. U o‘shanda salkam ellik yoshda bo‘lgan. Bu yoshda esa har bir kishi boshidan ko‘p voqea-hodisani kechirib, turmushdan kattagina tajriba orttirib oladi. Eng muhimi, u o‘zi shug‘ullanayotgan sohaning sir-sinoatlarini puxta egallashga erishadi, kasbiga astoydil mehr qo‘yib, butun borlig‘i bilan unga bog‘lanib qoladi. Izzat Sulton, Matyoqub Qo‘shjonov, Ozod Sharafiddinov, Umarali Normatov, Norboy Xudoyberganov, Ibrohim G‘afurov adabiy tanqidchilikka shunday berilib, unga sadoqat ko‘rsatib, shijoat bilan xizmat qilib, hayot kechirdi. “Ijodni anglash baxti” kitobi muallifi mazkur maqolasi markaziga “Tanqidchilik talanti nima degani ?” degan savolni qo‘yadi va “Tanqidchilik talanti uch unsur dan tashkil topadi. Bularning birinchisi – adabiyotdagi go‘zallikni, g‘oyaviy va badiiy boylikni his qila bilishdir... Tanqidchilik talantining

tarkibiga kiruvchi yana bir unsur fikrlash qobiliyatidir... Nihoyat, tanqidchilik talantining uchinchi unsuri sifatida soʻz sanʼatiga nisbatan ehtirosli, otashin muhabbatni aytish mumkin” deb javob beradi. U ushbu unsurlarning har birini muxtasar taʼrif-tavsif qilib, ularning sifat, xususiyatlari va ahamiyatini asoslab bergan.

“Bolalar adabiyotida realistik prinsiplarning shakllanishida adabiy tanqidning roli”, “Istiqlol davri oʻzbek tanqidchiligi metodologiyasining yangilanish tamoyillari” dissertatsiyalari va ular asosida chop qilingan monografiya, maqolalar Qurdosh Qahramonov munaqqid emas, tanqidshunos sifatida ish tutgani, izlanish olib borganini namoyon qiladi. Ularda bayon qilingan mantiqiy mulohazalar, muammoga yondashuvlar, oʻrtaga tashlangan masalalar, ular xususida ilgari surilgan qarashlar va taqdim qilingan xulosalar olimning OʻzFA Til va adabiyot institutidagi faoliyat besamar kechmagi, shirin mevalar berganiga isbot boʻladi. Tanqidshunos ayni tadqiqotlarida adabiy jarayonni sinchkovlik bilan kuzatib borgani, undagi yangilanish, oʻzgarishlarni zukkolik bilan koʻra bilgani, ularning sabablari, mohiyatini anglashga intilgani, fahm-farosati oʻtkirligini koʻrsatib beradi. U adabiy tanqidchilik manzarasini mavjud muhit, undagi ijtimoiy oʻzgarishlardan kelib chiqib, tahlil qiladi, munaqqidlarning mulohazalari, qarashlarini hayot hodisalari bilan taqqoslaydi. Tanqidshunos maqolalari, monografiyalarining ayni oʻrinlari uning fikrlash doirasi kengligi, mulohazalari teran mantiqqa asoslanishini namoyon etadi. Munaqqidning muayyan asar yoki adabiy jarayon toʻgʻrisidagi mulohazalarini maʼqullash yoki inkor etish uchun esa tadqiqotchi chuqur bilim, mustahkam mantiqiy tafakkurga asoslanishi kerak. Bunday asosga ega boʻlish uchun esa, oʻz-oʻzidan aniqki, tanqidshunos adabiy jarayonni puxta bilishi, badiiy asarlarni, munaqqidlarning ular xususida yozganlarini muntazam oʻqib, tanishib borishi zarur. U bu bilan kifoyalanib qolmasdan, tanqidchilarning asarlar toʻgʻrisidagi fikrini taqqoslab, kerakli xulosalar chiqara bilishi lozim. Buning uchun tanqidshunos mehnatsevar, zukko va albatta, alohida qobiliyatga ega boʻlishi shartligi qayd qilinmasa ham buni barcha biladi. Yetmish yoshini qarshilayotgan Qurdosh Qahramonov erishgan natijalar unda shu fazilatlar mavjudligini koʻz-koʻz qiladi.

Bunga ishonch hosil qilish uchun yana “O‘zbek hikoyachiligining taraqqiyot yo‘nalishlari”ga murojaat etiladi. Unda, jumladan, o‘zbek hikoyachiligi namoyandalari ijodi quyidagi tarzda tavsif etiladi: “.....voqelikni kengroq hayotiy timsollar, birinchi galda, xarakterlar orqali ifodalash, eng muhimi, yangicha konsepsiyani bayon etish ehtiyoji nasriy asarlar yaratishga turtki bo‘ldi. Shu ehtiyoj tufayli asrimiz boshlarida Mahmudxo‘ja Behbudiy, Hamza Hakimzoda Niyoziy, Abdurauf Fitrat, Abdulla Avloniy, Abdulla Qodiriy, Abdulhamid Cho‘lpon va boshqa ko‘plab jadid adabiyoti naoyandalarining realistik asarlari yaratila boshlandi. Xususan, Hamza Hakimzoda Niyoziyning “Yangi saodat”, “Uchrashuv”, Abdulla Qodiriyning “Juvonboz”, “Uloqda”, Cho‘lponning “Qurboni jaholat” (“Jaholat qurboni”), “Do‘xtur Muhammadiyor” kabi hikoyalari shu jihati bilan xarakterlidir. Shubhasiz, bu asarlarning barchasi ham bu yo‘nalishdagi ilk asarlar sifatida birdek badiiy mukammallikdan ko‘ra targ‘ibotchilik xususiyati ustunlik qiladi... Asrimiz boshlarida shakllana boshlangan o‘zbek nasrchiligi dastlab hikoya janrida o‘z imkoniyatlarini sinab ko‘ra boshlagan. Bu hikoyalarning asosiy mavzusi shu davrdagi she‘riyat yoki dramaturgiyadagi singari, eng avvalo, jadidchilik g‘oyalarini ifoda etishga qaratilgan. Jaholatga ilm-ma‘rifatni qarama-qarshi qo‘yishi bu asarlarning asosiy xususiyatidir. Hatto, Abdulla Qodiriyning chinakam badiiy mukammaligi adabiyotshunoslikda tan olingan “Uloqda” hikoyasida ham ana shu targ‘ibotchilik sezilib turadi. Ta’kidlash zarurki, “uloqda” hikoyasi realistik asardir. Unda targ‘ibot-tashviqot emas, tasvirlash san’ati yetakchilik qiladi... Abdulla Qodiriyning “Kalvak maxzumning xotira daftaridan”, “Toshpo‘lat tajang nima deydi?” turkum hikoyalari o‘zbek hajviy hikoyachiligida yangi yo‘nalishni boshlab berdi. Bu hikoyalarning asosida fosh qiluvchi kulgu yotadi. Yozuvchi asar qahramonlarining satirik qiyofasini yaratar ekan, o‘zi ta’kidlaganidek, asosiy e’tiborni “xarakter kulgusi”ga qaratadi. Yozuvchi bu asarlarida voqelikni asar qahramonlari tilidan tasvir etishi bilan ularning o‘zlarini o‘zlari fosh etishlariga keng imkoniyat yaratadi va shu orqali kulguli holatlarni vujudga keltiradi. Bu qahramonlar o‘zlarini fosh etish barobarida, “bilib-bilmay” jamiyatdagi illatlarni ham fosh etadilar...”. O‘z-o‘zidan ayonki, bunday aniq “tashxis”, birinchidaan, o‘zbek hikoyachiligi manzarasi to‘g‘risida yetarlicha

tasavvur uygʻotadi. Ikkinchidan, u oʻtgan asr oʻzbek adabiyoti namoyandalari ijodidagi oʻziga xos xususiyatlarni oʻzida mujassamlashtiradi. Eng muhimi, ayni “tashxis” “Oʻzbek hikoyachiligining taraqqiyot yoʻnalishlari” maqolasi mualliflari zukko, sinchkov, teran fikrlaydigan mutaxassis ekanini namoyon qiladi.

“Oʻzbek hikoyachiligining taraqqiyot yoʻnalishlari”da 20 – 30-yillar, keyingi davrlar hikoyachiligi xususiyatlari shu tarzda koʻrsatib beriladi. Choʻlpon, Gʻafur Gʻulom, Abdulla Qahhor va boshqa adiblar hikoyalarning oʻziga xos jihatlari nimalarda aks etishiga eʼtibor qaratiladi. Birgina sheʼr, birgina hikoya ham ijodkorning isteʼdodi, mahorati darajasi toʻgʻrisida xulosa chiqarishga asos boʻla olishi gohida quloqqa chalinib qoladi. Abdulla Qahhorning “Oʻgʻri”, “Bemor”, “Anor”i, Gʻafur Gʻulomning “Vaqt”, “Sogʻinish”, “Sen yetim emassan”i, Hamid Olimjonning “Oʻrik gullaganda”, “Oʻzbekiston”i, Abdulla Oripovning “Men nechun sevaman Oʻzbekistonni?”, “Bahor”i shunday salmoqqa ega ekani aytiladi. Adabiyot va sanʼatda mana shunday qonuniyat mavjudligiga “Oʻzbek hikoyachiligining taraqqiyoti yoʻnalishlari” ham isbot boʻla oladi. Chunki mazkur maqoladagi mulohazalar, qarashlar mualliflarning adabiy hodisalarni umumlashtirib, tahlil etish, ularga xos sifat, xususiyatlarni sinchkovlik bilan koʻrsatgan holda, teran mazmunga ega xulosalar taqdim qilish darajasi balandligiga aniq-tiniq isbot boʻla oladi.

Odamlar bir-biridan boʻy-basti, yuz-koʻzi, ovozi va boshqa jihatlari koʻra farq qiladi. Ular orasida kishining qadam tashlashi, yurishi, yaʼni “poxodka”si va, albatta, koʻz qarashi, nigoh alohida ajralib turadi. Zukko tanqidshunos Qurdosh Qahramonovning “poxodka”si allanimalardan tashvishlanib, oʻyga tolganicha horgʻin qadamlar tashlab, uyiga, oilasi bagʻriga qaytayotgan odamlarnikiga oʻxshaydi. Bunday kishilar esa odatda, kamgap, bosiq, vazmin boʻladi. Tabiatan shunday yaratilgan bunday odamlar oʻzining shoshqaloqlikdan xoli yurish-turishi, xatti-harakati, ayniqsa, ogʻir, horgʻin qadam tashlashi bilan eʼtiborni tortadi. Ular oʻzlariga qandaydir narsa-hodisa, biror fikr maʼqul boʻlib qolsa, tasdiq maʼnosida jilmayib qoʻyishadi. Yaʼni munosabatini shu tarzda izhor qilish bilan kifoyalanishni maʼqul koʻrishadi. Zukko tanqidshunos Qurdosh Qahramonov oʻzining ham ana shu kamsuqum koʻrinishi, qiyofasi, ham daʼvo, dastaklardan xoli kamtarona ijodiy

izlanishlari bilan zamonaviy o'zbek adabiyotshunosligining ko'rkam manzarasining ajralmas qismiga aylanib, unga ko'rk bag'ishlab turadi. Ko'rinishidan u xuddi shu joyning o'zidan o'sib chiqqanga o'xshab ketadi.

TANQIDCHINING TERAN NIGOHI

Umida RASULOVA,

Toshkent davlat o'zbek tili
va adabiyoti universiteti professori

Tanqid maydonida xolis baho ila badiiyat namunalarini saralash dushvor. Munaqqid ijodkorning tafakkur olamini his etibgina qolmay, uning falsafiy-estetik qarashlarini uqib olishga intiladi. Bolalar adabiyoti namunalarini sinchiklab o'rganib, unga xos taraqqiyot tamoyilini belgilash tanqidchi mas'uliyatini orttiradi. Qurdosh Qahramonovning "Adabiy tanqid va o'zbek bolalar adabiyoti" monografiyasida nazm, nasrga mansub asarlar poetikasidagi muhim jihatlarga ahamiyat beriladi. Xususan, XX asr bolalar poeziyasidagi ikki xususiyat: folklor va mumtoz adabiyotdan ijodiy ilhomlanish, jahon va qardosh xalqlar an'anasining ta'siri belgilanadi. Munaqqid:"...bolalar adabiyotining o'ziga xosligi ijodkor maqsadining badiiy aks ettirilishida, muallifning ijtimoiy, siyosiy, estetik qarashlari bilan bolalar nuqtai nazari, dunyoqarashi, voqelikka bo'lgan munosabatlari -bir so'z bilan aytganda bolalik olamining birikib, o'zaro uyg'unlashib ketishidadir"-deya mulohaza bildiradi.(45-bet).

Tanqidchi X.Egamov. R.Xo'jayeva. B.Imomovlarning adabiy portretlari mazmun-mohiyati, yutuq-kamchiliklari xususida mulohaza bildiradi. Bolalar adabiyotining mavzular ko'lami, obrazlar tizimi muayyan asarlar misolida tahlilga tortiladi. Bolalar adabiyoti tanqidchiligining shakllanish davri borasidagi qarashlarda ijtimoiy voqelik, urush va undan keyingi holatlarning bola qismatiga ta'siri qay tarzda kechgani kuzatiladi. Zafar Diyor, Sulton Jo'ra, Quddus Muhammadiy asarlarida bola ruhiyatini tiniq tasvirlash, uning hissiyotlarini jonli, tabiiy ifodalashga sazovor bo'layotgani eslatiladi. Bolalar adabiyotida sag'ir bola,

ota-ona mehridan mosuvo avlod fojiasini tasvirlash ikki yoʻnalish: qardosh oʻlkalardan kelgan va oʻz yurtida muruvvatga tashna obrazlar qismati muqoyasasida teranlashadi. Asarlarda hayotdagi qiyinchiliklar, sinoatlar yoshlarni irodali, bardoshli boʻlishga chorlashi, jamiyatdagi oʻrnini topishga turtki berishi ayonlashadi. Keyingi davrda mehnatsevarlik, birodarlik tushunchalarini targʻib qilish, bunyodkorlik ishiga safarbarlik ifodasi muhim ahamiyat kasb etadi. Xudoyberdi Toʻxtaboyev asarida kishi tiynatidgi zakiylik, quvlik, faollik, tirishqoqlik fazilatiga eʼtibor beriladi. Baxt va baxtsizlik tushunchasi oila, maktabdagi muhit, maslakka erishishda sirli, qiziqarli voqealarni tiniq tasvirlash asnosida singdirilgani oydinlashadi.

Badiiy yaratilarning xalq hayotidagi maʼrifiy, axloqiy ahamiyati, oʻrni, salmogʻi katta. Xalqning ongu tafakkurini oʻzgartirish, ularni maʼnaviy boylik bilan tanishtirishda olimning masʼuliyati, vazifasi ortib boradi. U umumadabiyotdagi nafosatni his etib, isteʼdodni qadrlab, soʻz zalvorini teran anglab, shu zavq, taassurotni kitobxonga yuqtira olsa, natijaga erishiladi. Shundagina adabiyotshunoslik ilmiy-estetik hodisa sifatida istiqloq davrida yaratilayotgan adabiyotning taraqqiyotiga yanada samaraliroq taʼsir koʻrsatadi.

Munaqqidning: “Adabiy tanqidning muhim oʻziga xos tomonlaridan biri, faqat konkret asarlarnigina tahlil qilib, uning yutuq va kamchiliklarini koʻrsatib qoʻya qolmasdan, balki shu asar bahonasida hayot haqida, hayotning yetakchi hoyalari haqida fikrlarini, ularga oʻz munosabatini bildirishda ham namoyon boʻladi”-degan mulohazasi ahamiyatga molik.(90-b)

Tanqidchi tanlagan tahlil usullari va uslublarining rang-barangligi muhim ahamiyatga molik. Zero, tanqidga oid asarning taʼsirchanlik darajasi va oʻqishlilik aslida xuddi shu usul va uslub jozibasiga bogʻliq. Adabiy tanqid tajribasida badiiy tahlilning sotsiologik tadqiqot, asar matnini detallashtirib qiyosiy oʻrganish shakllari uchraydi. Badiiy asar tahliliga yangicha munosabatda boʻlish, ijodkor qarashidagi nozik oʻrinlarni, soʻz ostidagi maʼno qatlamlarini oʻzlashtirib borish asl mohiyatni tushunish imkonini beradi. Ijodkor anglatmoqchi boʻlgan hodisani munaqqid kashf etib, tushunib borsa, maqsadga erishiladi. Badiiy asarni baholashda munaqqid tajribali

nigohi va dadil mulohazasi shoir yoki yozuvchining qarashlari ohorliligi, mantiqiy asoslanganligi, hayotni badiiy tadqiq etishda komponentlarni qanday bog‘laganligini sharhlab boradi.

Tanqidchi obrazli fikrlashi kerak, lekin obrazli fikrlash ilmiy fikrlashga bo‘ysunishi va bu tabiiy kechishi shart. Bunda tanqiddagi obrazlilikni adabiyotdagi obrazlilik tushunchasiga tenglashtirmaslik, badiiy tafakkurni ilmiy tafakkurdan yuqori qo‘ymaslik lozim. Adabiy-tanqidiy maqolada ilmiylik, aniqlik, teranlikka rioya etilishi kitobxon malakasini, uquvini oshirib boradi.

Qurdosh Qahramonov asarlarida jarayon davomiyligi, an‘ana barhayotligi turli davr san‘atkorlarining falsafiy, estetik qarashini uyg‘unlashtirishda ko‘zga tashlanadi. Olim har bir masala negiziga urg‘u berib, genezisini puxta o‘rganadi. Tanqid ilmi, shakllanishi, yangilanish tamoyillari doim mutaxassislar tomonidan ziyraklik bilan kuzatilgan. Adabiy oqim, ularga mansub asarni baholash me‘yori, ijodkorga munosabat nozik masala. Tanqidchi o‘zbek va dunyo tanqididagi asosiy yo‘nalishlar mohiyatini anglab, ularga munosabat bildirishga, jarayondagi yangilikni baholashga muvaffaq bo‘ladi.

Tanqidchi badiiy adabiyot zamiridagi milliy an‘analarning shaxs ma‘naviyatiga ta‘sirini asoslab, olam va odam uyg‘unligidagi asrorni anglatishga e‘tiborni qaratadi. U ijodkorning milliy g‘urur, e‘tiqod tushunchalarini sharq islom tafakkuri uyg‘unligida badiiy idrok etayotganini tahlillar asnosida sharhlab boradi.

Qurdosh Qahramonov ijodkor siyratidagi nafosat, abadiyat tuyg‘ularini kitobxonga yetkazishga muvaffaq bo‘ladi. Mustaqil dunyoqarash, boy tafakkur, yuksak intellekt sohibi ijodkor shaxsiyatini keng aspektda o‘rganishga ahamiyat qaratadi. Uning erkin ijod qilishi, xolis baho berishi, so‘z sohirlari iste‘dodini qadrlashi adabiyotshunoslik ilmini yanada rivojlantirib boradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Qahramonov Q. Adabiy tanqid va o‘zbek bolalar adabiyoti. –T.: 45-b.
2. Umida R. (2024). THE RELEVANCE OF RHYTHM IN PROSE FICTION. Journal of Modern Educational Achievements, 1(1), 288-294.

3. Rasulova U. (2024). Poetic Research in Modern Story-Writing. SPAST Reports, 1(1).

KAMTARIN VA QALBI DARYO ADABIYOTSHUNOS OLIM

Azimidin NASIROV,

SamDU professori, filologiya fanlari doktori

Dilafro‘z JABBOROVA,

SamDU dotsenti, filologiya fanlari bo‘yicha doktori

Dunyoda shunday insonlar bo‘ladiki, butun hayotini, borlig‘ini, ilm va salohiyatini ma‘lum bir sohaga bog‘shida etadi. Yillar davomida etuk insoniyligi, ilmiy salohiyati, maftunkor adabiy-tanqidiy qarashlari bilan o‘quvchilar, talabalar, ilm vakillarini o‘ziga qaratib kelgan iste’dodli shaxslar juda ko‘p. Ularning har birini o‘z olami, qarashlari, san‘at va adabiyotga yondoshuvlari mavjud. Chunki ularning har biri o‘zgacha bir olam. Bu olamning asosida esa etuk insoniy fazilatlar, yillar davomidagi limning zahmati, izlanmishlar, o‘rganish, hayotiy tajribalarning mahsuli mujassamlashganligini inkor etib bo‘lmaydi.

Ana shunday kamtarlikni, salohiyatni, iqtidor va mas‘uliyatni o‘zida mujassamlashtirgan adabiyotshunos olimlardan biri ustoz Qurdosh Qahramonovdir. Nurota tizma tog‘larining yon bag‘rida tug‘ilib, keyinchalik butun hayotini ilm olish va olingan ilmlarni yoshlarga etkazishdek, murakkab, ammo qalblarga quvonch ulashuvchi kasbning bilomdoni sifatida hayot kechirayotgan iste’dodli adabiyotshunos sifatidagi e’tirofga savor bo‘lishi ham bejiz emas. Olimning bir qator darslik, monografiya, risola va maqolalarida o‘zbek adabiyotining turli davrlaridagi adabiy-tanqidiy qarashlarning o‘ziga xos tamoyillarini, zamondosh ijodkorlarning poetik mahoratini ochishga qaratilganligini alohida qayd etish lozim. Biz so‘z yuritmoqchi bo‘lgan tadqiqotlaridan biri “Ijod va e’tiqod”. Abdusaid Ko‘chimov ijodiga chizgilar. – Toshkent, “Akademnashr”, 2022. (F.Burxonova bilan hamkorlikda) asari haqidadir. Bu asar davrimizning iste’dodli shoiri, yozuvchisi, publisist, journalist kabi xususiyatlarni o‘zida mujassamlashtirgan Abdusaid

Ko'chimov haqidagi mulohazalari o'rin olgan bo'lib, asosli tushunchalar matnda mujassamlashganligini kuzatamiz.

Asar bilan tanishish davomida bir qator tanish chehralarni, ularning o'ziga xos insoniy fazilatlari, ijodkorning poetik mahoratini, nazmdagi lirik kechinmalar ifodasini, nasrdagi ifoda va tasvir usullarini, ijodiy portret yaratishdagi badiiy mahorati bilan tanishish imkoniga ega bo'lishimiz, tabiiy hol.

Adabiyotshunos Qurdosh Qahramonov tadqiqotning so'zboshisida Abdusaid Ko'chimovning talabalik davri, hayoti, ijodi, adabiy jarayondagi o'rni haqida qisqa, ammo asosli tushunchalarni bayon etar ekan yozadi: "Hayotda odamlar turfa xil bo'lishadi. Ayrimlarda xizmat pillipoyalaridan yuqorilagan sayin "eski do'stlar" unitilib, mavqega mos "yangi do'stlar" orttirib borish odat tusini olgan. Abdusaid aka qanday lavozimda ishlamasin, olis bolalik xotiralari birga kechgan partadosh do'sti, talabalaik yillari yoki turli davrlarda orttirgan tanish-bilishlari, yor birodarlari bilan doimo samimiy muloqotini saqlab kelgan va shu jihati bilan qadr-qimmat, izzat-hurmat topganligini" alohida qayd etadi. Bu tushunchalalar shoir, nosir, journalist, jamoat arbobi Abdusaid Ko'chimovga xos fazilatlar ekanligini inkor etmagani holda, bayon etayotgan qarashlar, muallifning, ya'ni adabiyotshunos olimning o'ziga ham xos bo'lgan eng asosiy va insoniy fazilatlaridan biridir. Chunki kechinmalar igodasida muallifning ham u yoki bu darajadagi fazilatlari matnga ko'chib boradi. Asar bilan tanishiar ekansiz, undagi obrazlarning poetik talqini haqidagi qarashlarni, ijodkorning badiiy mahoratini namoyon etuvchi bolalarga xos asarlarning tahlilini, kattalarga mos talqinlarning badiiy tahlilini, hayot yoqeligini kashf etuvchi esselarning poetik talqindagi turli jihatlarini juda asosli, haqqoniy tushunchalar bilan o'quvchiga etkazishga harakat qiladiki, bu ham muallifning o'z ilmiy uslubini namoyon etadi. Olimning bir qator maqolalarida davrning turli ijodkorlari hayoti va ijodiga tahliliy yondoshuvda, adabiy tanqidiy qarashlarning shakllanishi va tadrijiy taraqqiyotini tahlil etuvchi holalatlarda ham ana shunday uslubni kuzatish mumkin.

Biz tahlil qilishga intilayaotgan asarning so'zboshisida soddagina ammo zalvorli tarzda: "Mazkur kitobda Abdusaid Ko'chimovning shoir va adib, publisist sifatidagi poetik olamiga nazar tashlandi, ijodiga xos etakchi jihatlarni baholi qudrat

talqin etishga harakat qilindi”, - degan kamtarona, shu bilan bir qatorda juda asosli fikrni qayd etilishining o‘ziyoq, muallifning o‘tkir dididan, asosli qarashlaridan, ilmiy-nazariy yondoshuvidan dalolat beradi.

Olimning “Ijod va e’tiqod” monografiyasining birinchi bobi “Ko‘ngil mulkiga sayohat” deb nomlanib, bunda Abdusaid Ko‘chimovning turli mavzudagi bolalar va kattalar uchun yaratilgan she’riy asarlarining tahliliga bog‘ishlangan. Bunda ijodkorning bolalar adabiyotiga xos talqinlarida beg‘ubor, oniy lahzalarni boshdan kechirayotgan yoshlarga xos tafakkur ifodasiga, shu bilan bir qatorda kattalar she’riyatidagi kechinma va lirik qahramon yaratishdagi ifodalarning poetik xususiyatlariga jiddiy e’tibor qaratadi.

Abdusaid Ko‘chimovning “Qor” she’riy to‘plamidan o‘rin olgan she’rlarni tahlil qilganligini kuzatish mumkin. Shoirning “Yo‘llar” nomli she’rining badiiy xususiyatlarini juda o‘rinli tahlil qiladi. Iste’dodli shoirning 60-70-yillardagi she’rlari tahlil qilinishi bilan birgalikda, yo‘l obrazining o‘ziga xosliklari, metafoqik ma’no ifodalash sabablari, uning inson umri bilan chambarchas bog‘liqligini alohida qayd etilgan. Shoirning turli mavzudagi she’rlarida yo‘l o‘ziga xos poetik mushohada uyg‘otishga, lirik qahramonning kechinmalaridagi qarashlarni juda go‘zal ifodalash yo‘lini tanlaganini misralar tahlili asosida ochib berdi: “Bu she’rlarda biz yosh shoirning izlanish pallasida, ya’ni katta yo‘l boshida ekanini his etamiz, she’rlarda yoshlikning beg‘ubor damlarini, tabiatning fusunkor manzaralari chizilgan lahzalarni ko‘ramiz” [1, 7-bet], - deb yozadi, adabiyotshunos olim.

Darhaqiqat, yo‘l poetik obrzai jahon she’riyatida ham, o‘zbek she’riyatida ham etakchi poetik mushohada uyg‘otuchi obrazlar qatoridan o‘rin olishi bejiz emas. Chunki bu timsol asosida turli qarashlarni, lirik qahramonning o‘y-mushohadalarini, qalb kechinmalarini, his-tuyg‘ularini ifodalashga asos qilib olinganligini kuzatish mumkin. Bir qaraganda, yo‘l timsoli, inson hayoti, yoki ijodiy jarayonlar davri bilan chambarchas bog‘liqligini ham anglash mumkin. Ammo har bir ijodkor bu timsolning turfa xil jihatlarini poetik obraz darajasiga ko‘targani kabi, shoir ham o‘zining poetik tafakkur tarzidagi talqinlarni misralar tarkibiga singdiradi. Shu jihatdan bo‘lsa kerakki, tahlillar davomida fikrning mantiqiyligini, shoir she’riyatidagi poetik

mushoda uygʻotishga asos boʻlgan ifoda shakllarining yana-da, teranqoq ochib berilishini ham kuzatamiz. Chunki shoirning bu poetik obrazni oʻzida mujassamlashtirgan sheʼrlar talaygina ekanligini ham alohida qayd etgani holda: “Ular mazmunan har xil boʻlsa-da, mohiyatan bitta maxrajga birlashadi. U ham boʻlsa, hayot va ijod bulogʻida qaynash, oʻzini, oʻzligini topishga boʻlgan kuchli ehtiyoj” ekanligini yaxshi his etadi. Aynan shu jihatdan bu mavzudagi sheʼrlarning tahliliga yondoshilgan va asosli xulosalar chiqarish imkonini bergan.

Abdusaid Koʻchimovning ilk sheʼrlaridan boshlab, keyingi yillarda chop etilgan sheʼrlarigacha oʻziga xos talqin mavjudligini, uning tarkibida insonni botinidagi kechinmalar turli poetik obrazlar asosida yuzaga chiqanligini alohida qayd etishadi. Shoirning bir qator voqeaband sheʼrlarini tahlil qiladi va uning xususiyatlarini ochib beradi. Chunki oddiygina yoʻl poetik obrazi shoirning ustozlar anʼanasini izchillik bilan davom ettirganligi, falsafiy qarashlarni, xalqona ohanglar asosida badiiy ifodalab, hayot haqiqatining badiiylikdagi talqinini asoslay olganligi koʻrsatib berilgan. Lirik qahramon kechinmalaridagi istirob, quvonch, hayotni anglashning mashaqqatli yoʻllarini mahorat bilan tasvirlaganligiga diqqat qilgan. Shoir sheʼriyatidagi yoʻl obrazini oʻzida mujassamlashtirgan turkum sheʼrlarning badiiy xususiyatlari ochib berilishi bilan bir qatorda, ijodkorning izdoshlik va mahorati ham yorqin misollar asosida yoritilgan. Bu esa muallifning: “yoʻl poetik obrazi turkumiga kirgan sheʼrlarini faqat ijod yoʻli, sheʼriyat maydoni haqida emas, balki hayot yoʻli, ijtimoiy borliq bilan chambarchas bogʻlangan sheʼrlar sifatida bohalash” imkonini berganligini ham alohida qayd etish lozim.

“Nosirnavislik mahorati” nomli bobida, endi Abdusaid Koʻchimovning nosir, adib sifatidagi faoliyatini, badiiy mahoratini bir qator qissa va hikoyalarining tahlili misolida ochib beradi. Adibning oʻzbek nasrining taraqqiyotiga qoʻshgan hissasini alohida qayd etgani holda, soksoninchi yillarning ikkinchi yarmidagi, oʻzbek xalqining fojiali hayotini talqin etgan asarlari “Boychechak”, “Oʻgʻil”, “Oq kaptarlar oroli” kabi qissa va hikoyalaridagi talqinlar, achchiq hayot haqiqatini ifodalashdagi talqinlariga alohida urgʻu bergan. Toʻgʻri, “paxta ishi”, “oʻzbek ishi” kabi murakkab davrni talqin etgan Odil Yoqubovning “Adolat manzili”, Oʻtkir Hoshimovning

“Tushda kechgan umrlar” kabi romanlar mavjud bo‘lsa-da, iste’dodli adib A.Ko‘chimov o‘ziga xos uslubda davrning murakkab qirralarini ochib bera olganligini, qayd qilingan asarlar tahlili misolida asoslay olgan.

Adabiyotshunos olim, adibning “O‘g‘il” hikoyasida ilgari surilgan qarashlarga jiddiy yondashadi, Nishonboy tabelchi, adolatsizlikning qurboni bo‘lgan raisning o‘g‘li Avaz obrazlarining matndagi badiiy funksiyasini tahlillar davomida juda yaxshi yoritganligi, bu esa murakkab davrning o‘ziga xos badiiy talqinlari ekanligiga diqqat qaratadi.

Tahlillarning izchilligiga nazar solar ekanmiz, adabiyotshunos olimning tahliliy qarashlarida juda asosli tushanchalar mujassamlashganligini kuzatish mumkin: “Bunday ziddiyatli kechinmalar, bir tomondan, pushaymonlik, boshqa tomondan, yosh bolani aldash tabelchining ham davr muhr boshgan mutelik qiyofasini ochib beradi. Uning ma’naviy olami davr mag‘ori bilan qoplangan, muhitga bo‘ysunib, hal qiluvchi pallalarda ojizona xiyonat ko‘chasiga kirishga mahkum” ekanligini, tahliliy qarashlarga, mulohazalarga singdirib boriladi. Yozuvchining bir qator asarlaridagi obrazlar olamining o‘ziga xosliklari zahirida, ijodkor badiiy mahorati etakchilik qilishiga ham diqqat qilingan. Tahlillar davomida adibning nasriy asarlaridagi talqin usullari, badiiy qahramon yaratishdagi ijodkorlik mahoratlari juda asosli qarashlar misolida ochib beriladi. Abdusaid Ko‘chimovning yaratgan obrazlari insonning tabiat, jamiyat, borliq bilan uzviy birlikda ekanligini, qator asarlarida ilgari surgan talqinlar misolida ochib beriladiki, bu esa ijodiy jarayonning o‘ziga xosliklarini anglash imkonini beradi.

“Adibning essenavislik mahorati” nomli uchinchi bobida esa, Abdusaid Ko‘chimovning bir qator esse janridagi asarlari tahlil qilinadi. Esse yaratish ham, ijodkordan katta ijodiy, hayotiy mahoratni talab etishi, bu esa muallif talqinlarida badiiy ifodasini topganligi qayd etiladi. Adibning “El suv ichgan daryolar” asari qayta ishlanib, to‘ldirilib “Buni hayot deydilar...” nomi bilan nashr ettirilganligi, uning tarkibidagi esselarning tahlili va ijodkor mahoratini yoritishga qaratilgan qator tushunchalarni, tahliliy mulohazalarni o‘z tarkibiga olgan. O‘zbek adabiyotining iste’dodli darg‘alari bilan bir qatorda adabiyotshunoslarning hayoti, adabiy-tanqidiy

qarashlari, ulardagi insoniy fazilatlarning etakchi xususiyatalari haqida soʻz yuritilganligini qayd etgani holada, adabiyotshunos olim yozadi: “Albatta, essedan joy olgan Odil Yoqubov, Pirimqul Qodirov, Pirmat Shermuhamedov, Mahmud Saʼdiy, Azim Suyun, Qozoqboy Yoʻldoshev kabi el suygan ijodkorlarning betimsol bitiklari sizni bizning ruhimizni poklashga, maʼnaviyatimizni boyitishga xizmat qilgani shubhasiz”, - ekanligini tahliliy misollar bilan asoslab bergan. Yozuvchining esselarida adiblar, shoirlar, adabiyotshunoslar obrazi yaratiladiki, bu esa kitobxonni maʼlum bir ijodkorlar, ularning oʻziga xos fazilatlari, ijodiy jarayonining maʼlum bir qirralari haqida xulosalar chiqarishga imkon topadi.

Darhaqiqat, Qurdosh Qahramonovning tahliliy yondoshuvlarida olam va odamni anglashdagi ijodkor poetik mahoratining oʻziga xos tamoyillarini, shoir, nosir, essenavis, jurnalist va eng asosiysi insoniy fazilatlari bilan ham, inson qalbidan joy olgan shaxs siymosini juda asosli talqin etganligini alohida qayd etish mumkin. Monografiyadan oʻrin olgan tahlillarda Abdusaid Koʻchimovning turli janrlardagi asarlarining badiiy xususiyatlari, poetik obraz yaratish jarayonlari bir qator asarlari misolida tahlil qilinganligini ham kuzatamiz.

Xullas, adabiyotshunos olim Qurdosh Qahramonovning har bir asarida oʻziga xos tahliliy qarashlarni, mulohaza va tushunchalarni, badiiy mukammal ilmiy qarashlarning ifodasi etakchilik qiladi. Bularning barchasi adabiyotshunos olimning yillar davomidagi samarali ijodiy izlanishlarining mahsuli sifatida baholash ham mumkin.

Adabiyotlar:

1. Qahramonov Q., Burxonova F. Ijod va eʼtiqod. Abdusaid Koʻchimov ijodiga chizgilar. – Toshkent: Akademnashr, 2022. – 112 bet.
2. Koʻchimov A. Qor. Saylanma. II. Nazm. – Toshkent: “Sangzor”, 2013. – 240 bet.

ISTIQLOL DAVRI ADABIY TANQIDCHILIGINING O'RGANILISHI

(Q.Qahramonov ijodi misolida)

Shoira AXMEDOVA,

BuxDU professori, filologiya fanlari doktori

Annotatsiya. Ushbu maqolada adabiyotshunos va tanqidchi Q.Qahramonovning istiqlol davri tanqidchiligining o'rganilishiga qo'shgan hissasi haqida fikr yuritiladi. Olim tadqiqotlarida adabiyotshunosligimizda kam o'rganilgan adabiy tanqid takomilida metodologiyaning o'rni, adabiy tanqidda yondashuv, tahlil va talqin takomilining metodologik asoslari, badiiy tafakkurdagi yangilanish masalalariga e'tibor qaratilganligi ko'rsatib berilgan.

Kalit so'zlar: adabiy tanqid, metodologiya, yangilanish, tahlil, talqin, modernizm, milliy uyg'onish davri adabiyoti

Mustaqillik yillarida adabiy tanqid metodologiyasining yangilanishi adabiy tanqid tafakkuridagi yangilanish jarayonlari va unga asos bo'lgan omillarini tadqiq etish, madaniy merosni, xususan, XX asr o'zbek adabiyotini qayta baholash yuzasidan adabiy jarayonda kechgan va kechayotgan izlanishlarni turli yondashuv va usullar asosida yangicha o'rganish, adabiy jarayondagi xilma-xil shakl va uslub izlanishlarini badiiylikning yangicha mezonlari asosida tadqiq etish yetuk adabiyotshunos, professor Qurdosh Qahramonov tadqiqotlarining asosiy yo'nalishlaridan biriga aylangan. Binobarin, Istiqlol davrida yaratilgan adabiy-tanqidiy materiallarni adabiyotshunoslik metodologiyasi nuqtai nazaridan tadqiq etish va shu asosda istiqlol davri adabiy tanqidchiligining sho'ro davri metodologiyasidan farq qiluvchi konsepsiya, yo'nalish va tamoyillarini tadqiq etishni o'z oldiga asosiy maqsad qilib qo'ygan olim bugungi adabiyotshunoslik ilmining dolzarb masalalaridan biri bo'lgan istiqlol davri tanqidchiligidagi sifat o'zgarishlarni, metodologik plyurealizmga o'tish jarayonlarini tadqiq etish yo'lidan borib, adabiy tanqidchilikda kam tadqiq etilgan muammoni yoritishga muvaffaq bo'ldi.

Izlanuvchan olimning bu sohadagi qarashlarini quyidagi yo‘nalishlarga bo‘lib o‘rganish mumkin.

1. Adabiy tanqidda yangicha metodologik tamoyillarning vujudga kelish jarayoni va omillarini ilmiy jihatdan tadqiq etildi. Bunda adabiy tanqid metodologik asoslarining yangilanishi deganda, eng avvalo falsafiy, ilmiy-nazariy, badiiy-estetik, moddiy-ma’naviy, psixologik, ijtimoiy-tarixiy va mafkuraviy asoslar nazarda tutilgan. Mazkur asoslarning sho‘ro davridagidan mohiyat jihatdan yangilanishi-- adabiy tanqid metodologiyasining yangilanish tamoyillaridan biri sifatida xarakterli ekanligi ta’kidlanib, Istiqlol davri adabiy tanqidchiligini yangilanish tamoyillari asosida tushunish, bilish va anglashga intilish ustuvor konsepsiyaga aylana borishi ochib berildi.

2. Badiiylik mezonlari va asoslari talqinidagi yetakchi konsepsiyalar belgilandi. Adabiy tanqiddagi yana bir muhim muammo adabiy jarayon bilan uzviy bog‘liq bo‘lib, bu yaratilayotgan badiiy adabiyot namunalariga munosabat masalasini tadqiq etilar ekan, badiiy asarni yangicha metodologik tamoyillar asosida tahlil va talqin qilish, birinchi galda, unga badiiy-estetik hodisa sifatida yondashuv kun tartibidagi asosiy masalalardan biriga aylangani hamda bu adabiy tanqidning ham nazariy, ham amaliy faoliyatiga aloqador masalalardan biri sifatida qaraladi. Badiiy asar matnini teran kuzatish orqali so‘zlar, iboralar, ishoralarda yashiringan mohiyatni ochib berishga intilish-bu davr adabiy tanqidida bo‘y ko‘rsata boshlagan metodologik tamoyillardan biri ekanligini olim ustozi, akademik B.Nazarovning G‘.G‘ulom ijodiga xos bo‘lgan insonparvarlik, xalqparvarlik motivlari ko‘rsatib berilgan “G‘afur G‘ulom olami” tadqiqotini tahlil qilish asosida yoritib beradi.

3. Olim tadqiqotlarida milliy uyg‘onish adabiyoti namoyandalari, eng avvalo, Qodiriy, Fitrat va Cho‘lpon ijodini qayta baholashdagi yetakchi tamoyillarni ochishga, shu bilan birga sho‘ro davrida yashab ijod etgan G‘.G‘ulom, Oybek, A.Qahhor, H.Olimjon kabi keksa avlod ijodiga munosabatni yangilanayotgan metodologik tamoyil sifatida talqin etishga intiladi. XX asr o‘zbek adabiyoti salafllari, jumladan, Fitrat, Qodiriy, Cho‘lpon, G‘.G‘ulom, Oybek, A.Qahhor va H.Olimjondek atoqli ijodkorlar hayoti va ijodini, umuman, ular mansub bo‘lgan davr adabiyotini

qayta xolis baholash hamda ular qoldirgan boy adabiy merosga qadriyatlar sifatida yondashuv adabiy tanqid metodologiyasining muhim tamoyillaridan biriga aylanib borayotganligi, keyingi yillar adabiyotshunosligi va tanqidchiligida, ayniqsa, XX asr o'zbek adabiyotini bugungi yangilanayotgan tafakkur, yangicha ilmiy konsepsiya va metodologik tamoyillar asosida qayta baholash va undan bugungi kun uchun zarur xulosalar chiqarish asosiy tamoyillardan biri bo'lib qolganligi haqidagi ilmiy-nazariy xulosalar e'tiborlidir.

Adabiy tanqidning bu boradagi izlanishlarini olim ikki yo'nalishda tadqiq etadi: birinchisi, adabiy tanqid faoliyatida milliy uyg'onish adabiyoti va uning yetakchi namoyandalari ijodini qayta, xolis va har tomonlama o'rganishga qiziqishning kuchayishi; ikkinchisi esa, sho'ro davrida yashab ijod qilgan va bu davr adabiyoti rivojiga katta hissa qo'shgan adiblar ijodini yangicha prinsiplar asosida qayta baholash.

Olim o'z kuzatishlarida adabiy tanqidning muhim tamoyillaridan yana birini, shubhasiz, eng avvalo, ijodkor dunyoqarashi, poetik olami va voqelikni badiiy-estetik kashf qilish jarayoni- badiiy matnni tahlil va talqin qilishda yangicha mezon va metodologik tamoyillarga asoslanishda ko'radi. Bu borada, ayniqsa, Qodiriy, Fitrat, Cho'lpon ijodlari bo'yicha Istiqlol davrida yaratilgan tadqiqotlarga munosabat bildiradi.

Mustaqillik davri adabiy tanqidchiligini izchillik bilan o'rganar ekan, Q.Qahramonov adabiy jarayondagi ijodiy izlanishlar va badiiy asarlar tahlilidagi o'ziga xosliklarni ham aniqlashga kirishadi. Bundan tashqari, adabiy tanqidda badiiy asarga ko'plab falsafiy, badiiy-estetik mezonlar asosida yondashishning kuchayishi, tahlilning turli-tuman usullaridan unumli foydalanishga intilish ilmiy bilishda metodologik plyuralizmga o'tilayotganligidan deb hisoblaydi.

Olim qarashlarining eng muhim jihatlaridan biri shuki, u adabiy tanqidning muhim metodologik asoslaridan biri – ifoda usuli va uslubiy o'ziga xosligi uning ham ilmiy va ham badiiy ijodga birdek daxldorligida deb ko'rsatadi va adabiy tanqidga ilmiy tafakkurning obrazli fikrlash tarzi bilan bog'liq ifodasi sifatida qaraydiki, bu adabiyot rivojida katta o'rin tutadigan adabiy tanqidning bosh mehvari hisoblanadi.

Badiiy asarni tayyor nazariy qoliplar vositasida emas, balki matn tahlilidan kelib chiqib talqin etish yetakchi tamoyilga aylana boshlaganligi misollar asosida dalillanadi.

Tanqidiy tafakkurda zamon va makon, tarix va inson, millat va vatan tuygʻusi kabi tushunchalarning yangilanish asoslarini koʻrsatish yoʻlidan borar ekan, olim adabiy tanqid metodologiyasining yangilanish tamoyillaridan yana biri asarning badiiy-estetik mohiyatini yangicha ilmiy tafakkur asosida talqin etishida koʻrinadi degan qarashni ilgari suradi. Shu bilan birga adabiy-tanqidiy tafakkurning yangilanishiga mustaqillikning taʼsiri masalasini tadqiq etish jarayonida adabiy tanqidning keyingi oʻn-oʻn besh yildagi faoliyatini koʻzdan kechirib, uning metodologik tamoyillari shoʻro davridagidan mutlaqo farqli tarzda, erkin qarashlarga, ezgu gʻoyalarni oʻzida mujassam etgan milliy mafkura tamoyillariga mushtarakligiga urgʻu beradi.

Olimning kuzatishlarida adabiy tanqidda yondashuv, tahlil va talqin takomilining metodologik asoslarini atroflicha tadqiq etilganligi yorqin namoyon boʻladi. Masalan, adabiy jarayonni, badiiy asarni kompleks oʻrganish sistemali tahlilning asosini tashkil qilishini taʼkidlar ekan, u shunday yozadi: “Sistemali yondashuvda tadqiqotchi tahlil jarayonida badiiy asarning ham estetik, ham ijtimoiy, falsafiy, mafkuraviy va publitsistik jihatlarini toʻliq qamrab olishga eʼtibor berishi lozim. Shu maʼnoda, istiqlol davri tanqidchiligi namunalarini koʻzdan kechirsak, tahlil jarayonida barcha usullarga keng murojaat qilinganligini koʻrishimiz mumkin”.

Q.Qahramonovning adabiy tanqidda qizgʻin kechgan oʻzbek sheʼriyati tadqiqi va talqiniga bagʻishlangan bahs-munozaralar, ularda yangilanayotgan badiiy tafakkurning yetakchi xususiyatlari, bu jihat istiqlol davri tanqidchiligining yetakchi tamoyillaridan biriga aylanganligi, shu bilan oʻzbek tanqidchiligida modernizm xususidagi bahslarning oʻrni va ahamiyati haqidagi kuzatishlari ham eʼtiborlidir. Olim adabiy tanqidda modernizmga oid bahs-munozalar, absurd va ekzistensializm, struktural metod va psixoanalitikaga oid kuzatishlarga yangicha yondashuvlar sifatida qaraydi. Oʻzbek adabiyotidagi modernistik asarlar talqin etilgan maqolalar inson mohiyati va ruhiyatini badiiylilikning yangicha mezonlari asosida baholovchi

kuzatishlar ekanligini tahlillar asosida ko'rsatib berilgan. O'zbek adabiy tanqidchiligida modernizm haqidagi kuzatishlar rus va jahon adabiyotshunosligidagi qarashlar bilan qiyosan tadqiq etilganligi va ilmiy xulosalar chiqarilganligi olimning istiqlol davri tanqidchiligini atroflicha va chuqur tadqiq etganligini ko'rsatadi.

Bugungi kunda muborak 70 yoshini qarshilayotgan Q.Qahramonov o'zbek bolalar adabiyoti va uning vakillari ijodi, hozirgi adabiy jarayon haqida ham qator tadqiqotlar, risolalar, maqolalar yaratdi, biz ustozimiz akademik B.Nazarov rahbarligida hamkorlikda bakalavr talabalar uchun "O'zbek adabiy tanqidi tarixi" darsligini yaratdik, hamkorligimiz davom etmoqda: magistrlar uchun "Adabiy tanqid nazariyasi" darsligi ustidagi ishlarimiz nihoyasiga yetay deb qoldi. Ilm yo'lida kamtarlik va zahmatkashlikni o'ziga yo'lchi qilib olgan, o'zbek adabiyotshunosligining ravnaqi yo'lida jonbozlik ko'rsatib kelayotgan Ustozga uzoq umr tilab qolamiz.

Adabiyotlar:

1. Qahramonov Q. Adabiy tanqidda yangilanish jarayonlari. –T.: Milliy kutubxona nashriyoti, 2009.
2. Qahramonov Q. Istiqlol davri o'zbek tanqidchiligi metodologiyasining yangilanish tamoyillari. Fil. fanl.doktori.....diss. – Toshkent, 2011.

MUNAQQID VA ADABIY TANQIDCHILIK MUAMMOLARI

Normat YULDASHEV,

Termiz davlat universiteti dotsenti, filologiya fanlari nomzodi

Annotatsiya: Maqolada adabiyotshunos olim Qurdosh Qahramonovning munaqqidlik faoliyati, uning "Adabiy tanqid: yangilanish tamoyillari" monografiyasining adabiy tanqid rivojidagi o'rni masalalariga e'tibor qaratilgan.

Kalit so'zlar: tanqid, adabiy jarayon, metodologiya, monografiya, yangilanish, baholash, konsepsiya, tahlil, talqin.

Аннотация: В статье рассматривается деятельность литературоведа Курдоша Кахраманова как критика, роль его монографии «Литературная критика: принципы обновления» в развитии литературной критики.

Ключевые слова: критика, литературный процесс, методология, монография, обновление, оценка, концепция, анализ, интерпретация.

Abstract: The article focuses on literary critic Kurdosh Kahramanov's work as a critic, the role of his monograph "Literary Criticism: Principles of Renewal" in the development of literary criticism.

Key words: criticism, literary process, methodology, monograph, update, evaluation, concept, analysis, interpretation.

Taniqli adabiyotshunos olim, yuzlaridan hamisha nur yog‘ilib turadigan kamtarin inson Qurdosh Qahramonov bilan ustoz-shogird, hammaslak, hamfikir bo‘lganimga o‘ttiz yildan oshdi. Men Qurdosh domla bilan 1992 yilda Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika institutining aspiranturasida o‘qib yurgan yillarimda tanishganman. Domla o‘shanda institutning O‘zbek adabiyoti kafedrasida faoliyat ko‘satardi. Hozir ham shu kafedrada professor lavozimida o‘zbek filologiyasi talabalariga adabiyot sirlarini o‘rgatib kelmoqdalar. Uch yillik aspirantura tahsili, ilmiy izlanish jarayonlarida domla doimo o‘z maslahatlarini ayamay ilm sirlarini o‘rganishga da’vat etib kelganlar. Hozirda qadar ustoz-shogirdlik an‘anasi davom etib kelmoqda.

E’tirof etish kerak, hozirgi adabiy jarayonda tanqid muammolari bilan bog‘liq hodisalarni Qurdosh Qahramonov ijodisiz tasavvur qilish qiyin. Munaqqidning “Adabiy tanqid va o‘zbek bolalar adabiyoti”, “Adabiy tanqid: yangilanish jarayonlari” monografiyalari, “O‘zbek adabiy tanqidi tarixi” hammualliflikda yaratgan darsligi bugungi adabiy jarayonda, ta’limda ilmiy metodologik manba sifatida o‘rganilib kelinmoqda.

Q.Qahramonovning “Adabiy tanqid: yangilanish jarayonlari” monografiyasi mustaqillikdan keyingi yillar adabiy tanqidchiligida yangilanish jarayonlarini

baholashda, bugungi tanqidning metodologik asoslarini belgilashda asosiy adabiyotlardan biridir. Ma'lumki, istiqloldan keyingi yillarda adabiy-nazariy qarashlardagi mezonlar o'zgardi. Jahon badiiy tafakkurining ilg'or an'analari milliy adabiyotimiz sahifalarida aks eta boshladi. Shu boisdan XX asr adabiyoti namoyandalari ijodini yangicha adabiy mezonlar asosida qayta baholashga ehtiyoj sezildi. Munaqqid o'rinli ta'kidlaganidek, "XX asr o'zbek adabiyoti salafлари, jumladan, Fitrat, Qodiriy, Cho'lpon, G'.G'ulom, Oybek, A. Qahhor, H.Olimjondek atoqli ijodkorlar hayoti va ijodini, umuman, ular mansub bo'lgan davr adabiyotini qayta xolis baholash hamda ular qoldirgan boy adabiy merosga qadriyatlar sifatida yondashuv adabiy tanqid metodologiyasining muhim tamoyillaridan biriga aylanib bormoqda"⁸.

Monografiyaning birinchi "Yangilanish jarayonlari va omillari" bobida munaqqid istiqloldan keyingi yillarda adabiy jarayonda muhim bo'lgan maqola va kitoblar tahliliga e'tibor qaratadi. Muallif D. Quronovning "Adabiyot nadir yoxud Cho'lponning mangu savoli", U.Hamdanning "Yangilanish ehtiyoji" kitoblari tahlili jarayonida adabiy tanqid metodologiyasining yangilanib borayotganligini alohida ta'kidlaydi. Ma'lumki, XX asrning boshlarida jadidlar adabiyotni ma'lum ma'noda ijtimoiy hayotga yaqinlashtirdilar. Shu jihatdan D.Quronov maqolasida keltirilgan Cho'lponning mangu savoli – adabiyotda shaxsiylik va ijtimoiylikning uyg'unlashib borishini tadqiqotchi quyidagicha izohlaydi: "Asarning yaratilishi, ya'ni genetik jihatiga ko'ra ijtimoiy hodisa, deya baholagan munaqqid fikricha, badiiy asarda ijtimoiylik bilan shaxsiylik qorishiq holda keladi, faqat ularning darajasi, nisbati turli asarlarda turlicha namoyon bo'ladi"⁹.

Mustaqillikdan keyingi yillarda nohaq qatag'onga uchragan adiblar A.Qodiriy, Fitrat, Cho'lpon ijodiga alohida e'tibor qaratildi. Bu sohada keng ko'lamli ilmiy-tadqiqot ishlari olib borildi. Monografiyaning ikkinchi bobida ushbu masalaga alohida e'tibor qaratilgan. Xususan, A. Qodiriy ijodini yangicha mezonlar asosida

⁸ Q. Qahramonov. Adabiy tanqid: yangilanish jarayonlari. Toshent. Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti. 2009. 24-bet.

⁹ Q. Qahramonov. Adabiy tanqid: yangilanish jarayonlari. Toshent. Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti. 2009. 45-bet.

baholashda A.Aliyev, S.Mirvaliyev, M.Qo'shjonov, U.Normatov, B.Karimov, N.Boqiy, Z.Mirzayeva kabi olimlarning ilmiy ishlari tadqiqot obyekti qilib olingan. Ayniqsa, M.Qo'shjonovning "O'zbekning o'zligi", U.Normatovning "Qodiriy bog'i", B.Karimovning "Abdulla Qodiriy" kitoblari qodiriyshunoslikda yangi sahifa ochganligi alohida ta'kidlab o'tilgan.

Monografiyada istiqloldan keyingi yillarda Fitrat ijodi yuzasidan olib borilgan ilmiy tadqiqot ishlari ham sarhisob qilingan. B.Qosimov, E.Karimov, N.Karimov, H.Boltaboyev, I.G'aniyev, G.Rahimovanning maqola va risolalari tahlilga tortilgan. Xususan, N.Karimovning "Mavlono Fitrat", G.Rahimovanning "Munozara" – uyg'onish darakchisi", H.Boltaboyevning "Noma'lum Fitrat" maqolalari Fitrat ijodini o'rganishdagi dadil qadamdardan biri bo'lganligi alohida qayd etilgan. Ma'lumki, istiqlol arafalaridan boshlab Cho'lpon ijodini o'rganishga ham alohida e'tibor qaratildi. O.Sharafiddinova, N.Karimov, Sh.Turdiyev, B.Do'stqorayev, S.Ahmad bilan bir qatorda D.Quronov, Z.Eshonova, U.Sultonov kabi yosh cho'lponshunoslar yetishib chiqqanligi, ular Cho'lpon ijodini o'rganishda yangicha rakursda yondashganligi, bu sohada ko'lamli ilmiy-tadqiqotlar yaratilganligi tahlil nazaridan o'tkazilgan.

Mustaqillikdan keyingi yillar o'zbek tanqidchiligida XX asr o'zbek adabiyotining buyuk namoyandalari Oybek, G'.G'ulom, A.Qahhor, H.Olimjon ijodini yangicha metodologiya asosida qayta o'rganishga ehtiyoj sezildi. Ayniqsa, ularning yuz yillik yubileylari munosabati bilan asarlari qayta nashr qilindi, hayoti va ijodi haqida ilmiy tadqiqot ishlari yaratildi. Xususan, Oybek ijodi haqida N.Karimovning "Oybek: "Tosh ekan boshim", "Oybek va jadidchilik", "Oybek nomli cho'qqi", O.Sharafiddinovning "Millatni uyg'otgan adib" maqolalari yangi oybekshunoslikdagi o'ziga xos jihatlarni qamrab olganligi haqida monografiyada mufassal fikr-mulohazalar bildirilgan.

XX asr milliy adabiyotimizning atoqli vakili G'.G'ulom ijodining asosiy qismi totalitar tuzum davriga to'g'ri keldi. Shu boisdan shoir ijodida qizil imperiya siyosati bilan bog'liq asarlar salmog'i ko'p. 2003-yilda shoirning yuz yillik to'yi bahonasida uning bir jildlik "Tanlangan asarlar"i nashr qilindi, shoir ijodi haqida ilmiy maqola,

risola, monografiyalar e'lon qilindi. Xususan, A.Oripovning "O'zbekning o'z shoiri", A.Rasulovning "Go'zallik nimada? Bir she'r sharhi", M.Olimovning "Men yetim o'tganman", B.Ro'zimuhammadning "Kelajakka atalgan she'rlar", U.Normatovning "Shum bola" mafkuraviy – siyosiy tazyiq sharoitida ruh erkinligi" maqolalari, B.Nazarovning "G'afur G'ulom olami", N.Karimovning "G'afur G'ulom ijodiyoti" kitoblari shoir ijodini yangicha metodologiya asosida o'rganishda muhim bosqich bo'lganligi monografiyada asoslangan.

Respublikamiz mustaqilligi arafalari va undan keyingi yillar adabiyotshunosligida Oybek, G'.G'ulom qatorida A.Qahhor ijodini ham qayta o'rganishga ehtiyoj sezildi. Istiqlolgacha bo'lgan davrda qahhorshunoslik sohasida amalga oshirilgan ilmiy tadqiqot ishlarini e'tirof etgan holda, undan keyingi yillarda yangi qahhorshunoslik borasidagi ilmiy izlanishlarni ham alohida ta'kidlab o'tish kerak. O.Sharafiddinovning "Ijodni anglash baxti", U.Normatovning "Qahhorni anglash mashaqqati", I.Haqqulovning "Abdulla Qahhor jasorati", R.Qo'chqorning "Istedod qadri", "Men bilan munozara qilsangiz" kitoblari A.Qahhor ijodi haqidagi yangicha qarashlarni shakllantirishga xizmat qilganligi monografiyada o'z talqinini topgan.

"Adabiy tanqid: yangilanish jarayonlari" kitobining uchinchi bobi "Adabiy tanqid va metodlar takomili"ga bag'ishlangan. Bunda asosiy e'tibor badiiy asar tahlili jarayonlariga qaratiladi. Ayniqsa, munaqqid keyingi yillar milliy adabiy tanqidchiligimizda badiiy asar tahlilida sistemali yondashuvga e'tibor berilmayotganligi masalasiga e'tibor qaratar ekan, U.Jo'raqulovning "Muammoning tuguni", S.Sodiqning "Tanqidchiligimizning mashaqqatli yo'li" maqolalarini tahlilga tortadi. Sistemali tahlilning mazmun-mohiyati xususida ilmiy-nazariy ma'lumotlar beradi. "Sistema metodologiyada butunlikni anglatuvchi falsafiy kategoriya sifatida anglashiladi. Sistema tushunchasi ilm – fanda, metodologiyada ikki tarkibiy qism – sistemali tahli va sistemali yondashuvdan tashkil topgan"¹⁰ligi, sistemali tahlilning

¹⁰ Q. Qahramonov. Adabiy tanqid: yangilanish jarayonlari. Toshent. Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti. 2009. 128-129-betlar.

asosiy usullari – biografik, struktural, qiyosiy, germeneytik tahlilga ko‘proq e’tibor berilayotganligi ta’kidlab o‘tilgan. Ayniqsa, ijodkor ijodiy laboratoriyasini o‘rganishda biografik metod ko‘proq samara berayotganligi D.Quronovning “Cho‘lpon hayoti va ijodi”, R.Qo‘chqorning “Men bilan munozara qilsangiz” kitoblari tahlili jarayonida ko‘rsatib o‘tilgan. Shuningdek, adabiy tanqidda struktural tahlilning imkoniyatlari xususida ham ilmiy – nazariy ma’lumotlar berilgan. Bu yo‘nalishda ilmiy izlanishlar olib borgan tanqidchilarning maqolalari tahlil ob’ekti qilib olingan. Jumladan, A.Rasulovning “Badiiylik – bezavol yangilik”, S. Melining “Strukturalizm va struktural tahlil haqida” maqolalari xususida struktural usulning badiiy asar tahlilidagi imkoniyatlari asoslab berilgan.

Hozirgi o‘zbek adabiyotshunosligi va tanqidchiligida qo‘llanayotgan eng faol metodlardan biri – germeneytik talqinga ham alohida e’tibor berilayotganligi D.Quronovning “Cho‘lpon nasri poetikasi”, B.Karimovning “Abdulla Qodiriy: tanqid, tahlil, talqin” monografiyalari tahlili misolida asoslab berilgan. Bundan tashqari tadqiqotda mustaqillikdan keyingi yillar adabiy jarayonida muhim hodisalardan sanalgan modernizm va modern adabiyoti xususidagi bahslarga ham munosabat bildirilgan. Shuningdek, adabiy asarni o‘rganishda poetika muammolariga alohida e’tibor qaratilayotganligi, bu yo‘nalishda ko‘plab fundamental tadqiqotlar yaratilayotganligi tahlil nazaridan o‘tkazilgan. Umuman olganda, Q.Qahramonovning “Adabiy tanqid: yangilanish tamoyillari” monografiyasi mustaqillikdan keyingi yillar adabiy tanqidchiligining o‘ziga xos panoramasi sifatida muhim ahamiyatga ega.

Qurdosh Qahramonov bugungi kunda ham adabiy jarayonning qaynoq havosidan nafas olib hormay-tolmay faoliyat ko‘rsatib kemoqda. Ham olimlik, ham muallimlik, ham ustoz-shogirdlikni mushtarak olib bormoqdalar. Ustozning qutlug‘ yetmish yoshlari bilan muborak etib yanada yangidan yangi ijodiy parvozlar tilab qolamiz.

QURDOSH QAHRAMONOV HANGOMALARI

Ergash OCHILOV,

O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi

O'zbek tili, adabiyoti va folklori instituti

katta ilmiy xodimi, filologiya fanlari nomzodi,

Men ilm olamiga kirib kelgan o'tgan asrning to'qsoninchi yillari boshidan boshlab ustozim Sultonmurod Olim bahona u kishining Rahmatulla Barakayev, Zuhridin Isomiddinov kabi do'stlari bilan ham yaqinlashib, hamisha ularning davrasida yurganman. Jumladan, Qurdosh Qahramonov bilan tanishganimga ham o'ttiz yillar bo'lib qoldi.

Qurdosh akani birinchi marta 1993-yilning sentabr oyida To'lqin Rahimovning nomzodlik dissertatsiyasidan keyin yozilgan ziyofat dasturxonida ko'rganman. U kishi dasturxon atrofida Sultonmurod aka bilan qandaydir adabiy mavzu ustida rosa bahslashgan. O'shanda bu olimning bahsga nihoyatda o'chligi haqidagi gaplarni eshitganman.

U kishi Nizomiy nomidagi pedagogika institutiga ishga o'tib ketgach, ancha uzoqlashib qoldik. Lekin har turli tadbirlarda ko'rishib yurardik.

Do'stlari davrasi yurganimdan o'g'lini uylantirganida meni ham to'yga aytgan va shirakayf bo'lib olib, yoshlikning havosi bilan so'z olib, rosa she'rxonlik ham qilganman.

Oradan yillar o'tib Qurdosh aka shuni ham esladi.

O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi O'zbek tili, adabiyoti va folklori institutiga qaytib, Adabiyot nazariyasi va adabiy aloqalar bo'limiga mudir bo'lganida birga ishlaymiz deb, qo'yarda-qo'ymay bo'limiga ishga taklif qildi.

Mana shu ko'p yillik do'stu qadrdonligimiz va hamkorligimiz mahsuli sifatida u kishi bilan bog'liq bir qator hangomalar yon daftarimga tushib qolgan ekan, shulardan ayrimlarini ustoz olimning qutlug' 70 yoshi bahona hamkasblar hukmiga havola qilishni lozim topdim.

Ilm ahlining ahvoli

Qurdosh akaning hovlisidagi qurilishlar haligacha nihoyasiga yetmagan.

– O‘ziyam qirq yildan buyon qurilish qilaman – hali hovli etagidan o‘zimga bir ijodxona qurish niyatim bor deydi, – deydi yetmishni urayotgan bechora olim.

Oylikka yashagan ahli ilmning ahvoli shu-da. Ortirganida qiladi. Orada qizlarini uzatgan, o‘g‘illarini uylantirgan.

Infarktlar bo‘lgan...

Boshqa xastaliklar...

Jannat

– Dala-hovlingizni jannatday joy qilishingiz mumkin edi, siz esa keyinga solib yuribsiz, – dedi Qurdosh Qahramonov qo‘shnisiga.

– Jannatda yashashga hali erta deb o‘ylayaptilar-da, – dedim men kulib.

Ish – eng yaxshi tabib

– Salkam yigirma yil burun og‘ir infarktni boshimdan o‘tkazganman, – deydi Qurdosh Qahramonov. – O‘shanda nogironlik nafaqasiga chiqarishmoqchi bo‘lishdi. Men bilan birga davolanganlarning ko‘pchiligi nogironlik nafaqasiga chiqib ketdi ham. Lekin men rozi bo‘lmadim. O‘zimni ish bilan ovutib yuribman. Xudoga shukr shikoyatim yo‘q.

Mashinani yuvish

Qurdosh Qahramonov ziyofatga chorlab qoldi:

– O‘n kilo baliq oldim. Baliq qovuramiz. Yana osh damlaymiz. Otamiz.

– Ha, kimning tug‘ilgan kuni? – desam:

– Mashinaning! – dedi. – Yangi mashina oldim.

Beminnat xizmat

Qurdosh aka Mamatqul Jo‘rayev bilan kaminaning go‘yoki shaxsiy haydovchisi edi. Qayerda osh yoki biror tadbir bo‘lsa, Mamatqul aka avval bir qadrmoni –

Qurdosh aka bilan gapni bir joyga qo'yib, keyin ikkinchi qadrdoni – kaminaga sim qoqar edi:

– Falon paytda ko'cha boshiga chiqib turing – oshga borib kelamiz!

Beminnat “xizmatkor” Qurdosh aka bundan sira og'rinmagan va malol olmagan. Qaytanga meni ham qo'yarda-qo'ymay uyimga tashlab qo'yardi.

Odamning qadri

– Naim Karimning oshiga birga boramiz, – deb o'zi taklif qilib, o'zi unutib tashlab ketgan Qurdosh Qahramonovga hazillashdim:

– Mamatqul Jo'rayevning qadri o'tdi-da: u kishi avval mashina topib, keyin menga qo'ng'iroq qilardi – falon soatda falon joyga kel deb...

To'zg'igan uchliklar

Rahmatullo Barakayev, Mamatqul Jo'rayev va kamina ilmiy anjumanlar va xizmat safarlariga ko'pincha birga borar edik. Ba'zilar shunga bo'la hasaddan kuyib, bizga “la'nati uchlik” deb nom qo'yishgan edi.

– “Svolich troyka”dan ham ikkalamiz qoldik, – dedi shunga ishora qilib Rahmatullo aka Mamatqul akani tuproqqa qo'yib kelayotganimizda.

– Qurdosh aka, Mamatqul aka va kamina ham o'ziga xos troyka edik – to'ylar, oshlar, ziyofatlar, ma'rakalarga hamisha birga borardik, – dedim. – Bu tomondan ham uchlik to'zg'ib ketdi.

Go'shtsiz osh

Qurdosh aka niyat qilib, devzira guruch olib, yoniga go'sht va zig'ir yog'i qo'shib, sabzisini to'g'rab, do'stlariga bir osh qilib berishni niyat qilgan ekan.

– Oshni ertaga choyxonada qila qolaylik. Men bir andijonliklarning yaxshi choyxonasini bilaman.

Shunday deb, Zuhridin aka guruch, zig'ir yog'i va to'g'ralgan sabzini choyxonaga tashlab qo'yish uchun oldi-yu, go'shtini qo'yarda-qo'ymay qaytarib berdi.

- Go‘shtsiz qanaqa osh bo‘ladi? – deb hayron bo‘lgan yangaga hazillashdim:
- Bular talabalik davrini eslab, bir go‘shtsiz osh yeyishmoqchi-da.

Koronavirus

Qurdosh Qahramonov aytadi:

– Bir hafta-o‘n kun yo‘talib, isitmalab yurdim. Tekshirtirgani borsam, “Siz koronavirus bo‘lib o‘tib ketibsiz. Endi sizda koronavirusga qarshi immunitet hosil bo‘lgan”, – deyishdi.

– Unda kuzda kutilayotgan ikkinchi to‘lqinidan siz qo‘rqmasangiz ham bo‘lar ekan-da, – dedim kulib.

Bekorchilar

– Bu bekorchilarni ishga ko‘mib tashlash kerak! – degan Qurdosh akaga piching qildim:

– Bular tili bilan ishlaydi, qo‘li bilan emas.

So‘zi boshqa, o‘zi boshqa

O‘zini tasavvufshunos deb hisoblaydigan bir olim Nizomiy nomidagi pedagogika universitetidan O‘zbek tili va adabiyoti universitetiga o‘tgan talabalarga darsga kirib:

– Sizlar tasavvufni mutlaqo bilmaysizlar! – deb osmondan kelib haqoratomuz gaplar aytgan ekan, bir qiz o‘rnidan turib:

– Siz tasavvufni yaxshi bilsangiz, shu kibru havongizu shu ta’na-haqoratlaringiz tasavvufning qaysi yo‘li, qaysi qoidasiga to‘g‘ri keladi? – degan ekan nima javob qilishini bilmay, mulzam bo‘lib qolibdi.

– Endi u qaysi yuz bilan bu guruhga darsga kiradi? – dedi Qurdosh Qahramonov.

– E, unda yuz yo‘q – hech narsa bo‘lmaganday kiraveradi, – dedim men. – Faqat endi o‘sha qizga o‘chakishib, ko‘z ochirmaydi.

Yangi xodim

– Qani, bo‘limning kelgusi rejalari haqida siz ham o‘z fikringizni ayting, – deb menga yuzlangan Qurdosh Qahramonovga hazillashdim:

– Avval bo‘limning ustunlari o‘z fikrlari bilan o‘rtoqlashsinlar. Men boshqa bo‘limdan ko‘chirib o‘tkazilgan bir ko‘chat bo‘lsam – hali bu yerda unib-o‘sib ketamanmi yoki qurib ketamanmi bilmasam...

Sochlar

– Sizning sochingiz oqargan bo‘lsa ham, to‘kilmagan-a? – deb Qurdosh Qahramonov Abduvahob Madvaliyevga hayron bo‘lib so‘z qotgan edi, men darhol gapga qo‘shildim:

– Bu kishi bir qo‘li bilan boshini ushlab turib, ikkinchi qo‘li bilan yozadi-da.

Parishonxotirlik

Qurdosh aka bozor kuniga oshga chaqirsa, Zuhridin akaning parishonxotirligi bilan shanba kuni borib qolibmiz. Mehmon qildi-yu, lekin osh baribir ertasiga qoldi. Shunga bo‘la xayrlashayotganda hazillashdim:

– Ertaga uchrashadigan bo‘lsak, xayrlashib nima qildik?

Maslahat oshi

Zuhridin akaning parishonxotirligi sabab Qurdosh aka chorlagan oshga bir kun oldin borib qolibmiz.

– Bo‘lmasa bu maslahat oshi – ertaga yana kelaveramiz, – dedim shunga bo‘la hazillashib.

Maslahat oshida ham rosa uch soat gurung qilib o‘tirdik.

– Bugun gapirib olinglar – ertaga Sultonmurod aka hech kimga so‘z bermaydi, – dedim shunga bo‘la hazillashib.

Qarzdor

Qurdosh akanikidan qaytayotganida yo‘limiz bir bo‘lgani uchun Zuhridin aka bir qizni mashinasiga oldi va manzilga yetganda qiz:

– Xo‘sh, qancha beray? – degan edi:

– Bir kuni kelib siz ham mashina minganingizda yo‘lda meni ko‘rsangiz mashinangizga mingizasiz, – deb yo‘lkira olmadi.

Dardisar

Bir parodiyanavis bor. Men uni jiddiy odam deb o‘ylamayman. Savodi ham, saviyasi ham haminqadar. Parodiya yozib ham biror darajaga erishgan emas. Sultonmurod Olim, Zuhridin Isomiddinov kabilar bilan topishib olib, har kuni yangi yozgan parodiyasini o‘qib berar ekan. Qurdosh akanikida o‘tirganimizda ham Zuhridin akaga qo‘ng‘iroq qilib, yangisini baham ko‘rdi.

– Parodiya bu – adabiyotning sanitari, – deb u kishi kiftini kelishtirib maqtagan edi, to mehmondorchilik tugaguncha yana ikki marta qo‘ng‘iroq qilib, parodiyaxonlik qildi.

Nasib qilmagan osh

Qurdosh akaning devzira oshi ham bir hangoma bo‘ldi. U yakshanba mo‘ljallagan oshga Zuhridin aka hammani bir kun oldinga aytib qo‘yib, natijada ikki kun mehmon bo‘ldik. Holbuki, hammani ikki kun sarson qilgan oshni yeyish adashganning o‘ziga nasib qilmadi – yana bir tadbiri bor ekan, ikkinchi kuni ham rosa cho‘zilgan oshni kutolmay o‘sha yoqqa ketishga majbur bo‘ldi.

Bir ish mashmashasi

Bitta osh deb, shanba-yakshanba – ikki kun Qurdosh akanikida mehmon bo‘ldik.

– Agar dushanba kuni ham biror o‘tirish tashkil qilsangiz, kechni mo‘ljallang, chunki kunduzi ishdamiz, – dedim shunga bo‘la hazillashib.

Dars

– Ko‘p o‘rindosh sifatida ishlaydigan olimlar talabalarga sakson daqiqa dars o‘tishga chidamaydilar – aytadigan gaplarini yarim soatda aytib tugatib, keyin nima qilishlarini bilmay qoladilar, – deydi Qurdosh Qahramonov.

– Ha, sakson daqiqa talabalarning diqqatini tortib o‘tirishning o‘zi bo‘lmaydi, – dedim buni eshitib.

Adashlar

Sultonmurod akaning tug‘ilgan kuniga ketayapmiz. Mashinaning orqasida o‘zaro suhbatga berilib kelayotgan Qurdosh aka va Xurram akalarning tilidan har zamonda Ergash degan nom chiqayotganini eshitib, oxiri o‘girilib qaragan edim:

– Biz siz emas, boshqa Ergash haqida gapiryapsiz, – deyishdi.

– Iye, mendan boshqa Ergash ham bor ekanmi? – dedim shunda hazillashib.

Qadr

– Siz bizning bo‘limga o‘tganingizni eshitib xursand bo‘lurdik – yana bo‘limingizga qaytibsizmi? – degan Qurdosh Qahramonovga:

– Mayda-chuyda gaplarni ko‘paytiribsizlar. Shunga direktor o‘z bo‘limingda qola qol dedi, – deb javob qaytardim.

– Ha, yo‘q, sizga hech kim qarshi bo‘lmaydi.

– Unda so‘rab olinglar – qadrli bo‘laman. Osmondan tushganday o‘tkazib qo‘yganlari men uchun haqoratday edi.

Zo‘raki muttaham

Qaysi shoir-yozuvchi haqida gap ketmasin, Shuhrat Umiraliyev darhol:

– Yangicha qarash bilan – boshqacha yozish kerak, – deb hammaning og‘ziga uradi. Bu bilan faqat men yozishim kerak demoqchi bo‘ladi. Holbuki, o‘zining yozgani hech narsaga yaramaydi.

– Men Hamza va Furqat haqidagi maqolalarini o‘qib, hafsalam pir bo‘ldi – hech narsa yo‘q-ku! – deydi Qurdosh Qahramonov hayron bo‘lib. – Men ilgari unga bilmay yuqori baho berib yurgan ekanman.

– Ha, bu olifta faqat gapni aylantiradi. Chiroyli gaplar bilan o‘quvchining qulog‘iga lag‘mon osadi, – dedim kulib.

Subyektiv olim

– Matyoqub Qo‘shjonov avvalo matnning mag‘zini chaqing der edi, – degan Qurdosh Qahramonovning gapini og‘zidan oldim:

– Siz aytayotgan manovi olim esa matnni tushunmaydi-da – butun muammo shunda! Muallifning fikri bir yoqda qolib, u o‘zicha sub’ektiv talqin qiladi.

Iste’dodning zavoli

– Bu kimsaning o‘zi yaxshi shoir bo‘lmasa-da, Falonchiga o‘xshab ko‘p iste’dodlarning boshini yeb, adabiyot rivojida o‘ta salbiy rol o‘ynagan, – dedi Qurdosh Qahramonov.

– Lekin adabiyotda biror iz qoldirmay ketdi. Chunki o‘lganidan buyon biror joyda nomi tilga olinmaydi, – dedim men.

Balo

– Bu baloni nima qilsam ekan-a? – deb bir yaramas xodimiga ishora qilgan Qurdosh Qahramonovga hazillashdim:

– Bu baloni hech narsa qilolmaysiz!

Shogird talashish

– Tolib Najmiddinovning ilmiy rahbarligini Qurdosh Qahramonovning o‘ziga qoldirdim, – degan Suvon Meliga hazillashdim:

– Iye, siz juda bag‘rikeng ekansiz-ku! Falonchilar ustoz-shogird bo‘la turib, bitta shogirdning ustida jiqqamusht bo‘lishgan – oqibat bechora shogird ilmni tashlab ketgan.

Dissertatsiya

– “Navoiy va Ogahiy” nomli monografiya chiqardim. Ko‘pchilik shuni doktorlik dissertatsiyasiga aylantir deyapti, – desam, Qurdosh Qahramonov:

- “An’ana va badiiy mahorat” deb dissertatsiya qilsangiz bo‘lar ekan, – dedi.

Dalilning kuchi

– Nega dissertatsiyangizni ustozingizga ko‘rsatmay bo‘lim muhokamasiga qo‘ydingiz? – deb Tolib Najmiddinovni siquvga olsam:

– Men ko‘rib berganman, – deb ilmiy rahbari Qurdosh Qahramonov oraga gap suqqan edi:

– Agar o‘qiganingizda mingga yaqin imlo xatolariyu boshi-oxiri yo‘q takrorlar bo‘lmas edi! – deb og‘ziga urgan edim, miq etolmay qoldi.

Odamgarchilik

Qon bosimi yuqoriligi tufayli Qurdosh Qahramonovning o‘zi osh yeyolmasa-da, odamgarchilik yuzasidan oshlarga boradi.

Dilkusho gurunglar

Qurdosh Qahramonov oshga taklif qilgan edi. Ishim ko‘p deb, uzr aytsam, Zuhridin Isomiddinovga tayinlab yuboribdi.

– Uyda zerikib o‘tirmang – oshga olib borib kelay, – dedi.

– E, aka, zerikishga vaqt bormi – shanba-yakshanbada ikkita maqola qilishim kerak, – dedim.

Lekin tayyor mashina bo‘lgani uchun rozilik ham berib yubordim:

– O‘zi-ku ishim ko‘p, lekin sizday ulug‘larning suhbatlari men uchun bir ajoyib kitob mutolaasi o‘rnini bosadi. Bir kunda bir kitob o‘qisam yomonmi?

Bo‘pti, borganim bo‘lsin!

O‘qishdan tashqari yana bu suhbatlar menga yozish uchun ham ancha-muncha material beradi va ularning tilidan chiqqan tesha tegmagan gaplarni, qiziqarli hangomalarni, ilmiy-adabiy fikrlarni yondaftarimga bitib ham qo‘yaman-da.

DILSHOD RAJAB

O‘zbekiston yozuvchilar uyushmasi a‘zosi,

“Oltin qalam” mukofoti sovrindori.

QURDOSH AKAGA

Bir yo‘lda yurgan bilan yo‘ldosh bo‘lolmas,

Yoningda turgan bilan yondosh bo‘lolmas.

Qo‘llamoq boshqa asli, qo‘l bermoq boshqa,

Qo‘l uzatgan har kimsa qo‘ldosh bo‘lolmas.

Tanishlaring behisob, chin do‘st yagona,

Ming sham yig‘ilsa ham, bir quyosh bo‘lolmas.

Tili boshqa-yu dili boshqalar bordir,

Tilida do‘st desa ham, dildosh bo‘lolmas.

Chin ilm sohiblarin yostig‘i toshdan,

Hammada bunday sabr-u bardosh bo‘lolmas.

Do‘st-u shogirdlar aytar ustoz haqida:

“Fidoyilikda har kim Qurdosh bo‘lolmas”.

ADABIY TANQID TALQINIGA DOIR

Aliboy QAHRAMONOV YOLGOSHEVICH,

filologiya fanlari nomzodi

Annotatsiya: Yozuvchi yoki shoirlarning adabiy- nazariy, tanqidiy qarashlari badiiy asarlarni tahlil qilib, tushunishda muhim ahamiyatga ega. Bunday qarashlar ijodkorning badiiy- estetik olamini ochib beradi, shuningdek, adabiyotshunosligimiz adabiy – nazariy fikrlarga boyib boradi, adabiyot havaskorlari ularni o‘rganib bilimlarini oshirishadi. Ushbu maqolada professor Q.Qahramonovning adabiy tanqid yo‘nalishidagi ilmiy izlanishlari va qarashlari haqida mulohaza yuritilgan.

Kalit so‘zlar: adabiy tanqid, tahlil, talqin, yondapshuv, adabiyot, asar, izlanish, tadqiqot, monografiya, adabiyotshunoslik, metod.

Qurdosh Qahramonovning monografik izlanishlari mustaqilligimiz bilan tengdosh bo‘lib, 1991-yilda uning “Adabiy tanqid va o‘zbek bolalar adabiyoti” nomli ilk monografiyasi ilmiy-adabiy jamoatchilik va keng kitobxonlar qo‘liga tegdi. Unda o‘tgan asrning 30-80-yillari adabiy tanqididagi bolalar adabiyoti spetsifikasiga oid kuzatishlar tahlilga tortildi. Olimning diqqati badiiy ijodda inson omiliga e‘tiborni kuchaytirish, poetik asarni turli rakurslardan turib g‘oyaviy-badiiy va estetik jihatdan obyektiv tahlil etish, yetuk ideallar asosida baholash orqali tanqidning adabiy jarayonga faol ta’sir etishini ta’minlashga qaratildi. U fanning muhim vazifalari sifatida: so‘z san’atkorlari g‘oyaviy fikr doirasini kengaytirish va haqqoniylik bobidagi mahoratini takomillashtirishga ko‘maklashish, poetik yaratishlarni yaxlit adabiy jarayon kontekstida kuzatish, hayot haqiqati hamda badiiy adabiyot, ijodkor va kitobxon munosabatlarini uyg‘unlashtirish, ayrim nuqsonlarni bartaraf qilish uchun kurashishdek realizm tamoyillariga xos estetik talablarni qo‘ydi. Shuning uchun ham o‘smirlar adabiyoti kichkintoylar dunyoqarashini aniq va ravshan badiiy tasvirlash orqali yosh avlodni umuminsoniylik jihatidan har tomonlama mukammal, ma’naviy sog‘lom, ruhan bardam qilib tarbiyalashning ta’sirchan quroli deb bildi.

Monografiyada bolalar adabiyoti tanqidchiligi shakllanish davri sifatida 30-50-yillar belgilansa, uning yangilanish davri 50-yillarning ikkinchi yarmidan keyingi “nisbiy erkinlik” davridan boshlanib, rivoji 70-80-yillarga kelib tutashadi. Ijobiy qahramon masalasiga munosabat bildirish asnosida munaqqid alohida odamning betakror individ ekaniga diqqat qaratdi. Hayotiylikni ta’minlashda qahramonni o‘z “mikromuhiti”dan ajratmay tasvirlash, ruhiyatida kechgan psixologik konflikt va kolliziyaga diqqat qaratishni yoqladi. Har bir konkret asarga uning janr tabiati, poetik matni, obraz nechog‘lik to‘laqonli ekani, ifoda usuli, ijodkor pozitsiyasi, mahoratidan kelib chiqib individual munosabat bildirish lozimligini ta’kidladi. Shu kontsepsiyasi asosida 1976-1984-yillarda “ijobiy qahramon” muammosi atrofida uyushtirilgan bahs-munozaralarga faol munosabat bildirdi.

Ma’lumki, o‘tgan asr 80-yillari intihosiga kelib, adabiy tanqid nima, badiiy asarga qaysi usulda yondashmoq maqsadga muvofiq, qanday asar chin ma’noda asl adabiyot namunasi bo‘la oladi, tanqiddan past asarlarga qanday munosabatda bo‘lmoq lozim kabi qator savollar o‘rtaga tushdiki, bu davrdan boshlab shakllana boshlagan o‘ziga xos adabiy materiallar endilikda shu kabi haqli jumboqlarga javob topish masalasini ko‘ndalang qo‘ydi. Natijada badiiy asarni tahlil etish yo‘llarini izlash, ilmiy izlanishlar yo‘sini, adabiy tanqid metodologiyasini belgilash o‘ta dolzarb muammoga aylandi. Negaki, bu davr adabiyoti tom ma’noda sintezlashgan adabiyot bo‘lib, na an’anaviy mumtoz poetika, na jadidlar barpo etgan sotsiologik talqin, na sho‘ro tanqidchiligida uzoq yillar gegemonlik qilgan markscha metodologiya qoliplariga tushar edi. Bu adabiyot mavjud metodologik tamoyillarning barchasini umumlashtirish, shu asosda o‘ziga xos yangi tadqiqot usullarini kashf etishni talab etardi. Garchi, bu jarayon qariyb o‘ttiz yillardan beri davom etib kelayotgan bo‘lsa-da, uning ilmiy-nazariy jihatdan yaxlit, sistemalashgan bir shakli hanuzgacha dunyoga kelgani yo‘q. Jarayon davom etyapti.

Ana shu jarayonni xolis kuzatish, qonuniyatlarini ilg‘ash va qayd etish, umumlashtirish, shu asosda o‘zbek adabiy tanqidchiligining kelajagi xususida fikr aytish zarurati bor edi. Filologiya fanlari doktori, Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti professori Qurdosh Qahramonovning “Adabiy tanqid:

yangilanish jarayonlari” (T.: Alisher Navoiy nomidagi O‘zbekiston Milliy kutubxonasi, 2009), deb nomlangan monografiyasi ayni zarurat tufayli maydonga kelgan asarlardan biridir. Albatta, Q.Qahramonovga qadar ham o‘zbek adabiy tanqidchiligining shakllanishi, o‘ziga xosligi, rivojlanish tamoyillari, vakillari tadqiqiga qaratilgan dissertatsiyalar, monografiya va risolalar chop etilgan. Ammo shuni alohida ta’kidlash joizki, Q.Qahramonov monografiyasi o‘zigacha yozilgan tadqiqotlardan qator xususiyatlari bilan ajralib turadi.

Oldingi tadqiqotlardan farqli o‘laroq, “Adabiy tanqid: yangilanish jarayonlari” kitobida adabiy tanqidchiligimizning bir qadar turg‘un davrlariga o‘xshamagan, rang-barang, chigal va murakkab pallas o‘rganilgan. Oldingi ishlarda aniq va majburiy metodologiya asosida bunyod etilgan adabiyotni adabiy tanqidchilik yanada mustahkamroq qolipga solib talqin etilgan bo‘lsa, Q.Qahramonov izlanishlarida o‘rganilgan davr adabiyoti, tanqidchiligi faoliyatida ayni qoliplarning sinishi, yo‘lsizlik, izlanish, ma’lum ma’noda asl adabiyotni kashf etish jarayonlari xususida fikr yuritilgan. Shunga ko‘ra, monografiyada o‘zbek adabiy tanqidchiligining keyingi davrlariga doir bir necha muhim masalalar talqin etilgan.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Qahramonov Q. Adabiy tanqid: yangilanish jarayonlari. – Toshkent: Alisher Navoiy nomidagi O‘zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti, 2009.
2. Nazarov B., Rasulov A., Qahramonov Q., Axmedova Sh. O'zbek adabiy tanqidchiligi tarixi. – Toshkent: Cho‘lpon nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2012.
3. Jo‘raqulov U. Jarayon maromi. – Toshkent: “Yoshlik”, 2011-yil, 3-son.

USTOZ IBRATI

Feruza BURXANOVA,

Nizomiy nomidagi TDPU dotsenti, filologiya fanlari
bo'yicha falsafa doktori

Inson bu dunyoga kelar ekan unga, avvalo, munis va mukarrama onasi o'z mehr-muhabbati bilan g'amxo'rlik qiladi. Olamdagi turfa rang-barangliklar mohiyatini anglatishga urinadi. Go'dak bolalik davriga o'tganida olam mohiyatini anglatishda ota-onasi, yaqinlari va ustozlari ko'maklashadi. Inson o'z hayot yo'lini to'g'ri belgilay olishida, hayotda o'z o'rnini topishida ustozning maqomi beqiyos. Ustoz - ilmu hikmat sohibi, anglatuvchi, yo'llovchi, yo'l boshchi, motivatordir. Ustozlik darajasini olish u qadar qiyinchilik tug'dirmasa-da, bu maqomning haqiqiy sohibi bo'lish insondan nafaqat kuchli intellekt va pedagogik mahorat, balki, fidoyilik, javonmardlik, "shogirdparvarlik", sabr-qanoat, kamtarlik kabi yuksak insoniy fazilatlar sohibi bo'lishlikni ham talab etadi. Mana shunday fazilatlar sohibi bo'lgan ustozimiz filologiya fanlari doktori, professor Qurdosh Qahramonov bugun qutlug' 70 yosh ostonasida turibdi. Qurdosh Qahramonovning ibratli hayot yo'liga nazar tashlasak shu narsa ma'lum bo'ladi, ustoz umr bo'yi pedagogik faoliyat bilan ilmiy tadqiqot ishlarini bir maromda olib borgan. 1974 yilda Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika instituti (*hozirgi TDPU*) ning "*O'zbek tili va adabiyoti*" fakultetini muvofaqqiyatli tugatib, bir muddat, ya'ni, 1974-1979 yillar mobaynida Samarqand viloyati, Nurota tumanidagi 50, 62-maktablarda o'zbek tili va adabiyoti o'qituvchisi, 1979-1989 yillar oralig'ida esa O'zR FA O'zbek tili, adabiyoti va folklori institutida, 1989 yildan to bugungi kunga qadar esa Nizomiy nomidagi TDPU O'zbek tili va adabiyoti fakultetida dotsent, kafedra mudiri, professor vazifalarida samarali mehnat qilib kelmoqda. 50 yillik mehnat faoliyatining 35 yili o'zi tahsil olgan universitetda minglab talabalarga saboq berishga bag'ishlanganini o'ziyoq ustozning ilm-ma'rifat, ziyo taratishdek ulug' va mashaqqatli kasbga hamda universitetiga bo'lgan mehr-u, sadoqatidan darak beradi. Shuningdek, ustoz o'ndan ziyod yosh ilmiy tadqiqotchilarga o'zbek adabiyotining dolzarb muammolari yuzasidan mavzular

berib, ularning filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) va fan doktori (DSc) ilmiy darajalarini olish uchun yozilgan dissertatsion tadqiqotlariga ilmiy rahbar va maslahatchi bo'lib kelmoqdi.

Ustozning ilm-fan, xususan, adabiyotshunoslikning adabiy tanqid, bolalar adabiyoti, adabiy jarayon yo'nalishlarida olib borgan tadqiqotlari, o'zbek adabiyoti taraqqiyotiga xizmat qilmoqda. Ustozning monografiya, darslik, o'quv qo'llanma, risola va ilmiy maqolalari nafaqat, respublikamiz balki xorijiy olimlar va tadqiqotchilar tomonidan yuqori baholanmoqda. "Adabiy tanqid va o'zbek bolalar adabiyoti"¹¹ monografiyasi (1991), "Adabiy tanqid: yangilanish jarayonlari"¹² monografiyasi (2009), "O'zbek adabiy tanqidi tarixi"¹³ darsligi (2012), "Adabiy jarayon estetik talqin"¹⁴, "Bolalikka oshufta ko'ngil"¹⁵ (Qambar ota ijodiga chizgilar) risolasi (2014), "Globallashuv: badiiy talqin, zamon va qahramon"¹⁶ I qism (2018) monografiyasi hammualiflikda, "Globallashuv: badiiy talqin, zamon va qahramon"¹⁷ II qism (2019) monografiyasi hammualiflikda, "Ijod va e'tiqod"¹⁸ (Abdusaid Ko'chimov ijodiga chizgilar) monografiya hammualiflikda (2022), "Badiiy so'z qudrati" maqolalar to'plami (2024) kabi asarlari va yuzdan ortiq respublika va nufuzli xorij jurnallarida chop etilgan ilmiy maqolalari olimning teran falsafiy tafakkuri, o'tkir badiiy-estetik didi, tanqidiy nigohi, yuksak salohiyatidan dalolat beradi.

Qurdosh Qahramonovning yuqorida nomlari keltirilgan asarlari adabiyotshunos olimlar, tadqiqotchilar va talabalar tomonidan keng miqyosda o'rganilganini inobatga olgan holda biz ushbu maqolada olimning so'ngi yillarda tadqiq etgan yana bir monografik tadqiqotining xarakterli tomonlarini sharhlashga urindik. Monografiya iste'dodli shoir, yozuvchi, essenavis, publitsist va jamoat

¹¹ Qahramonov Q. Adabiy tanqid va o'zbek bolalar adabiyoti. Monografiya. T.: "Fan", 1991.

¹² Qahramonov Q. Adabiy tanqid: yangilanish jarayonlari. Monografiya. T.: Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti, 2009.

¹³ Nazarov B., Rasulov A., Axmedova Sh., Qahramonov Q. O'zbek adabiy tanqidi tarixi. Darslik. Toshkent. "Tafakkur qanoti". 2012.

¹⁴ Qahramonov Q. Adabiy jarayon estetik talqin. Maqolalar to'plami. T.: "Turon zamin ziyo". 2014

¹⁵ Qahramonov Q. Bolalikka oshufta ko'ngil. (Qambar ota ijodiga chizgilar) Risola. T.: "Turon zamin ziyo". 2014

¹⁶ Nazarov B., Meli S., Sattorova G., Qahramonov Q. Globallashuv: badiiy talqin, zamon va qahramon. Monografiya. T.: "Fan", 2018.

¹⁷ Nazarov B., Meli S., Sattorova G., Qahramonov Q. Globallashuv: badiiy talqin, zamon va qahramon. Monografiya. T.: "Fan", 2019.

¹⁸ Qahramonov Q., Burxanova F. Ijod va e'tiqod. Monografiya. T.: "Akademnashr", 2022.

arbobi Abdusaid Ko'chimov ijodi tadqiqiga bag'ishlanib, "Ijod va etiqod" nomi ostida chop etilgan. Monografiyada Abdusaid Ko'chimovning biografiyasi, poetik olami, ijodining yetakchi xususiyatlari va tamoyillari, essenavislik mahorati chuqur ilmiy tahlillar asosida yoritilgan. Monografiyaning kompozitsion qurilishi muqaddima, "Ko'ngil mulkiga sayohat", "Nasrnavislik mahorati", "Adibning essenavislik mahorati" nomli uch bobdan iborat. Kitobning "Ko'ngil mulkiga sayohat" nomli birinchi bobida shoirning "Qor", "Muhabbat bog'lari", "Kuzgi osmon", "Baland tog'lar" kabi she'riy to'plamiga kirgan she'rlari lirik qahramonning hayoti va ijod yo'lini yorituvchi ochqichlar, ko'ngil izhorlari sifatida tadqiq etilib, she'rlardagi poetik obraz, ramz va metaforalar, ritm va ohang, lirik "men"ning munosabati badiiy quvvat va estetik ta'sirchanlikni ta'minlovchi vositalar sifatida talqin etilgan. Shuningdek kitobda, shoirning bolalar she'riyatiga bag'ishlangan bir turkum she'rlarining hayotiyliigi, samimiy ruh ustuvorlik qilishi, asarlarining ma'rifiy-estetik ahamiyati xususida so'z yuritiladi. Shuningdek, A.Ko'chimovning Ona Vatan mavzusiga bag'ishlangan "Vatan", "Istiqlol qo'shig'i", "Iltijo" kabi she'rlarida lirik qahramonning jo'shqin, ogohlikka da'vat etuvchi sermavj to'yg'ulari ifodalanib, ijtimoiy motivlarni ham ustuvorlik qilingani ko'rsatiladi. Shu jihatdan, shoirning "Demokratiya", "Yollangan muhbir", "Armon", "Abdulhamid Cho'lpon faryodi", "O'zbekiston qayda bor" kabi she'rlarida millatparvarlik, vatanparvarlik motivlarini yetakchik qilishi, beorom qalb tug'yonlari, shoirning vatanga mehri qancha cheksiz bo'lishiga qaramay, g'animlarga nafrati ham shuncha kuchli ekani tahlillar asosida yoritib berilgan. Shoir lirikasi tahlili asnosida, she'riyatini birlashtirib, bir nuqtaga jamlab turadigan eng muhim xususiyat, ijodining bosh konsepsiyasi ya'ni insoniylikni madh etish ekani isbotlanadi, shoir shaxsiyatining pokdomonligi ko'rsatiladi. Monografiyaning "Nasrnavislik mahorati" nomli ikkinchi bobida ham bolalarning, ham kattalarning ma'naviy olamini boyitishga birdek xizmat qilayotgan "Oq kaptarlar oroli", "Halqa", "O'g'il", "Qochoq", "Peshona", "Binafsha", "Baland tog'lar kabi" qissa va hikoyalarida ilgari surilgan g'oyaviy konsepsiya, obrazlar tasnifi, yozuvchining poetik mahorati nuqtai nazaridan tahlilga tortiladi. Yozuvchi asarlarida ijtimoiy-ma'naviy muammolar inson taqdiri, qismati

bilan bog‘liq holda yoritilgani, ularda o‘tish davriga xos bo‘lgan ijtimoiy-psixologik murakkabliklar, ziddiyatli jarayonlar inson kechinmalari, ruhiy holatlar fonida yoritilgani badiiy tadqiq etiladi. Kitobning “Adibning essenavislik mahorati” nomli so‘ngi bobida Abdusaid Ko‘chimovning “Buni hayot deydilar...” esse-xotira janriga asoslangan kitobiga kirgan esselari tahlil etiladi. Pirimqul Qodirov, Odil Yoqubov, Shukrullo, O‘tkir Hoshimov, Barot Bayqobilov, Ma‘ruf Jalil, Pirmat Shermuhamedov, Mahmud Sa‘diy, Shamsi Odil, Azim Suyun, Qozoqboy Yo‘ldoshev kabi ijodkorlarning portretiga chizgilar berilib, ularning shaxsiyati, dunyoqarashi, orzu-umidlari, ijodiy faoliyati, ruhiyati va o‘ziga xos xususiyatlari yoritilgani, shu asnoda muallifning ijtimoiy-ma‘naviy va adabiy muammolarga munosabati ham ochilib berilgani taftish etiladi. Esselarda muallifning ustozlarga bo‘lgan cheksiz mehri, xurmati va ehtiromi ham aks ettirilgani, umuman, kitobga kirgan har bir ijodkorga muallifning yuksak xurmati va ehtiromi namoyon bo‘lishi, eng muhimi, ijodkorlar shaxsiyati, ijodiy olami mahorat bilan yoritilgani, kitobning ma‘rifiy-estetik qimmatini oshirishga xizmat qilishi ta‘kidlanadi. A.Ko‘chimov yaratgan esselarda yetuk iste’dod sohiblari, adabiyotimizning darg‘alari hisoblangan Odil Yoqubov, Pirimqul Qodirov, Abdulla Oripov, Pirmat Shermuhamedov kabi ijodkorlarning jonli va hayotiy siymolari, obrazlari o‘ziga xos shakl va ifodalarda, hayotiy lavhalarda, badiiylik bilan publitsistik ruhning uyg‘unligida yaratilgani, essechiligimizning muhim yutug‘i sifatida baholanadi.

Shogirdparvar ustoz ibratlari...

Qurdosh Qahramonov ham ilmda ham hayotda ibratli umr yo‘lini bosib o‘tmoqda. Ustozning boshqa professorlarda kam uchraydigan o‘ta kamtarona hayot tarzi, pokdomon ziynati, talabaparvarligi va shogirdparvarligi yuksak insoniyligidan dalolat beradi. Dars jarayonida har bir fanga doir nazariy tushunchalar mohiyatini anglatish bilan birga chin insoniylikdan ham saboq beradi. Badiiy asar tahlili asosida ko‘ngil va tuyg‘ular noziklashuviga undaydi. Yodimda bundan 3-4 yilcha avval O‘zbek adabiyoti fani doirasida “Abdulla Qahhor hayoti va ijodiy merosi” mavzusini ijodkorning uy muzeyida o‘tishni rejalashtirdik. Ustoz va talabalar hamrohligida Abdulla Qahhor uy muzeyiga tashrif buyurib, ijodkor hayoti, ijodiy laboratoriyasi,

ijod olami yuzasidan yangi bilimlar, olam-olam taassurotlar olib, ular bilan qaytar ekanmiz, to'satdan talabalar orasida bir qizning hamyoni yo'qolgani ma'lum bo'ldi. Bu noxush holat hammamizni dilimizni vayron qildi. Bu voqea ayniqsa, ustozga qattiq ta'sir qildi, bir muddat sukut saqladi, yuzlarida afsus-nadomat, achinish, hayrat allomatlari zuhr etib turardi. So'ng pulini yo'qotgani uchun yig'lab turgan qizga taskin berib, o'z hamyonidan yo'qolgan miqdorda pul chiqarib berdilar. Universitetimiz Abdulla Qahhor uy muzeyiga yaqin bo'lgani bois ustoz bilan piyoda ketdik. Yo'lda ketar ekanmiz, pulni o'g'irlab olgan talabaning qilmishidan ko'ra ko'proq uning darz ketgan ma'naviyatiga achindi. Bu holatda o'zini, biz ustozlarni ham aybladi. Shu voqeadan so'ng ustoz ancha payt dilgir holatda yurdi...

Ustoz o'zi ta'lim bergan shogirdlari orasida ilmga, adabiyotga qiziqishi bo'lganlarni birinchi kursligidayoq aniqlab, muayayn mavzu asosida tizimli tadqiqot ishi olib borishga undaydi. Umrida birinchi marotaba maqola yozgan shogirdlarining ishlarini erinmay qayta-qayta tahrir qilib beradi, unga to'g'ri yo'nalishni ko'rsatadi. Ayrim manba va asarlarni o'z uyidagi shaxsiy kutubxonasidan olib kelib o'qishga undaydi. Bu kitoblarning ko'pchiligi ustozning qo'liga qaytib kelmasligini bilsada, talabalarni ilm-ma'rifatli qilishga, ilmiy ishga rag'bat uyg'otishga xarakat qiladi. Shunday marhamatlarga ko'p bor muyassar bo'lganim bois ba'zan ulardan dashnom ham eshitganman.

Ustozimga xos yana bir xususiyat u xoh talaba bo'lsin, xoh katta mansabdor shaxs bo'lsin, xoh yaqin kishisi bo'lsin noo'rin xarakat qilgan, adolatsizlikka yo'l qo'ygan kishiga haqiqatni aytib, tanbeh beradi. Laganbardorlik, tilyog'lamachilik kabi illatlardan yiroq turadi. Bu kabi jihatlar ularning prinsipialligi, adolatparvarligidan nishonadir.

Ustozimning uylariga bir yumush bilan borib qolgudek bo'lsam, albatta kelinoyimiz Nazira opaning lazzatli taomlar-ui pishiriqlari bilan siylanaman, hatto bolalaringizga deya uyimga ham ilinib berib yuboradilar. Ustoz va ayollaridagi bu g'amho'rlik, kamtarlik, odamiylik oilaning har bir a'zosida, hatto kichik yoshdagi nevaralari-yu, kelinlarida ham zuhr topgan. Shu boisdan ularning xonadonlariga tashrif buyurgan har bir inson bunday samimiyatdan o'zini oilasi davrasidagidek xis

etadi. Balki shuning uchun bo'lsa kerak, ota-onamning uzoq viloyatda ekani ham u qadar qattiq bilinmaydi. Shu bois ustozimni ma'naviy padarimdek ko'raman...

Oллоhdan Ustozimga mustahkam sog'lik, ikki olam saodatini so'rayman. Jamiyatimizda ulardek shogirdparvar, jonkuyar ustozlarning borligi biz shogirdlar uchun sharaftir!

QURDOSH QAHRAMONOV – IBRATLI USTOZ

Gulasal KAZAKOVA,

Urganch innovatsion universiteti o'qituvchisi

O'zbek adabiyotida tanqidchilik va adabiyotshunoslikning buyuk darg'alaridan biri Qurdosh Qahramonov o'tkir fikr-mulohaza, teran falsafiy mushohada egasi sifatida shogirdlar e'tirofidadir. Hayotda, ishda, ijodda yuksak insoniylik mezonlariga tayangan, hamma bilan birdek samimiy muomalada bo'luvchi, kamtarlik va hallollik ustoz Q.Qahramonovga xos fazilatlardan hisoblanadi. Bir necha yillar davomida minglab talabalarga saboq bergan, malakali mutaxassislar tayyorlashda katta jonbozlik ko'rsatgan ulug' ustoz yarim asrlik umrini ta'lim va tarbiyaning yoshlar hayotiga mukammal kirib borishida tinimsiz izlanishda.

Ustozning "Ijod va e'tiqod" nomli kitobi taniqli shoir, yozuvchi, jurnalist, publitsist, jamoat arbobi Abdusaid Ko'chimov ijodining asosiy yo'nalishlari talqiniga bag'ishlanadi. Bu kitobni qo'limga olarkanman, biron joyda tin olmasdan o'qib tugatdim va go'yo ustozning ma'ruzalarini qayta eshitib, ilmning ummon qadar bepoyon dengizida sayr qilgandek, butun vujudi quloqqa aylangan auditoriyaga qayta kirgan talabadek his qildim o'zimni. Ha, bir paytlar ustoz Q.Qahramonov ma'ruza mashg'ulotlarini guruhimizdagi barcha talabalar mana shunday iliqlik bilan qarshilar, ustoz aytgan ma'lumotlar ongu-shuurimizga bir o'git kabi bitilardi. Oradan yillar o'tdi, biz ham ustoz sanaldik, ammo Qurdosh Qahramonov kabi ulug' ustozga adabiyot, insoniyat har doim muhtoj ekan.

Kitobning birinchi bobi "Ko'ngil mulkiga sayohat" deb nomlanib, bu qismda A.Ko'chimovning rang-barang mavzudagi she'rlari tahlili, lirik qahramonning qaynoq tafti, ijodkorning hayotiy asosga ega munosabati qalamga olingan. "Ko'zlarim qarog'idasan", "Muhabbat bog'lari", "Qor", "Kuzgi osmon", "Baland

tog‘lar” nomli to‘plamlaridagi bolalar va kattalar uchun mo‘ljallangan turkum she‘rlari tahlilga tortiladi. Qurdosh Qahramonov odatda shoirlar muayyan ijod yo‘lini bosib o‘tgach, yozganlariga tartib berishga, ularni nomlashga ramziy mazmun bag‘ishlab tabiat fasllariga mengzashini qayd etadi. Shuningdek, A.Ko‘chimovning “Qor” deb nomlangan to‘plami chop ettirilgan bo‘lsa, ijodining markaziy qismida yo‘l obrazining talqiniga duch kelishimizni ta’kidlaydi. XX asr she‘riyatini ko‘zdan kechirarkanmiz, yo‘l poetik timsolining turli yillarda turlicha talqin etilganiga guvoh bo‘lishimiz mumkin: “Aksariyat shoirlar ijodida yo‘l ham hayot, ham ijod yo‘li sifatida keladi. Abdusaid Ko‘chimov she‘rlari mohiyatida ham shoir qo‘llagan bu timsol yashab o‘tilayotgan umr o‘lchovi hamda ijod jarayonidagi izlanishlar yo‘li sifatida talqin etilishini ko‘ramiz”¹⁹. Yo‘l poetik obraz sifatida zohiriy va botiniy ma’no ifodalashi, shoir hayot yo‘lining manzaralari qalamga olinganligini ta’kidlab o‘tadi.

A.Ko‘chimovning istiqlolning dastlabki yillarida yozilgan Vatan mavzusidagi she‘rlarida “tinchlik”, “erk qo‘shig‘i”, “navqiron”, “jaranglar”, “jilvagar”, “kamalakdek tovlanish” kabi o‘xshatish-u sifatlashlar asosida poetik manzara yaratganligini, vatanparvarlik g‘oyalari ifodalanishida qo‘llanilgan tashbehlar she‘rlarining ohangdorligini, badiiyligini ta’minlashga xizmat qilgan omillar ekanligini keltirib o‘tadi.

Ijodkor nafaqat she‘riyati, balki qissa va hikoyalari bilan ham kitobxonlarga mashhur bo‘lib, “Ijod va e’tiqod” kitobining ikkinchi “Nasrnavislik mahorati” deb nomlangan bobida istiqlol yillari arafasida yozilgan “Boychechak”, “O‘g‘il”, “Oq kaptarlar oroli” nomli qissa va hikoyalari tahlilga tortiladi. Ushbu bobda Q.Qahramonovning adabiy-tanqidiy yo‘nalishdagi fikrlari ijodkor faoliyatini to‘laqonli aks ettirishda muhim omil bo‘lib xizmat qilgan. Yozuvchi ijodining dastlabki qadamlari jurnalistlik va ijtimoiy hayotdagi faolligida, ijodining hayot bilan, davr o‘zgarishlari bilan chambarchas bog‘liqlikda ekanligiga e’tibor qaratadi.

“Qayta tug‘ilgan bola”, “Oq kaptarlar oroli”, “Baland tog‘lar”, “Boychechak”, “Qochoq”, “Ishqiboz”, “O‘g‘il” nomli qissa va hikoyalarining bosh qahramonlari bolalar va o‘smirlar ekanligini qayd etarkan, A.Ko‘chimov ijodi yoshlarni ilm olishga, tabiatni, undagi har bir giyohni asrashga, hayotda halol yashash va

¹⁹ Qurdosh Qahramonov, F.Burhonova “Ijod va e’tiqod”. T.: T.: Akademnashr. 2022. 7-bet.

to'g'riso'z bo'lishga undashi bilan xarakterlidir. Ijodkor faoliyatidagi o'ziga xoslik sharhlanarkan, bu bob orqali Qurdosh Qahramonovning bolalar adabiyoti va tanqidchilikdagi yuksak mahoratining guvohi bo'lishimiz mumkin. Asar bosh g'oyasining umumbashariy masalalar bilan bevosita bog'lanishidan tortib asar syujet va kompozitsiyasidagi mukammallik, obrazlar dunyoqarashini ochishda badiiy tasvir vositalaridan ijodkorning unumli foydalanishiga diqqatni qaratishi Q.Qahramonovning mukammal darajadagi tahlil malakasiga ega adabiyotshunos ekanligidan darak beradi.

O'zbek adabiyotshunosligida ijodkorlar haqida ularning hayoti aks ettirilgan, ijodi tahlil etilgan ilmiy, biografik kitoblar yozish an'anasi biroz sus jarayonda Qurdosh Qahramonovning "Ijod va e'tiqod" kitobi ayni o'quvchi kutgan ijodiy manba hisoblanadi. "Adibning essenavislik mahorati" nomli kitobning 3-bobida A.Ko'chimovning essenavislik yo'nalishida olib borayotgan izlanishlari bayon etiladi. Bu bob zamonamizning yetuk va atoqli iste'dod sohiblari siymolari Odil Yoqubov, Pirimqul Qodirov, Maqsud Shayxzoda, Abdulla Oripov, G'afur G'ulom, Qozoqboy Yo'ldoshev kabi buyuk darg'alarining obrazlari o'ziga xos shakl va ifodalarda, hayotiy lavhalarda, badiiylik va publitsistik ruhning ustuvorligida yaratilganligi bilan ahamiyatlidir. Adabiyotshunos Q.Qahramonov mazkur adabiy portretlar hozirgi essechilik yo'nalishida yuzaga kelgan eng muhim yutuqlardan biri ekanligini qayd etadi.

Professor Qurdosh Qahramonov buyuk notiq. Uning ma'ruzalarida mumtoz adabiyot noyob namunalaridan tortib, dunyo adabiyotshunosligining eng so'nggi yutuqlarigacha tahlil kuzatiladi. Notqlik va muntazam izlanishda bo'lish ustozning hayot maslagiga aylana olgan. Shu boisdan talabalar bitiruv malakaviy ishi, magistrlik dissertatsiyalarini domlaniq ilmiy rahbarligida yozishga kuchli rag'bat sezadi. Ana shunday iste'dodlardan bir qanchasi ustoz rahbarligida nomzodlik ishi va doktorlik dissertatsiyasi ustida izlanish olib bormoqdalar.

Ustozni shu navqiron yoshi bilan chin yurakdan muborakbod etaman, mustahkam sog'lik hamrohi bo'lib, ilmiy-ijodiy faoliyatlarida kattadan-katta muvaffaqiyatlar tilayman.

IKKINCHI BO‘LIM

O‘ZBEK MUMTOZ ADABIYOTI VA XALQ OG‘ZAKI IJODINING DOLZARB MUAMMOLARI

XONDAMIR VA UNING IJODIDA NAVOIY SHAXSIYATINING ULUG‘LANISHI

Ibrohimjon YO‘LDOSHEV,

filologiya fanlari doktori, professor

Buyuk mutafakkir, so‘z mulkining sultoni Alisher Navoiyning tabarruk nomi, kishini hayratga solarli darajadagi ilmiy-adabiy va ijtimoiy-siyosiy faoliyati, jahon badiiy tafakkuri xazinasidan o‘rin olgan bebaho boqiy asarlari ham tarixda, ham bugunda dunyo ahlining e‘tibor va e‘tirofiga sazovor bo‘lib kelmoqda. U qoldirgan ulkan adabiy va moddiy meros haqida shu kunga qadar ko‘plab manbalar yozilgan va yozilmoqda. Ko‘plab olimlar, ijodkorlar Navoiy hayoti va faoliyati, shaxsiyati borasida ilmiy tadqiqot ishlarini olib borishgan. Ularning ayrimlari Navoiyning zamondoshi bo‘lgani holda u bilan bevosita birgalikda faoliyat olib borgan. Ana shunday ijodkorlardan biri G‘iyosiddin Xondamir (1475 – 1535). Xondamir o‘z ustози Navoiy shaxsiyati bilan bog‘liq bo‘lgan “Makorim ul-axloq”, “Xulosat ul-axbor”, “Dastur ul-vuzaro”, “Habib us-siyar” kabi qimmatli asarlarni yozib qoldirdi. To‘g‘ri, Navoiy bilan zamondosh bo‘lgan olim va fuzalolardan Abdurahmon Jomiy (1435-36 – 1495), Davlatshoh Samarqandiy (1435 – 1495), Mirxond (1433 – 1498), Zahiriddin Muhammad Bobur (1483 – 1530), Zaynuddin Vosifiy (1485 – 1566), Sodiqbek Sodiqiy (1533 – 1610) kabilar ham o‘z asarlarida bu buyuk shaxs haqida qimmatli ma‘lumotni bitib qoldirishgan. Biz ushbu maqolamizda Xondamirning Navoiy shaxsiyati haqida ayrim fikrlar bilan o‘rtoqlashishni maqsad qildik. Chunki sanab o‘tilgan asarlar haqida yozish mavzusi nihoyatda keng bzlganligi bois biz chegaralandik.

Dastlab Alisher Navoiyning zamondoshi, u bilan bir muhitda yashagan Xondamir va uning Alisher Navoiy haqidagi “Makorim ul-axloq” (“Go‘zal xulqlar”) asari xususida fikr yuritamiz. O‘zbekiston Qahramoni, professor Suyima G‘aniyeva “Makorim ul-axloq”ning 2015 yil G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-manbaa ijodiy uyida chop qilingan nashriga yozgan kirish so‘zida quyidagilarni bayon etadi: “1981

yilda afgʻonistonlik adabiyotshunos, shoir Abdulgʻaffor Bayoniy “Makorim ul-axloq”ning toʻliq matnini Kobulda Axborot va madaniyat vaziri Majid Sarbalandiyning qisqacha soʻzboshisi bilan nashr qildi. Kitob 241 sahifadan iborat. Unda Xondamir asari toʻliq bosilgan boʻlib, Bayoniy Xondamirning tarjimai holi, asarlari toʻgʻrisida alohida boblar tarzida maqolalar bergan.

Xondamirning otasi Xoja Gʻumomiddin ibn Burhoniddin Hiraviy boʻlgan, onasi esa mashhur tarixchi Mirxondning qizi edi. Xondamir dastlab bobosi Mirxond tarbiyasida ulgʻaydi. Keyin Navoiy huzurida boʻlib, uning katta kutubxonasida xizmat qilgan. Keyinchalik Badiuzzamonning vaziri ham boʻlgan. U olimni “Habib us-siyar” nomli asar yozishga undagan. Mamlakatda boshlangan talotoʻplar tufayli Xondamir 1528 yilda Hindistonga ketadi. Yetti oy yoʻl azobini chekib, Agraga yetishadi. “Hasht behisht” bogʻida Bobur bilan uchrashadi. Bobur vafotidan keyin Xumoyunning mulozimi boʻladi. “Qonuni Humoyuniy” asarini yozib, “Amir ul-muarrixin” (“Tarixchilar amiri”) darajasiga erishadi. Xondamir 942 (1535-1536) yilda Dehlida vafot etadi. Vasiyatiga koʻra, uni Dehli yaqinidagi Nozomiddin Avliyo va Xusrav Dehlaviy qabrlari yoniga dafn qiladilar.

Xondamirning oʻgʻillari haqida Britaniya muzeyi qoʻlyozmalari katalogi muallifi sharqshunos Charlz Re yozgan: “Xondamirning oʻgʻli Akbarning zamondoshi boʻlib, uning saroyida xizmat qilgan. Akbar unga “Xoniy” taxallusini bergan. U Sayyid Abdullohxon nomi bilan mashhur boʻlgan va 996/1588 yili Kashmir viloyatida vafot etgan”. Eron olimi Said Nafisiy “Dastur ul-vuzaro” soʻzboshisida yozishicha, Xondamirning Mirmahmud degan oʻgʻli otasi vafotidan soʻng Hindistondan Hirotga qaytib kelgan yoki otasi bilan Hindistonga bormagan. U Shoh Ismoil va Shoh Tahmosblar haqida kitob yozgani maʼlum boʻladiki, u otasi vafotidan 15 yil keyin ham hayot boʻladi.

Xondamir oʻz asarini “Makorim ul-axloq” deb ataganda, bu ibora Paygʻambarimiz taʼrifida aytilganini nazarda tutgan deyish mumkin. Zero, Xondamir

Alisher Navoiy siymosida, hayoti, faoliyati, ijodida poklikni his qilgan, e'tiqodini e'zozlagan"²⁰.

Ko'rib o'tganimizdek, Xondamir umrining asosiy davrlarini Alisher Navoiy hamda Boburiylar davrasida o'tkazgan. Demak, ularning hayoti va ijodini bevosita shohidi bo'lgan va u yozib qoldirgan meros ulug' ajdodlarimiz tarixini o'rganishda juda muhim manba bo'lib xizmat qiladi. Shu bois Alisher Navoiy hayoti va ijodiga befarq bo'lmagan har bir inson "Makorim ul-axloq"ni o'qib chiqishi katta naf keltirishiga ishonamiz. Ushbu kitobimizga Xondamirning o'zi bevosita guvoh bo'lgan Navoiy hayotidagi saxovatpeshalik fazilatlarini bilan bog'liq ayrim holatlarni kiritishni ma'qul ko'rdik. Bu ma'lumotlar siz aziz kitobxonlarga ham manzur bo'lsa, behad mamnun bo'lamiz.

Xondamir "Makorim ul-axloq"ning²¹ "Debocha"sida Yaratganga hamdu sanolardan so'ngra buyuk Navoiyga ta'rif berib, asarning yaratilishi haqida quyidagilarni bitadi: "... o'tkir ko'zli egalariga maxfiy va yashirin qolmasinki, sharaf va ulug'lik osmonining oftobi, olam rahnamosining xizmatkori, eng yaxshi xulqlarni o'zida mujassam etuvchi, Rahmonning rahmat oyatlari tajassumi, janobi Subhon inoyatlari nurlari jilvagohi, ilm va irfon ahli yo'lboshchisi, haqiqat va e'tiqod ahli qibласi, hoqon davlatining ishongani, hazrati sultonning yaqin kishisi, "faqr (lik)da boyu saxovatda botir bo'lib chiqdi)", degan gapga muvofiq keluvchi oliy hazrat Nizom ul-haq va-l-haqiqat va-d-dunyo va-d-din Amir Alisherning (Alloh taolo uning ruhini shod qilsin va siddiqlar orasida uning fayzu futuhini ko'paytirsin) inoyat nuri va mehr-muhabbat quyoshi faqir banda va kichik zarra bo'lmish Xondamir taxallusi bilan mashhur bo'lgan kamina G'iyosiddin ibn Humomiddin (Alloh taolo uning ahvolini yaxshilasin va uning ezgu maqsad va ishlariga najot bersin) boshida toblandi. [Bu faqir bandaning] mavjudlik niholi bolalik chog'laridan yigitlik davrining oxirlariga qadar ul Hazratning lufu ehson arig'i yoqasida unib-o'sdi. "Ne'mat berguvchiga shukr qilmoq vojibdir" naqlidan kelib chiqqan holda, uning bergan cheksiz

²⁰ Гиёсиддин Хондамир. Макорим ул-ахлоқ. – Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги НМИУ, 2015. – Б.3-4.

²¹ Парчалар қуйидаги манбадан олинди: Гиёсиддин Хондамир. Макорим ул-ахлоқ. – Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги НМИУ, 2015. – 206 б.

ne'matlaridan ayrimlarining shukrini ado qilishning uddasidan chiqish uchun qanday xizmatga bel bog'lasam ekan, degan fikr hamisha ko'ngildan o'tar va xayolda charx urardi. Axiyri aql murshidi ruh qulog'iga aytdiki, ezgu ishlarni qiluvchi bu Amirning katta ishlari va qahramonliklari shuhrati, xizmatlari va sharaflari ishlari ovozi butun dunyoga tarqalgan, barcha yurtlar va go'shalargacha borib yetgan, turli xalqlar orasida tildan tilga ko'chib, og'izdan og'izga o'tib yurgan, "Ularning yuzlarida ne'matlarning tarovatini tanirsiz (ko'rursiz)"²² [oyati]ga ko'ra Oliy Maxdum nurlari nuroniy peshanasida jilvalanib turgan hamda "Ularning yuzlarida sajda asoratidan qolgan izlar bordir"²³ [oyati]ga ko'ra buyuklik va ulug'lik belgilari saodatli chehrasida namoyon bo'lib turgan bo'lsa-da,

Qit'a:

Sening madhingda so'z aytishdan maqsad shuki,
San'at ahli orasida biz ham muvaffaqiyatga erishaylik.
Yo'qsa, [shusiz ham] quyoshning fazilatlarini barchaga ma'lum,
Go'zal chehraga pardozning nima hojati bor?

Bu omadli va saodatli Amirning fazilatlarini, olijanob xulqlari va chiroyli odoblaridan bir qisminigina hikoya qiladigan bir necha bob yozilsa va unda uning ajoyib siyratlari, maqtovga sazovor xulq-atvorlari, boshqalarda kam uchraydigan holatlari va kayfiyatlari, qiziq va g'aroyib ishlari, sehrli iste'dodi xususiyatlari va nozik iboralarni qog'ozga tushiradigan qalami hosilalari sharhlansa, [qilingan] yaxshiliklarni bilish, qadrlash va uning haqqini ado etish kabi vojib amallarning bir daqiqasini bo'lsa-da, bajara olgan hamda to'g'ri yo'l ko'rsatuvchi oliy hazrat tomonidan berilgan ne'matlarga shukr qilishning ozgina bo'lsa-da, uddasidan chiqa olgan bo'larding. Zero, bu ish qiyomatga qadar bo'lgan davrda va qiyomat chog'ida ham ul hazratning maqtovga sazovor amallari va ma'qul ishlari to'g'risida eslatmalar zamona kitoblari hamda davron varaqlarida mangu qolishiga sabab bo'ladi.

Misra:

Yaxshi nomni ikkinchi umr demish ulug'lar.

²² Куръони карим, "Мутаффифун" сураси, 24-оят.

²³ Куръону карим. "Фатх" сураси, 29-оят.

Shundan kelib chiqqan holda, san'at ulug'ligi osmoni quyoshiga sano o'qishdan boshqa hunarim bo'lmagan men banda

Bayt:

Maqtashdan boshqa biror hunarim yo'q,

Duodan boshqa biror yaxshi narsa topolmadim.

Ko'nglimdagilarni yozishga kirishdim va yozganlarimni muqaddima, o'n maqsad va xotima shaklida tartib berib, uni "Makorim ul-axloq" deb nomladim"²⁴.

Xondamirning Alisher Navoiyga nisbatan bo'lgan hurmati shu qadar cheksiz bo'lganki, asarning Navoiyga tegishli qismida yoki uning nomini tilga olishda unga nisbatan qirqqa yaqin turli sifatlardan foydalanadi. Biz o'rganib chiqqan kichik hajmdagi parchaning o'zida Navoiy shaxsiga nisbatan aytilgan quyidagi ta'riflarni ko'ramiz: sharaf va ulug'lik osmonining oftobi, olam rahnamosining xizmatkori, eng yaxshi xulqlarni o'zida mujassam etuvchi, Rahmonning rahmat oyatlari tajassumi, janobi Subhon inoyatlari nurlari jilvagohi, ilm va irfon ahli yo'l boshchisi, haqiqat va e'tiqod ahli qiblasini, hoqon davlatining ishongani, hazrati sultonning yaqin kishisi, "faqr (lik)da boyu saxovatda botir bo'lib chiqdi)", degan gapga muvofiq keluvchi oliy hazrat Nizom ul-haq va-l-haqiqat va-d-dunyo va-d-din Amir Alisher, ezgu ishlarni qiluvchi bu Amir, omadli va saodatli Amir, rahmdil va kechirguvchi bo'lgan Zot marhamatlari jilvagohi va hazrati sultonning yaqin kishisi, Hazrati sultonning yaqin kishisi hisoblangan ul oliy hazrat, dono Amir, oliyjanob Amir, hamisha unga omad va g'alaba yor bo'lgan Amir, Rahmdillikni o'ziga odat qilib olgan bu Amir, ul oliy hazrat, hidoyat nasabli Amir, shohlik belgilariga ega bo'lgan Amir, tadbirli va dono Amir, shoh sifatli Amir, yuqori mansabli Amir, ushbu saodatli Amir, maqtalغان xislatlarga ega bo'lgan Amir, yuqori martabali ushbu Amir gavharlar sochuvchi tillari bilan, Hazrati sultonning yaqin kishisi, oliy nasabli Amir, Hazrati sultonning yaqin kishisi, oliy nasabli Amir, dunyo ulug'larining

²⁴ Гиёсиддин Хондамир. Макорим ул-ахлоқ. – Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги НМИУ, 2015. –Б. 8-10.

tayanchi va pushti panohi bo'lgan ul hazrat, maqtalغان xislatlar sohibi bo'lgan bu Amir, keng fe'lli Amir, saxovat va karam manbai bo'lgan ul hazrat, yuqori mansabli Amir, salobat va viqorga ega bo'lgan bu Amir, saxovatli Amir, qalbi dengizday keng bo'lgan bu Amir, saodatli Amir va h.z.

Ana, ustozga ehtiromning yaqqol namunasi! Har qancha o'rnak olsak arziydi.

Xondamirning Alisher Navoiy haqidagi ikkinchi asari “Xulosat ul-axbor fi bayon ul-ahvol ul-axyor” (1498-1500) deb nomlangan. Mazkur asar ham XV-XVI asrlardagi ijtimoiy-madaniy tarixni o'rganishda juda qimmatli sanaladi. Asar bevosita Navoiy hayoti va ijodi bilan bog'liqligi tufayli yana ham ahamiyatlidir. Asarda, ayniqsa, Navoiyning musiqa va qo'shiqchilik borasidagi faoliyatining yoritilishi biz uchun yanada muhimdir. E'tirof etilishicha, Xirotda boshqa san'at turlari qatorida musiqa va qo'shiqchilik madaniyati ham nihoyatda taraqqiy etgan. Buni biz Xondamirning mazkur asarida to'liq kuzatishimiz mumkin. Xondamir o'z asarida Husayn Boyqaro saroyida xizmat qilgan kuy va qo'shiq ijrochilari atab alohida sahifalar ajratgan. Ularda ta'rif berilgan har bir san'atkor o'sha davrning mashhur va mahoratli ustalari bo'lgan. Alisher Navoiy ham musiqa ijrosi bo'yicha juda yuksak musiq mahorat sohibi bo'lgan. U qonun va udni yuksak iste'dod bilan chala olgan. Shu boisdan Navoiy saroy sozandalarining musiqa borasidagi bilim va mahoratlarini muttasil ravishda yuksaltirib borishlarida har tomonlama dastak ko'rsatgan. Xususan, Alisher Navoiyning dastagi va xomiyligi ostida Husayn Boyqaro saroyida faoliyat ko'rsatgan Ustod Sayyid Ahmad g'ijjak ijrosida eng yetuk san'atkor sifatida dovrug' qozongan bo'lsa, Ustod Shohquli ham g'ijjakda mahorat bilan o'ynagan. Navoiy o'zining sevimli shogirdi Shohquliga uning bolaligidan g'amxo'rlik ko'rsatadi. Ustod Shohquli keyinchalik ud, qo'biz kabi musiqiy asboblarda ham mahorat bilan kuy ijro eta oladigan san'atkor darajasiga ko'tariladi. Asarda yana **ud** va **qonun** ustasi Ustod Husayn, o'z davrining nay ustasi Ustod Shayh Nayi, musiqa san'ati bobida tengi yo'q mahorat egasi Mavlono Alishoh, mahoratli nay ijrochisi Mavlono Sulton Muhammad Xandon, musiqa borasida tengsiz san'atkor Xo'ja Abdulqodir go'yanda kabi san'atkorlarning nomlari alohida

tilga olinadi²⁵. Xondamirning mazkur asari Alisher Navoiyning kuy va qo'shiq san'ati homiysi bo'lganligi, shuningdek, XV-XVI asrlardagi keng tarqalgan asosiy cholg'ulardan **qonun, ud, qo'biz, g'ijjak, nay** kabilar haqida qimmatli ma'lumotlar berishi bilan bebahodir.

ERKIN VOHIDOVNING IJODIY TAKOMILIDA FUZULIYNING O'RNI

Ergash OCHILOV,

O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi

O'zbek tili, adabiyoti va folklori instituti

katta ilmiy xodimi, filologiya fanlari nomzodi,

E-mail: e-ochilov@mail.ru. Tel: +998946204764

REZYUME. Maqolada Fuzuliy merosining Erkin Vohidov ijodiga ta'siri xalaf shoirning salaf shoirga bag'ishlangan she'rlari, uning g'azallariga tatabbu va muxammaslari, ta'sirida ijod qilgan bandu misralari tahlili orqali ochib beriladi.

Kalit so'zlar: Fuzuliy, Erkin Vohidov, adabiy ta'sir, o'ziga xoslik, mahorat, g'azal, tatabbu, muxammas.

РЕЗЮМЕ. В статье раскрывается влияние наследия Физули на творчество Эркина Вахидова посредством анализа стихотворений поэта, посвященных поэту-предшественнику, подражание и тахмисов в его газелей, а также строфы и строки, созданных под его влиянием.

Ключевые слова: Физули, Эркин Вахидов, литературное влияние, своеобразие, мастерство, газель, татаббу, мухамас.

²⁵ Қаранг: Юсупова Д. Жизнь и труды Хондамира.- Ташкент: Фан, 2006. – С. 171-174.

RESUME. The article reveals the influence of Fuzuli's heritage on Erkin Vahidov's work through the analysis of the poet's poems dedicated to the predecessor poet, his ghazals, and the bandu verses created under his influence.

Key words: Fuzuli, Erkin Vahidov, literary influence, originality, skill, ghazal, tatabbu, mukhamas.

Fuzuliy asarlari vatan adabiyotining ajralmas tarkibiy qismiga aylangan. Chunki XVII asrdan keyingi o'zbek so'z san'atini Fuzuliy ta'siridan ayri tasavvur ham qilib bo'lmaydi. Mashhur ozar shoiri asarlari xalqimiz orasida shunchalik keng tarqalgan, qalam ahliga shunchalik kuchli ta'sir ko'rsatganki, Fuzuliy baytlarini yod bilmaydigan o'zbek, undan ilhomlanib she'r yozmagan ijodkor yo'q edi desak, mubolag'a qilmagan bo'lamiz. Yurtimizda fuzuliyxonlik kechalari mashhur bo'lib, ularda shoir g'azallari, qit'alari, "Layli va Majnun" dostoni sevib o'qilgan. Devoni maktab va madrasalarning o'quv dasturiga kiritilib, bolalarning nutqini o'stirish va zehnini charxlash uchun qo'shimcha darsliklar qatorida o'qitilgan. Shoir qalamiga mansub ko'plab g'azal, murabba, muxammaslar qo'shiqqa aylanib, shashmaqom tarkibiga kirgan, hofizu xonandalar repertuaridan mustahkam o'rin olgan. O'zbekning biror to'y-tantanasi yo'qki, Fuzuliy she'rlari bilan aytiladigan ashulalar yangramasa! Shoir qo'shiqlari O'zbekiston radiosi va televideniyesi orqali ham har kuni taralib turadi. Binobarin, milliy madaniyatimiz, ma'naviyatimiz, adabiyotimiz. san'atimizda Fuzuliyning o'ziga xos o'rni bor.

O'zbek mumtoz she'riyatida Fuzuliydan ta'sirlanmagan, unga u yoki bu darajada ergashmagan, g'azallariga tatabbu yozmagan, taxmis bog'lamagan, shoirning "vor", "ver", "cho'x", "yo'x", "box", "bing", "etmaz", "qilmaz", "o'lmaz", "bengzatdim", "dushti", "etmazmidim", "dagil", "saqin", "verar", "dutmishlar", "kerakmazmi sango", "aylar bani" kabi ozarbayjoncha talaffuzdagi so'z va iboralaridan foydalanib, g'azallar bitmagan shoirni deyarli uchratmaymiz. Bu ta'sirning izlarini biz Turdi va Mashrabdan tortib, Andalib, Vafoiy, Munis, Ogahiy, Roqim, Ravnaq, Mujrim-Obid, Uvaysiy, Mahzuna, Nodira, Amiriy, Gulxaniy, G'oziy, Shavqiy, Asiriy, Ma'dan, Hijlat, Xon, Muqimiy, Furqat, Zavqiy, Kulfat, Dilshod-Barno, Yusuf Saryomiy,

Komil Xorazmiy, Muhayyir, Avaz kabi mumtoz, Hamza, Gʻafur Gʻulom, Hamid Olimjon, Chustiy, Erkin Vohidov, Abdulla Oripov, Jamol Kamol singari zamonaviy shoirlargacha davom etib kelgani va davom etayotganini koʻramiz.

Mashhur ozar shoiri va mutafakkiri Fuzuliy ham Navoiy kabi Erkin Vohidovning ijodiy takomilida katta rol oʻynagan soʻz sanʼatkorlaridan hisoblanadi. U yoshligidanoq buyuk salafi sheʼrlarini sevib oʻqigan, yod olgan, fuzuliyxonlik davrlarida ishtirok etgan. Tarjimai holida keltirishicha, huquqshunos togʻasi Karim Sahiboyev oilasida taniqli shoir Chustiy. olim va tarjimon Alixontoʻra Sogʻuniy, aka-uka hofiz Shojalilovlar kabi adabiyot shinavandalari ishtirokida adabiy gurunglar boʻlib, ularda Xoʻja Hofiz, Alisher Navoiy, Muhammad Fuzuliy, Mirzo Bedil sheʼrlari oʻqilib muhokama qilingan. Sheʼriyat shaydosi Erkin Vohidov bunday nafis majlislarning doimiy ishtirokchisi edi [4,7–8]]

Ana shunday nazm kechalarining birida Fuzuliyning quyidagi bayti oʻqiladi:

Bu gʻamlarkim, manim vordur, bairing boshina qoʻysang,

Chiqar kofir jahannamdan, kular ahli azob, oʻynar [10,95].

Sogʻuniy domla sharhiga hamma ojiz qolgan ayni baytning magʻzini shunday chaqib beradi: Qurʼoni karimda keltirilishicha, kofir abadulabad jahannamda kuyadi. Qachonki tuya ignaning teshidan oʻtsa, oʻshandagina u doʻzax qaʼridan chiqishi mumkin – bu degani hech qachon chiqmaydi. Shoir oʻz baytida ana shu voqeaga ishora qilib, “Mening shunday choʻng gʻamlarim borki, agar ularni tuyaning ustiga qoʻysang, tuya qilday holga kelib, ignaning teshigidan lip etib oʻtib ketadi, kofir esa jahannamdan chiqib, shodu xurram boʻladi”, – deya mubolagʻa sanʼatini haddi aʼlosiga yetkazadi [1,188].

Yugoslaviyaning Struga shahrida boʻlib oʻtgan jahon shoirlari mushoirasi kunlarida turk, ozar va oʻzbek shoirlari bir davra qurib, adabiyotdan bahs yuritadilar. Suhbat mavzui Fuzuliyga koʻchganida shoir ustida talash boshlanib ketadi – ozar uni bizniki desa, turk bizni bizniki deydi. Fuzuliyxonlik boshlanib ketganida esa shoir sheʼrlaridan hammadan koʻp yod biladigan Erkin Vohidov har ikki qardoshini mot qilib, Fuzuliyning oʻzbeklar foydasiga yutib oladi. “Fuzuliy aslida oʻzbek ekan-ku!” – deb olqishlaydi hayratda qolgan turk shoiri uni [5,315].

U Ozarbayjondagi fuzuliyxonlikda ham hammani qoyil qilib kelgan [8,79].

Fuzuliy ijodining bunchalik muxlisi ijodida uning ta'siri bo'rtib ko'rinmasligi mumkin emas. albatta.

“Hamdardlikni kuylagan g‘azal” maqolasida:

“Qardosh ozarbayjon xalqining otashnafas farzandi Muhammad Fuzuliy turkiy g‘azal uslubini kamolot cho‘qqisiga ko‘targan buyuk siymolardan biri sanaladi. Uning g‘azallari ravon va musiqiyligi, o‘ynoqligi bilan, go‘zal tashbehlarga boyligi bilan ko‘ngillarni band etadi. Fuzuliy o‘zbek xalqi uchun ham sevimli va qadrlidir. Bizning ota–bobolarimiz Fuzuliy baytlarini ibtidoiy maktabdan yod olib, ko‘ngilga jo qilganlar. Layli va Majnunning o‘tli muhabbatiga mahliyo bo‘lganlar, bir qancha o‘tmish shoirlarimiz Fuzuliy ohangida o‘g‘uz lahjasida g‘azallar bitganlar” [7,102], – deb yozgan Erkin Vohidovning “Fuzuliy haykali qoshida” she’rida mana bunday o‘tli e’tiroflarni ko‘ramiz:

Oshiqlar uxlaydi saharga tomon

Fuzuliy devonin boshiga qo‘yib.

Majnun sevgisidan o‘qilsa doston,

Bulbullar kuylaydi butoqqa qo‘nib.... [2,73]

She’rda buyuk ozar shoirining uch mashhur g‘azalidan ikki baytdan va “Go‘zim, jonim, afandim, sevdigim, davlatli sultonim” murabbasidan bir band keltirib, shunday lutf qiladi:

G‘azal ham bo‘lurmi shuncha dilrabo,

Bunchalar serishva, bunchalar sernoz.

Mening shoirligim yolg‘ondir, ammo,

Fuzuliy she’riga oshiqligim rost [2,73].

Bu she’rda Erkin Vohidovning Fuzuliy ijodini qanchalik sevishi va undan qanchalik xabardorligi yorqin aks etgan. Misol sifatida keltirilgan baytu misralar esa uning ayni g‘azal va murabbalarini sevib o‘qishidan dalolat beradi.

Erkin Vohidovning o‘z ijodida ham Fuzuliy ta'siri kuchli. G‘azal mehri ko‘ngliga Fuzuliy asarlari mutolaasi tufayli singgani haqida shunday yozadi:

Fuzuliy devonin qo‘limga oldim,

U soldi ko 'nglimga g 'azal mehrini... [2,360]

Shoirning “Dilga o‘z dilbar so‘zini, jonon so‘zini jonga yoz” misrasi
Fuzuliyning “Jonni jononaya etdim, dili dildora fido” misrasini yodga soladi.

Bu jahonda, deydilar, har kimda bor bir o 'zga tab ' ,

Menga – may, bulbulga – tong, gul bargida – shabnam shirin [2,155], –

mazmunidagi bayti esa Fuzuliyning:

Har kiming olamda miqdorinchadir tab 'inda mayl,

Man labi jononimi, Xizr obi hayvonin sevar [10,91], –

bayti ta'sirida yozilgani ko‘rinib turibdi. Yoki buyuk salafining:

Oqibat rasvo o 'lub, maytak tushar el og 'zina,

Kimki bir sarmast soqiy la 'li xandonin sevar [10,91], –

baytining ta'siri shoirning “uzum” radifli g‘azalida shunday aks sado beradi:

Kimki oshiqlikni da 'vo aylasa, shuldir jazo,

Oqibat xum ichra bo 'ldi mahkumi zindon uzum.

Xum ichida necha yil xun bo 'lmoq erkan qismati,

Lablaringga yetdi oxir bir piyola qon uzum [2,149].

Erkin Vohidovning:

Ta 'rifi ishq dardiga

Etgin yurak qonin siyoh,

Dilga yoz dilbar so 'zin,

Jonon so 'zini jonga yoz [2,135].

misralari esa buyuk salafining:

Jonu dil qaydini chekmakdan o 'zim qutqordim,

Joni jononaya etdim, dili dildora fido [10,32], –

bayti bilan hamohang ekanligi ko‘rinib turibdi.

Erkin Vohidovning “Hijron qushlari” nomli g‘azali Fuzuliyning:

Go 'shai abro 'laringda chashmi jodularmidur?

Yo 'qsa kirmish yoya tiyrandoz hindularmidur?[10,123]

bayti bilan boshlanadigan g‘azaliga tatabbu ekanligi shubhasiz:

Tarki yurt etgan xazon

Faslidagi qushlarmikin?

Yo qirov tushgan boshim

Tashlab uchar hushlarmikin? [3,34]

Lekin bu ta'sir qirralari shakl bilan bog'liq bo'lib, shoir vazn va ohangda buyuk salafiga ergashsa-da, mazmunan mutlaqo ohorli g'azal yaratgan.

Har ikki g'azal ham ramali musammani maqsur (foilotun foilotun foilotun foilun) vaznida yaratilgan. Tatabbuning qofiyasi boshqacha bo'lgani bilan ohang mushtarak. Bu g'azalning Fuzuliy g'azali ta'sirida bitilgan deyishimizga sabab xuddi shu.

Erkin Vohidov Fuzuliyning "etmazmidim" radifli mashhur g'azaliga taxmis ham bog'lagan. Bu muxammasda u salafi qalamga olgan mavzuni kengaytirish va chuqurlashtirish, uning yangidan-yangi qirralarini ochishga muvaffaq bo'lganini ko'rish mumkin.

Ma'lumki, taxmis bir shoir g'azalida o'z ifodasini topgan fikru kechinmalar ikkinchi shoirning ko'nglida aks sado berishi natijasida dunyoga keladi. Chunki u o'sha g'azalda o'zining ham xayolidan kechib, bezovta qilib yurgan tuyg'ular to'liqliniga duch keladi-da. Natijada u qalbiga to'qingan va uning qa'rida qatlanib yotgan so'zlarini qo'zg'ab yuborgan ayni g'azaldan ta'sirlanib, ilhomiga ilhom qo'shilib, unga hamohang misralar bitadi va ikki shoirning bir mavzudagi fikru kechinmalari bir-birini rivojlantirib va to'ldirib, bahonada yangi asar hosil bo'ladi.

Odatda, zamonaviy shoirlarning mumtoz shoirlar g'azallariga bog'lagan taxmislarida g'azal baytlari bilan ular qo'shgan misralar suv yuzidagi yog'dek bir-biridan ajralib turadi, chunki g'azal aruzda bo'lsa, unga bog'langan taxmis barmoq vaznida bo'ladi. Erkin Vohidov esa aruz bilimdoni va g'azal ustasi bo'lganligidan muxammaslari bog'langan g'azallar bilan chambarchas bog'lanib, yalakat mag'izga aylanadi. Chunonchi, sevgi savdosidan joni hikildog'iga kelgan Fuzuliyning o'z-o'ziga kinoya va zaharxanda bilan bitgan "Agar menda aql bo'lsa, yor ishqini tark etmasmidim, ixtiyor o'zimda bo'lsa, tinchimni ko'zlamasmidim?" – mazmunidagi matlasini "Bularning barchasi mening yorga zoru giriftorligimdan, aks holda ohu

zorni tark etib, sevgidan boshqa ish bilan shug‘ullanmasmidim, agar ishq telba qilmasa, o‘z ahvolimdan or etmasmidim” kabi misralari bilan to‘ldiradi va ular oshiqning aqlu ixtiyori yo‘qligi haqidagi fikrlar bilan o‘zaro chambarchas bog‘lanib ketadi hamda g‘azal baytini nafaqat shakl, ayni paytda mazmun jihatidan ham boyituvchi band vujudga keladi:

*O‘lmasam zor anga, tarki ohu zor etmasmidim,
Ishq koridan kechib, bir o‘zga kor etmasmidim,
Gar junun yor o‘lmasa holimdan or etmasmidim,
Aql yor o‘lsaydi tarki ishq yor etmasmidim.
Ixtiyor o‘lsaydi rohat ixtiyor etmasmidim [2,204].*

Shu tariqa g‘azal baytlarining yangidan-yangi ma’no qirralarini ochib, ularni to‘ldira va boyita borgan Erkin Vohidov g‘azal maqtasini ham matlasi kabi nihoyatda go‘zal bir tarzda nihoyasiga yetkazadi:

*Ezdi hijronu malomat, javru kohish ko‘nglimi,
Ovlamas dunyo ishiga zarra xohish ko‘nglimi,
Ne qilay, Erkin, ikki o‘t ichra qolmish ko‘nglimi,
Ey Fuzuliy, dog‘i hijron ila yonmish ko‘nglimi –
Lolalar ochsaydi sayri lolazor etmasmidim [2,204].*

Ishq dardi, hijron azobi, sog‘inch ishtiyog‘idan qonga to‘lgan oshiq ko‘nglini lolaga, dildagi ishq dog‘ini lola ichidagi qora tugunchaga tashbeh etish mumtoz she’riyatda bir an’ana tusini olgan. Shunga ishora qilib Fuzuliy agarda lolalar ochilsa, firoq dog‘ida o‘rtanib yotgan ko‘nglimni lolalar sayriga olib chiqib, bu ikki lolani o‘zaro uchrashtirib, bir-biriga hamdardu hamroz etmasmidim deb nozik lutf qiladi. Erkin Vohidov esa o‘zi tomonidan qo‘shilgan misralarda oshiq ko‘nglini shunday og‘ir va mushkul ahvoliga nimalar bois bo‘lganini ko‘rsatib beradi, ya’ni oqibatning sabablariga e’tibor qaratadi: yor firog‘iyu odamlar malomatiyu har turli jabru jafolar ostida ezilgan ko‘ngilni dunyo ishlari zarracha qiziqitirmay qo‘ygan, sevgi va dunyo otlig‘ ikki o‘t ichra qolgan bu dardisarni nima qilishni ham bilmayman. Natijada ko‘ngilni ochishning yagona yo‘li sifatida lolazor sayli tanlanadi. Zero, ayriliq hasratida yonib-o‘rtanib laxcha cho‘qqa aylangan va dog‘ paydo qilgan oshiq ko‘ngli

bir lola bo‘lib, uni o‘z jinsiga – dashtu tog‘larda chaman bo‘lib ochilgan lolazorga qo‘shish istagi uyg‘onadi.

Erkin Vohidov o‘zining san’atkorlik mahoratini ko‘rsatib ba’zi baytlarga radifli taxmis ham bog‘laydi. Jumladan, g‘azalning uchinchi baytiga bog‘lagan taxmisining dastlabki ikki misrasida “ul” so‘zi takrorlanib, takror san’atini hosil qilgan; “ruxi”, “dili”, “eli” so‘zlari asosida tarse’ san’ati vujudga kelgan; “bayzo” va “savdo”, “xoro” va “paydo” so‘zlari qo‘sh qofiya – zulqofiyatayn san’atiga misol bo‘la oladi; “qil qiyos” jumlasida esa radif hisoblanadi:

*Ul ruxi bayzolingin savdolingimdan qil qiyos,
Ul dili xorolingin shaydolingimdan qil qiyos,
Zuhd eli taqvin mug‘a oshnolingimdan qil qiyos,
Voizin kufrin banim rasvolingimdan qil qiyos,
Anda sidq o‘lsaydi ban taqvo shior etmasmidim [2,204].*

Ma’lum bo‘ladiki, Fuzuliy g‘azaliga mahorat bilan taxmis bog‘lash orqali Erkin Vohidov o‘zining muxammasnavislikda ham mohirligini ko‘rsatgan.

Erkin Vohidov buyuk so‘z san’atkoriga bag‘ishlab “Fuzuliy haykali qoshida” nomli she’rini yozadi. Bu uning Ozarbayjonga safari va shoir qabri ziyorati taassurotlari asosida yaratilgani ma’lum. Bundan tashqari u qator she’rlarida u yoki bu munosabat bilan Fuzuliyga, uning baytu misralariga murojaat qiladi, ularni she’rlarida tazmin o‘laroq keltiradi. Jumladan, “Bog‘bon” she’rida:

*Gohi Fuzuliydan g‘azallar o‘qir,
Gohi shirin-shirin qilar askiya [2,219], –*

deb yozsa, “Kosmonavt va shoir” she’rida agar men ko‘kka uchsam o‘zim bilan, jumladan,

*Hofizlarning tongda aytgan
munojotin,
Navoiyning, Fuzuliyning she’rlarini
Olar edim, olar edim men barini [2,56], –*

deb yozadi.

“Xazina” nomli g‘azalida yozadi:

Fuzuliy Karbalo dashtin

Quyundek kezdi Qays birlan,

Dili hech topmadi taskin

Davrning boda, bangidan [2,159].

Erkin Vohidovning “Daraxtlar suhbati” she’ri Fuzuliyning “Suhbati asmor” (“Mevalar suhbati”) va Hamzaning “Mevalar mojarosi” munozaralaridan ulgi olgan.

U uzoq yillar O‘zbekiston televideniyesida “G‘azal oqshomi” ko‘rsatuvini olib borib, ko‘plab mumtoz shoirlar qatori Fuzuliy g‘azallarining ma’no qirralarini xalqqa yetkazishga o‘z hissasini qo‘shdi. Jumladan, “Hamdardlikni kuylagan g‘azal” nomli sharhida buyuk salafining mashhur “o‘landan so‘r” radifli g‘azalini shoirona sharhlaydi [7,102–104]. Bevosita g‘azal sharhiga kirishishdan avval Fuzuliyning xalqimiz o‘rtasida mashhurligining dalili sifatida ozar shoirining

Gul g‘unchaligida xor ilandur,

Ochilsa, bir o‘zga yor ilandur [9,110], –

kabi keng tarqalgan baytlaridan bir necha misol keltirib o‘tadi.

“Fuzuliy bu g‘azalda insondagi olijanob xislat – hamdardlik tuyg‘usini tarannum etadi”, – deya uning matlasini shunday sharhlaydi:

Shifoyi vasl qadrin hajr ila bemor o‘landan so‘r,

Zuloli zavq shavqin tashnai diydor o‘landan so‘r [117].

“Dardmandga kim hamdard bo‘lishi mumkin? Faqat dardning azobini bilgan odam! Bir daqiqalik visolning dardmand oshiq qalbiga shifo bo‘lishini yolg‘iz hijron azobida bemor bo‘lgan odam biladi... Bu obi hayotdek jonbaxsh zavq qadrini tanho yor diydoriga tashnalik qiynog‘ini tortgan anglaydi” [7,103].

Lekin bu sharh dahriyona mafkura hukmron sho‘ro davrida yaratilgani uchun g‘azalning tasavvufiy mohiyati, sabo, xarobot, zohid, lab, jom, mast, hushyor, xumor kabi irfoniy istilohlar bag‘rida pinhon ma’nolar ochib berilmagan.

Erkin Vohidov qator maqolalarida Fuzuliyi ixlosu ehtirom bilan tilga oladi. u haqda munosabat bildiradi, baytu misralarini fikrining tasdig‘i sifatida keltiradi va ularning ma’nolarini tushuntirib beradi. Bu misollarning barchasi uning buyuk ozar shoirining otashin muxlisi ekanligiyu, uning ijodidan yaxshi xabardorligidan dalolat

beradi. Jumladan, “She’r qadri” degan maqolasida she’riyatning go‘zal yolg‘onligiga dalil sifatida Fuzuliyning:

Gar dersa Fuzuliyki, go‘zallarda vafo vor

Oldonmaki, shoir so‘zi, albatta yolondir [9,47], –

baytini keltiradi va o‘z mulohazalarini shunday yakunlaydi:

“She’riyatning ana shu “yolg‘onida” juda chuqur haqiqat, sehrli haqiqat bor, buyuk ishontirish kuchi bor. Aql bovar qilmas bir qonuniyatga ko‘ra, kishilar jo‘n aytilgan rost so‘zga emas, o‘sha “yolg‘on”ga ishonadi” [5,185].

Mirzo Kenjabek bilan qilgan “Shoir va she’r dunyosi” nomli adabiy suhbatida esa “Adabiyotda yolg‘on deganda men badiiyat, majozni tushunaman”, – deya yana fikrining isboti sifatida Fuzuliyning ayni baytini keltiradi [5,200].

“Yangi asr ostonasidagi o‘ylar” maqolasida tiriklik mohiyati, inson umrining mazmuni borasida chuqur o‘ylarga botar ekan, shunday yozadi:

“Aslida dunyoga kelib yashashdan murod nima?

Yo Rab, baloyi ishq ila qil oshno mani!

Bir dam baloyi ishqdan etma judo mani! [9,57]

deya Ka’baga bosh urib, Oллоhdan o‘ziga ishq dardini tilagan Majnun, nazdimda, yashashning ma’nosini eng teran anglagan kishi bo‘lib ko‘rinadi” [6,52].

“She’riyat haqida suhbatlar” maqolasida she’riyatning hozirgi ahvolidan kuyunib, “Bugungi she’riyat himoyaga muhtoj bo‘lib qoldi. Navoiy, Fuzuliy, Ogahiy ekib parvarish qilgan gulzorni chirmovuq va yantoq bosmasligi kerak”, – deb yozadi [6,198].

Shu suhbatda yana she’r zavqi xususida fikr yuritar ekan, she’rga shinavandalik boshqayu “mazoqi she’r” butunlay boshqa narsa deya, Fuzuliyning ayni ma’nodagi baytini keltirib o‘tadi:

Mazoqi she’r ham bir o‘zga olamdur, haqiqatda

Iki olam musaxxar aylamak g‘oyatda mushkildur [10,351].

Shu suhbatda yana Fuzuliyning:

Navbahor o‘lgach, tikandin bargi gul izhor o‘lur, –

misrasini keltirib turib yozadi: “Iste’dod oftobi tushgan yerda har qanday mavzu, har qanday uslub nurlanib ketadi” [6,204].

Taniqli navoiyshunos olimi Suyima G‘aniyeva yozgan ediki: “Erkin Vohidov haqida Navoiy darslarida alohida to‘xtalib o‘taman. Uning mumtoz she‘riyatga ixlosi, bilimi boshqalardan boshqacha. Navoiy, Bobur, Fuzuliy, Mashrab, Nodira, Uvaysiy, Bedil, Tagor va boshqa alloma shoirlar haqida yozganlari talabalarda ularda tavajjuh uyg‘otar edi” [11,276].

Ma’lum bo‘ladiki, Fuzuliyning Erkin Vohidov ijodiga ta’siri keng va serqirra bo‘lib, uni:

- Erkin Vohidovning Fuzuliy ta’sirida bitgan g‘azallari;
- Erkin Vohidovning Fuzuliy g‘azaliga muxammasi;
- Erkin Vohidovning Fuzuliy haqidagi she’ri va turli she’rlaridagi Fuzuliy ta’rifidagi bandu misralari;
- Erkin Vohidovning adabiy va publitsistik maqolalaridagi Fuzuliy haqidagi fikrlari;
- Erkin Vohidovning adabiy va publitsistik maqolalaridagi Fuzuliy baytu misralaridan keltirgan iqtiboslari;
- Erkin Vohidovning Fuzuliy g‘azaliga sharhi kabi bir necha yo‘nalishlar bo‘yicha teran tadqiq etish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Boltaboyev H. Erkin aka davrasi \ To quyosh sochgayki nur (Erkin Vohidov hayoti va ijodi zamondoshlari nigohida). – Toshkent: “O‘zbekiston”, 2018.
2. Vohidov E. Saylanma (Ishq savdosi), 1-jild. – Toshkent: “Sharq”, 2000.
3. Vohidov E. Saylanma (Umr daryosi), 3-jild. – Toshkent: “Sharq”, 2001.
4. Vohidov E. Tarjimai holim \ To‘la asarlar to‘plami, 5-jild. – Toshkent: “Sharq”, 2018.
5. Vohidov E. To‘la asarlar to‘plami, 5-jild (Qalb sadoqati). – Toshkent: “Sharq”, 2018.

6. Vohidov E. To‘la asarlar to‘plami, 6-jild (Erk saodati). – Toshkent: “Sharq”, 2018.
7. Vohidov E. Shoiru she’ru shuur (Adabiy o‘ylar) . – Toshkent, 1987.
8. Muhammad N. Ezgulik saboqlari \ To quyosh sochgayki nur (Erkin Vohidov hayoti va ijodi zamondoshlari nigohida). – Toshkent: “O‘zbekiston”, 2018.
9. Muhammad Fuzuliy. Asarlar. Ikki jildlik. 2-jild. Dostonlar (Ozarbayjonchadan nashrga tayyorlovchi: X.Rasul). – Toshkent: G‘.G‘ulom nomidagi Badiiy adabiyot nashriyoti, 1968.
10. Fuzuliy. Qalb gavhari (Tuzuvchi va so‘zboshi muallifi: E.Ochilov). – Toshkent: “Hilol-nashr”, 2014.
11. G‘aniyeva S. Suhbatimiz tugamas edi \ To quyosh sochgayki nur (Erkin Vohidov hayoti va ijodi zamondoshlari nigohida). – Toshkent: “O‘zbekiston”, 2018.

BAHOUDDIN NAQSHBAND TO‘G‘RISIDAGI MA’LUMOTLAR AKS ETGAN ASARLAR

Mubora OMANOVA,

Nizomiy nomidagi TDPU O‘zbek adabiyoti va uni o‘qitish metodikasi kafedrasida
dotsenti, filol.f.f.d. (PhD)

Annotatsiya: Maqolada mashhur avliyo, naqshbandiya tariqatining asoschisi, Sharq xalqlari tafakkuri taraqqiyotiga katta hissa qo‘shgan alloma – Bahouddin Naqshband haqidagi ma’lumotlar aks etgan asarlar tahlilga tortilgan.

Kalit so‘zlar: Bahouddin Naqshband, “Maqomoti Xoja Naqshband”, “Hazrat Bahouddin Naqshband”, “Dilda yor (Hazrat Bahouddin Naqshband)”, “Naqshband va Navoiy”, tariqat, falsafa, tasavvuf, adabiyot

Abstract: The article analyzes works containing information about the famous saint, founder of the Naqshbandi order, scientist, who made a great contribution to the development of thought of the peoples of the East - Bahauddin Naqshband.

Keywords: Bahaiddin Naqshband, "Makamoti Khoja Naqshband", "Hazrat Bahaiddin Naqshband", "Dilda yor (Hazrat Bahaiddin Naqshband)", "Naqshband and Navoi", tarikat, philosophy, mysticism, literature.

Ma'lumki, 1993-yilda mashhur avliyo, naqshbandiya tariqatining asoschisi, Sharq xalqlari tafakkuri taraqqiyotiga katta hissa qo'shgan alloma – Bahouddin Naqshband²⁶ (1318-1389) tavalludiga bag'ishlab ko'plab ilmiy anjumanlar bo'lib o'tdi. "Naqshbandiya ta'limoti va uning jahonshumul ahamiyati" monografiyasi va Abdurahmon Jomiyning "Nafahot ul-uns", As-Safiyning "Rashohoti aynul-hayot"²⁷ asarlaridagi ushbu ta'limotga oid ma'lumotlar tarjima etilib, ilmiy sharhlar bilan nashr etildi. Ulug' shayx tug'ilgan Qasri Orifon²⁸ qishlog'ida ulkan bunyodkorlik ishlari amalga oshirildi.

Abu Muhsin Muhammad Boqir ibn Muammad Alining "Maqomoti Xoja Naqshband"²⁹ asari nashr etildi. Bu asar Bahouddin Naqshband hayoti, bosib o'tgan ibratli yo'li, sulukining asoslari va uni rivojlantirishga hissa qo'shgan kishilarning faoliyatini mukammal bayon qiluvchi muhim manbadir. Asar Maxdum Hasanxon Maxdum o'g'li tomonidan "Bahouddin Balogardon" nomi bilan forsiydan tarjima qilindi. Kitob Taqdima, Muqaddima, uch maqsad (ya'ni bob, izoh bizniki M.O.) va lug'atdan iborat. Muallif asarning Taqdima qismida Xoja Bahouddin Naqshbandning hayot yo'llari va ul zot haqdagi risolalarni bayon qiladi. Muqaddimada Bahouddin Naqshbandning tavallud topishlari va silsilalari nisbati keltiriladi. Birinchi bobda shayxning boshlang'ich hollari; ikkinchi bobda suluk yo'li, darveshlik sifati, ahvol va axloqlari bayon qilingan. Shuningdek, sharif majlislarda ularning muborak og'izlaridan chiqqan nozik so'zlar va mo'jiza kalomlar keltirilgan. Uchinchi bobda valiylik darajasiga yuksalgan bu inson turli joylarda ko'rsatgan karomatlari va g'ayritabiiy holatlar bayon qilingan. Kitobga ilova qilingan lug'at ayrim atamalarning tushunilishini osonlashtirishga xizmat qiladi.

²⁶ Bahouddin Naqshband (1318-1389) – Muhammad binni Muhammad Bahouddin an-Naqshband al-Buxoriy – Bahouddin yoki Xoja Bahouddin, Balogardon, Xo'jai Buzruk, Shohi Naqshband nomlari bilan mashhur. (M.O.)

²⁷ Idris Shoh. Naqshbandiy tariqati. – Toshkent: O'zbekiston, 1993. – 64 b.

²⁸ U tug'ilgan qishloq Qasri Hinduvon (keyinchalik Bahovuddin Naqshband sharafiga Qasri Orifon) deb atalgan (M.O.).

²⁹ Abu Muhsin Muhammad Boqir ibn Muammad Ali. Bahouddin Balogardon. – Toshkent: Yozuvchi, 1993. – 208 b.

Yevgeniy Berezikovning “Hazrat Bahouddin Naqshband”³⁰ asari turli rivoyatlar va Jomiyning “Bahoriston”, Faxriddin Ali Safiyning “Rashahoti aynul-hayot”, Navoiyning “Nasoyimul muhabbat”, Abul Vose’ Nizomiyning “Maqomoti mavlono Jomiy”, So’fi Ollohyorning “Sabotul ojizin”, Ibn Arabshohning “Ajoyib -ul maqdur fi axbori Taymur”, Abu Muhsin Muhammad Boqir ibn Muhammad Alining “Siyрати Xoja Bahouddin Naqshband quddusa sirrahu”, Y.E.Bertelsning “Jomiy”, E.Rustamovning “XV asr birinchi yarmida o‘zbek she’riyati” singari ilmiy va tarixiy-adabiy manbalarga asoslanib yozilgan. Asarda Bahouddin Naqshband hayoti hamda suluki haqida muxtasar ma’lumot berilgan. Asar so‘ngida tarjimon va muharrir izohlari keltirilgan.

Tarixchi, tasavvufshunos olim, shoir va tarjimon Sadridin Salim Buxoriyning “Bahouddin Naqshband yoki Yetti pir”³¹ kitobida Xojagon-naqshbandiya tariqati “Silsila”larida qayd etilgan yetti pir: Abdulxoliq G’ijduvoni, Xoja Muhammad Orif ar-Revgariy, Xoja Mahmud Anjir Fag’naviy, Xoja Ali ar-Rometaniy, Xoja Muhammad Sammosiy, Hazrat Amir Kulol, Hazrat Bahouddin Naqshband haqida qisqacha ma’lumot berilgan.

Sadridin Salim Buxoriyning “Buxoroning tabarruk ziyoratgohlari”³² kitobida uch ming yildan ortiq tarixga ega bo‘lgan bu azim diyorda yashab ijod etgan yetti yuzga yaqin alloma, obid, zohid pirlar; shuningdek, shoir, dehqon, kosib, me’mor – bunyodkor ustodlar bilan bog‘liq ziyoratgohlarning nomlari keltirilgan. Asarda ma’naviyatimiz darg‘alarining tabarruk ziyoratgohlari, shu allomalar, orif-avliyolarning hayoti, merosi, ibratli hayot yo‘llari, xulq-odobi, kasb-kori, ilm-ma’rifati, imon-e’tiqodi haqida ham hikoya qilingan. Muallif xalq og‘zaki ijodi hamda arab, fors tillari va eski o‘zbek yozuvida bitilgan, aksariyati qo‘lyozma holida bo‘lgan tarqoq manbalarni sabr-matonat bilan ijodiy o‘rgandi, bir jild ostida to‘pladi. Shu ma’noda, “Buxoroning tabarruk ziyoratgohlari” kitobi o‘ziga xos qomusiy asardir.

³⁰ Nasafiy (Yevgeniy Yefimovich Berezikov). Hazrat Bahouddin Naqshband. – Toshkent: Fan, 1993. – 48 b.

³¹ Sadridin Salim Buxoriy. Bahouddin Naqshband yoki Yetti pir. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2009. – 35 b.

³² Sadridin Salim Buxoriy. Buxoroning tabarruk ziyoratgohlari. – Buxoro: “Durdona” nashriyoti, 2012. – 302 b.

Sadriddin Salim Buxoriy “Dilda yor (Hazrat Bahouddin Naqshband)”³³ badiasida Qur’oni karim va Hadisi sharif hikmatlariga faol murojaat qilgan. Kitobni yozish jarayonida Abulhasan Muhammad Boqir Muhammad Alining “Maqomoti shohi Naqshband”, Nuriddin al Buxoriyning “Tuhfat az Zoirin” (“Ziyoratchilarga tuhfa”), Sohibqiron Amir Temurning “Temur tuzuklari”, Jomiyning “Nafohatul – uns”, Alisher Navoiyning “Nasoyim ul muhabbat”, Shayx Voiz Koshifiyning “Futuvvatnomayi sultoniya”, al-G’azzoliyning “Oxiratnoma”, Muhammad Siddiq Rushdiyning “Tazkirat ul avliyo”, shuningdek, “Tuhfat ul ansob”, “Maqomoti Amir Kulol”, “Robitayi murshid” singari qimmatli manbalarda keltirilgan ma’lumotlardan ijodiy foydalangan. Shu bois ushbu asar turli sura va oyatlar, hadislar, hikoyat va rivoyatlar bilan ziynatlangan. Unda shariat, tariqat, haqiqat maqomlari haqida qimmatli ma’lumotlar keltirilgan. Naqshbandiya tariqatining usul va odobi bayon qilingan.

Sultonmurod Olimning “Naqshband va Navoiy”³⁴ kitobida Bahouddin Naqshband va Ahmad Yassaviy bilan Alisher Navoiyni o‘zaro bog‘lab turuvchi rishtalar xususida so‘z yuritildi. Ularning bashariyat xazinasiga qo‘shilgan durdona fikr-g‘oyalari tahlili asnosida hayot, falsafa, tasavvuf, adabiyot va milliy g‘oyaning o‘zaro chambarchas aloqadorligi ko‘rsatildi.

Ozod Mo‘minning “Hazrat Said Amir Kulol (tarixiy voqeanomalar)”³⁵ asari movarounnahrlik buyuk shaxs, valiy Hazrat Sayyid Amir Kulolga bag‘ishlandi. Tarixiy qissada Amir Kulolning hayoti va faoliyati yoritildi. Tahsil olgan ustozlari, ta’lim bergan shogirdlari – Orif Deggaroniy, Shamsiddin Kulol, Bahouddin Naqshband hamda Amir Temur bilan bog‘liq voqealar tasvirlandi. Badiiy-tarixiy qissa muallifi aziz-avliyolarga xos bo‘lgan fazilat-xislatlar, kayfiyat- hollarni ilmiy va falsafiy tomondan asoslashga harakat qildi.

2018-yil sentabr-oktabr oylarida Abduxoliq G‘ijduvoni va Bahouddin Naqshband merosining ayrim namunalari xorijiy tillarga tarjima qilindi. Ularning

³³ Sadriddin Salim Buxoriy. Dilda yor (Hazrat Bahouddin Naqshband) Badia. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi Adabiyot va san‘at nashriyoti, 1993. – 80 b.

³⁴ Sultonmurod Olim. Naqshband va Navoiy. – Toshkent: O‘qituvchi, 1996. – 216 b.

³⁵ Ozod Mo‘min Xo‘ja. Hazrat Said Amir Kulol (tarixiy voqeanomalar). – Toshkent.: “Toshkent islom universiteti” NMB, 2012. – 176 bet.

hayoti, faoliyati, ilmiy merosiga oid xorijiy mamlakatlardagi qo'lyozma manbalar, ilmiy tadqiqotlar va adabiyotlar haqidagi ma'lumotlar jamlanib, nashr etildi va ziyoratgohlari obod qilindi.

Turkiyalik olim va mutasavvif, naqshbandiya tariqati peshqadamlaridan biri – Shayx Umar Foruq Saydo al-Jazariyning “O'zbekiston – avliyolar vatani”³⁶ risolasi Abdumurod Tilavov tarjimasida chop etildi. Kitob to'rt bo'limdan iborat bo'lib, ilk bo'limda tarjimonning muallif bilan suhbat berilgan. Ikkinchi bo'limda yetti pir: Abduxoliq G'ijduvoni, Orif Revgariy, Mahmud Anjir Fag'naviy, Ali Romitaniy, Muhammad Bobo Sammosiy, Sayyid Amir Kulol, Bahouddin Naqshband o'g'itlari joy olgan. Uchinchi bo'limda nafis majlislar va nodir hikmatlar keltirilgan. To'rtinchi bo'limda Bahouddin Naqshband “Avrod” asarining Gulchehra Navro'zova tarjimasidagi matni berilgan.

Musulmon Namozning 2018-yilda chop etilgan “Bahouddin Naqshband”³⁷ nomli kitobi Avvalgi so'z (Muqaddima) va So'ngso'z (Xotima)dan tashqari, bir-birini mantiqan to'ldiruvchi sakkiz bobdan tarkib topdi. Asarda Bahouddin Naqshbandning hayoti va faoliyati, ustozlari, shogirdlari, do'stlari hamda tasavvuf ta'limotiga qo'shgan ulkan hissalari haqidagi tarixiy bitiklar bugungi kun nuqtayi nazaridan tanqidiy tahlil etilgan.

Shubhasiz, barcha tadqiqotchilar birinchi navbatda Qur'oni karim va Islomning ikkinchi asosiy manbasi bo'lmish hadis to'plamlari, xususan, “Jome' us sahih”³⁸ (Imom Buxoriy)ga, shuningdek, “Tazkirat ul avliyo”³⁹ (Fariduddin Attor), “Nafahot ul-uns” (Abdurahmon Jomiy), “Nasoyim ul muhabbat”⁴⁰ (Alisher Navoiy), “Maqomoti Yusuf Hamadoni”⁴¹ (Xoja Abduxoliq G'ijduvoni), “Maqomoti Xoja Bahouddin Naqshband”⁴² (Abul Muhsin Muhammad Boqir ibn Muhammad Ali),

³⁶ Shayx Umar Foruq Saydo al-Jazariy – Naqshbandiy. O'zbekiston – avliyolar vatani. – Toshkent: Sano-Standart, 2019. – 176 b.

³⁷ Musulmon Namoz (Namozov Musurmon). Bahouddin Naqshband. – Toshkent: Sharq, 2018. – 226 b.

³⁸ Oltin silsila-Sahihul Buxoriy. – Toshkent: “Hilol-Nashr” nashriyot-matbaasi, 2021 (2013,2016,2019). – 672 b.

³⁹ Farididdin Attor. Tazkirat ul-avliyo. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2013. – 464 b.

⁴⁰ Alisher Navoiy. MAT., O'n yettinchi jild. Nasoyim ul-muhabbat. – Toshkent: Fan, 2001. –519 b.

⁴¹ Xoja Abduxoliq G'ijduvoni. Maqomoti Yusuf Hamadoni . – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2003. – 44 b.

⁴² Abul Muhsin Muhammad Boqir ibn Muhammad Ali. Maqomoti Xoja Bahouddin Naqshband. / Forsiydan tarjimon, so'z boshi, izoh va lug'at muallifi Mahmud Hasaniy. – Toshkent: “O'zbekiston” NMIU, 2019. – 335 b.

“Orifnoma”⁴³ (Xoja Muhammad Orif Revgariy), “Silsilai xojagoni naqshbandiya”⁴⁴ (Muhammad Tohir ibn Muhammad Tayyib Xorazmiy), “Rashahoti ayni-l-hayot” (Faxruddin Ali Safiy), “Samarot ul-mashoyix” (Muhammad Mirak ibn Azizon Xoja Mir al-Husayniy) va boshqa naqshbandiya tariqati, uning buyuk namoyandalari haqida keng ma’lumotlar beruvchi mo’tabar ilmiy va tarixiy-adabiy manbalarga murojaat qilishga intilishdi. Ular orqali jamiyatimizning bugungi eng muhim muammolariga javob izlashdi. Darhaqiqat, bunday ezgu ishlar naqshbandiya ta’limoti asosi bo’lgan mehnatsevarlik, vatanparvarlik, ilm-ma’rifatga intilish, mehr-oqibatli bo’lish g’oyalarining yosh avlod tarbiyasida muhim ahamiyatga ega ekani bilan chambarchas bog’liqdir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Idris Shoh. Naqshbandiy tariqati. – Toshkent: O’zbekiston, 1993. – 64 b.
2. Abu Muhsin Muhammad Boqir ibn Muammad Ali. Bahouddin Balogardon. – Toshkent: Yozuvchi, 1993. – 208 b.
3. Nasafiy (Yevgeniy Yefimovich Berezikov). Hazrat Bahouddin Naqshband. – Toshkent: Fan, 1993. – 48 b.
4. Sadriddin Salim Buxoriy. Bahouddin Naqshband yoki Yetti pir. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2009. – 35 b.
5. Sadriddin Salim Buxoriy. Buxoroning tabarruk ziyoratgohlari. – Buxoro: “Durdona” nashriyoti, 2012. – 302 b.
6. Sadriddin Salim Buxoriy. Dilda yor (Hazrat Bahouddin Naqshband) Badia. – Toshkent: G’afur G’ulom nomidagi Adabiyot va san’at nashriyoti, 1993. – 80 b.
7. Sultonmurod Olim. Naqshband va Navoiy. – Toshkent: O’qituvchi, 1996. – 216 b.
8. Ozod Mo‘‘min Xo‘ja. Hazrat Said Amir Kulol (tarixiy voqeanomalar). – Toshkent.: “Toshkent islom universiteti” NMB, 2012. – 176 bet.

⁴³ Xoja Muhammad Orif ar-Revgariy. Orifnoma // Fors-tojik tilidan Sadriddin Salim Buxoriy, Isroil Subhoni tarjimasini. – Toshkent: Navro‘z, 1994. – 16 b.

⁴⁴ Abu Rayhon Beruniy nomidagi sharqshunoslik instituti qo‘lyozmalar xazinasida №7017-1, 856-1 raqami ostida saqlanayotgan turkiy nusxasi. Asarda ilk islom davridan 1747 yilga qadar yurtimizda yashagan, turli sohalarda faoliyat yuritgan 320 nafardan oshiq suluk ahli va olimlar to‘g‘risidagi ma’lumotlar jamlangan. U hijriy 1160 yili (1747) yozib tugallangan bo‘lib, hijriy 1329 yili (1911) Muhammad Ya‘qub oxund Beshariy tomonidan Xiva shahrida ko‘chirilgan. Manbalarda “Silsilai xojagoni naqshbandiya”, “Tazkirai Tohir eshon”, “Tazkirat ul-avliyo” nomlari bilan ham uchraydi. (M.O.)

9. Shayx Umar Foruq Saydo al-Jazariy – Naqshbandiy. O‘zbekiston – avliyolar vatani. – Toshkent: Sano-Standart, 2019. – 176 b.
10. Musulmon Namoz (Namozov Musurmon). Bahouddin Naqshband. –Toshkent: Sharq, 2018. – 226 b.
11. Oltin silsila-Sahihul Buxoriy. –Toshkent: “Hilol-Nashr” nashriyot-matbaasi, 2021 (2013,2016,2019). – 672 b.
12. Farididdin Attor. Tazkirat ul-avliyo. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2013. – 464 b.
13. Alisher Navoiy. MAT., O‘n yettinchi jild. Nasoyim ul-muhabbat. – Toshkent: Fan, 2001. –519 b.
14. Omanova M.A. Updating views on literary heroes and glory in the novels of the period of independence //Novateur publications JournalNX-A Multidisciplinary Peer Reviewed Journal. Volume 6, ISSUE 10, Oct. 2020 - P 415-419. (Impact Factor – 7.223).
15. Omanova, M. (2024). IMPORTANCE OF VOICE IN EXPRESSIVE READING. Galaxy International Interdisciplinary Research Journal, 12(1), 125-128.
16. Omanova, M. (2024). NIZOMIY GANJAVIY MEROSINING ALISHER NAVOIY IJODIGA TA’SIRI. Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, 4(20), 24-27.

EPIK JANRLARNING XORIJDA O‘RGANILISHI MASALALARI

Dilafro‘z QALANDAROVA,

Nizomiy nomidagi TDPU O‘zbek adabiyoti va uni o‘qitish metodikasi kafedrası
dotsenti, filol.f.f.d. (PhD)

Annotatsiya: Maqolada Karl Rayxl – o‘zbek folklorshunoslarining ilmiy ishlaridan keng foydalangan va o‘z tadqiqotlarida ularga ingliz va nemis tillarida keng munosabat bildirgan taniqli turkshunoslardan biri ekani, uning o‘zbek folklori tarjimoni va tadqiqotchisi sifatidagi faoliyati, nemis va ingliz tillarida amalga oshirgan tarjimalari, yaratgan ilmiy tadqiqotlarining mazmun-mohiyati, mundarijasi,

tuzilishi haqida fikr yuritilgan. Olimning qiyosiy tahlil asosida turkiy xalqlar og‘zaki ijodi namunalari orasidagi o‘xshashlik va farqlarni yorqin ifodalovchi aniq va qiziqarli ma’lumotlari bayon etilgan. Jahon folklorshunosligida o‘zbek folkloriga qiyosiy yondashuv asoslari hamda usullari Karl Rayxlning ingliz tilidagi tarjima va tadqiqotlari misolida aniqlangan.

Kalit so‘zlar: folklor, o‘zbek folklori, Karl Rayxl, tarjimon, tarjima, tadqiqotchi, epos, turk eposi, doston, baxshi.

Ключевые слова: фольклор, узбекская фольклор, Карл Райхл, переводчик, перевод, исследователь, эпос, турецкая эпос, дастан, сказатель.

Keywords: folklore, Uzbek folklore, Karl Reichl, translator, translation, researcher, epos, Turkish epos, epic, bakhshi.

Turkiy xalqlar, jumladan, o‘zbek folklori namunalari qadimdan hozirgacha ko‘plab yevropa mamlakatlari olimlarining alohida diqqatini tortib, ularning e’tirofiga sazovor bo‘lib kelmoqda. Bu borada mashhur adabiyotshunos, folklorshunos olimlar Herman Vamberi, Anna Luiza Strong, Korlis Lamont, G.M.Shulbrayt, N.Chadvik, Idris Shoh, M.Boura, Hasan Paksoy, Karl Rayxl, Volter Feldman, M.Petersen, F.Adams, Daniel Priori kabi olimlarning sohaga oid tarjima va tadqiqotlari o‘ta qimmatlidir.

Turkiy xalqlar, jumladan, o‘zbek xalqi tarixi, madaniyati va san’atiga qiziqish yevropada ko‘pdan mavjud. Uning tarixi juda uzoq zamonlarga borib taqaladi. Bu qiziqish doimiy tadrijiy takomil topib borgan. Aytaylik, Turkiston tarixi, qadimgi urfodat va an’analari, folkloriga oid materiallarni to‘plagan H.Vamberining tajribalari keyinchalik N.Ostroumov, A.Borovkov, M.Gavrilov, M.Andreev, R.Radlov, V.M.Jirmunskiy, V.Feldman, K.Rayxl kabi olimlar qiziqishi uyg‘onishiga ham turtki bo‘lgani ma’lum [1,2,3,4,5,6,7,8,9,10,11,12].

AQShning Pensilvaniya universiteti professori Volter Feldman 1980-yil Kolumbiya universitetida “XIX asr oxiri va XX asrning boshlarida o‘zbek xalq og‘zaki dostonlari” mavzusidagi PhD dissertatsiyasini yoqlagan. Uning tadqiqotida “Alpomish” dostonining Sherobod dostonchilik maktabidagi “Alpomishning

qaytishi” parchasining ikki varianti: o‘zbek xalq og‘zaki dostonining hozirgi ijro jarayonlari haqida fikr yuritilgan.

Ushbu tadqiqotda doston nomi bilan mashhur bo‘lgan o‘zbek og‘zaki she‘riy janri matn tarkibi va uning nazmiy uslubi masalalariga oydinlik kiritishga harakat qilingan. To‘rtta qisqa og‘zaki she‘riy matnlarga e‘tibor qaratilgan. Ular 1990-yilning may va 1991-yilning iyun oylarida To‘ra Mirzayev rahbarlik qilgan folklor ekspeditsiyasi davrida Qashqadaryo va Surxandaryo viloyatlarida bitta bard (baxshi, olim tadqiqotlarida baxshilarni bard nomi bilan atagan – D.Q.) Qahhor Rahimov tomonidan kuylangan [11].

Mutaxassisligi bo‘yicha ingliz tili va adabiyoti o‘qituvchisi bo‘lgan Karl Rayxl taqdir taqazosi bilan 1958-yilda V.Jirmunskiy va H.Zarifovlarning «O‘zbek qahramonlik eposi» degan kitobining doktor Fleysher tomonidan nemis tilida o‘girilgan hamda Germaniyada chop etilgan qisqacha bayoni bilan tanishadi. Xuddi shu tanishuv unga yangi bir sohani egallash uchun turtki bo‘ladi. Mana shu kitob uning taqdirini tubdan o‘zgartirib yuboradi. Shundan so‘ng olim o‘zbek folklori, tarixi, urf-odat va an‘analariga qiziqib, shu qiziqishi tufayli o‘zbek folklori bilan jiddiy shug‘ullana boshlaydi. Dastavval mustaqil ravishda o‘zbek tilini o‘rganadi. Keyinchalik bu o‘rganganlarini tarjima qilish ishlari orqali mustahkamlab boradi.

Folklorshunos olim, akademik To‘ra Mirzayev aytganidek, “Karl Rayxl qandaydir siyosiy maqsadlar yoki o‘tkinchi bir havas bilan o‘zbek folklorini o‘rganishga kirishgan emas, balki uni bu yo‘lga o‘zining qiyosiy tekshirishlariga keng imkoniyat ochishga intilishi, qadimgi grek, german, fransuz, kelt eposlarini har tomonlama o‘rganishga bo‘lgan ehtiyoj undadi. Uning tadqiqotlaridagi uzviylik va uzluksizlik shunday xulosa chiqarishga to‘la asos beradi” [13, 17-20].

Biz ham olim bilan shaxsan uchrashib tanishib, undan “Aynan Markaziy Osiyo xalqlari folklorini o‘rganishingizning sababi nimada?”, deb so‘raganimizda, u shunday javob berdi: “Albatta, buning ham ilmiy, ham shaxsiy tomonlari bor. Dastlab men G‘arb adabiyoti va Markaziy Osiyo xalqlari adabiyotini qiyosiy tarzda o‘rganmoqchi edim. Aslida turk xalqlari og‘zaki ijodiga qiziqishim bor edi”.

Mazkur qiziqishi sababli olim dastlab shu davlatlarga borishni ko‘zlagan. U bormoqchi bo‘lgan mamlakatining tilini bilishi, o‘sha yurt ilm kishilari va og‘zaki bayon qiluvchilari bilan aloqada bo‘lishi lozimligini anglab, zudlik bilan til o‘rganishga kirishgan. “...va men bu borada juda omdliman. Chunki 1981-yilda men birinchi bor O‘zbekistonga tashrif buyurdim. Bo‘kada Chori shoir (baxshi)dan “Alpomish” va “Ravshan” dostonlarini yozib olishga muvaffaq bo‘ldim. Aynan shu tarzda men og‘zaki ijodga kirib keldim. Ijro jarayonida baxshi sizga hech narsani biror joyga qarab o‘qib bermaydi, balki ijrosi (mimikalari) bilan o‘z auditoriyasini sehrlab oladi”, – deydi olim u bilan bo‘lgan suhbatimizda.

Karl Rayxl tadqiqotlarini dastlab o‘zbek folkloriga qaratganini aytadi. “O‘zbek folklorini o‘rganish jarayoni bilan bog‘liq hodisalar, davrlar mening hayotimning bir tarixiga aylanib qolgan. Keyinchalik qoraqalpoq, turkman, qirg‘iz xalqlari xalq og‘zaki ijodiga ham qiziqishim ortdi. “Edigey”, “Manas” dostonlarini ingliz va nemis tillariga o‘girdim. Bularning ichidan qoraqalpoq folkloriga mehrim o‘zgacha va o‘ylashimcha, tadqiqotlarimning ham kattagina qismi aynan shu xalq og‘zaki ijodiga tegishli”.

Umuman olganda, Karl Rayxlning o‘zbek folkloriga qiziqishi ham tarjimonlik, ham tadqiqotchilik faoliyati orqali namoyon bo‘ladi. Ilmiy izlanishlari sohasi epik asarlar tadqiqi, sharqshunoslik, turkologiya, manasshunoslik, tarjima, qirg‘izshunoslik yo‘nalishlariga bag‘ishlangan professor Karl Rayxl dunyoning turli ilmiy jurnal va to‘plamlarida 90 dan ortiq ilmiy maqolalarini e‘lon qilgan. Ularning aksariyati o‘rta asrlar tarixi, tilshunoslik, turkiy xalqlarning folklor merosi, ayrim shoirlar ijodi tadqiqiga bag‘ishlangan. Karl Rayxlning dunyoning turli ensiklopediyalarida 60 dan ortiq maqolalari nashr etildi. Olim 96 ta ilmiy kitob muallifi.

Karl Rayxl o‘zbek baxshilari, dostonlari borasida ham qator tadqiqotlar olib borgan. Uning 1992-yilda yaratgan «Turkiy xalqlar qahramonlik eposi» nomli tadqiqoti Nyu-Yorkda ingliz tilida bosilib chiqqan [7,395]. Bu kitobda ko‘proq baxshichilik an‘analari, turkiy xalqlar qahramonlik eposining o‘ziga xos xususiyatlari yoritilgan. Shuningdek, kitobda olim turkiy xalqlar, jumladan, o‘zbek xalq

qahramonlik eposi, uni ijro etishda baxshilar mahorati, tana harakatlari, doston aytish usullari va musiqa asboblarning oʻrnigacha sinchkovlik bilan alohida eʼtibor qaratgan. Ularni yevropa xalqlari eposi bilan solishtirishga uringan. Olimning bu izlanishlari esa qiyosiy folklorshunoslikni rivojlantirishda oʻz oʻrniga ega, albatta.

Xulosa qilib aytganda, Karl Rayxl – taniqli nemis filologi, sharqshunos, turkolog olimlaridan biri. Uning epik ijod, xususan, “Manas” tadqiqotchisi sifatidagi faoliyati alohida ajralib turadi. Karl Rayxl nafaqat folklorshunos, balki uning tilshunoslik, adabiyotshunoslik sohalarida amalga oshirgan ilmiy tadqiqotlari, jahon xalqlari ogʻzaki ijodidan amalga oshirgan tarjimalari, ularning soʻz, matn va musiqa uchligi bilan bogʻliqligi yuzasidan ilgari surgan qarashlari juda qimmatlidir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Vambéry A. Scenes from the East (Through the Eyes of a European traveler in 1860), Corvina, Kiads, - Budapest, 1979. – 418 p.
2. Vambéry A. Sketches of Central Asia. – London, 1868. – 444 p.
3. Vambéry A. Travels in Central Asia. – London, 1996. – 443 p.
4. Lamont C. The Peoples of the Soviet Union. – New York, 1946. – 229 p.
5. Shah I. The Pleasantries of Incredible Mulla Nasrutdin. – London, 1974; Bowra C. Heroic Poetry. London, 1961. – 808 p.
6. Paksoy H.B. “Alpamysh” Central Asian Identity under Russian Rule”, USA, AACAR, 1989. – 683 p.
7. Reichl Karl. Turkic Oral Epic Poetry: Traditions, Forms, Poetic Structure. Garland Publishing, inc. – New York & London, 1992. – 395 p.
8. Uzbekische Maerchen. Herausgegeben und uebersetzt von Karl Reichl. – Bochum, 1978.
9. Maerchen der Usbeken: Samarkand, Buhara, Taschkent. Herausgegeben und uebersetzt von I.L. Cirtautas. Koeln, 1984.
10. Reichl K. Uzbek Epic Poetry: Traditions and Poetic Diction. – Hainsworth, 1989.

11. Walter Feldman. "The Uzbek Oral Epic: Documentation of Late Nineteenth Century and Early Twentieth Century Bards." ... Ph.D. Dissertation. – USA, 1980.
12. Petersen Marilyn. Treasury of Uzbek Legends and Lore. – Toshkent: Qatortol-Kamolot, 2000. – 180 б.
13. Мирзаев Т. Карл Райхл – ўзбек фольклори тадқиқотчиси. – Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 2013. – №4. – Б.17-20;
14. Мирзаев Т. Карл Райхл – ўзбек фольклори тадқиқотчиси. – Тўра Мирзаев. Устозлар. Сафдошлар. Издошлар. – Тошкент: Тафаккур томчилари, 2021. – Б.370-378.
15. Omanova, M. (2024). IMPORTANCE OF VOICE IN EXPRESSIVE READING. Galaxy International Interdisciplinary Research Journal, 12(1), 125-128.
16. Omanova, M. (2024). NIZOMIY GANJAVIY MEROSINING ALISHER NAVOIY IJODIGA TA'SIRI. Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, 4(20), 24-27.

ANBAR OTIN LIRIKASIDA BADIY SAN'ATLAR

Nigora PARDAYEVA,

Nizomiy nomidagi TDPU f.f.f.d (PhD)

Annotatsiya: Maqolada lirikaning asosiy unsurlaridan bo'lgan badiiy san'atlar va ularning turlari haqida ma'lumot berilgan. Shuningdek, bu badiiy san'atlarning shoiri Anbar Otin lirik merosida qo'llanilishi xususida mulohaza bildirilgan. Shoiraning g'azal, muxammas, yakka baytlarida qo'llanilgan badiiy san'atlar tahlil etilgan.

Kalit so'zlar: Anbar Otin, tajnisi tom, talmeh, intiboh, tazod, tashbeh.

Абстракт: В статье представлена информация об основных элементах лирического искусства и их видах. Также комментируется использование этих художественных искусств в лирическом наследии поэтессы Анбар Отин. Анализируются художественные приемы, использованные поэтом в газелях, былинах, отдельных стихах.

Ключевые слова: Анбар Отин, таджниси том, талмех, интибах, тазад, ташбех.

Ma'lumki, lirikada badiiy san'atlarning qo'llanilishi, ijodkor fikrining ta'sirchanligi, obrazlilik, kitobxonga muallif badiiy niyatini yanada chuqur anglashga xizmat qiladi. Badiiy san'atlar so'zlarning ma'no-mazmuniga, shakliy xususiyatlariga hamda bu unsurlarning baravar qo'llanilishiga ko'ra quyidagicha tasnif etiladi:

1. Ma'naviy san'atlar.
2. Lafziy san'atlar.
3. Qorishiq san'atlar.

Anbar Otin asarlarida biz badiiy san'atlarning har uchala guruhiga mansub san'atlarni uchratamiz. Quyida shoira asarlarida qo'llangan ayrim badiiy san'at turlarini tahlil maydoniga olib kiramiz.

Shoira Ona Vatani Turkistonning mustamlaka iskanjasiga tushishi, millatning taraqqiyotdan ortda qolib, tanazzulga yuz tutishi, bosqinchilar zulmi ostida ezilishi ijodkor qalbini iztirobga to'ldirgan. Shoira asarlarida elning har bir farzandini Vatan va millatni jondan aziz ko'rishga, ardoqlashga, mutaraqqiy davlatlar va xalqlar darajasiga yuksalishi uchun xizmatda bo'lishga chorlaydi. Jumladan, shoira muxammaslaridan birida mana bunday yozadi:

Degilki, bolam, bu so'zlarim o'ylagil taningga,
Xizmat qila ko'r el uchun bu dono Vataningga,
El rohati-yu g'amini qabul et taningga,
Bovar qila ko'r kelgusida yashnoq mard-u zanningga,
Farzand-u qarindosh qabul etsun ishoratingni [1, 1970, 39].

Anbar Otin farzandi va xalq o'g'lonlarini tug'ilib o'sgan yurtiga xizmat qilishga da'vat etar ekan, ona yurtiga nisbatan "dono Vatan" sifatlashini qo'llaydi. Uningcha, Vatan hamma narsani bilguvchi, ko'rguvchi va saboq berguvchi donishmand. Farzandlar el rohat-farog'ati-yu g'am-alamini birdek qabul qilish kerakligi, Vatandan hech qachon yuz o'g'irmaslik, uni oyoqosti qilmaslik haqidagi o'git shoiraoning bevosita ijodiy niyati – voqelikka munosabati natijasidir. Misralarda

qo'llanilgan tashbeh (dono Vatan), tazod (rohat-g'am), tanosub (Vatan-el; farzand-qarindosh) san'atlari fikr ta'sirchanligini oshirishga xizmat qilgan.

Alisher Navoiy asarlarini sevib, chuqur mulohaza qilgan ham shoir an'analari davom ettirgan shoir so'zni shunday ta'riflaydi.

So'zlamasdin oldin so'zingni sina,

Har bir so'zdur umring ichinda sina.

Odamzodning tashqi qiyofasidan aqliy, ma'rifiy darajasini ajratib bo'lmaydi. Ayni xususiyatni so'z orqaligina anglash mumkin. Chunki so'z shunday qudratga egaki, u insonning hayotini obod qilishi yoki butunlay barbod etishi ham mumkin. So'z – ijodkor badiiy niyatini ifodalashning tengsiz vositasi hamdir. Shoiraning so'z borasidagi ixcham va teran mulohazasi tajnisi tomm (1. Sina – tekshirmoq, 2. Sina – boshidan kechirmoq) san'ati orqali yaqqol namoyon bo'lgan.

Chor Rossiyasi va rus amaldorlarining mazlum insonlarga va zahmatkash xalqqa bo'lgan noo'rin muomalasi, o'sha davrda milliy munosabatlarning adolatsizlik asosiga qurilgani haqida shoira shunday yozadi:

Hamnafas sanga erur noib, nasihat aylag'il,

Sart millatlarni xo'rlab, chashmi giryon etmagil.

O'zbek ahlidin nechand olimlar chiqqandir bilsangiz,

Shak kelturib ilmimizg'a, fe'li shayton etmagil.

“Bu misralarni, - deya ta'kidlaydi La'lixon Muhammadjonova, - o'sha davr barcha rus ziyolilariga qarata aytilgan yuksak axloqiylikka, halollikka, insofga chorlov deb qabul qilish lozim. Ayni paytda bu she'r o'zbek ziyolilarini ham ruslarga suyanishida ehtiyot bo'lib harakat qilishga, milliy g'ururni, mustaqil fikrlashni, erkinlikni qo'ldan berib qo'ymaslikka chaqiradi” [3, 2005, 121].

“Hamnafas sanga erur noib” deya noibning xotini bo'lgan Yekaterinaga murojaat qilar ekan, shoira o'zini o'zbek xalqiga yaqin olayotgan rus kishilarini insofga chaqirishi kerakligiga, bu qaramlik, mustamlakalik vaqtinchalik hodisa ekaniga urg'u beradi. Yuqoridagi misralarda shoira Sharqning azaldan madaniyat o'chog'i bo'lib kelgani va insoniyat tamadduni ana shu manzildan boshlangani, dunyodagi ilm-ma'rifat asoschilari, ko'plab ixtirolarning kashfiyotchilari bizning

mutafakkir ajdodlarimiz ekanini aytib, rus davlatidan kam emasligimizga, millat sifatida ular bilan har jabhada bahslasha olishimizga ishora qiladi. “Shak keturib ilmimizg‘a, fe’li shayton etmagil”, deyilishi sababi shunda. Shoira misralarda al-intiboh san’atining go‘zal namunasini yaratadi.

Bu san’at haqida Ahmad Taroziy tubandagicha fikr bildiradi: “Bu san’at aningtek bo‘lurkim, mamduhni yoki mahbubni, yo nisihni, yo voizni, yo zohidni, yo o‘zga kishini nasihat tariqasi birla tanbeh qilurlar” [3, №6, 66]

Anbar Otin amaldorlarining adolatsizligi, johilligi haqida fikr yuritir ekan, ularning yonlarida turgan, ular bilan birgalikda xalqqa zulmu sitam ko‘rsatayotgan, zo‘ravonlik qilayotgan, chor Rossiyasining har bir buyrug‘ini so‘zsiz bajaradigan ilm-ma‘rifatdan, ma‘naviyatdan yiroq, ma‘nan qashshoq soxta din peshvolarining kirdikorlarini qalamga oladi. Ularga bo‘lgan nafratini mana bunday ifodalaydi:

Xudoning ne‘matini bo‘lub olg‘onlarga o‘t tushsin.

Shariat hukmini yo‘ldin chiqarg‘onlarga o‘t tushsin.

Tariqcha ilmi yo‘q “qozi kalonman, muftiman” deydur,

Abu Sino, Ulug‘bekdin ko‘z yumg‘onlarga o‘t tushsin [4, 1981, 104]

Shariat amallarini noto‘g‘ri talqin qilib, o‘z manfaatlariga xizmat qildirayotgan, din qonun-qoidalarini o‘z nafslariga moslab targ‘ib etayotgan, o‘zidan boshqani tan olmaydigan, dunyoviy bilimlarga yo‘l bermaydigan, diniy bilimlarni hali o‘zi mukammal tushunib yetmagan, xalqni qo‘rqitish yo‘li bilan ularga zug‘um qiladigan kimsalarga murosasiz munosabatini o‘tli satrlari orqali bildiradi. Buyuk ajdodlarimiz Abu Ali ibn Sino, Mirzo Ulug‘bekdek insonlarni unutgan bunday kimsalarga bo‘lgan kuchli e‘tirozini izhor etadi. O‘quvchi qalbiga chaqmoqday ta‘ir qiladigan “O‘t tushsin” radifi tanlangani, tanosub (shariat, qozikalom, mufti), talmeh (Abu Sino, Ulug‘bek) san’atlari fikr ta’sirchanligini ta’minlagan.

Xulosa qolib shuni alohida ta’kidlash mumkinki, shoira lirikasida qo‘llanilgan har bir badiiy san’at shoira ijodiy niyati va uning ta’sirchan kuchini yanada oshirishga xizmat qilgan.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Husainova F. Anbar Otin. She’rlar. Risola. – T.: G‘.G‘ulom, 1970. – B 39.

2. Muhammadjonova L. Ma'rifatparvar shoiralar – Dilshod Barno va Anbar Otinning axloqiy qarashlari. Fal. fan. nomz... diss. – Toshkent, 2005. – B 121.
3. Taroziy A. Funun ul-balog'a // O'zbek tili va adabiyoti, № 6. – B 66
4. Zebunniso, Dilshod va Anbar Otinlar shariyatidan. – T.: O'zbekiston, 1981. – B 104.
5. Omanova, M. (2024). IMPORTANCE OF VOICE IN EXPRESSIVE READING. Galaxy International Interdisciplinary Research Journal, 12(1), 125-128.
6. Omanova, M. (2024). NIZOMIY GANJAVIY MEROSINING ALISHER NAVOIY IJODIGA TA'SIRI. Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, 4(20), 24-27.

OGAHINYING “RUH” RADIFLI G‘AZALI HAQIDA AYRIM MULOHAZALAR

Nazira MADRAXIMOVA,

Urganch Ranch texnologiya universiteti dotsenti,
filologiya fanlari nomzodi

Annotatsiya: Ushbu maqolada MuhammadRizo Ogahiy ijodidagi tasavvufga oid qarashlar, xususan, “Ruh” radifli g‘azali haqida ayrim mulohazalar keltirilgan.

Kalit so‘zlar: ruhiy olam, riyozat, tasavvuf, nafs, haqiqat, fano

Ma'lumki, jismoniy mavjudlik bilan ruhiy olam o'rtasidagi munosabat tasavvuf falsafasida turli jihatlaridan tadqiq va talqin qilib kelinadi. Mumtoz adabiyotimizning atoqli namoyandalari ijodida nafs va ruh o'rtasidagi kurash motivining keng o'rin egallashi ham bu ta'limotning inson ma'naviy dunyosida muhim ahamiyat kasb etishini asrlardan asrlarga, avlodlardan avlodlarga tasdiqlayveradi. Buyuk mutafakkir shoir Alisher Navoiy o'zining “Lison ut-tayr” dostonida shu misralarni yozgan:

Uldur erkin salb etib nafsoniyat,
G'olib etkay zotig'a ruhoniyat.

Bu bayt mazmunidan kelib chiqadigan xulosa shuki, ruhiy olam gʻolibiyatini istagan kishi nafsga erk bermasligi lozim.

Ogahiy, kim topqay erdi sozi nazmingdin navo,

Bahra gar yoqtur Navoiyning navosidin sanga

kabi eʼtirof etgan ulugʻ bobomiz Muhammadrizo Ogahiy bu mavzuda ham daho shoir fikrlariga hamohang misralar ijod qildi.

Quyida biz Ogahiyning “Ruh” radifli gʻazalini imkon darajasida tahlilga tortar ekanmiz, yuqoridagi hukmni isbotlashga kirishamiz.

Gar toat ichra istasang, ey dil, safoyi ruh,

Tan chirkini riyozat ila qil judoyi ruh.

Begona qil gar odam esang oʻzni nafsdin,

Ixlos ila muft oʻlubon oshnoyi ruh.

Lirik qahramon oʻz muddaosini dilga – koʻngilga murojaatdan boshlaydi. Bu yerda “tan chirki” nafs tufayli paydo boʻlgan illatlardir. Nafsni yengish mashaqqatidan choʻchimagan insongina oʻz ruhini poklay oladi. Ikkinchi bayt mazmuni esa yuqorida Navoiydan keltirib oʻtilgan bayt mohiyatiga hamohanglik kasb etadi. Yaʼni, Navoiy agar nafsga erk bersang, ruhni magʻlub etadi, desa, Ogahiy agar odamman desang, oʻzingni nafsdan xalos qil, qutqar va ixlos bilan, eʼtiqod bilan ruhga oshno boʻl, deydi.

Navbatdagi baytda noshirlar eʼtiborsizligi tufayli, bizningcha, “nafs” soʻzi “nafas” kabi yozilgan va bayt mazmuni buzilgan holatga duch kelamiz:

Zillat sanga hamisha yeturmak murodi nafas,(aslida “nafs” boʻlishi kerak-
N.M.)

Qilmoq, sani aziz mudom iqtizoyi ruh.

Bayt mazmunini quyidagicha sharhlash mumkin: “murodi nafs”, yaʼni nafsning murod-u maqsadi insonni tubanlik botqogʻiga itarish boʻlsa, ruhning istagi esa, insonni bori mavjudot ichra aziz qilmoqdir. Keyingi baytda Ogahiy ruhni, “haqiqat olamining sayrigʻa” undab nido qila olishini, ammo kishilar gʻaflatda qolishidan afsuslanadi. Shundan keyin ogohlikka, hushyorlikka daʼvat qiladi:

Tun-kun xayoli yorni jon ichra asrag'il,

Kim xush turur hamisha badan bo'lsa, joyi ruh.

Demak, Alloh- yor xayolini bir dam tark etmasligi kerak. Chunki ana shunda inson jismi ruhiyat mulkiga aylanadi – ruhning makoni bo'ladi. Alloh yodi bilan yashaydigan insonlar hech qachon hech kimga yomonlik sog'inmaydilar. Aksincha, qo'lidan kelgancha yaxshilik istaydilar. Keyingi baytda abadiy mavjud bo'lgan yor – Alloh vasliga yetishganlar ruhi abadiy ekanligiga diqqatni qaratadi. Yuqoridagi baytlarda, avvalo, nafsdan xalos bo'lish, keyin badanni ruh makoniga aylantirish yoki Alloh yodini aslo tark etmaslik lozimligi ta'kidlangan bo'lsa, nihoyat ana shu xatti-harakatlar mukofoti Alloh vasliga yetishuv yo'li ko'rsatiladi.

Sozing yeturdi jonima quvvat, mug'anniy,

Go'yoki erdi nag'mai sozing g'izoi ruh.

Bu o'rindagi mug'anniy, kuychi kim bo'lishi mumkin, deya savol qo'yib, javoblardan birida shoirning o'zini ham keltirish mumkin. Ya'ni, shoir Sharq mumtoz adabiyoti an'analaridan biri – o'z so'zidan, o'z qasamidan o'zi faxrlanishi va buni ijodid y namunalarida qayd etib o'tishi hodisasini bu yerda keltirib o'tayapti. Albatta shoirning bunga to'la asosi bor. Chunki g'azal chindan ham go'zallik haqidagi, qalb go'zalligi haqidagi go'zal asardir.

Soqiy, karam qilib manga tut sog'ari fano,

Kim xotiri dayr aro istar jaloyi ruh.

Bu o'rinda shoir g'azaldagi tasavvufiy ruhni yanada bo'rttiradi. Fano mayini ichib, bu dunyodan voz kechib, butun borlig'ini Alloh yo'lida toat-ibodatga bag'ishlash lirik qahramonning asl muddaosi sifatida yuzaga keladi.

Tan rohatini, Ogahiy, tun-kun talab qilib,

Ko'rgo'ng ravo qachong'acha ranju anoyi ruh.

Shoir fano mayini ichishga bo'lgan ishtiyoqi sababini ana shunday ochadi. Yani, tan rohati yo'lidagi harakatlarga chek qo'ymasa, uning ruhi mashaqqatu azoblar ichida qolaveradi. Ruhni ana shu azoblardan qutqarish payti keldi. Ruh ozodligi esa insonning ma'naviy kamoloti yo'lidagi dastlabki shartlardan biridir.

Tasavvuf falsafasi o'zbek olimlari tomonidan ham o'rganilishi davom etmoqda. Tadqiqotchi Gulandom Tog'ayevaning bu sohadagi fikrlari quyidagicha: "Mafkura, bizningcha, jamiyatning ruhiy libosidir, tasavvuf esa unga jilo va joziba bag'ishlaydi. Jamiyat komil inson tuyg'usiz ezgu va insonparvar jamiyat bo'la olmaydi". Tadqiqotchi o'z mulohazalarini davom ettirib, tasavvuf ta'limotining bugungi avlod ma'naviy tarbiyasidagi ahamiyatini ta'kidlab o'tadi. Yuqoridagi tahlilga tortganimiz Ogahiy g'azalidagi ruh pokligi, qalb tozaligiga intilish g'oyasi va bunga erishuvga rag'batlantirish motivlari o'z mohiyatiga ko'ra zamonaviylik kasb etadi.

Adabiyotlar:

1. Ogahiy. Ta'viz-ul oshiqin. Devon. T., 1960. B. 113.
2. G. Tog'ayeva. Yana tasavvuf haqida. "Til va adabiyot ta'limi" jurnali, 2003, 6-son.
3. Omanova, M. (2024). IMPORTANCE OF VOICE IN EXPRESSIVE READING. Galaxy International Interdisciplinary Research Journal, 12(1), 125-128.
4. Omanova, M. (2024). NIZOMIY GANJAVIY MEROSINING ALISHER NAVOIY IJODIGA TA'SIRI. Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, 4(20), 24-27.

MUMTOZ ADABIYOT FENOMENI

Abduvali AXATOV,
SHDPI tadqiqotchisi

Annotatsiya: Maqolada buyuk mutafakkir, olim, musiqachi, rassom va davlat arbobi, o'zbek adabiy tilining asoschisi Alisher Navoiy hayoti va ijodi xususida so'z yuritilib, shoirning Bobur ta'biri bilan aytganda "tili Andijon shevasi bilan rost" bo'lgan shoir Nizomiddin Mir Alisher Navoiy, "Nizomiddin" – "din nizomi", mansab egalariga nisbatan aytilgan "mir", "amir" so'zlari tahlil qilinadi.

Kalit soʻzlar: shoir, nizom, soʻz, lutf, gʻazal, asar, metod, ruhiyat.

Annotation: The article talks about the life and work of Alisher Navoi, a great thinker, scientist, musician, artist and statesman, the founder of the Uzbek literary language. Nizamiddin Mir Alisher Navoi, "Nizamiddin" - "religion of religion", the words "mir" and "amir" used in relation to office holders are analyzed.

Key words: poet, rule, word, grace, ghazal, work, method, spirit.

Аннотация: В статье рассказывается о жизни и деятельности Алишера Навои, великого мыслителя, учёного, музыканта, художника и государственного деятеля, основоположника узбекского литературного языка. Низамиддин Мир Алишер Навои, «Низамиддин» - «религия религии», анализируются слова «мир» и «амир», употребляемые по отношению к должностным лицам.

Ключевые слова: поэт, правило, слово, благодать, газель, произведение, метод, дух.

Hazrat Alisher Navoiy ijod boʻstoni rang-barang tutfa inkishoflar bilan bezatilgan. Boʻstondagi ajoyibotlarini kashf etish bizdayin yoki sizdayin, balki barchamiz uchun bir lazzatlanish ilhomlaridir. Bilmadim, biz qanchalik ajoyibotlarni, turfa xilliklarni, inkishaflarni qandayin anglashimiz kerak. Eng avvalo, Navoiy Hazratlari sheʼriyat Ummonlarining gʻavvoslari boʻlishimiz darkor. Teran anglash, kashf etish, izlanishda, harakatda, yaʼni oʻqish va izlanishda boʻladi,

Alisher Navoiyning yuqoridagi lirik, ilmiy-meʼmuar, didaktik, diniy asarlaridan tashqari yoʻnalishda ham bitilgan. “Xamsa” dostonlari ham mavjud.

Navoiy “Xamsa”si XV asrdagi xalqimiz maʼnaviy taraqqiyotining koʻzgusidir. Asarda oʻsha davr ijtimoiy turmushi, xalq hayoti, urf-odatlar, din-diyonat, axloq-odob haqidagi qarashlar oʻz aksini topgan.

Zayniddin Vosifiyning “Badoyeʼ ul-vaqoye”⁴⁵ asarida yozilishicha, Navoiy oʻz “Xamsa”sini tugatib, Husayn Boyqaroga taqdim etganda, shoh undan qattiq

⁴⁵ Norqulov N., Sodiqiy S., tarjimalari

hayajonga tushgan. Husayn Boyqaro shoirni oq otiga mindirgan va unga jilovdorlik qilgan. Bu voqeadan ta'sirlangan Navoiy hushidan ketgan ekan.

Navoiyning sevib o'qigan shoirlari Nizomiy Ganjaviy va Xusrav Dehlaviy edi. Navoiy bu ustozlari haqida o'zining "Xamsa"sida shunday yozadi:

Kichik erkanimdin bo'lib qoshima,

Ulug' muddao soldingiz boshima.

Navoiyning quyidagi misralar bilan boshlanuvchi o'giti Badiuzzamonga qaratilgan:

Shohki ish adl ila bunyod etar,

Adl buzuv mulkni obod etar.

Oz ish uchun tund itob aylama,

Qatl-u siyosatda shitob aylama.

Jami 51230 misradan iborat bo'lgan Navoiyning "Xamsa"si 1483-1485-yillarda yozilgan bo'lib, 5 dostonidan iborat. Ular quyidagilar:

1. "Hayrat ul-abror" ("Yaxshi kishilarning hayratlanishi", 1483, 7976 misra, 3988 bayt, 63 bob sori' bahrída yozilgan)⁴⁶.

2. "Farhod va Shirin" (1484, 5782 bayt, 59 bob, hazaj bahrída yozilgan)⁴⁷.

3. "Layli va Majnun" (1484, 3622 bayt, 36 bob, Aruzning hajaz bahrída yozilgan).

4. "Sabbayi Sayyor" (1484, 5000 bayt, 38 bob, Aruzning hafif bahrída yozilgan).

5. "Saddi Iskandariy" ("Iskandar devoni", 1485, 7215 bayt, 89 bob, Aruzning mutaqorib bahrída yozilgan)⁴⁸.

Alisher Navoiyning diniy va tasavvufiy asarlari quyidagilar:

1. "Chihil hadis" - "Arba'in" ("Qirq hadis") – bu asar hadislarining she'riy tarjimasi bo'lib, 886 (milodiy 1486)-yili yaratilgan. Shoir Payg'ambarimiz sollohu alayhi vassalomning hadislarini avval arab tilida beradi va uning tarjimasini she'riy

⁴⁶ A.Navoiy. Hayrat ul-abror., - T.: "G'G'Ulom", 2006.

⁴⁷ Qosimov B. Adabiyot. 10-sinf darslik., - T.: "O'qituvchi", 2004., 205-bet.

⁴⁸ Qosimov B. Adabiyot. 10-sinf darslik., - T.: "O'qituvchi", 2004., 229-bet.

usulda taqdim etadi. Asar jami 40 hadis sharhini o‘z ichiga oladi, uning umumiy hajmi 108 baytdan iborat.

Masalan:

Mo‘min etmastur, ulki iymondin

Ro‘zgorida yuz safo ko‘rgay,

Toki qardoshig‘a ravo ko‘rmas

Har nekim o‘ziga ravo ko‘rgay.

Demak, ushbu she‘riy sharh, Payg‘ambarimizning o‘zingga ravo ko‘rgan (ya’ni yaxshi narsani) birovga ham ravo ko‘r, hadislari asosida sharhlangan. Arabiy shakli: La yu‘minu ahadukum hatta yahibbu la ahlihi ma yuhibu li nafsihi.

Yana bir o‘rinda Alisher Navoiy Hazratlari “Arba’in” asarlarida dunyo shunday ta’riflanadi:

Dunyovu har ne ondadur mavjud,

Bo‘ldi haq la’nati giriftori.

G‘ayri haq zikrikim, erur zokir,

Tengrining rahmati sazovori.

Hadisi: Ad-dunyo mal’unatun va mal’unun ma fiyna illa zikrallohu taolo. Demak, dunyo qalbdan emas, qo‘lda bo‘lishi aytib o‘tilgan. Chunki dargohi qalb Allohga xos, shuning uchun ham zikrallohu taolo deyilyapdi.

Haq seni sevgay el bila bo‘lsang,

Til-u ko‘nglingni qilib yakro‘y.

Nukra sursang shukuftayi xandon,

Zist qilsang kushodayi xushro‘y⁴⁹.

Hadisi: Innalloha yuhib us-sahl al-talqa.

Alisher Navoiy Hazratlari o‘zlarining baytlari bilan shunday izohlaydilar:

Odami ersang, demagil odamiy,

Onikim yo‘q xalq g‘amidin ga’ami.

Yoki:

Olam ahli bilingizkim, ish emas dushmanlig‘,

⁴⁹ <https://kh-davron.uz/kutubxona/uzbek/alisher-navoiy-arbain-qirq-hadis.html>

Yor o‘lung bir-biringizgaki, erur yorlig‘ ish⁵⁰.

Yaxshi so‘z birla hojat ahlin so‘r,

Bermasang yaxshi to‘madin nafaqa.

Ne uchunkim rasul qavli bilan-

Yaxshi so‘z bordur uylakim sadaqa.

Hadisi: Al-kalimat ut-tayyibatu sadaqatun.

Alisher Navoiy Hazratlari “Sabbayi Sayyor” dostonining 5-bobida so‘zga yuksak baho berib, shunday yozadi:

So‘z kelib avval-u, jahon so‘ngra,

Ne jahon, kavn ila makon so‘ngra...

2. “Vaqfiya” asari 1481-1482 yillar oralig‘ida yaratilgan bo‘lib, Navoiyning davlat arbobi sifatidagi faoliyati, vaqf qildirgan yerlari, qoldirgan binolari haqida ma’lumot beriladi. Asarning asosiy qismini shartli ravishda 2 qismga bo‘lish mumkin:

1. Navoiyning Sulton Husayn Bayqaro saroyidagi davlat arbobi sifatidagi faoliyati aks etgan o‘rinlar.

2. Navoiyning xayriya ishlari va vaqf qildirgan mulk, yerlari; vaqfiya joylaridagi idora usuli, xizmat uchun belgilangan lavozimlar, tayin etilgan maosh, o‘rnatilgan tartib-qoidalar bayoni.

3. Alisher Navoiyning “Nazm ul-javohir” asari nasriy usulda yozilgan muqaddima va Hazrati Alining 255 raqam (ba’zi manbakhlarda 266) ostida tartiblangan arab tilidagi o‘gitlarining turkiy tilda ruboiy shaklida berilgan talqinidan iborat.

Asar o‘ziga xos tuzilishga ega. Dastlab, Hazrat Alining arab tilidagi falsafiy o‘gitlari keltiriladi, so‘ngra turkiy tilda ruboiy shaklidagi talqin beriladi.

4. Alisher Navoiyning “Siroj ul-muslimin” (“Musulmonlar nuri”) asari sof diniy yo‘nalishda bo‘lib, islom dini ahkomlarini yaratishga bag‘ishlangan. Asar masnaviy shaklida yozilgan bo‘lib, hajman 197 baytdan iborat.

⁵⁰ A.Navoiy. Xazoyin ul-maoniy. 1-devon., G‘aroyib us-sig‘ar. – T.: “Tamaddun”, 2011.

5. “Risolayi tir andoztan” risolasi har bir fikrning sof diniy dalillar – hadis va rivoyatlar ila izohlanganligi bilan alohida xarakterlanadi. Risola hajman kichik, muallif bunda kamondan o‘q uzishning qanchalik savobli amal ekanini asoslashga e’tibor qaratadi.

Risolada bir nechta hadis va rivoyatlar keltirilgan. Navoiy kamondan o‘q otishning qanchalik savobli amallardan ekanligiga asosiy urg‘uni beradi. Bu bejiz emas, chunki o‘rta asrlarda yurt himoyasi askarlarning fidoyi va jasurligi hamda bevosita qurollarni, ayniqsa, kamonni mahurat bilan ishlata bilishi bilan ta’minlangan. Mazkur asar Vatan himoyasiga chog‘langan yigitlarbi o‘z ishlarining Tangri va payg‘ambar tomonidan sevilgan, ma’qul ko‘rilgan amal ekanligiga ishontirishga hizmat qilgan.

6. “Nasoyim ul-muhabbat” (to‘liq nomi ““Nasoyim ul-muhabbat min shamoyil ul-futuvvat” – “Mardlik xushbo‘yliklarini taratuvchi muhabbat shabodalari”) asari Abdurahmon Jomiyning “Nafahot ul-uns min hazarot il-quds” (“Do‘stlik tarovati”) asarining ijodiy tarjimasidir.

Abdurahmon Jomiyning “Nafahot ul-uns” asarida 616 ta shayx haqida ma’lumot keltirilgan. Hazrat Navoiy bu ma’lumotlarni qayta ishlab, to‘ldirib, shayxlar sonini 770 taga yetkazadi, ulardan 35 tasini avliyo ayollar tashkil etadi.

7. “Munojot” – Allohga iltijo tarzida yaratilgan nasriy asar, “Hamd”, “Na’t” va “Munojot” deb atalgan 3 qismni o‘z ichiga oladi. “Hamd” da Allohning buyukligi, abadiyligi haqida so‘z borsa, “Na’t” da payg‘ambarimiz Rasuli akram ta’riflari keltiriladi. Asarning “Munojot” qismi bevosita shoirning Allohdan najot so‘rab qilgan iltijolariga bag‘ishlangan. Asarning har bir jumlası Allohga murojaat, ya’ni “Iloh” so‘zi bilan boshlanadi. Navoiy o‘zini behad gunohkor, Yaratganni pok va akram (karamli), o‘zini cheksiz isyonkor, Xoliqni rahmli va mehribon deb atar ekan, ichki qofiya, tazod, ishtiyoq san’atlarining betakror namunalri shoir histuyg‘ulari bolan uyg‘unlik kasb etganligini ko‘ramiz.

Ushbu asarni ta’riflash jarayonida Dilnavoz Yusupovanning 3 xil munojat ta’riflarida ko‘rish mumkin:

“Xamsa” munojotlarni yoshlari (ya’ni Alisher Navoiy) 40-44 yoshlari o‘ralig‘idagi bitik deyilgan, “Lisonut ut-tayr” va “Munojot” asarlaridagi yoshlari 59-60 yoshlari oralig‘idagi yozilgan deyilgan.

Xususan, “Munojot” asarida shunday ta’riflanadi:

Ilohi, o‘zluk yomonlig‘idin o‘zlugum bila o‘ta olmaydurmen va yaxshilarning etagin yomonlig‘im uyotdin tuta olmaydurmen...

Ilohi, men tavba qildim degandim ne sud,

Sen tavba bergilki, ham Tavvob sen-u ham Ma’bud.

“Navoiyning nasrda yozilgan eng qisqa va eng go‘zal asari “Munojot”dir. U shoirning boshlang‘ich murojaati. Bu asar ma’naviy boshlang‘ich bo‘laklardan so‘ng lirik qahramon yuragidagi chuqur va ta’sirli kechinmalar izhoridan iborat”⁵¹, - deyiladi.

Matnda deyidilar: “Iloho, yomonligimdin agarchi ko‘p alamim bor”, “G‘amxo‘ri sen bo‘lsang, ne g‘amim bor”⁵².

Asar nihoyasi munojoti podshohi islomni, ya’ni Sulton Xusayn Bayqaro musulmlar boshiga bardavom etmoq tilagi bilan yakunlangan.

Navoiyning “Munojot” asari sevgi, ezgulik, chin e’tiqodni ulug‘lovchi va sharafllovchi bebaho va go‘zal ijod namunasidir.

Adabiyotlar ro‘yxati:

1. Qayumov A. Dilkusho takrorlar va ruhafzo ash‘orlar. – T.: “Sharq”, - 2014. 272 bet.
2. A.Navoiy. Xazoyin ul-maoniy. 1-devon., G‘aroyib us-sig‘ar. – T.: “Tamaddun”, 2011. 725 bet.
3. Qosimov B. Adabiyot. 10-sinf darslik., - T.: “O‘qituvchi”, 2004., 398 bet.
4. A.Navoiy. Hayrat ul-abror., - T.: “G‘G‘ulom”, 2006.
5. Omanova, M. (2024). IMPORTANCE OF VOICE IN EXPRESSIVE READING. Galaxy International Interdisciplinary Research Journal, 12(1), 125-128.

⁵¹ Qayumov A. Dilkusho takrorlar va ruhafzo ash‘orlar. – T.: “Sharq”, 243-244-betlar

⁵² Qayumov A. Dilkusho takrorlar va ruhafzo ash‘orlar. – T.: “Sharq”, 243-244-betlar

6. Omanova, M. (2024). NIZOMIY GANJAVIY MEROSINING ALISHER NAVOIY IJODIGA TA'SIRI. Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, 4(20), 24-27.

ALISHER NAVOIY IJODINING TURKIY XALQLAR ADABIYOTIDA O'RGANILISHI

(Ozarbayjon, Turkmaniston, Usmonlilar davlati misolida)

Durdona OMONOVA,

TDPU talabasi

Ilmiy rahbar: Mubora Omonova,

TDPU dotsenti

Annontatsiya: Ushbu maqolada Alisher Navoiyning Ozarbayjon, Turkmaniston, Usmonli Turkklar davlati adabiy muhitiga o'tkazgan ta'siri, davlat arbobi sifatidagi faoliyatiga oid xalq hikoyalari, shoir ijodining turkiy xalqlar adabiyotida o'rganilishi haqida so'z yuritiladi.

Kalit so'zlar : Ixlosiya madrasasi, adabiy kechalar, Fuzuliy, g'azallar, turkman adabiyoti, xalq hikoyalari, vaqf mulklari, maktublari, ijodiy faoliyati.

Buyuk davlat va san'at arbobi Alisher Navoiyning turkiy davlatlar adabiyotiga ta'siri keng miqyosda va turli kategoriyalar asosida o'rganilmoqda. Jamiyatda hukmron tabaqa vakillari orasida bo'lishiga qaramay qalbi, butun ruhi xalq qalbi bilan chambarchas bog'liq bo'lgan shoir insonlarga naf keltiradigan turli janrlarda asarlar yaratadi. Yozgan asarlari orqali ommani san'atga, madaniyatga, adabiyotga bo'lgan ixlosini yanada oshirishga xizmat qiladi. Asarlarining forsiy emas turkiy tilda yozilganligi oddiy aholi bilan birgalikda yuqori tabaqa vakillari orasida shuhrat topishiga sabab bo'ladi. Darhaqiqat, davlat tili turkiy til bo'lgan bir paytda deyarli barcha ijodkorlar forsiyda asarlar yozdilar. Forsiy til barcha uchun birdek tushunarli bo'lmay, san'at va adabiyotda ijodkorlar bu tillarda asarlar yaratadilar.

Turkiy davlatlar xususan, Turkmaniston, Ozarbayjon va O'zbekistonda Navoiy g'azallari baxshilar tomonidan kuylangan. Xalqning unga nisbatan mehr-muhabbati shu qadar kuchli bo'lganki, hayotligidayoq u haqida turli xalq hikoyalari yaratilgan.

Bu hikoyalarda Navoiyning zukkoligi, chaqqonligi, ziyrakligi, uzoqni ko‘ra bilishi bir so‘z bilan aytganda barcha yaxshi fazilatlarini tasvirlangan. Xurosondan Xitoygacha bo‘lgan hududlarni turkiy til qilichi bilan zabt etgan shoirning turkiy xalqlar adabiyotiga ta‘siri turli tasniflarga ko‘ra o‘rganilib kelinmoqda.

Jumladan, Alisher Navoiyning Ozarbayjon madaniy hayotiga ta‘siri hayotligida boshlangan. XV-XVII asr ilm –fan va madaniyat markazlaridan biri bo‘lgan Hirotida bunyod etilgan Unsiya, Ixlosiya madrasalarida talabalarga diniy va dunyoviy ilmlar bilan birga san‘at va adabiyotdan ta‘lim berilgan. Dunyoning turli mintaqalaridan kelgan talabalarga Navoiy she‘r ilmi va aruzdan saboq bergan. Shoir boshchiligida talabalar uchun turli majlislar tashkil qilingan. Shuningdek, Shimoliy Ozarbayjon hududlarida hukmronlik qilgan Oqquyunlilar hukmdori Uzun Hasan Navoiy ijodiga kata qiziqish bilan qaragan. Shoh o‘z atrofiga jamlagan ilm ahli, shoirlar bilan birga saroyda adabiy kechalar tashkil qilinadi. Bu kechalarda Navoiy ijodidan namunalar keltirilib, uning ijodiga xos bo‘lgan xususiyatlar haqida fikr mulohazalar aytilgan.

Alisher Navoiyning Ozarbayjon adabiyotiga ta‘siri Kishvari, Latifiy, Fuzuliy kabi shoirlar ijodida yaqqol namoyon bo‘ladi. Xususan, Fuzuliy Navoiyning haqiqiy ixlosmandi bo‘lgan. Ijodida Navoiydan o‘rnak oladi. Navoiy ijodini o‘rganibgina qolmay, uning an‘analarini davom ettiradi. Fuzuliyning “Layli va Majnun” dostonining yaratilishi uning Navoiy ijodidan atroflicha xabardor bo‘lganligining tasdig‘i desak mubolag‘a bo‘lmaydi. Fitrat, Ko‘pruluzoda, Ali Nihat Tarkat singari turkolog olimlar Fuzuliy ijodida Navoiyning ta‘sirini dalillar asosida asoslab beradilar.

O‘tgan asrning 50-yillarida Alisher Navoiy yubileyini nishonlash to‘g‘risidagi qaror qabul qilingandan so‘ng Turkman folklorshunoslari tomonidan “Mirali” nomli hikoyalar to‘plami tuzuladi.⁵³ Bu asarda Alisher Navoiyning xalq manfaatlarini o‘z manfaatlaridan ustun qo‘ygan davlat arbobi sifatida namoyon qilivchi turli xalq hikoyalarini uchratishimiz mumkin. Bu hikoyalarda shoirning bolaligi, Husayn Boyqaro bilan o‘zaro munosabatlari yoritilib boradi. Jumladan “Gul va Sulton”

⁵³Muhterem Saygin. Alisher Navoiyning “G‘aroyib us-sig‘ar” devoni tahlili dok.diss.Denizli 2022

nomli hikoyada Husayn Boyqaroning g‘azab ustida yanglish qarorlar bergani, Navoiyning aql va sog‘lom fikr bilan harakat qilib hukmdorning xatolarini bartaraf qilganligini guvohi bo‘lamiz. Bu hikoyadan anglashilganidek, turkmanlar Navoiyni bir donishmand sifatida ulug‘laydilar.

Navoiyning davlat arbobi sifatida Xurosonda ko‘plab xayriya muassasalari bunyod ettirgani ma‘lum. “Vaqfiya” asarida bu ishlarning hisobi haqida ma‘lumotlar yozib qoldirgan. “Qayerga sarflaysiz” nomli ertakda Podsho tomonidan har oyda olti yuz oltin tanga berishiga qaramasdan Navoiyning kamtarona hayot kechirayotganini ko‘radi. Husayn boyqaro Navoiyning bu pullarni qayerga sarflayotganiga hayron qoladi. Tez orada bu pullarni nogironlar va ko‘zi ojizlar uchun sarflayotganligini xabarini olgan Husayn Boyqaro Navoiyga nogironlar, ko‘zi ojizlar uchun uy bunyod ettirishga vada beradi.⁵⁴

Navoiy XV-XVI asr klassik turk adabiyotiga eng kata ta’sir o‘tkazgan ijodkorlardan biridir. XVI asr Usmonli turk adabiyotida uning tazkiralari juda mashhur bo‘lgan. Bu davr Usmonli turk adabiyotida Navoiy uslubini o‘zlashirgan shoirlar, shoir bilan bevosita yozishmalar olib brogan ijodkorlar haqida ma‘lumotlar uchraydi. Navoiy bilan uchrashish sharafiga muyassar bo‘lgan Basriy, Latifiy, Kinalizoda kabi shoirlar uning devoni va masnaviylarini usmonli turk adabiyotiga kirib kelishini ta’minlagan. Shuningdek Chalabiy xotiralar kitobida Navoiyning Usmonlilar vaziri Mahmud posho bilan maktublar yozishganligi va ba’zi shoirlarning Navoiy g‘azallariga nazira yozganliklarini alohida ta’kidlab o‘tadi.

Xulosa qilib aytganda, Alisher Navoiy Turkiy xalqlar adabiyotida o‘z o‘rni va mavqeiga ega bo‘lgan davlat arbobi, fanning turli sohalariga oid asarlari bilan jahon adabiyoti xazinasini boyitgan olim va dunyoni qalam kuchi bilan bo‘ysindira olgan buyuk shoirdir. Sharq xalqlari adabiyotida o‘chmas iz qoldirgan asarlarining ma’no mazmuni, mohiyati va falsafiyligini o‘rganish mana besh asrdiki davom etib kelmoqda. Shoirning adabiy faoliyati va ijodiy merosi hayotligidayoq o‘rganilishi zamondoshlari orasida kata hurmat va e’tibor qozonganligidan dalolat beradi.

⁵⁴ Muhterem Saygin. Alisher Navoiyning “G‘aroyib us-sig‘ar” devoni tahlili dok.diss.Denizli 2022

Nafaqat turkiy xalqlar adabiyoti balki G‘arb adabiyotida ham Alisher Navoiy shaxsiyati va ilmiy asarlarining yangicha yondashuvlar, tamoillar asosida o‘rganish va tahlil qilinishi shoir ijodiga nisbatan qiziqishni ortib borayotganligining yaqqol dalilidir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to‘plami. 12-tom. – T.: Fan, 1997.
2. Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to‘plami. 13-tom. – T.: Fan, 1997.
3. Muhterem Saygin. Alisher Navoiyning “G‘aroyib us-sig‘ar” devoni tahlili dok.diss. Denizli-2022
4. Sirojiddinov Sh, Yusupova D. Navoiyshunoslik. – T.: Tamaddun, 2018.
5. Navoiy zamondoshlari xotirasida. – T.: Adabiyot va san’at-1985
6. Omanova, M. (2024). IMPORTANCE OF VOICE IN EXPRESSIVE READING. Galaxy International Interdisciplinary Research Journal, 12(1), 125-128.
7. Omanova, M. (2024). NIZOMIY GANJAVIY MEROSINING ALISHER NAVOIY IJODIGA TA’SIRI. Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, 4(20), 24-27.
8. O‘razbayeva M. XX asr ozarbayjon adabiyotida Ganjaviy obrazi tasviri. Nizomiy Ganjaviy va xamsachilik an’anasi nomli ilmiy konferensiya materiallari to‘plami. – Toshkent. 2024 -yil.
9. Kahramanov K. Naim Karimov Is a literary scholar, Scholar and critic. Rivista Italiana di Filosofia Analitica Junior. 2023, Vol 14. ISSN: 2037-4445.
10. Makhbuba Urazbayeva, Burkhanova Feruza, Pardayeva Nigora, Atabayeva Go‘zal, Qodirova Mashhura. Issues of Distribution of Bear Image in Uzbek Novels. Journal of Advanced Zoology. 2023. 2184-2192 p.
11. Omanova M.A. Updating views on literary heroes and glory in the novels of the period of independence // Novateur publications Journal NX-A Multidisciplinary Peer Reviewed Journal. Volume 6, ISSUE 10, Oct. 2020 - P 415-419. (Impact Factor – 7.223).

UCHINCHI BO‘LIM

XX ASR O‘ZBEK ADABIYOTINI YANGICHA BAHOLASH MEZONLARI

MILLIY QADRIYAT FALSAFASI

Uzoq JO‘RAQULOV,

filol.f.d., ToshDO‘TAU professori

(O‘zbekiston)

joraquovuzoq@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur tadqiqotda O‘zbekiston qahramoni, XX asr milliy she’riyatimizning buyuk namoyandasi A.Orifning “Oila” she’ri idilliyaviy lirika nazariyasiga ko‘ra tahlil etilib, ilmiy xulosalar chiqarilgan.

Kalit so‘zlar: Sujet, psxologizm, obraz, detal, badiiy tasvir, muallif pozitsiyasi, idilliya, idilliyaviylik, idilliyaviy lirika, idilliyaviy iztirob, idilliyaviy xavotir, idilliyaviy munosabat, idilliyaviy xronotop.

Voqelikni idillik idroklash va talqin etish, bashariyatning ilk badiiy tajribalaridan. Nazariy adabiyotshunoslikda idilliyaning poeziya janri sifatida vujudga kelishi, badiiy kanonlari yozma adabiyotdagi namunalariga nisbatan belgilangan bo‘lsa ham, tub mohiyatiga ko‘ra, uning mansha’-ibtidosi xalq ijodiyotining arxaik davridan boshlanadi. Adabiy tur va janrlar nuqtai nazaridan faqat lirikada emas, eng qadimgi folklor janrlarining epik va dramatik, liro-epik, liro-dramatik shakllarida ham idilliyaviy talqinlar ko‘zga tashlanadi. Keng ma’nodagi idilliyaviy talqin spetsifikasi epik, lirik, dramatik tur yoki janrlardan istalgan bittasi o‘z poetik imkoniyatlari doirasida tabiiy va aniq bir voqeani ifodalashga qaratilganida namoyon bo‘ladi. Bir so‘z bilan aytganda, idilliyaviy talqin odamzotning tabiiy turmush tarzi, oilaviy hayot yo‘lidagi tajribalari, quvonch-iztiroblari, fikr-qarashlari, odam va olam haqidagi xulosalarining badiiy umumlashmasidir. Bundan kelib chiqadiki, terminologik lug‘atlarda qayd etilib, nazariy va o‘quv adabiyotlarda izchil takrorlanib kelayotgan “kichik obraz, kichik she’riy asar” degan ta’rif idilliyaning yagona xususiyati emas.

O‘zbek folklori va yozma adabiyoti tarixida idillik talqin an’analari XX asrga qadar izchil davom etgan. Ulkan manbaviy qamrovga ega ushbu masalani

o'rganishning o'zi alohida mavzu. XX asr o'zbek she'riyatida idillik talqin oila, xususiy turmush tarzi, dehqonchilik, kasb-hunar, ajdodlar makoni, ota yo'li, ota nasihati, ona rizoligi, maishiy turmush tashvishlari, tug'ilish, o'lim, yegulik, ichikilik, "oila dasturxoni" tarzidagi milliy falsafaning lirik talqini o'laroq aks etgan.

Bu jihat Cho'lpon, Oybeklar lirikasida, epizodik tarzda bo'lsa ham, sof milliy asosda talqin etildi. G'.G'ulom, Mirtemirlar ijodining xalqona ruhi milliy idilliyaaning ba'zi qirralarini poetik aks ettirgani kuzatildi. So'ngroq bu an'ana A.Orif, O.Matjon, E.Vohidov, R.Parfilar she'riyatida yaqqolroq ifodalandi. Ayniqsa, A.Orifning idillik talqindagi she'rlari xalqona falsafa, oddiy odamlarning sodda turmush tarzini lirik aks ettirishi jihatidan o'ziga xosdir.

A.Orif she'riyatida idilliyaviy ruhdagi she'rlar kam emas. Hatto bir yoki bir nechta ilmiy tadqiqot doirasida ham shoir idilliyaviy lirikasi va unga xos umumbashariy, milliy, maishiy, individual xossalarni to'la qamrab olish mumkin emas. Shu bois A.Orif idilliyaviy she'riyati maxsus monografik tadqiqotlarni talab etadiki, shu va boshqa sabablarga ko'ra bu o'rinda shoirning bitta she'ri tahlili bilan cheklanamiz. Zotan, nur rishtasi quyoshdan, tomchi ummondan, tovush jarangi badiiyatdan darak berganidek, bir she'r misolida ham shoirga xos idillik lirika ta'mi va falsafasini tuyish imkoni yo'q emas.

Ushbu she'r hajman kichik, mazmuniga ko'ra kundalik turmushimizga doir jo'ngina voqeani bayon etganiga qaramasdan, idillik mazmuni va falsafasi, original ifoda yo'sini, lirik psixologizmga boyligi bilan umumilliy, umuminsoniy mohiyat kasb etadi. Xalqonalik, milliylik esa idilliyaviy lirikaning eng muhim xususiyati hisoblanadi.

Ushbu she'r "Oila" deb nomlangan:

Kattasi ketgandi baliq oviga,

Cho'milib-netmasin ishqilib.

Turli tasavvurlar olar doviga,

Kampirning nafasi kelar tiqilib.

- Hoy, siz ham bolani o'ylangda

bundoq...

*Kampir erk bergancha puch xayoliga,
Kapgirni qaygadir ilib o'sha choq
Tanbeh bera boshlar choliga.
Cholchi, ko'zoynagin artgancha bot-bot
Kitob varaqlaydi: Bedilmi,
Mashrab...
Moshinda ketiuvdi kenjasi
shaddod,
Yursinda, ishqilib, ko'ziga qarab...
Kun ham erta botdi, bilmadim,
kuzmi,
Bittasi kechkida o'qiydi.
- Sen ham o'ylaginda anavi qizni!
Chol ham kampirini nuqiydi.
Hech qayda hech gap yo'q shundoq
ikkovlon
Bir-birin besabab koyir, turtkilar.
Lekin ikkisi ham biladi pinhon:
Bolalarni o'ylaydi ular.
So'ngra bir mahalda uzun-qisqa
bo'lib
Bolalar ham kelar galma-gal.
Dasturxon atrofi boradi to'lib,
Xayriyat, hammasi jam, tugal.
Kampir: Shukur,- deydi qimtinib
labi,
Chol ham jilmayadi:
Tushunar...
Dunyoda hech bir gap bo'lmagan kabi.*

*Bolalar ovqatni tushirar*⁵⁵.

Ko'pchilik idilliya yoki idilliyaviylik termini ostida jo'ngina qishloq turmushi, sokin hayot tarzi va bularning sodda tasvirini tushunadi. Idilliyaga nisbatan bunday qarash zahirida olamni industriyasiz tasavvur qila olmaslik, ijtimoiy nuqtai nazarining gegemonligi, ayniqsa, sobiq sovetlar mafkurasining sotsial umumlashtirish prinsiplari turadi. Idilliya esa ayni qarashlarga zid ravishda bashariyatga xos ilk odam, ilk oila, inson ko'ngli, individual va maishiy hissiyotni talqin etadi. Undagi soddalik ostida teranlik, oddiylik ostida buyuklik, milliy mazmun ostida ulug'vor falsafa turadi. A.Orifning idilliyaviy talqinga molik barcha she'rlari, xususan, "Oila" she'ri mohiyatini ham shunday badiiy-falsafiy o'ziga xosliklar tashkil etadi.

Mazkur she'rni idilliyaviy lirika nuqtai nazaridan quyidagi mazmun-shakl kategoriyalari negizida tahlil etish mumkin:

a) *idilliyaviy syujet*. She'r syujeti nihoyatda sodda. Unda muayyan oila hayotida ro'y bergan odatdagi bir voqea lirik tasvir etilgan. Ayni voqea istalgan o'zbek oilasi (hatto boshqa millatlarga mansub oilalarda ham)da ro'y berishi mumkin. Shuning uchun ushbu she'rda aks ettirilgan voqeani idillik syujet qolipi tarzida qabul qilsak ham bo'ladi. Ya'ni ota-ona, o'g'il va qizlardan tarkib topgan bir oila. Bolalarning barchasi, hatto kenja o'g'il ham (mashinada chiqib ketgani e'tiboridan) o'z yo'lini topib ketgan. Katta o'g'il biror ko'l yoki daryo bo'yiga dam olgani (baliq oviga) yo'l olgan. Qiz farzand qaysidir oliy o'quv yurtining kechki bo'limida tahsil oladi. U o'qishda. She'r syujetidagi barcha lirik holatlar tasviri chol va kampir – ota-ona bilan bog'liq. Ular ertalabdan ko'chaga chiqib ketgan bolalari haqida o'ylaydilar, muhokama yuritadilar, xavotirga tushadilar. Bir-birlarini "nuqiydi"lar. Kun tugab, kechki ovqat mahali bolalarning barchasi uyga qaytadi. Chol-kampir dasturxon atrofida to'rtko'z tugal jamlangan bolalarini ko'rib xotirjam tortadilar. Yaratganga shukrona keltiradilar. Ammo ularda kun bo'yi kechgan xavotir hissi, o'zaro munozaralardan bolalar bexabar. Chol-kampir buni o'z bolalariga bildirishni ham istashmaydi. O'z shukronalarini esa faqat ishora bilan bayon etishadi. She'r syujeti shu bilan yakunlanadi.

⁵⁵ Орипов А. Сайланма. – Т.: Шарқ, 1996.

Ko‘rinadiki, tasvirlanayotgan voqea dam olish kunida ro‘y berayotgani yo‘q. Shu jihati bilan ham ayni syujet idilliyaviy turmush kundaligida alohidalik kasb etmaydi. Uning odatiyligi, muntazam takrorlanib turishi, har qanday oila uchun xarakterli ekani mazkur syujetni sof idilliyaviy poydevorga qurilgani deyishimiz uchun to‘la asos beradi;

b) *idilliyaviy obrazlar tizimi*. Mazkur she‘r syujetida ishtirok etayotgan barcha obrazlar idilliyaviy ibtidoaga ega. Ota-ona, o‘g‘il-qiz – bu, mukammal darajadagi oila degani. She‘rdagi obrazlarning tizimliliigi shundaki, Odam ato va momo Havvo oilasidan bugunga qadar mukammal oila tarkibini shu to‘rt tip tashkil etadi. “Oila” she‘ridagi bolalar obrazi nihoyatda passiv. Bunday passivlik farzandlar obrazi bilan bevosita aloqador emas. Chunki lirik syujet voqeligi umumoiila yashaydigan xonadon ichidan turib tasvirlanyapti. Tasvir diapozonining bu tarzda mutlaqlashtirilishi shoir badiiy niyati bilan bog‘liq. Ayni paytda bolalar ham o‘z makonlarida – katta o‘g‘il ovda, kenjasi yo‘lda, qiz farzand esa o‘qishda – faol bo‘lishlari mumkin. Ammo shoir badiiy maqsadi uchun bunday faollik muhim rol o‘ynamaydi. U mazkur idilliyaviy voqelik vositasida umumman oilani, xususan, ota-ona psixologiyasini lirik asoslashni ko‘zda tutgan. Shuning uchun ham she‘r syujet tizimida ota-ona obrazlarigina faol harakatlanadi. Ayni harakatlar she‘r botinida o‘y-xayol, mulohaza-muhokama, bahs-munozara tarzida ifodalanadi. Shuni alohida takidlash o‘rinliki, bu qadar faol bo‘lishlariga qaramasdan asardagi na ota, na ona obrazi individual asosga ega emas. Ularning har ikkalasi rasmiy, umumlashgan, tipiklashgan obrazlardir. Tipiklashgani bois ham ularni umummilliy yokiumumbashariy ota-ona obrazi deyishimiz mumkin. “Oila” she‘ridagi ota-ona obrazi uchun hatto makon-zamon muayyanligi ham xos emas. Chunki bunday holat Odam ato va momo Havvolar bilan ham ro‘y bergan bo‘lishi mumkin (Rivoyatlarda kelishicha, o‘z o‘g‘illarini ovga jo‘natgan Odam ato ham ular ovdan qaytgunlaricha xavotirga tushar ekanlar);

v) *idilliyaviy xavotir*. “Oila” she‘rining jon tomirini tutib turgan, unga tiriklik, joziba, liriklik, inja badiiyat va yumorga yo‘g‘rilgan fojiaviylik ruhini bag‘ishlab turgan liro-psixologik komponent ham aslida idilliyaviy xavotir sanaladi. Bunday idilliyaviy xavotir tasviri ota-ona obrazining ulkanlashuvi, tipiklashuvi,

teranlashuvini ta'minlashi bilan birga, botin drammatizmi, ichki dialog, psixologik holatlar uyg'unligi va ma'rifiyligini ham ta'minlagan. Doimiy takrorlanib turuvchi oddiy bir kun. Hamma farzandlar odatdagi mashg'uloti bilan band. Bu o'rinda favqulodda yoki novellaviy biror hodisa yo'q. Bolalar orasida ishkallik chiqarishi mumkin bo'lgan, ota-onani yo'rig'ini buzadigan borligi ham ehtimoldan yiroq. Kenja o'g'ilning "shaddod"ligi esa tabiiy, o'z yo'lida (barcha kenjalar singari). Shunga qaramasdan, chol-kampirning ko'ngli xotirjam emas. Xayollari chuvalgan, yegani ichiga tushmaydi...

Xo'sh, unda bu xavotirning boisi nima?

Bu shunday bir noyob xavotirki, uning hech qanday sababi yo'q. Ayni paytda, biror mantiqqa bo'yinsunmaydigan, tushuntirish, tushunish qiyin bo'lgan, yengish, qutulish mumkin bo'lmagan abadiy xavotir bu. Bu xavotir Odam ato va momo Havvodan meros umuminsoniy xavotir. Uning ostida ota-onaning farzandga bo'lgan botiniy va hech qachon tuganmas mehri yashiringan. Ayni shunday ulkan ko'lami, murakkabligi, hech qanday psixologik talqinga bo'y bermasligi bilan ham u insonga xos, azaliy va abadiy, ya'ni idilliyaviy xavotirning mukammal lirik namunasi;

g) *idilliyaviy munosabat*. She'rda aks etgan idilliyaviy munosabatning ham ildizlari chuqur, hatto xavotir kategoriyasi bilan salkam tengdosh botiniy kategoriya. Abdulla Orif buni kichkina idilliyaviy detal vositasida mukammal ifodalay olgan:

Kampir: Shukur,- deydi qimtinib

labi,

Chol ham jilmayadi:

Tushunar...

Dunyoda hech bir gap bo'lmagan kabi.

Bolalar ovqatni tushirar (ta'kid bizniki – U.J.).

Chol-kampir uchun "uzun-qisqa bo'lib" bolalarning uyga qaytishi, dasturxon atrofida jamlanishi yuksak bir saodat. Ular bunday saodatga yetishuv uchun har kuni, har soat, har daqiqa iztirob chekishadi. Kun oxirida esa barcha iztiroblar unutiladi. Shu nuqtadan idillik vaqtni tongla yana qayta boshlanadigan iztirob lahzalariga yetkazish uchun saodat onlari harakatga tushadi. Jarayon Qiyomat qadar to'xtamaydi. Ota-ona

vafotidan so‘ng farzandlarga, so‘ng nevara, evara, chevara, duvara, kabiralarga meros bo‘lib o‘tadi. Bunday fidoyilik – idilliyaviy xavotirga yo‘g‘rilgan pokiza tuyg‘uga munosabat ham sira o‘zgarmasdan davom etadi: beparvolik, e‘tiborsizlik. Bunday beparvolik, e‘tiborsizlik uchun bolalar aybdor emas. Ota-ona buni yaxshi bilishadi. Bilishgani bois ham dasturxon atrofida shukrona saodatini tuygan onlarini ishora ostiga yashirishadi. Yashirish asnosida marhum ota-onalarini eslashadi, tushunishadi. O‘z xayollarida: “Onaning ko‘ngli bolada, bolaning ko‘ngli dalada” deb qo‘yishadi. Zotan, bola ko‘nglining dalada bo‘lishi ham bir qonuniyat, idillik munosabatni tashkil etuvchi o‘zgarmas kategoriyaning ayni o‘zidir (Momolar ta‘biricha, “Odam ato ham otam-onam emas, bolam”, degan ekanlar. Chunki u Zot alayhissalomning ota-onalari bo‘lmagan ekan.).

d) *idilliyaviy xronotop*. “Oila” she‘ri xronotopi haqida ham keng mushohada yuritish, atroflicha tahlillar berish mumkin. Tadqiqot shakli, xarakteri va hajm imkoniyatlarini e‘tiboda tutib, bu o‘rinda idilliyaviy xrontopning M.Baxtin qayd etgan bir-ikki belgilarini “Oila” she‘riga munosabatini qayd etish bilan cheklanamiz.

M.Baxtin idilliyaviy xronotopning uch muhim belgisini alohida ta‘kidlaydi: tserkulyativ zamon, turg‘un (o‘zgarmas) makon va takrorlanuvchi tashriflar⁵⁶. “Oila” she‘ri syujeti chol-kampir xonadonida ro‘y berishini yuqorida ta‘kidlab o‘tdik. Bu aynan idilliyaviy makonga xos turg‘un makon. Bu makonda idilliyaviy voqealar abadiy davom etadi. Bolalar ko‘chaga yo‘l oladilar, chol-kampir (ota-ona) esa ularni uyda kutadi. Ketish-kutish bu makondagi nisbiy harakatni ta‘minlaydi. Idilliyaviy makon ichidagi o‘zgarishlarni ifodalaydi. Ammo ota hovlisi (yoki ota uyi, xonadoni) esa o‘zgarmaydi. Voqealar takrorlanib tutuvchi turg‘un makonligicha qolaveradi. Bu she‘rdagi zamon kategoriyasi ham xuddi shunday. Yonlamasiga (gorizontal) yoki yuqoriga (vertikal) qarab haraktlanmaydi, balki tserkulyativ trayektoriya bo‘ylab aylanib turadi. Hatto bobolar, otalarning o‘limi ham zamonning bunday harakatini o‘zgartira olmaydi. Avlodlar hayoti negizida takrorlanishda davom etaveradi. Tarorlanuvchi tashriflar kutishdan keyingi qaytish, bir dasturxon atrofida jamlanishda

⁵⁶ **Қаранг:** Бахтин М. Романда замон ва хронотоп шакллари. Тарихий поэтикадан очерклар. Рус тилидан У.Жўрақулов таржимаси. – Т.: Akademnashr, 2015.

namoyon bo‘ladi. Ota-ona kutgani kabi bolalar ham uydan chiqib ketadilar, qaytib keladilar. Bu jarayon uzluksiz va o‘zgarmas. Ketish muddati ma’lum vaqtga cho‘zilishi, ota makondan uzoqlashuvning ro‘y berishi ham ushbu azaliy qonuniyatga putur yetkaza olmaydi. Toki yer yuzida yagona oila qolar ekan, takrorlanaveradi.

Ye) idilliyaviy xulosa. She’ning umummilliy, umumbashariy ko‘lami, darajasi va ahamiyati undagi idilliyaviy xulosada o‘z aksini topgan. Bu xulosa Yaratgan nizomining buyukligi, abadiyligi, bashariyatga oila bo‘lib yashashni ixtiyor etganini eslatish, ta’kidlash, targ‘ib etishda namoyon bo‘ladi. Mana shunday buyuk nizom asosida yashab kelayotgan oila fenomenining mukammal bir namunasida shakllangan shoir hech qanday sun’iy zo‘riqishlarsiz, tabiiy ravishda “Oila” she’rini o‘z o‘quvchilariga taqdim etadiki, bu muhim jihat she’r abadiyati va badiiyatini ta’minlash uchun asos bo‘lib xizmat qiladi.

Xulosa:

1. Jahon badiiy tafakkuri aynan idilliyaviy poetik talqin vositasida oila, tabiat, insonlar aro munosabatlarning asl ildizlariga tomon intiladi.

2. Idilliyaviy asar markazida asl o‘zligi, milliyligi, sof tabiatni izlayotgan, ajdodlar an’anasini saqlash yo‘lida iztirob chekayotgan odamparvar obrazi turadi.

3. Sof idilliyaviy talqinni namoyon etuvchi oila, ota-ona, tug‘ishganlar, muhabbat, tug‘ilish, o‘lim, mehnat, yeyish-ichishga oid tasvirlar, shular negizida keladigan qishloq, shahar, qadrdon uy, tog‘, dala, yaylov, dengiz, daryo, anhor, ariq singari badiiy makonlar faqatgina idilliyaviy tafakkur, idilliyaviy falsafa, idilliyaviy xulosa bilangina estetik mazmun-mohiyat kasb etadi.

4. Milliy adabiyotlarda idillik asarlarning mavjudligi ayni millat vakillarining asliyatdan yiroqlashmaganidan dalolat beradi. Shoir A.Orifning “Oila” she’ri esa o‘zbek xalqi milliy o‘zligini mukammal darajada saqlab kelayotganini ko‘rsatuvchi, qadriyatlarimiz o‘q tomiri bo‘lgan odamiylik falsafasining badiiy ifodasidir.

Adabiyotlar:

1. Qur’oni karim. O‘zbekcha izohli tarjima. Tarjima va izohlar muallifi Alouddin Mansur.-T.: Cho‘lpon, 1992.

2. Baxtin M. Romanda zamon va xronotop shakllari. Tarixiy poetikadan ocherklar. Rus tilidan U.Jo'raqulov tarjimasi. – T.: Akademnashr, 2015.
3. Jo'raqulov U. Nazariy poetika masalalari: Muallif. Janr. Xronotop. – T.: G'afur G'ulom nomidagi NMIU, 2015.
4. Meli S. So'z-u So'z. – T.: O'zbekiston, 2020.
5. Oripov A. Saylanma. – T.: Sharq, 1996.

KAVSAR TURDIYEVA SHE'RIYATIDA TIL MA'NAVIYATI MUAMMOSINING BADIY TALQINI

Xurshida XAMRAKULOVA,
Toshkent amaliy fanlar universiteti
professori, filologiya fanlari doktori

Annotatsiya: Maqolada Kavsar Turdiyevaning she'riyatidagi obrazli tafakkur, bolalarga xos lirik qahramon yaratish mahorati haqida mulohazalar keltirilgan. So'z turkumlari haqidagi she'rlarining tahlili keltirilgan. Shoiraning asarlari ilmiy tafakkurni badiiy tafakkur andozalari bilan ifodalashning yorqin namunasi sifatida.

Аннотация: В статье содержатся комментарии об образном мышлении в поэзии Кавсар Турдиевой, свойственном детям мастерстве создания лирического героя. Представлен анализ его стихотворений о группах слов. Произведения поэта как яркий пример выражения научного мышления с помощью моделей художественного мышления.

Annotation: The article contains comments about figurative thinking in the poetry of Kavsar Turdiyeva, the skill of creating a lyrical hero typical of children. An analysis of his poems about word groups is presented. Poet's works as a vivid example of expressing scientific thinking with artistic thinking models.

Kalit so'zlar: bolalar adabiyoti, tafakkur, ona tili grammatikasini, ilmiy she'rlar, obrazli ta'riflar

Ключевые слова: детская литература, мышление, грамматика родного языка, научные стихи, образные описания

Keywords: children's literature, thinking, mother tongue grammar, scientific poems, figurative descriptions

Inson ma'naviyatining nechog'ligi uning tilga bo'lgan e'tibori bilan ham o'lchanadi. Kavsar Turdiyeva ijodida bolalar tafakkurini boyitish uchun xizmat qilgan bir qator til haqidagi she'rlari borki, ular muallifning ona tili grammatikasini chuqur bilishi bilan barobar zarur bilimni o'quvchiga obrazli yetkaza olishga qodir mohir pedagog sifatida ko'rsata oladi. O'zbek she'riyatida ilmiy she'rlar tajribasi mavjud. Ammo bolalar adabiyotiga ilmiy she'riyatni tatbiq qilgan shoirlar orasida Kavsar Turdiyeva asarlari ilmiy tafakkurni badiiy tafakkur andozalari bilan ifodalashi nuqtayi nazaridan alohida hodisadir. 5-6-sinf "Ona tili" darsligida o'tiladigan mavzular asosida "Kelishiklarda turlanish", "Antonim", "O'z va ko'chma ma'noda ishlatiladigan so'zlarni ajrating", "Sinonim", "Omonim", "Sifatdosh", "Sifat", "Fe'l", "Ot", "Olmosh", Ravish", "Son", "Harakat nomi" kabi she'rlar o'zining yengil hazil-mutoyibaga moyilligi, ilmiy asoslangani, muhimi, obrazli topilmalar, quvnoq sifatlashlar, jumboqda yechimning aks etishi kabi bir qator fazilatlari bilan o'quvchini e'tiborini tortadi. She'rlarni o'qish jarayonida har bir nazariy ma'lumot jonli obrazga aylanadi, o'z-o'zini ta'riflaydi, bir qadar quvnoq, samimiy misralar o'quvchi xotirasiga muhrlanadi:

"Fe'l" bo'lmasa bo'lmaydi,

Bu dunyoda baraka.

Axir fe'lning asosiy

Belgisidir harakat". (**"Fe'l"**).

Bu o'rinda muallif "harakatda baraka" degan maqolga ishora qilayotganini sezish qiyin emas. O'quvchi she'rnı o'qish davomida fe'l so'z turkumining xususiyatlarini qayta yodga oladi.

Hikoya fe'li doim

So'zlagandek hikoya.

Bo'libdi, yuribdi deb,

Gapi bilmas nihoya.

Davom fe'li ishlarda

Davomiylik ko‘zlaydi,
“Qilar edim”, “borardim”,
Deb yalinib bo‘zlaydi.

Fe’l zamonlarining o‘z-o‘zini “fosh” etishi, ya’ni birining sergapligi, boshqasining “yalinib bo‘zlab” turishi o‘quvchida mavzuga boshqa bir rakurs bilan ham qarash mumkinligini o‘rgatadi. Fanni o‘zlashtirishda obrazli xayolot olamini ishga solish fanni ko‘zlanganidan osonroq o‘zlashtirish mumkinligiga ishontiradi.

Shoiraning “Olmosh” deb nomlangan she’ri ham yumorga boy, obrazli ta’riflar olmosh turlarining xususiyatlarini yarq etib ochib yuborgani bilan esda qolarli. Ayniqsa turkumlarning yosh darajasi bilan o‘rinlashuvi muallifning topilmasidir:

Sondan ulug‘, otdan yosh,
Uning nomidir “Olmosh”.
Men, sen, u, biz, siz, ular –
Kishilik olmosh bo‘lar.

She’r davomida ko‘zoynakdek doim “o‘z so‘zini taqib olgan” o‘zlik olmoshi, “fitnachi” gumon olmoshi, bo‘lishsizlik olmoshining “qosh chimirib” turishi-yu, “qo‘lini bigizdek” qilib turuvchi ko‘rsatish olmoshigacha jonli qiyofa kasb etadi.

Bir olmosh bor o‘ziga
O‘zi juda yoqadi.
Ko‘zoynakdek har doim,
“O‘z” so‘zini taqadi...
Kimdir, nimalarnidir,
Allakim juda yomon,
Noaniqlik kiritar,
Fitnachi Olmosh Gumon (*“Olmosh”*)

So‘z turkumlarining alomat tabiatlari shoiraning “Ravish”, “Son”, “Harakat nomi” kabi she’rlarida ham ifodalangan:

Sizga aytsam sifatga
O‘xshab ketar ravish ham.
Sifat bilan adashib

Keltiradi tashvish ham. (*“Ravish”*)

Ravish keltirgan “tashvish” o‘quvchining ham sifat va ravish orasidagi o‘xshash belgilardan tashvishga tushishi mumkinligiga ishora qilar ekan, ayni paytda, mana shu tashvishni chekayotgan bolani tasavvur qilish uchun imkoniyat yaratadi. Muallif mavzuning yechimini berish bilan bir qatorda o‘quvchini yana boshqa jumboqqa ro‘para qiladi:

Bildiradi sifatdek,

U ham turli belgilar.

Faqatgina bu belgi

Harakatni belgilar.

She’rni o‘qish asnosida o‘quvchi “belgilar” so‘zining omonimligiga e’tibor qaratishi, ayni vaqtda so‘zning o‘zak va qo‘shimchalariga oid avvalgi mavzularda olgan bilimlarini ham yodga tushirishga majbur qiladi. Shu tariqa fe’lga har taraflama bog‘liq ravishning bir o‘zi “to‘mtiq” bo‘lib qolishi, fe’l bilangina unga “o‘rtoq”ligi ayon bo‘ladi. Ammo u “chaqmachaqaq o‘rtoq”qa o‘xshatiladi. Bu o‘rinda muallif topilmasi mubolag‘adan holi ekanligi keyingi misralarda ayon bo‘ladi:

Chaqmachaqaq o‘rtoqdek

Ishi juda g‘alati.

Aytib turar u fe’lning

O‘rin, payti, holatin. (*“Ravish”*)

Ma’lum bo‘ladiki, uning “chaqmachaqaq”ligi fe’lning turli holatini ifodalab turganida ekan. Shoir grammatik she’rlariga o‘ziga xos obrazli yondashuvi bilan mavzuning chuqur nazariy mohiyatini ochib beradi va bu topilmalar bolada mavzuga nisbatan qiziqishini orttiradi.

Kavsar Turdiyeva alifbo harflaridan foydalanib o‘nlab she’rlar yaratgan. Bu she’rlar sirasiga “Bo‘ling harfga hurmatda”, “Sharadalar”, “A” harfi qilsa o‘yin”, “Harflar ustaxonasi”, “M”, “A” kelsa yonma-yon”, “Sinf to‘ldi asirga”, “Endi a’lo olaman”, “Qofiyali topishmoqlar”, “Harflar she’r yozishgani haqida”, “Manman “B”, “Biz shunaqa bolamiz”, “Sehrli harflar oroli”, “D” o‘xshaydi Ilhomga”, “Alifbeda nasihat”, “Topishmoqli alifbe” kabi she’rlarini kiritish mumkin.

Alifbo asosidagi she'rlarning salmog'iy oq muallifning har bir harfga munosabati, e'tibori, ulardan ko'zlangan maqsad, aloqibat, bu harflarni tilga kiritish, ularni so'zlatish asnosida millat bolasining kelajagiga bo'lgan yoniq munosabatini payqash qiyin emas.

Alifbeda nechta harf,

O'yla, aqling qilib sarf.

Go'yo ko'zi, burni bor,

Har bir harfning o'rni bor.

Har bir harf buyuk erur,

Har biri juda zarur. (***“Bo'ling harfga hurmatda”***)

Harflarni odam shaklida tasvirlash bolaning harf shakllariga nisbatan qiziqishini uyg'otishi shubhasiz. Bola har qanday narsani o'zi bilgan, ko'rgan narsalarga taqqoslashni yaxshi ko'radi. Shundan zavq oladi, o'z navbatida shu zavqni o'zgalarga ham ulashishga intiladi. Shu ma'noda harflarning “ko'zi”, “burni” bo'lishi ham bola tasavvur olamini boyitishga xizmat qiladi. Bolalarga yozilgan asarlarda didaktik vazifa ustuvorlik qiladi. Maqsad ham ochiq aytiladi, masala va dalillar ham aniq ifoda etiladi.

Bitta harf o'zgarsa ko'r,

“Kar” to'satdan bo'lar “ko'r”...

“B” harfsiz gavjum “bozor”,

Keltirar dilga “ozor” (***“Bo'ling harfga hurmatda”***).

Bir harf bilan ma'nosi o'zgaradigan so'zlarga ishora o'laroq yozilgan she'rlar keyingi yillar bolalar she'riyatiga xos bo'lib bormoqda. Bu holni Dilshod Rajab ijodida ham uchratish mumkin. Harflarga e'tibor berilishi natijasida bolaning so'z boyligini oshirishga, so'zga munosabatni o'zgartirishga, so'z ustida ishlashga e'tiborining orttirilayotgani, bu kabi asarlarning maktab darsliklariga ham kiritilayotgani o'z samarasini bermoqda. Kavsar Turdiyeva ijodida ham topishmoq tipidagi “Sharadalar” borki, bu bir tomondan, so'z bilan ma'nosi almashib ketuvchi paronim so'zlarga bag'ishlangan she'rlar hisoblansa, ikkinchi tomondan, mumtoz she'riyatimizdagi muammo janrini yodga tushiradi.

U uylarga solinar,
Har yoz yuvib olinar.
So‘nggi harf o‘zargan chog‘,
Kerakdir, qozon, o‘choq.
Yog‘ masalliq solinar,
Pishgach suzib olinar. (***Palos (Palov)***)

Uni uyquda ko‘rib,
So‘ngra eslaysan turib,
Harf o‘zgargach u behos
Qanot-la qilar parvoz (***Qush (Tush)***).

Inson a‘zosi bu so‘z,
Unga yaqin qosh va ko‘z.
Harf o‘zgarsa shoshadi,
Chashma suvi toshadi (***Buloq (Quloq)***)

Kavsar Turdiyeva sharadalarini muayyan so‘zga joziba bag‘ishlashi, uni turli sifatlar bilan o‘quvchiga tanishtirishi va qofiyadosh so‘zlarning turli ma’nolarini jonlantirish orqali bola tasavvur olamiga turtki berayotgani bilan ahamiyatlidir.

Shoiraning harf shakllaridan foydalanib quyma obrazlar yaratgani “D” o‘xshaydi Ilhomga” she’rida bo‘rtib ko‘ringan. She’r qahramoni dabdurustdan ko‘zga tashlanmaydi, ammo sarlavha bola tabiatiga xos solishtirish va undan zavqlanish kabi tuyg‘uni o‘quvchiga yuqtiradi. Sarlavhadagi jumboq ham she’rni o‘qish jarayonida o‘z sirini ocha boradi:

Avval bekor yurgandim,
Hozir harflar o‘rgandim.
Harflar narsaga o‘xshar,
“O” dumaloq go‘yo shar,
“N” o‘xshaydi narvonga,

“L” ilingan javonga.
“S” o‘xshaydi oqqushga,
“V” qanot yozgan qushga.
“A” o‘xshab ketar tomga,
“D” o‘xshaydi Ilhomga.
Yurar qaddin qilib dol,
Go‘yo yuz yasharli chol.

Garchi harflarni o‘rganish bolani bekorchilikdan xalos qilgan bo‘lsa ham, bu hali she’r uchun muhim g‘oya ham, yechim ham emasligi anglashilib turadi. Muallif o‘quvchini boshdan oxirigacha she’rga bola nigohi bilan qarashga majbur qilar ean, boladagi sinchkovlikni kitobxonga ham yuqtiradi. Oxir-oqibat bolaning obrazli topilmasi kitobxonga huzur bag‘ishlaydi. Bolalar adabiyotida kitobxon oladigan estetik lazzat ham asli kutilmagan obrazli topilmadir.

Kavsar Turdiyeva bolalar adabiyotining katta vakili. Ilmiy tadqiqotlar olib borishga loyiq salmoqli ijodiy merosga ega ijodkor. Bir-ikki maqolalar yoki dissertatsiyalarda qisman o‘rganilganligi uning ijodiyoti haqida to‘la tasavvur bermaydi. Shu ma’noda ijodkor poetik olami, asarlari badiiyati, umuman ijodi bo‘yicha monografik tadqiqotlar olib zarur. Kavsar Turdiyeva asarlarini bosqichlarga bo‘lib o‘rganish davr bolalar adabiyoti xususidagi qarashlarni boyitadi, va bu adabiyotni xolis baholash imkoniga ega qiladi.

Adabiyotlar:

1. O‘razbayeva M. XX asr ozarbayjon adabiyotida Ganjaviy obrazi tasviri. Nizomiy Ganjaviy va xamsachilik an‘anasi nomli ilmiy konferensiya materiallari to‘plami. – Toshkent. 2024 -yil.
2. Kahramanov K. Naim Karimov Is a literary scholar, Scholar and critic. Rivista Italiana di Filosofia Analitica Junior. 2023, Vol 14. ISSN: 2037-4445.
3. Makhbuba Urazbayeva, Burkhanova Feruza, Pardayeva Nigora, Atabayeva Go`zal, Qodirova Mashhura. Issues of Distribution of Bear Image in Uzbek Novels. Journal of Advanced Zoology. 2023. 2184-2192 p.

4. Omanova, M. (2024). IMPORTANCE OF VOICE IN EXPRESSIVE READING. *Galaxy International Interdisciplinary Research Journal*, 12(1), 125-128.
5. Omanova, M. (2024). NIZOMIY GANJAVIY MEROSINING ALISHER NAVOIY IJODIGA TA'SIRI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 4(20), 24-27.
6. Kalandarova D. "Issues of Uzbek Folklore and its Research in Germany". *Journal of Positive School Psychology* 6.9 (2022): 4395-4398.
7. Pardaeva Nigora BILINGUALPOET – ANBAR OTIN. *Актуальное в филологии*. № 3 2021/6/11
8. Omanova M.A. Updating views on literary heroes and glory in the novels of the period of independence // *Novateur publications JournalNX-A Multidisciplinary Peer Reviewed Journal*. Volume 6, ISSUE 10, Oct. 2020 - P 415-419. (Impact Factor – 7.223).
9. Omanova M.A., Якубов И.А. The place of traditional motives and symbols in the plot and composition of national novels // *Journal of critical reviews. Malaysiya*. 2020. - P. 2903-2910.

ABDULLA ORIPOV LIRIKASIDA MILLIYLIK VA O'ZIGA XOSLIK

Yashar QOSIM,
 filologiya fanlari doktori,
 Ozarboyjon Milliy Ilmlar
 Akademiyasi, Nizomiy Ganjaviy
 nomidagi Adabiyot institutining
 bosh ilmiy xodimi

Резюме: Национальность и индивидуальность в лирике Абдуллы Орипова В государстве рассматриваются серьезные качественные изменения, произошедшие в узбекской литературе в конце 50-х - начале 60-х годов прошлого века. В частности, обновление узбекской поэзии привлекло в себя не только местных ученых и писателей, но и литературной общественности всесоюзного уровня. Абдулла Орипов был очень хорошо осведомлен о кровных

и родственных республиках Казахстана, Киргизии, Туркменистана, Таджикистана и Азербайджана, а также всех культурных центрах, близких к прежнему Советскому Союзу, и литературных кругах. Наряду и Чолпаном, Ойбеком, Хамидом Олимджаном, Гафуром Гуломом, Миртемиром, Эркином Вахидовым, Рауфом Парфи и другими, поэзия Абдуллы Орипова необыкновенно естественна и величественна, а в его крови заложен национализм и независимость, получившая признание литературной публичности. Литературеды и ряд других известных деятелей искусства выразили глубокую верность в светлом будущем таланте Абдуллы Орипова. В состоянии эти мысли и мнения сопоставляются и обобщаются с творческими поисками поэта.

Ключевые слова: Абдулла Орипов, новая узбекская поэзия, Чолпан, Ойбек, Хамид Олимжон, Гафур Гулам, Миртемир, Эркин Вахидов, Рауф Парфи и другие

Summary

Nationality and individuality in the lyrics of Abdulla Oripov The article examines the serious qualitative changes that occurred in Uzbek literature in the late 50s and early 60s of the last century. In particular, updates to Uzbek poetry attracted the attention of not only local scientists and writers, but also the literary community at the all-Union level. Abdulla Oripov was well known not only in the blood and related republics of Kazakhstan, Kyrgyzstan, Turkmenistan, Tajikistan and Azerbaijan, but also in all distant and close cultural centers of the former union, in literary circles. Along with Cholpan, Oybek, Hamid Olimjon, Gafur Gulom, Mirtemir, Erkin Vakhidov, Rauf Parfi and others, the poetry of Abdulla Oripov is unusually natural and majestic, and nationalism and originality are in his blood, which has already been recognized by the literary community. Literary critics and a number of other famous artists expressed deep confidence in the bright future of Abdulla Oripov's talent. The article compares and summarizes these thoughts and opinions with the creative searches of the poet.

Key words: Abdulla Oripov, new Uzbek poetry, Cholpan, Oybek, Hamid Olimjon, Gafur Gulam, Mirtemir, Erkin Vakhidov, Rauf Parfi and others.

Abdulla Oripov XX asr o‘zbek adabiyotidagi eng milliy adabiy siymolardan biridir. Milliylik badiiy ijodning zaruriy ma’naviy-estetik sifatlaridan sanaladi. Ma’lum haqiqatki, milliy ruhdan oziqlanmagan, milliylik javhari jonida bo‘lmagan ijodkorning jiddiy va chinakam iste’dod deb tan olinishi va qabul qilinishi amrimahol. Abdulla Oripovning ma’naviy go‘zallik timsoliga aylangan dilbar lirikasini o‘qiganda ham, ajib va jozib ko‘ngil taronalarini tinglaganda ham huddi shunday o‘ylarga, xayollarga borasan: “Makoning bo‘libdi tog‘lar orasi Sensan go‘zallikning asli, sarasi. Ma’yus yuraginda ishqning yarasi, Sen ham oshiqmisan yoki ohujon. Daralar qo‘ynida neni istarsan, Nechun doim g‘amgin, doim mustarsan. Latif shijoating qayga qistarsan. Sen ham oshiqmisan yoki ohujon.”

Bu dilkash she’riyatdagi nihoyat darajada teran samimiyat, xalq qo‘shiqlaridagi kabi hadsiz soddalik xuddi nondayin, suvdayin, ilohiy oddiylik, odamni xayron qoldiradigan qadrdonlik va tug‘ishganlik, shu bilan birga yoki shularning umumiy aks sadosi bo‘lib, qalbingizga singigan cheksiz muhabbat Abdulla Oripov haqida ilk qarashdagina paydo bo‘lgan aldamchi tasavvurning, ya’ni so‘z aytish “qiyin” emasligi, fikr yuritish, hatto hukm bera olish “oson”ligining eng muhim sabablaridandir. Aslida-chi? Aslida esa ushbu bir-biridan jozibador qalb durdonalarini barcha tovlanishlari bilan his qilish, tushunish, tahlilu tavsiflash, nonni, suvni, tuproqni ta’riflashday mushkul...

Necha kunki yo‘q oromim,

Kelolmayman xushimga.

Onajonim kechalari

Kirib chiqar tushimga...

Darhaqiqat, bu sof va samimiy so‘z dunyosiga, sohir va sarkash tuyg‘ular olamiga chuqurroq kirib borgan sayin shoir haqidagi o‘sha dastlabki alamdamchi taasurotning, sarobsimon ishonchning tumanday tarqaganini payqamay qolasiz. Va sizning oldingizda zohiran juda “oson”, mohiyatan esa o‘ta mushkul muammo –

Millatga, Vatanga bepoyon muhabbatdan tug‘ilgan va millionlar qalbini zabt etgan, butun bir xalqning buyuk sevgisiga sazovor bo‘lgan, oldin o‘ylaganingiz singari unchalik oson va sodda bo‘lmagan serma‘no va murakkab san‘at hususida fikr yuritish mashaqqati, mas‘uliyati turganligini anglay boshlaysiz... *“Yurtim senga she’r bitdim bu kun Qiyosingni topmadim aslo. Shoiralar bor o‘z yurtin butun Olam aro atagan tanho. Ular she’ri uchdi ko‘p yiroq, Qanotida kumush diyori. Bir o‘lka bor dunyoda biroq Bitilmagan dstondir bori. Faqat ojiz qalamim manim O‘zbekiston – Vatanim manim.”*

Biroq qalbingizda xayolot va hissiyotga boy, mo‘jizakor va maftunkor she’riyat bilan yaqinlikdan, oshnolik va oshuftalikdan tug‘ilgan sig‘inishsimon sirli bir tuyg‘u tinchlantirmaydi sizni, nimadir yozishga, nenidir kuylashga undaydi va o‘shanda ham siz baribir Abdulla Oripovni bor bo‘y-basti bilan qamrab ololmaysiz. Balki o‘zingiz kashf etgan, sezgan, ko‘nglingizdan kechirgan shoirdan so‘zlaysiz, yozasiz. Zero, boshqacha iloji ham yo‘q. Umuman, buyuk san‘atni talqin qilishning yagona yo‘li va usuli hozircha topilgan emas. Bordiyu bunday “universal” yo‘riq kashf etilgan taqdirda ham o‘shanday “hammabop” yondashuv tarzi san‘atni tushunish va tushuntirish jarayoniga faqat va faqat zararli ta’sir qilgan bo‘lardi. Abdulla Oripov XX asr o‘zbek adabiyotidagi eng milliy adabiy siymolardan biridir. Milliylik badiiy ijodning zaruriy ma’naviy-estetik sifatlaridan sanaladi. Ma’lum haqiqatki, milliy ruhdan oziqlanmagan, milliylik javhari jonida bo‘lmagan ijodkorning jiddiy va chinakam iste’dod deb tan olinishi va qabul qilinishi amrimahol. Ushbu mulohazadan esa, tabiiy ravishda, har qanday haqiqiy iste’dod har doim va hamisha milliydir, degan qat’iy hukm kelib chiqadi. Biroq shu hatto barcha buyuk ijodkorlar ham teng darajada milliydir degani emas, albatta. Zero, milliylik g‘oyat serqatlam va serqirra bir falsafiy-estetik tushuncha bo‘lib, o‘z tarkibida qator qarindosh milliy-badiiy komponentlarni birlashtiradi. Ya’ni millat hayotini va turmush tarzini, ongu dunyoqarashini, orzu va armonlarini, quvonchu shodliklarini, dard va alamlarini tasvirlashdan tortib, ona tilining son-sanoqsiz tovlanishlarini nozik qilib, ko‘z-ko‘z etishgacha, milliy psixologiya va xarakterni, millat o‘tmishi va tarixini, muhabbat va nafratini, milliy g‘alaba va mag‘lubiyatlarni, millat bu kuni va ertasini, Vatan

taqdirini, xullas milliy o'ziga xosliklarni haqqoniy va yuksak badiiy mahorat bilan ifodalashgacha hammasi milliylik degan keng tushuncha ostida umumlashadi. Chinakam "milliy ijodkor" nomini olish uchun esa yuqoridagi milliy estetik tushunchalardan atigi bittasini badiiylashtirishning o'ziyoq yetarlidir. Shunday bo'lgach, tabiiyki, barcha qalamkashlar ijodida milliylik bir xil saviyada yoki teng darajada aks etmaydi. Muayyan bir so'z san'atkoriga nisbatan "judayam milliy shoir" yoki "g'oyat teran milliy yozuvchi" deya maxsus ta'kidlab aytilishi esa uning asarlarida milliylik keng qamrovda, teranroq va ko'lamdor aks etganini bildiradi. Aytaylik, Pushkin rus she'riyatida "eng milliy shoir" sifatida baholanishi bu – boshqa rus shoirlari nomilliy degani emas, albatta. Yoki Abdulla Qodiriyning XX asr o'zbek adabiyotida "Eng milliy yozuvchi" deb tan olinishi boshqa o'zbek yozuvchilari milliy emas, degan ma'noni anglatmaydi. Balki boshqa qalamkashlarga nisbatan Pushkin va Qodiriy asarlarida milliylik komponentlari yanada chuqurroq va batafsilroq in'ikosiga ega ekanligini ko'rsatadi.

Xo'sh, ayni shu me'zon bilan XX asr o'zbek she'riyatiga yondoshsak, qanday manzara bilan yuzlashamiz? Ayniqsa, ustoz shoirlarimizdan qay birlari ijodida milliylik yorqinroq va bo'rtibroq ro'yobga chiqqan? Ba'zi bir munaqqid do'stlaringa oldindan uzrimni aytib, "Hakamona daxlsiz huquq bilan" emas, mutlaqo oddiy va kamsuqum bir qalamkash sifatida ustod san'atkorlarimizdan ayrimlarni alohida tilga olgim keladi: Cho'lpon, Oybek, Hamid Olimjon, G'afur G'ulom, Mirtemir, Erkin Vohidov, Rauf Parfi va boshqalar. Darhaqiqat, Izzat Sulton (2), Ozod Sharafiddinov (3), Matyoqub Qo'shjonov (4), Umarali Normatov (5), Botirxon Akramov (6), Norboy Xudoyberganov (7), Naim Karimov (8), Ibrohim G'afurov (9), Baxtiyor Nazarov (10), No'mon Rahimjonov (11) va boshqa atoqli adabiyotshunos olimlar Abdulla Oripov lirikasining ana shu milliy-estetik o'ziga xosligini alohida ta'kidlab o'tganlar.

Ustoz Abdulla Oripov ana shunday kamyob milliy shoirlarimizdan biridir. Darhaqiqat, ardoqli shoirimiz tugallanayotgan mazkur yuz yillikdagi she'riyatimizda nafaqat eng xalqchil, ayni chog'da, eng milliy so'z san'atkoralaridan biri kabi allaqachonlar e'tirof etilgan. Milliylik Abdulla Oripov lirikasining birlamchi xusu-

siyatidir. Undagi tengsiz go‘zallik va ko‘ngilga yaqinlik, o‘ziga xos fusunkorlik ko‘pincha shu bilan izohlanadi. Bu hislat Abdulla Oripovning obrazlar olamiga, tashbeh va istioralarining qon-qoniga shunchalar singiganki, ixtiyorsiz yod bo‘lib ketgan baytlarni o‘qib turib, huddi o‘z qalbingizning mahram tarjimoniga aylangan sirdosh srtlarni ayta turib, ushbu she‘riyatning atigi bir necha o‘n yildan buyon mavjud bo‘lganiga ishongingiz kelmaydi. Go‘yoki, necha-necha asrlardan beri yashaydi bu jozibador lirika. Go‘yoki, tilimiz bu she‘rlarni aytayotib chiqqan, ko‘zimiz, didimiz uning ming bir sirru asrorga limmolim to‘la jodugar ohanglari ta‘siridan jilolangan. Go‘yoki, aqlimiz kirgandan, esimizni tanigandan uni taniganmiz, uni bilganmiz. Xalqimizning san‘atga muhabbatiday qadimiylik bor bu she‘riyatda!.. Xuddi mana shu sirli qadimiylik, so‘z bilan tushuntirib bo‘lmaydigan qadrdonlik va tug‘ishganlik, ma‘naviy-ruhiy birlik va yakdillik Abdulla Oripov lirikasida milliylik bilan uzviy bog‘liq, qo‘sh va esh bo‘lgan yorqin badiiy-estetik fazilatlar shaklida namoyon etadi o‘zini...

Bahor... O‘zbekiston bahori. Abdulla Oripovning “Bahor”i! Bu men uchun judayam sirli va favqulodda jozibador she‘rni, ehtimol, ming bor o‘qigandirman. Biroq sirlariga tushunmay, go‘zalliklariga xayolim yetmay, undagi tuyg‘u va kechinmalarning g‘aroyib-ajoyib tovlanishlarini ko‘ngildagiday seza olmay hadsiz o‘ksiganman. Men bu she‘rning ostonasiga bosh qo‘yib necha tonglar orttirganman. Lekin qandaydir ilohiy bir sir va donish pardasi ko‘ngil ko‘zini mudom to‘sib turgan. Xuddi qadrdon Quyoshga tik qarab bo‘lmaganiday – bu she‘rga ham aql ko‘zi bilan tikilish ilojsiz... Keling, aziz she‘rxon yana bir gal – endi ming birinchi bor, bu she‘rning cheksizliklariga singib ketaylik, uning munis va bokira ohanglarida oqaylik. Zora, bu gal ko‘ngil ushbu sehrkor va husnkor she‘r mulkidan nenidir sezsa, ilg‘asa, izlab topsa... *“Yana bahor keldi. Yana olamda ajib bir go‘zallik, ajib bir bayot. Men seni qutlayman shu ulug‘ damda. Aziz yelkadoshim, muzaffar hayot! Tashbeh axtarmangiz ushbu g‘azaldan. Naqd joyda nasiya ne kerak asli. Ayon bir xislatining bordir azaldan. Seni atamishlar uyg‘onish fasli!”* Kamalakday serjilo dilrabo va ohangrabo ohanglar oqimini bir zumga to‘xtatamiz. Va o‘shandagina shuning ilojsizligini savqi tabiiy orqali tuyamiz va ayni shu tuyg‘u bizga bir nimalarni

aytayotganday bo‘ladi; she’rdagi misralarning bahoriy to‘lqinlarday tizginsizligini, tig‘izligini va ularni bir-biridan ayirib-ajratib bo‘lmasligini butun vujudingiz bilan sezib ajablanasiz. Yoniq qalb haroratidan va hayojonidan tug‘ilgan bu ajib so‘z tizimlari qandaydir sirli alfozda bir-biriga tutashib ketgan, ko‘ngilni entiktiruvchi cho‘qqilar silsilasini eslatadi. Va ilk qarashda qadimiy va ko‘hna lirika tabiatiga va an‘anasiga unchalik mos tushmaydigan bu uzun va ulkan she’r qanday qilib bir zarb bilan, bir nafasda, g‘oyat yaxlit va butun shaklu shamoyilida qog‘ozga tushganiga hayratlangandan xayratlanaverasiz. Yana sizni lirik dostonga yarashgulik poetik makonda donishmand Xayyom ruboiylariga xos pishqlik, puxtalik va yombilikning ro‘yobga chiqishi, Navoiy va Fuzuliy mumtoz g‘azaliyotidagi lirik kayfiyatning bir butunligi va mukammal izchilligiga monandlik hayron qoldiradi.

Shoirona nigohning serqirraligini va behad qamrovdorligini aytmysizmi... She’rda hayot, borliq, abadiyat haqidagi falsafiy o‘ylardan bahor kelishi, ona tabiat uyg‘onishi, hatto bu uyg‘onishning ko‘z ilg‘amas, faqat shoirona nazarga ko‘rinish beradigan dastlabki nishonalari va belgilari tasviriga o‘tilishi maftunkor mahorat namunasidir... Xuddi sovuqdan, ayozdan muzlagan kaftini ishqalayotganday tuyulgan yerlarning uyg‘onishi, bobo quyoshning yuksalishi, qishning oppoq yukini tashlab tog‘larning kiftini ko‘tarishi, yellar uyg‘otgan, bahor nasimiga quvonib bosh silkitayotgan bezavol maysaning beg‘ubor holatidan tarnov bo‘g‘zidagi ko‘rkam lolagacha, yashil po‘panakdan qanot boylab xuddi uchishga shaylanayotgan chirik xazongacha... barcha- barchasi hassos shoir nigohida aks etadi. Bunda muhimi birgina badiiy tasvirning nihoyatda aniqligi va nafisligigina emas, shoir kuzatishlarining haqqoniyligi bilan birga, ayni chog‘da judayam milliyligidir. Yuqorida tilga olingan biri-biridan ta’sirchan, hissiyotchan misralarda abadiylashgan go‘zal va rang-barang hayotiy holatlarni, jonli va jozibali tabiiy manzaralarni, tabiat uyg‘onishining turfa nozik ko‘rinishlarini, nazarimda, faqat o‘zbek shoirininggina ko‘ra va kuzata olishi mumkinday tuyuladi menga. Va gap faqat

Tarnovlar bo‘g‘zida lola ham ko‘rkam

yoki

Hattoki tuyg‘usiz, chirik hazon ham

Yashil po‘panakdan bog‘labdi qanot

kabi satrlardagi g‘oyat nozik va behad bo‘rtib ifodalangan milliy nazarning ochiq-ravshan, o‘chmas izlaridagina emas, hatto ushbu bosiq badiiy falsafiy misra

Terak uchlarida izg‘ir mavjudot

ham yorqin va benazir milliy nigohning tajassumiday taassurot qoldiradi...

Poetik bo‘yoqlarning bunchalar quyuqligi va bosh estetik niyatga uyg‘unligi milliy kechinma va kayfiyatning bu darajada aniq va betakror badiiy timsollarda in‘ikosi, nazmiy ifoda imkoniyatlariga sig‘maydigan tasvir bermalolligi va erkinligi, umuman, she‘riy tajribada kamdan-kam uchraydigan adabiy namunalar toifasiga mansubdir, desak aslo adashmaymiz. Abdulla Oripov lirikasida esa badiiy tarix va tajribalarni boyitadigan bunaqangi misollar ko‘nglingiz tusagancha topiladi.

Men Abdulla Oripov qalamiga mansub aksariyat she‘rlarning, ayniqsa, “Bahor”ning hatto qadim va boy dunyo tillariga ham tarjimasini tasavvur etishga qiynalaman. Sof milliy yondashuv hosilasi bo‘lgan, milliy nigohni o‘zida mujassamlashtirgan, milliy ruh va kayfiyat taratuvchi so‘z va obrazlarni, qon-qonimizga singgan sof o‘zbekona istiora va iboralarni, tashbeh va o‘xshatishlarni qanaqasiga – qanday qilib, qaytadan boshqa biron tilda yaratish – yangratish mumkinligiga aqlim yetmaydi:

Bu sokin elda ham ivirsir bahor

yoki

Bahor tetapoya go‘dakday shirin...

Ushbu misralarni o‘girishning iloji bormikan? Birgina “ivirsir” fe‘lining ma’naviy-estetik ko‘lamini, bu so‘z qo‘zg‘agan assotsiativ holatlarni qamrab olishni aytmysizmi!.. Yoki “Bahor tetapoya go‘dakday shirin” istiorasining ma’no qatlariga e’tibor bering. Erta bahor va tetapoya go‘dak! Naqadar tabiiy va hayotiy, g‘oyat falsafiy o‘xshatish! Tabiatnig va insonnig bolalik, atak-chechak chog‘lari... O‘xshatish zamiridagi mukammal mantiqiy uyg‘unlik va ideal ohangdoshlik aqlni lol qoldiradi. Ayni paytda behad o‘zbekona qiyos bu!.. Ehtimol, bir amallab bu kabi dohiyono milliy badiiy kashflarni o‘zga tillarda tiklash mumkindir. Biroq ularning asliyatdagi ma’nolar ko‘lamini va jozibasini qayta tiklash amri mahol!..

Samimiy dil soʻzlarimizni adabiiy taassubkashlikda ayblashga shoshilmang, muhtaram oʻquvchi! Kamina jahon lirikasida bahorga bagʻishlangan oʻnlab betakror va betimsol namunalar borligiga chin dildan ishonaman. Ularning ancha-munchasini sevib ardoqlab oʻqiganman. Lekin oʻsha oʻzicha goʻzal va oʻziga xos sheʼrlarning bi-rontasidan faqat va faqat oʻzbek shoirininggina hassos nigohi ilgʻashi mumkin boʻlgan ushbu munis va bokira, behad aziz va qadrdon lahzalarni topolmaysiz...

Dilbar kelinchakning koʻksida gʻuluv

Zardoli shohiga tashlar koʻz qirin.

Barg aro shuʼlalar kaftlarmikan u...

Bahor tetapoya goʻdakday shirin...

Har bir misrada milliy did barq urgani va hatto har soʻzda milliy kayfiyat tovlangani, milliy sezim va qarash jilvalangani bois butunlikda sheʼr milliy “men”lik va maʼnaviyatning uzviy boʻlagiga aylangan. Va mutolaa jarayonida beixtiyor qalbingizda shirin va masʼud damlar bilan bogʻliq aziz xotiralar, qadrdon va ezgu xissiyotlar oqimi, milliy xotirotning hatto teran va olis xatlari jonlanishiga, uygʻonishiga turtki beradi: *“Bu kun sheʼri chiqqan shoirday dunyo. Jilmayib qoʻyadi barchaga masrur. Temurlang gumbazin qoʻynini goʻyo yoritgani kabi bir lahzalik nur.”*

Abdulla Oripov lirikasida milliylikning roʻyobga chiqish hususiyatlari va oʻziga xos koʻrinishlari toʻgʻrisida gap borar ekan, darvoqe, oʻzi ham zamonasining eng milliy sanʼatkorlaridan biri kabi mashhur boʻlgan A.Tvardovskiyning “Pushkin haqida soʻz”ini yana bir eslash joizdir: “V svoye vremya Turgenev, ostono, s ogovorkami nazıvaya Pushkina natsionalnom poetom, mejdu prochim, podcherkivaya otlicheye etogo poniyatiya ot ponyatiya – narodnyy poet. No... kakoy je velikiy poet, – govorit on, – chitayetsya temi, kogo my nazıvayem prostym narodom? Nemetskiy prostoy narod ne chitayet Gyote, fransuzskiy – Molera, daje angliyskiye ne chitayet Shekspira” (tarjimasi: “Oʻz vaqtida Turgenov bosiqlik bilan, sal tagdor qilib, Pushkinni milliy shoir deb atab, ayni paytda, mazkur tushunchaning xalq shoiri tushunchasidan farqini taʼkidlab oʻtgandi. Naqadar buyuk shoir, – degan edi u, – hatto sodda xalq tomonidan ham sevib oʻqiladi. Olmonlarning oddiy xalqi Gyoteni oʻqishmaydi, fransuzlarniki Molerni, hatto oddiy inglizlar Shekspirni oʻqimaydilar”).

Buyuk Pushkin haqida aytilgan ushbu behad samimiy adabiy o'y va fikrlarni bemaolol sevimli shoirimiz Abdulla Oripov lirikasiga ham oid etishimiz mumkin. Bu dilbar va fusunkor she'riyatning elimiz orasida hayratomuz darajada mashhurligi, kitobxonlar, minglab oddiy ish va mehnat odamlari, sodda xalq tarafidan o'qilishi, baholanishi va qadrlanishi fikrimizni to'la-to'kis tasdiqlaydi.

Xulosa

Abdulla Oripov lirikasida milliylik va o'ziga xoslik. Maqolada o'tgan asr 50-yillar oxiri va 60-yillar boshlarida o'zbek adabiyotida ro'y bergan jiddiy sifat o'zgarishlaridan bahs etiladi. Ayniqsa, o'zbek poeziyasidagi yangilanishlar nafaqat mahalliy olim va adiblarning, ayni paytda, Butun Ittifoq miqyosidagi adabiy jamoatchilikning diqqat-e'tiborini o'ziga qaratgandi. Nafaqat qondosh va qarindosh jumhuriyatlar Qozog'iston, Qirg'iziston, Turkmaniston, Tojikistonu Ozarboyjonlarda, balki sobiq ittifoqning barcha olis-yaqin madaniy markazlarida, adabiy doiralarda Abdulla Oripovni juda yaxshi bilishardi. Cho'lpon, Oybek, Hamid Olimjon, G'afur G'ulom, Mirtemir, Erkin Vohidov, Rauf Parfi va boshqalar bilan bir qatorda Abdulla Oripov she'riyatining favqulodda darajada tabiiyligini va ulug'vorligini, milliylik va o'ziga xoslik uning qon-joniga singiganligini adabiy jamoatchilik allaqachonlar tan olganlar. Ustoz adabiyotshunos olimlar va boshqa qator atoqli san'atkorlar Abdulla Oripov iste'dodiningq parloq kelajagiga chukur ishonch bildirishgandi. Maqolada mana shu fikr va mulohazalar shoirning ijodiy izlanishlari bilan qiyosiy ravishda tadqiq etiladi va umumiyashtiriladi.

Adabiyotlar ro'yxati:

1. Abdulla Oripov. Yillar armoni. G'. G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, Toshkent, 1984.
2. Izzat Sulton. Adabiyot nazariyasi. Toshkent, "Oqituvchi" nashriyoti, 1980.
3. Ozod Sharafiddinov. Go'zallik izlab. G'. G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, Toshkent, 1985.
4. Matyoqub Qo'shjonov. Kamalakdek serjilo. Karang: Abdulla Oripov. Yillar armoni. G'. G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, Toshkent, 1984, 3-23.
5. Umarali Normatov. Yetuklik. G'. G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, Toshkent, 1982.

6. Botirxon Akramov. Olamning butunligi. Gʻ. Gʻulom nomidagi Adabiyot va sanʼat nashriyoti, Toshkent, 1988.
7. Norboy Xudoyberganov. Soʻz kurashga chorlaydi. Gʻ. Gʻulom nomidagi Adabiyot va sanʼat nashriyoti, Toshkent, 1978.
8. Naim Karimov. Oʻzbek sovet poyeziyasi. Toshkent, “Oʻzbekiston” nashriyoti, 1984.
9. Ibrohim Gʻafurov. Sheʼriyat - izlanish demak. Gʻ. Gʻulom nomidagi Adabiyot va sanʼat nashriyoti, Toshkent, 1984.
10. Baxtiyor Nazarov. Bu sehrli dunyo. Gʻ. Gʻulom nomidagi Adabiyot va sanʼat nashriyoti, Toshkent, 1980.
11. Noʻmon Rahimjonov. Shoir va davr. Gʻ. Gʻulom nomidagi Adabiyot va sanʼat nashriyoti, Toshkent, 1983.

ABDULLA SHER IJODIDA BAGʻISHLOV SHEʼRLAR

Adhambek ALIMBEKOV,

TDSHU professori

Annotatsiya: Maqolada Oʻzbekiston xalq shoiri Abdulla Sherning bagʻishlov sheʼrlari va shoir shaxsiga bagʻishlangan bitiklari xususida soʻz yuritiladi. Shoirning “Navoiy sogʻinchi”, “Muqimiy”, “Choʻlpon”, Oybek, “Hamid Olimjon”, “Ziyorat” (Abdulla Qahhorga bagʻishlangan), “Ozor”, “Shoir”, “Shayxzoda”, “Ruh”, “Maʼruf Jalil”, “Matnazar Abdulhakim”, “Bayron”, “Sergey Yesenin”, “Ikki sheʼr”, “Sheʼriyat aravasi”, “Shoirlar”, “Yosh shoir doʻstlarimga”, “Shoir haqida ballada” kabi sheʼrlarida ijodkor obrazining yaratilishi haqida fikr bildiriladi. Sheʼrlarda shoir obrazining qanday yoritilgani tahlil qilinadi.

Kalit soʻzlar: sheʼriyat, traditsiya, bagʻishlov, Muqimiy, Oybek, Shayxzoda, general Otello, tushkun shoir, ijodkor obrazi, tovushning rangi, qop-qora gʻam, dakki, siyrat, zamonasoz, ruhiy gʻolat, sarkazm.

Oʻzbekiston xalq shoiri Abdulla Sher oʻzbek sheʼriyatida oʻz ovozig a ega boʻlgan shoirlardan. Uning ijodi mavzu jihatidan rang –barangligi bilan ham ajralib turadi. Abdulla aka ijodida sheʼriyat, shoir shaxsiga bagʻishlangan sheʼrlar anchagina, aytish mumkinki, alohida bir turkum. Bu shoirning ijodga, ijodkor

shaxsiga munosabatini ko'rsatishi va ayni paytda o'zini taftish qilish, o'z tiynatini siyratida ko'rsata oldimi-yo'qmi shuni tasvirlash, eng asosiysi, haq so'zni aytish jarayonidir. Shuning uchun ham Abdulla Sher bitiklarida shoirlar siymosi o'ziga xos aksini topgan. "Shoir pargoniga Yer kurrasini sig'dirolgan muhandisdir"- deb bilgan Abdulla Sherning mumtoz adabiyotimiz vakillari, ustoz deb bilganlari va zamondosh shoirlar haqidagi yozmalarida shoir shaxsi, ijod mashaqqatini qanday tasavvur etishi yaxshi ifodalangan. Ayniqsa, Alisher Navoiy, Muqimiy, Furqat, Oybek, Abdulla Qahhor, Maqsud Shayxzoda, Usmon Nosir, Asqad Muxtor va boshqa ijodkorlar, san'atkorlarga bag'ishlangan she'rlarida buning namunalarini ko'ramiz. Bu yerda shoir shaxsiga munosabat, uning qanday tasvirlanishi muallifning ichki olamidan kelib chiqadiki, bu muallifning o'z shaxsiyati haqida ham yaxshi ma'lumot beruvchi manba bo'lib qoladi. "Muqimiy" she'rida "Yo ustoz! Naqadar sizga o'xshashman! So'zga jonni berdim tanni poralab" misralari shunchaki yozilmagan.

Usmon Nosirga bag'ishlangan she'rdagi nidoga quloq tuting:

*Yuragimdan o'zga do'stim yo'q,
Yovlarim ham chiqmish yodimdan.
Men asridan sachragan bir cho'g',
Mensiz yonar olisda gulxan.*

Usmon Nosirning olov shoirligi, inson sifatidagi jihati, qalban yolg'izligi yaxshi ko'rsatilgan.

"Navoiy sog'inchi", "Muqimiy", "Cho'lpon", Oybek, "Hamid Olimjon", "Ziyorat" (Abdulla Qahhorga bag'ishlangan), "Ozor", "Shoir", "Shayxzoda", "Ruh", "Ma'ruf Jalil", "Matnazar Abdulhakim", "Bayron", "Sergey Yesenin", "Ikki she'r", "She'riyat aravasi", "Shoirlar", "Yosh shoir do'stlarimga", "Shoir haqida ballada" kabi she'rlarida Abdulla aka ustozlari va yaqindan bilgan safdoshlari siymosini yaratishga harakat qiladi. "So'nggi darvish" turkumidagi she'rlardan biridagi ustoz Oybek tasviriga qarang:

*Ko'zlarida bir sehr yonar,
Kuylab turar hatto qoshlari,
Gar tikilsang, qalbda uyg'onar*

Navoiyning maslakdoshlari.

Bunda shoirning suvrati ham siyrati ham ko'rsatilgan. Oybekning "hatto qoshlari" kuylab turishini o'quvchida his qiladi, ustozning siymosini ko'z olidiga keltiradi. Yoki «Hamid Olimjon» she'rida vatan taqdirining berilishini ko'ring:

Garchand shodlik kuychisi degan

Nom olsa-da Hamid Olimjon,

Yuragida qon yig'lar ekan

Tuni bo'yi qul O'zbekiston.

Shuningdek Rauf Parfi, Tilak Jo'ra bag'ishlangan she'rlar haqida ham shunday fikrlarni aytish mumkin. A.Sherning bag'ishlov she'rlardagi umumiy jihat muallifning tasvirlanayotgan siymonadi boshqalar ilg'amagan qirralariga e'tibor tortishidir.

Abdulla Sher bag'ishlov she'rlariga ko'pincha bag'ishlanmish shaxsning nomini qo'ymaydi. Uning shaxsiyatida ko'rgan mohiyatni sarlavhaga chiqaradi, masalan, ustoz deb bilgan Maqsud Shayxzoda xotirasiga bag'ishlangan "Ruh" she'ri. Unda Abdulla akaning Maqsud Shayxzodaga bo'lgan o'zgacha bir mehrini tuyamiz.

She'rdagi Shayxzodaning boshidan kechirganlarini zuhur etuvchi shunday misralar bor:

Shomang-shoshmang! Tosh qo'ymangiz ustimga,

U og'irliq kilur bugun jismimga,

Tiriklikda xo'p toshlarni ko'tardim,

Toshlar qadar ko'zyoshlarni ko'tardim!

Mana bu, Shayxzodaga bag'ishlangan g'azaldan olingan baytda esa, Abdulla Sher ustoz badiiy mahoratini undan-da ta'sirli satrlarda beradi:

– *Bu ne rassom, tovushning rangini chizmish?*

– *Bu shoirdir, xayol ohangini chizmish.*

Buyuk o'zbek aktyori Abror Hidoyatov xotirasiga bag'ishlangan "General Otello" she'rida shoir Otelloning fojiaviy muhabbatiga, shaxsiga murojaat qilib, sizni falsafiy fikrlashga undaydi. Bu she'r tarixiy shaxslarga bag'ishlangan she'rlar ichida

shoirona tuyg'ularning eng yuksak pardalarda sarbaland kuylanganligi bilan ajralib turadi. Otello jinoyat qildi, nihoyatda ustalik bilan to'qilgan quruq tuhmat to'riga ilinib, pokdomon Dezdemonani ham, o'zini ham o'ldirdi. Bu ishonuvchan, oq ko'ngil muhabbat qurboni ustidan oddiy sudlov o'tkazib bo'lmaydi. Shu bois uni faqat yurak hibsga olishi va yurak sudga tortishi mumkin. Otello taqdiriga bunday favqulodda badiiy mantiqqa asoslangan munosabat nafaqat o'zbek adabiyotida, balki jahon adabiyotida ham kamdan-kam shoirga nasib etadigan shoirona topilma desak yanglishmagan bo'lamiz. Shuning uchun ham Abdulla Sher tomonidan bu fojiiy muhabbat misolida berilgan g'amning rangi, o'zligi o'zini o'ldirgan ishonchning mungli jarangi bir umr tasavvuringizda saqlanib qoladi:

General! Siz – oq qalb, qop-qora g'amsiz!

Siz – na qaysar rashku na o'lik quvonch

Va na muhabbatga so'nggi motam! Siz –

O'zligi o'zini o'ldirgan Ishonch!

Bu hukm – qoralash, nohaqlik emas,

Yoki kamsitishmas Sizni, kechiring;

Yurak hazratlari nomi bilan, bas,

General Otello, men bilan yuring!

Asqad Muxtor intellektual she'riyat yo'nalishidagi ulkan ijodkor edi. Qator romanlar, ko'plab she'rlar muallifining asarlari ma'noning quyuqligi bilan ajralib turadi. Uning adabiyotga, ijodkor yoshlarga ustozlik munosabati alohida diqqatga sazovor. Yoshlar ham bu bag'rikeng, ulkan va kamtarin, nomi katta harflar bilan yozilishga loyiq Insonni ayrica muhabbat bilan yaxshi ko'rishardi. Keyinchalik Asqad Muxtor bilan ustozu shogird bo'lib, o'n yil mashhur va obro'li «Guliston» jurnalida birga ishlagan Abdulla Sher ana shunday yoshlardan edi. Abdulla aka hali talabalik paytlaridayoq, paxta dalalarida sevimli shoirining «99 miniatyura» kitobini etagi ichida tumordek asrab yurgan kezlari – 1968 yilda shunday deb yozgan edi:

Kuyib emas, yonib borasiz

Har manzilda cho'g'lar qoladi.

Dunyo umrin yorib berasiz

So 'zingizdan tug'lar qoladi.

Abdulla aka “Tushkun shoir demagin meni” misrasi bilan boshlanuvchi she’rida “Men she’r dedim agar ko’ngilning, Suvratiga topsam chizgilar “-deya yozgandi. U shoir obrazini yaratar ekan shu mezon bilan yondashadi.

Shoir boshqa, u daryodir tashna cho’llarda,

Xalq qalbidan o’tar uning muqaddas yo’li.

U – oq qo’lqop bo’lolmaydi qora qo’llarda,

U – millatning Alloh tomon cho’zilgan qo’li.

“Bashorat”, “Shoir dema, shoirman deb ko’ksiga ursa” (“A’zam Obidga bag’ishlagan”) she’rlarida buyuk shoirlarning ulug’vorligini ta’kidlash bilan maqtanib “shoirman deb ko’ksiga uruvchilar”ni ham asl maqsadi manfaat ekanini ochib berilgan.

Abdulla Sher ijodkor sifatida shoir shaxsini ezgulikka xizmat qilishini, dunyoni yanada go’zalroq bo’lishini, yaxshilik yomonlik ustidan g’alaba qilishida ishtirokchi bo’lishini istaydi. Shu yo’lda yonib ijod qilishni baxt deb biladi. Dunyoni oqartirmioq orzusi. “Shoir” she’rida: “Oq qog’ozga egilgan bir bosh, Oqartirmoq istar dunyoni...”

Shoir qog’oz bilan emas, butun dunyo bilan yuzma – yuz yolg’iz qolib, ezgulik yo’lida kurashayotgagini his qildiradi bu misralar. So’zdan “lolalar undirishni” istagan shoir mana shu satrlarda haqiqiy shoirning siymosini berishga intilgan. Yoki “She’riyat”da “Qiynoqlardan topgan mening oromim” misrasi Abdulla akaning she’rga ehtiromidandir. “Haqiqiy shoir zamonning yelkasiga minib yashamaydi, balki o’z zamonasini kerakli toshdek yelkada ko’tarib, yangi zamonlar sari boradi” so’zlarida Abdulla aka shoirlikning yuki qanchalik og’irligini ham ko’rsata olgan. Adabiyotdan uzoq kimsalarda she’riyat nima uchun kerak degan savol bo’lishi mumkin. Shu o’rinda Asqad Muxtorning quyidagi so’zlarini eslash o’rinlidir.. “ Odam nima uchun she’r yozadi? Bunga javob topish mushkul. Unga xuddi shunday mushkul savol bilan javob berish mumkin: odam nima uchun sevadi. Inson qalbining aziz mulki bo’lgan bu ikki tuyg’u siriligi, sehrli jozibasi, olijanob, yorqin kuchlar bag’ishlashi bilan o’xshash. Ular nisbatan sekin va kam, to’g’rirog’i, qiyin o’zgaradilar, lekin har bir qalbda yangilanadilar...

Poeziyada yangilik traditsiyalarning taraqqiyotidagi ko‘rinishidir yoki aniqrog‘i- traditsiyalarni chuqur bilish mevasidir.

Shuning uchun she‘riyatda yangilik topish oson ko‘chmaydi va har qanday izlanish va eksperimentga shu nuqtai nazardan qarash to‘g‘ri bo‘ladi" ("She‘r-shoirning ijtimoiy vijdoni". "Adabiyot gazetasi"2023.25-sentabr). Ustoz adibning bu so‘zlari yangilikni, eksperimentni yaxshi ko‘radigan Abdulla Sher ijodiga munosabatda juda qo‘l keladi.

Abdulla Sherning "She‘rga ixlos qilmagan elning" bitigida bunga o‘ziga xos tarzda javob beradi: "She‘rga ixlos qilmagan elning, Osmon bilan so‘zlashmas yeri". Yuragi panjmurda, erk tuyg‘usidan uzoq, tili kalta. Bir so‘z bilan aytganda ko‘ngli obod bo‘lmasligi yaxshi tasvirlangan. "Shoirlar yig‘lasa", "Shoirlik manzarasi" she‘rlarida bu kayfiyat yanada yuqori pardalarda kuylanadi.

Bu turkum she‘rlarda shaxsiy manfaatini ko‘zlaydigan shoirlarga dashnom ham yetarli. "Oqim bo‘ylab xaslar bilan suzdingiz" deya "Dakki" she‘rida ba‘zi unvonparast shoirlarga shunday ta‘rif beradi: "She‘r ekdingiz yolg‘on degan jo‘yakka...Siyratlarda o‘zni otib suyakka". Ayniqsa, "Zamonasoz shoir Dangir Dunguriy, uning shogirdi Jangir Junguriy va aldangan zamon haqida ballada" she‘rida buning yanada keskinroq namunasini ko‘ramiz:

Ustoz dedi: «Zamonaga diqqat qil,

Uni targ‘il govmish sigir deya bil.

Shogirdiga mana shu ruhda maslahat beradigan dunguriylar, ko‘pirtirib yolg‘on gapirish, xushomadgo‘ylik, zamonni aldash, haqiqatni aytishdan qochish, o‘z manfaatini har narsadan ustun qo‘yish sabog‘ini olgan "shoірchalar" ustidan kuladi muallif. Unvon, uy, mansab, turli mukofotlar tilab olib keyin yana sharoitga moslashadiganga qarata:

Olib-olib, oxir charchat bir kuni,

So‘ng yuz burgin: «Tanimayman, – deb, - uni!»

Ammo shundaylar aslida millatga qanchalar ma‘naviy zarar yetkazishini bilarmikinlar. Afsuski yo‘q.

“Yuklamayman yolg‘onni she’rga” misrasini bitgan Abdulla aka shoir sifatida dashnomli gaplarni aytishga haqqi bor deb bilamiz. Abdulla Sherning ijodkor shaxsiyatiga bag‘ishlangan she’rlarini ikki guruhga ajratish mumkin:. Birinchisi haqiqiy shoirlar shaxsiga hurmat bilan yozilib, ularning ruhiyatini ochib bergan she’rlar.

Ikkinchisi: *Sarkazm, tanbeh ruhidagi she’r yozishdan manfaat kutadigan, madhiyaboz, “soxta” shoirlar haqidagi she’rlar*. Har ikki guruhdagi she’rlar shaxs ma’naviyatining ochib berilganligi bilan ahamiyatli.

Abdulla Sher ijodidagi bag‘ishlov she’rlar o‘tgan salafilar haqidami, zamondoshlari haqidami shoirona nigohla ularning minazi (xarakteri), o‘ziga xos jihatlari yaxshi ochib berilgani bilan ajralib turadi. Abdulla aka ijodkor shaxsiyatidagi o‘ziga xosliklarni badiiy tasvirlash bilan haqiqiy shoir qanday bo‘lishi kerak degan savolga javob beradi. Ularning tiynatini tushunishga xizmat qiladi bu esa o‘z paytida shoir ijodining mohiyatini anglashga yordam beradi. Manfaat yo‘lida maddohlik qilishmas, xalq qalbini his qilib ijod qilishga chorlaydi. Bag‘ishlov she’rlar o‘tganlarning ruhini shod qilib, yoshlar uchun mahorat maktabi, namuna bo‘ladi. Shuningdek ijodkor adabiy merosini o‘rganishda, uning mohiyatini to‘la anglashga yordam beradigan vositadir.

Adabiyotlar ro‘yxati:

1. Abdulla Sher. Tanlangan asarlar. “Sharq” nashriyot-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi Bosh tahririyati. Toshkent-2021.
2. Ozod Sharafiddinov. Haqiqatga sadoqat. G‘afur G‘ulom nomidagi Adabiyot va san‘at nashriyoti. Toshkent-1989.
3. Yan Parandovski. So‘z kimyosi. “Yangi asr avlodi”. Toshkent-2022.

HAM TA'LIM, HAM TARBIYA BERUVCHI SHE'RLAR...

Laylo SHARIPOVA,

BuxDU professori, filologiya fanlari doktori

Annotatsiya: O'zbek bolalar she'riyatining obrazlar olami boy, mavzular ko'lamini keng. Bolalarga atalgan she'rlar ham ta'lim, ham tarbiya berishi lozim. Zamonaviy bolalar she'riyatida o'simliklar obrazi orqali inson hayotiga xoslik aks ettirilishi bilan birga tabiat haqidagi ilmiy bilimlar berilishi ham mumkin. Maqolada shu haqida fikr boradi.

Kalit so'zlar: she'r, barmoq she'riy tizimi, vazn, janr, bolalar she'riyati, ritm stilizatsiyasi, folklor, tez aytish.

XX asrga kelib o'zbek shoirlari bolalar uchun alohida adabiyot yaratilishi kerakligini zarurat deb bildilar. Buning uchun bolalarning yosh xususiyatlari, til imkoniyatlari, tasavvur olami inobatga olinishi lozim edi. Kattalar uchun ijod qilayotgan G'afur Gulom, Hamid Olimjon singari yetuk shoirlar bolalarbop asarlar ham yaratgan bo'lsalar, Sulton Jo'ra, Shukur Sa'dulla, Ilyos Muslim singari bolalar shoirlari ijod qilib, bolalar adabiyotini yuzaga keltirishda munosib hissa qo'shdilar.

Bolalar she'riyati taraqqiy topib borar ekan, folklordan ertak, alla, topishmoq, tez aytish singari janrlarni o'zlashtirib, adabiy ertak, adabiy alla, adabiy topishmoq, adabiy tez aytish janrlarini yuzaga ketirdi. Dastlabki she'riy asarlar barmoq she'riy tizimi vaznlarida yaratilgan bo'lsa, hozirgacha ham shu vaznlar yetakchiligi davom etmoqda, bu o'rindir. Erkin she'riy tizimda yozilgan she'rlar barmoq bilan sanarli bo'lgani kabi aruz she'riy tizimi vaznlarida she'rlar yozish keng tus olmadi. Bolalarga aruzda dastlab Hamza Hakimzoda Niyoziy she'r bitgan bo'lsa, bu jarayon XX asrning 20-yillaridan 90-yillarigacha to'xtab qoldi. Anvar Obidjonning "Bulbul cho'pchaklari" she'riy turkumini istisno qilganda aruz she'riy tizimi vaznlarida bolalarbop she'rlar yozilmadi.

Masalaning yana bir jihati bor: folklorda, mumtoz she'riyatimizda hayvonlar, qushlar, o'simliklar va shu kabilar yordamida majoziy, ramziy obraz yaratilgan

bo'lsa, bolalar adabiyotida ham kichik yoshdagilar, o'smir hamda o'spirinlar uchun yozilgan asarlarda ushbi obrazlardan foydalanildi. Ayniqsa, istiqlol yillarida millatning yosh avlodi tasavvurini boyitish, tafakkurini o'stirish uchun tabiat bilan tanishtirishda ham she'riyat vosita bo'la boshladi. Bu borada T.Adashboyev, Anvar Obidjon, K.Turdiyeva, Dilshod Rajab she'riyati o'ziga xoslik kasb etdi. Bu jarayonni O.Safarov, R.Barakayev, Q.Qahramonov, Z.Ibrohimova, K.Turdiyeva, Dilshod Rajab, B.Jamilova singari bolalar adabiyotshunoslari tahlil va talqin qilishdi. Professor O.Safarov esa nafaqat tahlil va talqin, balki targ'ib ham qildi.

Ustoz Oxunjon Safarov haqiqiy olim, beqiyos ustoz edilar – buni ko'plar bilardi. Ammo she'r yozishlarini – “Bolaligim qolgan ko'chalar” nomli saylanmalari “Muharrir” nashriyotida chop bo'lgunicha – hamma ham bilavermasdi. Biz kitoblari chop bo'lganidan keyin yaratilgan, ya'ni to'plamga kirmay qolgan turkum she'rlarini tahlil qilishga intildik...

Ustoz bolalarga bag'ishlangan she'r ham ta'lim, ham tarbiya berishi lozim deb hisoblardilar. O'zlari yaratgan bolalarbop she'rlar shunday fazilatga ega edi. “Poliz sayli gashti” she'rlarini o'qib, o'quvchi qovunning pishgan yoki xomligini bilish uchun qovunni chertib ko'rish kerakligini, pishgan qovunning ichidan o'ziga xos ovoz chiqishini, pishgan qovun chirt etib dum berishini, qovunni nahorda yeyish ma'qulligini anglaydi, ayni damda, she'r ohangidan dili yayraydi. Shoir paykal boshida qovun yeyilsa, hosil barakali bo'lishini ta'kidlab, qadriyatlarimizdan birini targ'ib qilar ekan, she'riga xulosa yasaydi:

Polizga baraka berarmish Alloh

Qovunni paykalning boshida yesang.

Qovunchi bobo ham yayrar sururdan

Minnatdor dil bilan rahmatlar desang⁵⁷.

“Qovun sayliga marhabo” she'rida shoir bolalarni qovunning uyadoshlari bilan tanishtiradi: qoraqandiy, sheroziy, shakarpalak, bosvoldi, bekszodi, gulobi, temirtirnoq, kampirchopon, barginoy, amiri. Xuddi shunday “Uzumzorni kezganda” she'rida shoir uzum navlari bilan she'rxonni oshno etadi: toyfi, shibirg'oni, hasanak,

⁵⁷ Professor O.Safarov arxividan (Tahlilga tortilgan barcha she'rlar nashr qilinmagan).

husayni, behishti, kelinbarmoq. Uzun navlarining vatani haqida ham badiiy yo‘l bilan ma’lumot bergan she’r ta’limiy jihatdan juda ahamiyatlidir. Zero, qovun, uzum navlari kamayib borayotgan, ularning nomlarini yosh avlod chuqur bilmayotgan pallada bunday she’rning yaralishi aslida ehtiyojdir. O‘quvchi o‘zi bilgan-bilmagan qovun, uzum navlari bilan tanishar ekan, uyadosh so‘zlarni zerikmay o‘rganadi. Negaki, she’rdagi o‘ynoqi ohang, yumor ruhi she’rni yanada jozibador qilgan:

Manov qovun sheroziydir,

Kimki yesa, zap rozidir.

Manovisi – shakarpalak,

Izlab uni jonim halak.

Manov qovun bosvoldimi?

Til yorishda bahs soldimi?

Shoirning “Qovun sayliga marhabo”, “Tarvuz”, “Handalak” kabi she’rlari masnaviy shaklida qofiyalangan. Bu hol she’r ohangini yanada jozibador qiladi, kichkintoy she’rxon she’rni tezroq yodlashiga ko‘maklashadi. Shoir deyarli har bir she’rida tavze’ – tovush takroridan unumli foydalanadi. Aslida bu hol folklorga xos badiiy san’at jozibasining ustoz ruhiyatlariga singib ketganiga dalildir:

Yer shariday yum-yumaloq,

yumalar tarvuz,

Poliz aro dum-dumaloq,

dumalar tarvuz.

Polizni-chi savlatidan

to‘ldirar tarvuz,

Ko‘rgan ko‘zga imlab derki:

– Qara, meni uz!

Kichkintoy she’rxon tarvuz ko‘magida Yer shakli haqidagi dastlabki tasavvurga ega bo‘ladi. Olim shoir bolalarga yayrab dars beradi, faqat bu darslar vaznga solingan. “Oshqovog‘im – osh qovoq”, “Ishtaha ochar bodring”, “Ekinlarning sinori” shunday she’rlardan. “Ekinlarning sinori” nima? She’rning nomiyoq bolalar diqqatini tortadi. Pomidor Italiyadan kelganini, “patidjon” nomi bizning yurtda avval

“pamildori”, keyinroq pomidor deyilganini aytar ekan, shoir pomidor serobligini “hosil tugasan g‘uj-g‘uj”, “ekinlarning tekini” deb izohlaydi:

Quyosh nurin simirib
Ranging qizil tortganmi?
Quyosh taftin shimirib
Tarangliging ortganmi?

O.Safarov bolalar adabiyoti, folklor, jumladan, bolalar folklori tadqiqotchisi bo‘lganliklari sababli she‘rlarida ham ilmlarining aksi-ifodasi bor. “Bodiring diring-diring, Jo‘rajon, qani yuring”. Bolalar qo‘shig‘iga xos ohang bilan cheklanganlarida ustozning she‘rlari o‘qimishli bo‘lmay qolardi. She‘rlarida ritm stilizatsiyasi bilan birga bolalarga saboq va ruhiy tarbiya ham bor. “Oshqovog‘im – osh qovoq” she‘rlarida oshqovoqning “po‘sti qalin tosh qovoq”, “g‘umbarak pachoq qovoq”, “chinoq qovoq”, “uzun bo‘yli qovoq”, “serrez, serbardosh qovoq” ekanligini ma‘lum qiladilar. O‘zbek bolalar she‘riyatida qovoq haqidagi she‘rlar sanoqli. Umuman, ustozning she‘rlari mavzu jihatidangina emas, mazmuniga ko‘ra ham o‘ziga xos. O‘quvchi she‘rni o‘qib, oshqovoq me‘dani tozalashi, marizni quvishi, undan sharbat qilinishini, danagini chaqib yeyish mumkinligini o‘rganadi.

Tandiriy qovoq bichak,
Yesangiz yayrar ichak.
Og‘izda erib ketgay,
Bamisli bolli chak-chak.
Qovoq somsa, non qovoq,
Oshqozonga jon qovoq.
Qovoq do‘lma qaylasi
Xushxo‘rki chunon, qovoq.
Yeng **shinni komasini,**
Yeng **qovoq baragini** –
So‘ng qayda bo‘lar deya
Izlarsiz daragini.

O‘nlab she’rlarida uchragani misol bu she’rlarida ham ustoz o‘zbek tiliga xos, ammo kam qo‘llanadigan so‘zlarni o‘z o‘rnida mahorat bilan qo‘llaydilar. Oshqovoqdan qilinadigan pishiriq-taomlarni bolalar tiliga xos va mos qilib sanaydilar. “Tut va turup” she’rlari tez aytish ta’sirida yaratilgan. She’rning birinchi va oxirgi bandi tez aytishga hamohang:

Bir tup tutning tomirini
Turup turar emish turtib.
Bir tup turup tomirini
Tut ham turtar emish bo‘rtib.

Ammo ustoz ta’sir doirasida qolib ketmaganlar. She’rning qolgan bandlari tut va turup haqidagi ajoyib satrlardan iborat, she’rning ba’zi bandlari o‘quvchi bilimini tekshiradi:

Qani ayt-chi, tut shirinmi
Yoxud turup, ayt sirini?
Qay birini yayrab yeysan,
Palov bilan qay birini?

Qay biri pishar bahorda
Kuzda pishar qaysi biri?
Qay biri erir og‘izda,
Kertiladi qaysi biri?

Ustozning kichkintoylarga she’riy saboqlari talaygina va ular takrorlanmas. “Qovun va sovun” she’rida “Yozish va o‘qishda mashq darsi” ekanligi qayd qilingan. Boshlang‘ich sinf o‘qituvchisi she’rdan dars jarayonida foydalanishi mumkin:

– Qovun shirinmi, sovun?
– Qo... v...un.
– Sovun shirinmi, qovun?
– Qo...v...un.
– Endi “qovun”dan “Q”ni,
Hamda “sovun”dan “S”ni

Olib tashla-da, o‘qi!

– O...vun!

O.Safarov ilmda hozirjavob edilar, she’rlarida ham shu hol akslangan. “Xol nima-yu, bol nima?” she’rlariga diqqat qiling. Bolalar qo’shiqlari ritmi qulog‘ingiz ostida jaranglayveradi. She’rning ahamiyatli jihati Xolboy bilan savol-javobda yaqqol ko‘rinadi. She’riy dialogda muallif Xolboydan xol, nol, bol, yol nimaligini so‘raydi. Bolaning javobida zukkolik va bolalarcha yumor bor:

– Xolmi, mana yuzimda,
Bolmi, mana so‘zimda.
Yol toychog‘im bo‘ynida,
Man onamning qo‘ynida, –
Deb yemagan ovqatin
Urar-da paqqos darhol,
So‘ng kosani ko‘rsatib
Derki: – Mana bo‘ldi nol’!

Biz ustozning sanoqli she’rlarini imkon qadar tahlil qildik. Kichkintoylarga atalgan sa’viyali she’rlar juda kamligini ustoz qayta-qayta ta’kidlardilar. Yuqorida biz tilga olgan she’rlari shu kemtiklikni to‘ldirish yo‘lidagi sa’y-harakat edi. Bu she’rlarni o‘zbek bolalar she’riyatining chiroyli namunalari deyishimiz mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Sharipova L. F. Literary riddles //Theoretical & Applied Science. – 2018. – №. 10. – C. 342-346.
2. Sharipova L. BOLALAR ADABIYOTINING NOZIKTA’B ZARSHUNOSI // Konferensiyalar| Conferences. – 2024. – T. 1. – №. 4. – C. 67-70.

MA'RIFATPARVARLIK HARAKATINING O'ZBEK MILLIY MATBUOT VA ADABIYOT RIVOJIDA TURGAN O'RNI

Nargiza TO'XTAYEVA,

Nizomiy nomidagi Toshkent davlat
pedagogika universiteti dotsenti

Annotatsiya: Maqolada tasavvur va tafakkur timsoli bo'lgan jadidchilik maktabining o'ziga xos xususiyatlar, jadidchilik harakati davomida matbuotning shakllanishi, adabiyot rivojida tutgan o'rni haqida so'z boradi.

Kalit so'zlar: jadidchilik, matbuot, badiiy adabiyot, ma'rifatparvar, tafakkur, ziyoli, harakat.

“Ma'rifatparvar ajdodlarimizning merosi bugun biz qurayotgan huquqiy demokratik davlat va fuqarolik jamiyati uchun poydevor bo'lib xizmat qilishi tabiiy”, – deydi O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyev. Ma'rifatparvar jadidlar faoliyati va strategiyasi O'zbekiston ta'lim tizimida muhim jarayon hisoblanadi. Maktabgacha va maktab ta'limi, bolalar yosh pedagogikasi ya'ni turli yoshlarda turli shakl va ko'rinishdagi pedagogik ta'limda, matbuot va adabiyot rivojida jadid namoyandalari boshlab bergan tizim va me'yorlar o'ta muhim voqelik bo'ldi.

Jadidchilar o'zlarini taraqqiyparvarlar, keyinchalik jadidlar deb atashgan. O'sha davrning ilg'or taraqqiyparvar kuchlari, birinchi navbatda, ziyolilar mahalliy aholining umumjahon taraqqiyotidan orqada qolayotganligini his etib, jamiyatni isloh qilish zaruriyatini tushunib yetgandilar. Tasavvur va tafakkur timsoli bo'lgan jadidchilik maktabi o'ziga xos xususiyatlarga egadir. Jadidchilik XIX asr oxiri XX asr boshida Turkiston, Kavkaz, Qrim, Tatariston hayotida muhim ahamiyat kasb etgan ijtimoiy-siyosiy, ma'rifiy harakat bo'ldi.

O'sha davrning ilg'or taraqqiyparvar kuchlari, birinchi navbatda, ziyolilar mahalliy aholining umumjahon taraqqiyotidan orqada qolayotganligini his etib, jamiyatni isloh qilish zaruriyatini tushunib yetgandilar.

Jadidchilik dastlab, 19-asrning 80-yillarida Qrimda vujudga keldi. 19 asrning 90-yillaridan O'rta Osiyoda tarqaldi. Jadidchilik avval madaniyat sohasidagi harakat

sifatida faoliyat yuritgan. Bu oqim vakillari taraqqiyot uchun kurashish, turkiy tillarni rivojlantirish, shu tillardagi adabiyotni boyitish, dunyoviy ilmlarni o'rganish, fan yutuqlaridan foydalanish hamda ayollar va erkaklar tengligi uchun kurashishga chaqirishgan. Keyinchalik jadidchilar panturkizm g'oyalarini targ'ib qilishgan.

Jadidchilik harakati asoschisi sanalgan Ismoil Gasprinskiy XX asr boshlarida nafaqat Rossiya musulmonlari, balki butun Sharqda mashhur va nomi chiqqan shaxslardan biri edi. XIX asr oxiri XX asr boshlarida kechgan ijtimoiy-siyosiy jarayonlarning o'rtasida bo'lgan Gasprinskiy hayotlik vaqtidayoq «millat otasi» degan nom olgan. Gasprinskiyning maqolalari va qarashlari tahlil etilganda uning Buxoroga bo'lgan qiziqishi kuchli ekanligi sezish mumkin. Uni ko'proq Buxoro madrasalari qiziqtiradi. Gasprinskiy umrining oxiriga qadar ushbu madrasalarga ma'rifatchilik g'oyalarini tatbiq etish istagi bilan o'tdi. Uning so'zlari bilan aytsak, Gasprinskiyning «Yevropa sivilizatsiyasi ta'sir qilmagan» Turkistonda o'z g'oyalarini yoyishga ishtiyoqi baland edi. Mana shu sabablar uni Turkistonga yetakladi.

Jadidchilik mohiyat e'tibori bilan avvalo siyosiy harakat edi. Uning shakllanish va mag'lubiyatga uchrash davrlari bo'lib, ularni shartli ravishda to'rtga bo'lish mumkin. Turkiston, Buxoro va Xiva hududida bu davrlar 1895–1905; 1906–1916; 1917–1920; 1921–1929-yillarni o'z ichiga oladi.

Birinchi davrda Turkistonda podsho Rossiyasining mustahkam o'rnashib olishi kuzatiladi. U o'z siyosiy agentlari (vakillari) yordamida mahalliy xon va amir vakolatlarini cheklabgina qolmay, ularni qo'g'irchoqqa aylantirib, rus va g'arb sarmoyadorlarining ishlashi va yashashi uchun sharoit yaratadi, turli kompaniyalar, aksiyadorlik jamiyatlari manfaatini ko'zlaydi. Ayni chog'da mahalliy aholining talab va ehtiyojlari nazarga olinmay qo'yildi, diniy e'tiqodlari, urf-odatlar bilan hisoblashmaslik, ularni mensimaslik kuchaydi. Madrasa va maktablar faoliyatini cheklash, mahalliy joy nomlarini ruscha atamalar bilan almashtirish, hatto mahkama jarayonida qozilar bo'yniga xoch taqtirishgacha borildi. O'sha davr ahvolini Muhammadali xalfa Sobir o'g'li (Dukchi eshon) xalqqa qarata o'z “Xitobnoma”si (1898)da yaxshi bayon qilgan.

Millat istiqbolini o'yllovchi taraqqiyparvar kuchlar xalqning deyarli barcha tabaqalari — hunarmand, dehqon, savdogar, mulkdor, ulamolar orasida mavjud edi. Ziyolilar dastlab chorizmga qarshi kurashni xalqni asriy qoloqlikdan uyg'otish — siyosiy-ma'rifiy jabhadan boshlashga qaror qildilar. Jadidchilik harakati ana shunday tarixiy bir sharoitda Turkiston mintaqasida rivojlanish uchun o'ziga qulay zamin topdi.

Turkiston jadidlari bilan Buxoro va Xiva jadidlari o'rtasida bir muncha tafovut bor. Turkiston o'lkasidagi jadidchilikning ijtimoiy asosini ziyolilar tashkil qildi. Ular Chor Rossiyasi mustamlakachiligiga qarshi kurashning oldingi saflarida turib, chorizmning xomashyo manbaiga aylantirilgan Turkistonning dastlab muxtor, so'ng mustaqil davlat bo'lishini yoqlab chiqdilar. Jadidlar o'z gazeta va jurnallari, yangi usul maktablari, turli kutubxona va qiroatxonalar, havaskor teatr truppalari tevaragida to'planishar edi. Ularning ko'pchiligi shu davrning ko'zga ko'ringan ijodkorlari shoir-u yozuvchilar edi. Ular o'z asarlari bilan tarixan yangi milliy adabiyot yaratdilar. Adabiyot davr voqealariga hamohang bordi. 1910-yillardayoq ma'rifat va ozodlik g'oyalari uning markaziy mavzuyiga aylandi. Adabiyotga “millat” va “vatan” tushunchalari kirib keldi. Milliy she'rlarga rag'bat kuchaydi.

Adabiyotdagi bunday uyg'onish, ayni vaqtda, shu davr madaniy hayotida ham ro'y berdi. Jadidlar o'zbek xalqi hayotiga tom ma'nodagi milliy teatrni olib kirdi. Milliy matbaaning vujudga kelishi bilan kitob bosish ishi yo'lga qo'yila boshlandi. Yevropa ko'povozli musiqa san'ati bilan tanishgan jadidlar o'zbek an'anaviy musiqa uslublarini ham isloh qilishga da'vat etishgan. 1919-yilda Toshkentning Eski shahar qismi (hozirgi “Turon” kutubxonasi yonidagi bino)da jadidlar tashabbusi bilan Turkiston xalq konservatoriyasining milliy (eski shahar) bo'limi tashkil etildi. Shu tarzda jadidlar san'at vositasi bilan millat qadrini ko'tarish, san'atning deyarli barcha turlarini yuksaltirishga intildilar. Ular musulmon maktablarining ta'lim usuli va dasturlarini isloh qilib, yangicha usuldagi maktablarni ochdilar. Behbudiy, Munavvarqori, Abdulvohid Burhonov, Abdulla Avloniy va boshqalar yangi usul maktablari uchun darsliklar yozib, nashr etishgan.

Jadidchilik harakati davomida ularning o'z matbuoti shakllandi. Matbuot millat dilidagi gaplarni o'z sahifalariga ko'chirish bilan kifoyalanmay, qanday ishlarni birinchi navbatda amalga oshirish masalasini o'rta qo'ydi. 1909-yilda Toshkent yosh ziyolilari tomonidan "Jamiyati xayriya" tashkil etildi. Mahalliy yoshlardan davlat mahkamalarida, sanoat, tijorat sohasida ishlaydigan mutaxassislar tayyorlash, kambag'al musulmonlarga madaniy-ma'naviy yordam ko'rsatish masalasi qo'yildi. Bu davrda jadidlar ijtimoiy-siyosiy kuch sifatida ko'rindilar. Xalq ularda o'z himoyachilarini his etdi.

Jadidlarning nashrlari xalqni yangi davr boshlangani bilan tanishtirar ekan, o'zligini anglab, uyushishga chaqirdi. O'lka moddiy va ma'naviy boyliklari talanayotganini oshkor qildi. Cho'lpon she'r va maqolalarida mustamlakachilarning asl qiyofalarini ochib tashladi. Mashhur advokat Ubaydullaxo'ja Asadullaxo'jayev oliy o'quv yurtini tashkil etish, soliqlarni tartibga solish, bolalar tarbiyasiga jiddiy e'tibor berish masalasini bayon qildi.

Jadid matbuoti o'z vakillarining fikrlarini e'lon qilar ekan, xalqni "har vaqt g'aflat uyqusidan uyg'otuvchi millat ongining ochqichi" ekanligini namoyon etish bilan birga Turkiston xalqini hur fikrlashga va katta siyosiy kurashga hozirlay oldi. Bu davrda "Erk", "Turon", "O'qituvchilar jamiyati" kabi uyushmalar paydo bo'ldi. Munavvarqori aytganidek, "Ularning butun umidi Rossiyadagi inqilob jarayonida mahalliy aholini milliy, diniy cheklash va jabrlashdan ozod qilish, ularning haququqlarini ovrupoliklar bilan tenglashtirish, xilma-xil maktab va matbuot ishlari hamda turli-tuman jamiyatlar tashkil etishga keng imkoniyat yaratib berishga qaratilgan edi".

Xulosa o'rnida aytish mumkinki, jadidchilik harakati siyosiy ma'rifatparvarlikdan jadid taraqqiyparvarlar firqasi darajasiga ko'tarila oldi. Bu harakat hamda firqa a'zolari o'z faoliyati va dasturiga ko'ra sho'ro adabiyotlarida aytilganidek, "bir hovuch boylar manfaatiga xizmat qiluvchi liberal burjuaziya vakillari" emas, balki Turkistonning barcha xalqlari taqdirini o'ylab ish ko'rgan demokratik jarayonning namoyandalari edi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Ahmedov Sirojiddin, Rajabov Qahramon (2000-2005). "Jadidchilik". *O'zbekiston milliy ensiklopediyasi*. – Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi.
2. Cho'lpon. Asarlar, 1-2-jildlar. – Toshkent: 1994.
3. Jadidchilik: islohot, yangilanish, mustaqillik va taraqqiyot uchun kurash. – Toshkent: 1999.
4. Abdurashidxonov M. Xotiralarimdan. – Toshkent: 2001.
5. Omanova, M. (2024). IMPORTANCE OF VOICE IN EXPRESSIVE READING. *Galaxy International Interdisciplinary Research Journal*, 12(1), 125-128.
6. Omanova, M. (2024). NIZOMIY GANJAVIY MEROSINING ALISHER NAVOIY IJODIGA TA'SIRI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 4(20), 24-27.
7. O'razbayeva M. XX asr ozarbayjon adabiyotida Ganjaviy obrazi tasviri. Nizomiy Ganjaviy va xamsachilik an'anasi nomli ilmiy konferensiya materiallari to'plami. – Toshkent. 2024 -yil.
8. Kahramanov K. Naim Karimov Is a literary scholar, Scholar and critic. *Rivista Italiana di Filosofia Analitica Junior*. 2023, Vol 14. ISSN: 2037-4445.
9. Makhbuba Urazbayeva, Burkhanova Feruza, Pardayeva Nigora, Atabayeva Go'zal, Qodirova Mashhura. Issues of Distribution of Bear Image in Uzbek Novels. *Journal of Advanced Zoology*. 2023. 2184-2192 p.
10. Omanova M.A. Updating views on literary heroes and glory in the novels of the period of independence // *Novateur publications Journal NX-A Multidisciplinary Peer Reviewed Journal*. Volume 6, ISSUE 10, Oct. 2020 - P 415-419. (Impact Factor – 7.223).

ZAMONAVIY O‘ZBEK ADABIYOTIDA NOVELLA JANRINING O‘ZIGA XOSLIGI

Dilbar HASANOVA,
O‘zbekiston Milliy universiteti
tayanch doktoranti

Annotatsiya: Ushbu maqolada o‘zbek adabiyotida novella janri, uning o‘ziga xos xususiyatlari o‘z aksini topgan. Yozuvchi Ahmad A‘zam ijodida novella janrining o‘rni tahlil qilindi.

Аннотация: в этой статье отражена специфика и особенности жанра новеллы в узбекской литературе. Проанализирована место жанра новеллы в творчестве писателя Ахмада Аъзама.

Annotation: In this article, the genre of novella in Uzbek literature, to his own characteristic features are reflected. The role of the novella genre in the work of writer Ahmad A‘zam was analyzed.

Kalit so‘zlar: epik tur, kichik epik shakl (janr), novella, hikoya, syujet

Ключевые слова: эпический вид, малая эпическая форма (жанр), новелла, рассказ, сюжет.

Key words: Epic form, small epic form (genre), novella, story, plot.

Epik tur nihoyatda xilma-xil va rang-barang. Hayotni qamrash ko‘lami jihatidan epik janrlar D.Quronovning “Adabiyot nazariyasi asoslari” kitobida quyidagicha tasnif qilinadi:

“Kichik epik shakllar: latifa, masal, hikoyat, rivoyat, ertak, adabiy ertak, afsona, badia, etyud, ocherk, esse.

O‘rta epik shakllar: qissa (povest).

Katta epik shakllar: epos, epik doston, roman, epopeya” [1] kabi shakllar farqlanadi. Turli davrlarda bu masala turli xil tasnif qilinadi. Avvalo, yozuvchi ijod qilishdan oldin shu janrda yozaman, shu shaklda bo‘ladi degan o‘yda asar yozmaydi. Agar yozuvchi janr qoidalariga qoliqlariga o‘ralashib qolsa, yozishni ko‘zlagan maqsadi va niyati, tanlagan voqea va personajlari o‘zi istaganidek chiqmay qolishi mumkin. Asosiy masala, yozuvchining yuzaga chiqarishni ko‘zlagan g‘oyasi, uni ifoda qila

olish mahoratiga bog'liq. Zero, yozuvchi N.Eshonqul ta'kidlaganidek, "Janr – nisbiy tushuncha. Yozuvchi o'z fikrini qaysi shaklda eplab ayta olsa, o'sha uning janridir"[2]. Darhaqiqat, yozuvchi ta'kidlaganidek, janr nisbiy tushuncha sifatida asar yozish jarayonida yozuvchi uchun muhim omil emas.

Kichik epik janrlarni adabiyotshunos Y.Solijonov quyidagicha :“Pamflet, feleton, ocherk, novella, esse”[3] kabi turlarga ajratib tasnif qiladi. Yuqorida ta'kidlaganimizdek, epik shakllar turli davrlarda turli xil tarzda tasniflangan. Biz tahlilga tortmoqchi bo'lgan epik shakllardan biri novella janridir. Adabiyotshunoslikka oid kitoblarda novella janri italyancha “yangi so'z” degan ma'noni anglatishi, hajm jihatdan hikoyadan ham kichikroq janr ekanligi, oz so'z bilan ko'p ma'noga erishiladi degan fikrlar ta'kidlangan. Avvalo, hajmning kichikligi mazmunga ta'sir etmaydi. Novella mustaqil janr sifatida Italiyada yuzaga kelgan. Uyg'onish davrining mashhur yozuvchilari Bokachcho, Saketti, Mazuchcholar yaratishgan. Novella va hikoya atamalarini sinonim deb biluvchilar, farqli deb hisoblovchilar ham yo'q emas. Novella hikoyadan syujet qurilishining keskin rivojlanishi va o'zgaruvchanligi bilan farqalanadi. Adabiyotshunos Y.Solijonov novellaga xos xususiyatlarni quyidagicha tasnif qiladi: “Konkret shaxs hayotiga oid voqealar ixcham, badiiy jihatdan mukammal va tugallangan shaklda aks ettirilishi, novellaning yakuniy xulosasi o'quvchi qalbida portlash hodisasini vujudga keltirishi, personajlar miqdori o'ta chegaralangan bo'lishi, epik bayon bitta personaj hayoti bilan bog'liq bo'lishi, syujet kutilmagan boshlama va keskin, o'tkir, dramatik taranglikka ega bo'lishi kerak”[3]. Shuningdek, novella kichik hajmga katta davrga xos xususiyatlarni sig'dira olishi va shunga mos holda voqeani lo'nda, ixcham bayon etishga erishishi, syujet bitta muhim detal asosiga qurilishi bilan ajralib turadi. O'zbek adabiyotida A.Qahhorning “O'g'ri”, “Anor”, S.Ahmadning “Qoplon”, Sh.Xolmirzayevning “Notanish odam” kabi asarlari novellaga misol bo'la oladi. Zamonaviy adabiyotda X.Do'stmuhammad, X.Sultonov, A.Yo'ldoshev, A.A'zam kabi yozuvchilarning ayrim asarlarini novella sifatida baholash mumkin.

Yozuvchi Ahmad A'zamning “Vatan haqida yozishga kuchim yetmagan she'rim”, “Noinsof Muso”, “Gul ko'tarib ketayotgan erkak”, “Nima qilib qo'ygan

ekanman?”, “Almisoqdan qolgan Karim”, “Ketgan birov edi”, “Bir kam dunyo”, “O‘zim bilan o‘zim”, “Qulf tili”, “Odamoviga uch yoqlama qarash”, “Tugmachagul” kabi asarlari novella sifatida baholangan. Yozuvchi har bir asariga nom berishda, uning janrini ham o‘zi belgilab ketganligi yozuvchining yuqorida sanab o‘tilgan asarlarini novella sifatida aniq ayta olishimizga asos bo‘ladi. Ahmad A‘zam asarlari o‘zining psixologik originalligi, insonning ichki-kechinmalarini, ruhiy holatini aniq ifodalay olishi jihatidan ajralib turadi.

Yozuvchining “Nima qilib qo‘ygan ekanman?” nomli novellasi “Bugun ertalab betimni yuvayotib birdan ishga borgim kelmay qoldi” kabi kutilmagan syujet bilan boshlanadi. Har kuni bir zaylda ishga qatnab yurgan kishi birdaniga ishga bormay qolishi oqibatida kutilmagan vaziyatga tushib qoladi. Ishga bormay qolganiga xotini ham, bola-chaqasi ham, do‘stlari ham hayron. Kun uzog‘i har tomondan do‘stlari, aka-ukasi, qarindosh-u qishloqdoshlar, hamkasblar qo‘ng‘iroq qilishib “Nima qilib qo‘ydingiz?” deb xunob qilishdi. Qahrmonimiz esa o‘zining nima qilib qo‘yganini bilmay hayron.

- “O‘y, menga qarang, yana nima qilib qo‘ydingiz? – dedi dabdurstdan.

- Hech nima qilib qo‘ygan yo‘q, Xurshid, -dedim. – Nega bu hammalaring so‘raysizlar?

- Yana kimlar telefon qildi? - deb so‘radi Xurshid.

- O‘ntasi! – deb zarda qildim. Hammasi nima qilib qo‘ydingiz deydi!

- Ana, aytmadimmi? – dedi Xurshid. – Bir narsa qilib qo‘ygansizki, buni bitta men aytmayapman”[4] kabi suhbatlar asar qahramonining to‘satdan uyda qolishga qilgan qarorini burnidan chiqaradi. Qishloqdan ukalarining, ishdan ayolining yetib kelishi esa uni butunlay dovdiratib qo‘yadi. Yozuvchi asar qahramonining holatini shunday mahorat bilan tasvirlaydiki, novellani o‘qiyotgan kitobxon qahramonning asl qiyofasini ko‘z oldiga keltira oladi. Voqealar shunday keskin tus oladiki, hattoki ancha yillar oldin tanishgan uzoq tanishlar-u, boshliqlarigacha qahramonimizdan hol so‘rab qo‘ng‘iroq qilishadi, nima qilib qo‘yganiga qiziqishadi. Ammo qahramonimiz o‘zining nima qilib qo‘yganligini bilolmaydi, aksiga olib hech kim unga nima qilib qo‘yganini ham aniq aytmaydi. Bu holat asarda shunday tasvirlanadi: “Hammasi

mendan boshqa birovning emas, mening o‘zimning nima qilib qo‘yganimni so‘rayapti, shunga javobni tug‘ilmagan, tug‘ilishi ham noma’lum bo‘lgan o‘sha birovdan emas, mendan so‘rayapti, men esa nima qilib qo‘yganimni o‘zimdan bilolmay o‘yda o‘tiribman, shu nima qilib qo‘yganimni bilolmay o‘yda o‘tirganim balki nima qilib qo‘yganimning o‘zidir?”[4]. Ushbu asardagi kutilmagan syujet bilan boshlangan boshlanma, kichik hajmga keng ma’no sig‘dira olish kabi xususiyatlar novellaga xos jihatlarni ifodalasa, syujetni bir ipga mahorat bilan tiza bilish yozuvchi mahoratini ko‘rsatib beradi.

Xulosa qilib aytganda, novella janri kichik epik janrlardan biri sifatida jahon adabiyotida o‘z o‘rniga ega shakllardan biri sifatida e’tirof etiladi. O‘zbek adabiyotida esa keng ko‘lamda o‘rganilmagan, ayrim ijodkorlar ijodida kuzatish mumkin bo‘lgan hodisalardan biri, desak mubolag‘a bo‘lmaydi.

Adabiyotlar ro‘yxati:

1. Quronov D. Adabiyot nazariyasi asoslari. -Toshkent: “Navoiy universiteti” 2018.B.374.
2. Eshonqul Nazar. Tafakkur jurnali, 2-son, 2009. – B.77.
3. Solijonov Y. Hozirgi adabiy jarayon. – Toshkent: “Innovatsiya-Ziyo” 2020. -B.55.
4. Ahmad A’zam “Nima qilib qo‘ygan ekanman?”. ziyouz.com

SHUKUR XOLMIRZAYEVNING “BODOM QISHDA GULLADI”

HIKOYASIDAGI INSONLAR XARAKTERI

Ro‘ziboy TANGIROV,

Termiz iqtisodiyot va servis universiteti
tadqiqotchisi

Annotasiya: Shukur Xolmirzayev Badiiy adabiyot ramzlar asosida hayot voqeligini talqin etar ekan, uning har xil xususiyatlari shaxs xarakterining uzviyligida namoyon bo‘ladi. Insonning harakat etadigan har bir makoni va zamoni mavjud bo‘lgani kabi uning o‘ziga xos xislatlarini ham shakllanishiga bevosita ta’sirini o‘tkazadi. O‘zbek adabiyotining yetuk vakili Shukur Xolmirzayev ijodida ramzlarning badiiy ifodasidir.

Kalit soʻzlar: poetik talqin, mahorat, badiiylik, ramziylik, xarakter, ijodkorlik

Annotation: Shukur Kholmirzayev As fiction interprets the reality of life on the basis of symbols, its various features are manifested in the integrity of the individual's character. Every space and time in which a person moves has a direct effect on the formation of his unique qualities. A mature representative of Uzbek literature, Shukur Kholmirzayev, is an artistic expression of symbols in his work

Аннотация: Шукур Холмирзаев Поскольку художественная литература интерпретирует действительность жизни на основе символов, ее различные особенности проявляются в целостности характера личности. Каждое пространство и время, в котором движется человек, оказывает непосредственное влияние на формирование его уникальных качеств. Зрелый представитель узбекской литературы Шукур Холмирзаев является художественным выражением символов в своем творчестве

Buyuk yozuvchi asrlar davomida shakllanib kelgan badiiy adabiyotning asosida xarakterlar yaratish sanʼati bilan bir qatorda, ramzlar asosida hayot voqeligini kashf etish anʼanasi etakchilik qilib kelgan. Adabiyotning zamirida ijodkor fantaziyasi mavjud ekan, uning asosida hayot va inson mujassamlashadi. Hayot voqeligini badiiy aks ettirish anʼanasining oʻziga xosligi ijodkorning individual uslubini, poetik mahoratini yaxlit holda namoyon etadi.

Adib oʻzbek nasrining taraqqiyotiga ulkan hissa qoʻshish bilan birgalikda, ijodkorlikni, soʻzning qudratini, moʻjizakorligini haqqoniy va poetik obrazlarda namoyon etgan soʻz sanatkorlaridan biridir. Yozuvchining ilk hikoyasidan tortib, epik plandagi romanlarida ham, hayotiy voqelikni, uning turfa xil olamini badiiy kashf etishga intilib yashagan ijodkordir.

Shukur Xolmirzayevdagi soʻzning mohiyatini anglashga boʻlgan intilish, uning qudratini badiiy matnga singdirish jarayonlari, ijodkordan juda katta mahoratni talab etardi. Yozuvchi hech kimga oʻxshamagan betakror xarakter egasi boʻlishi bilan birgalikda, ijodda va hayotda ham ana shu xususiyati bilan ajralib turadi. Adibning uzoq yillik mehnati mahsuli boʻlgan bir qator asarlari, hikoya, qissa, esse va

romanlari o‘zi tiriklik davrida to‘lasincha nashr etilgan emas, sanoqli asarlarigina nashr etilgan edi.

Shukur Xolmirzayev hayotda qanday murakkab shaxs sifatida umr kechirgan bo‘lsa, ijodda ham shunday adolatni, haqiqatni, haqiqiy san‘at asarlarinigina tan olib yashgan ijodkordir. Adibning shaxs sifatidagi xislatlar, insonga xos fazilatlarni o‘zida mujassamlashtirganligi bilan alohida e‘tirof etib kelinadi. Hatto ijodkorlikni yaratgan har bir asarini juda ulug‘ ne‘mat, buyuk iste‘dod sifatida qaraganligi ham bejiz emas. Buning asosida shaxs kamolati, ijodiy jarayonni anglash hissi yetakchilik qilishi tabiiy, holdir. Shuning uchun ham Komiljon Matyoqubov bilan “Adib shaxs bo‘lishi kerak” nomli suhbatining bir o‘rnida shunday fikrlarni ilgari surgan edi: “...G‘ururingni paymol etmaysan. Qolaversa, bu o‘tkinchi dunyoda adib degani Shaxs bo‘lib ham qolishi kerak-ku!” [1, 167-bet]. Adib ana shu fikriga hayoti davomida sodiq qolgan inson va ijodkor sifatida e‘zozlanib kelmoqda.

Shukur Xolmirzayevni nafaqat ijodkor, so‘z san‘atining mohiyatini teran anglagan shaxs sifatida e‘tirof etish lozim. Adibning estetik qiymat kasb etuvchi asarlarning tahliliga ana shu xususiyatning teran ifodasini anglash mumkin. Adabiyotshunos, O‘zbekiston Qahramoni Ibrohim G‘afurovning “Go‘zallikning olmos qirralari” asari haqida adib quyidagi mulohazalarni ilgari suradi: “Hayotning olmos qirralarini badiiy asarda tasvirlash va badiiy asarning o‘z olmos qirralari bo‘lishi haqida fikr yuritgansiz. Badiiy asar qirralarini o‘zingizcha, orginal tarzda izohlaysiz, hatto nomlaysiz (joziba), unga ta‘rif berasiz va shunga mos misollar keltirasiz, shu yo‘l bilan badiiy asarning ichki dunyosiga kirishga, uning yo‘llari-yo‘laklariga aralashishga, u yo‘llarni tushuntiradigan nuqtalarni topishga, ularning qandayligiga qarab yozuvchi mahoratini o‘lchashga, nihoyat, shu prinsipdan kelib chiqib, yozuvchi oldiga talablar qo‘yishga harakat qilasiz” [1, 6-7-betlar].

Shukur Xolmirzayevni anglagan haqiqatlarining zamirida ijod va ijodiy jarayonning mohiyati mujassamlashganligini, bu esa talant egalarigagina xos xislat ekanligiga yana bir bor ishonch hosil qilasiz. Shuning uchun ham, adibning badiiy asarlarida olamni, odamni, hayotni anglashga intilayotgan shaxslar qismati ham o‘z ifodasini topib boradi. Yozuvchining ilk hikoyalaridan bir bo‘lgan “ bodom qishda

gulladi” asaridagi o‘ziga xos ramzni, majozni, xarakterlarning asosli badiiy ifodasini kuzatish mumkin.

Hikoyaning ilk satrlaridayoq hikoyachi nutqini ifodasini kuzatamiz, uning qahramon xayollarini, qarashlarini ostun-ustun etuvchi fikrlari ham asarning badiiyligini ta’minlashga xizmat qilgan. Asarning yaratilganiga yarim asrdan ortiqroq vaqt o‘tgan bo‘lsa-da, uning tasvirdagi xususiyatlari, qahramon xarakterini yaratishdagi ijodkorning poetik mahorati, bularning barchasi so‘z san’atining mohiyatini anglashga xizmat qilib kelayotganligini asoslaydi. Hikoyadagi Nosirjonning o‘z olami, Ziganshinning turfa xil xayollari, yozuvchini ko‘rgani kelib turadigan turmush o‘rtig‘i Sadafning barchasini o‘ziga xos xislatlari xarakter xususiyatlari mavjud: “Ziganshin hamxonalarini tanishtirishda davom etdi: bu kishi – tilshunos, institutning ilmiy xodimi; bu kishi – mashhur montyor, ushbu kasalxonaga ikkinchi bor tushushlari: u kishi – Qodir etikdo‘z, ammo zo‘r kitobxon; anovi yigit – buxorolik. Gazli zilzilalarini ko‘rgan, xolalarining uyiga kelganda shu kasalga yo‘liqib, bu erga tushib qolganlar; nargi kishi – militsiya kapitani, yoshliklarida lo‘li qizga oshiq bo‘lgan” [4, 412-bet].

Asar qahramoni Ziganshinni xonadagilarni tanishtirishida ham, o‘ziga xoslik mavjud. Har birini kasbini, uning xislatidan kelib chiqadigan kasbini, anchadan beri tanishib qolgan odamlardek, qadirdonlardek bo‘lib qolganligiga ham urg‘u berib o‘tadi. Kasalxona odamlarni bir-biriga yaqinlashtiradi, dardini olishga intilishadi, ya’ni insoniyligini namoyon etishga harakat etishiga e’tibor qaratiladi. Ammo ularning har biri o‘zgacha olamning vakili, ularning qarashlari, olamni anglashi ham turlicha, lekin inson va insoniylik tushunchasi ularni birlashtirib turadi.

Yangi kelgan Nosirjon bilan Ziganshinnning o‘rtasidagi diologik muloqotlarning asosida ham hayotiylik mujassamlashgan, chunki ular shu erda tanishishdi, buning sababi esa kasallik. Asar qahramonlarining o‘ziga xosliklarini, ularning xarakter qirralarining mahorat bilan ochilganligida anglash mumkin. Hikoyadagi Nosirjon obraziga nazar tashlar ekanmiz, uning ruhiy-ma’naviy olamidagi o‘zgarishlar, xarakter shakllanishiga asos bo‘lganligini qayd etish mumkin. Uning soddaligi, beg‘uborligi, ammo bolaligida tasodifiy boshidan zarb olishi,

natijada esa, yarim yilga yaqin kasalxonada yotishi, xotirasining susayishi, hatto o‘qish va yozishni unitishi, nomigagina maktabga borib kelishi, beshinchi sinfdan butunlay o‘qishdan chetlashishi, barchasi uning olamini anglashga asos bo‘ladi.

Yillar o‘tib kasalxonaga yana tushushi, palatadagilar bilan ilk kuniyoq yaxshigina chiqishishi, ularning ichida yozuvchi deya ko‘rsatilgan shaxs bilan munosabatlari yaxshilanishi zahirida, uning insoniyligi, o‘ziga xos fazilatlarini namoyon etishi, haqqoniylikka asoslangan shaxs qismatidan dolalat beradi. Nosirjondagi ishonuvchanlik, bolalarga xos beg‘uborlikning mavjudligi, xonadoshlarida unga hazil-mutoyifani yuzaga chiqishiga imkon beradi. Palataga kirgan praktikant, bo‘lg‘usi shifokor Xubbijamolning yangi bemorga ijobiy munosabatlari, uni “so‘z bilan davolash”i barchasi taqdiri azalning hukmidan tassurotni uyg‘otadi. Bu esa Nosirjonning kuchiga kuch qo‘shar, tafakkur qilishga undardi. Shularning mahsuli sifatida yozuvchi deb tanishtirilgan shaxs oldiga keladi va muhabbat nima? – deb savol beradi: “- Uni boshdan kechirmagan odam bilmaydi. U yurakda sodir bo‘ladi. Nosirboy. Uni ko‘rsatib ham bo‘lmaydi. Jahlingiz chiqqanda, birovni urasiz. Quvonganda – suyasiz... Muhabbat ham shunga o‘xshash narsa. Lekin u nodir his. Boyagi hislar ham, kezi kelganda, unga bo‘ysinadi, ukam. – “Qizil va qorani” qo‘lga oldim. Mana shu kitobni yozgan odam, hayotning asl ma‘nosi muhabbatda, deydi” [4, 419-bet].

Asar qahramoni Nosirjonning xarakteridagi o‘zgarishlarning zahirida muhabbat degan tushuncha shakllanib bormoqda edi. Insonni keng ma‘nodagi muhabbat boshqaradi, uning xislatlarini ham, ruhiy qiynoqlar iskanjasidagi holatini ham shakllantiradi.

Xullas, iste‘dodli adibning “ Bodom qishda gulladi” hikoyasidagi ramziylik, insonni anglash, muhabbatni his etish, xayolni jamlash imkonini berganligiga ishonch uyg‘otadi. Nosirjonning “men o‘qiyabman” – degan hayqirig‘i, yana qayta misralarni takrorlashi, o‘qishni yodga tushurishi bilan, yashashning ma‘nisini anglash imkonini bergan. Ramziylik zahiridagi inson xarakterining badiiy ifodasida, shaxs fazilatlarini, hayotning murakkab qirralarini his etishga, tasavvur qilishga imkon bergan.

Adabiyotlar ro‘yxati:

1.Matyoqubov K. Adib shaxs bo‘lib qolishi kerak // Shukur Xolmirzayev bilan suhbat. Qarang: Xolmirzayev Sh. Men adabiyotni qismatim deganman... Adabiy o‘ylar, maqolalar, suhbatlar. To‘plab nashrga tayyorlovchi, ilova va izohlar muallifi Sh.Xolmirzayeva. – Toshkent, “Sharq” nashriyot-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi Bosh tahririyati, 2022. – 488 bet.

2.Xolmirzayeva Sh. Yozilmagan so‘zboshiga ilova. Qarang: Sh. Xolmirzayev. Tanlangan asarlar. III jildlik. 1-jild. Hikoyalar. – Toshkent, “Sharq” nashriyot-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi Bosh tahririyati, 2003. – 448 bet.

3.Sulton Izzat. Adabiyot nazariyasi. Darslik. – Toshkent, O‘qituvchi, 1980. – 420 bet.

4.Xolmirzayev Sh.. Tanlangan asarlar. III jildlik. 1-jild. Hikoyalar. – Toshkent, “Sharq” nashriyot-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi Bosh tahririyati, 2003. – 448 bet.

TOG‘AY MURODNING “OYDINDA YURGAN ODAMLAR” QISSASIDA XALQ MAQOLLARI VA IBORALARINING QO‘LLANISHI

Ma’mura ZARIPOVA,

TXVU akademik litseyi

oliy toifali o‘zbek tili fani o‘qituvchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada O‘zbekiston xalq yozuvchisi Tog‘ay Murodning “Oydinda yurgan odamlar” qissasida xalq maqollari va iboralarning qo‘llanishi ,ularning qahramon xarakterini ochib berilishidagi o‘rni, mavzusi haqida so‘z yuritiladi.

Аннотация: В данной статье говорится об использовании народных пословиц и выражений, их роли в раскрытии характера героя в рассказе «Люди, идущие под луной» Тогая Мурада, народного писателя Узбекистана.

Annotation: In this article, the people's writer of Uzbekistan Togay Murad's story "People walking on the moon" talks about the use of folk proverbs and phrases, the role of revealing their hero's character, and the topic.

Tog'ay Murodni shaxsan tanish, hamsuhbat bo'lish nasib etmagan, lekin uni yozuvchi sifatida taniganimga ancha bo'ldi. "Oydinda yurgan odamlar" qissasini o'qiganimda ismsiz bir taassurot ichida qolganimni eslayman: mazza qilib o'qiganim rost-u, birovga aytib bergudek voqeasi yo'qdek edi-da!.. Qahramonlari ham binoyidek-u, insho yozganingda "Falonchiga o'xshagim keladi" deydigan emasda!.. Bu yanglig' taassurotning sababini keyinroq angladim: adabiyotimiz yangilanayotgan payt ekan, Tog'ay Murod shu yangilanishni boshlaganlardan biri, bizning adabiyot haqidagi tasavvurlarimizni yangilagan avlodning ilg'orida borgan vakillaridan ekan...⁵⁸ Ha, O'zbekiston xalq yozuvchisi Tog'ay Murod o'zbek adabiyotida yangi usuldagi adabiyotni boshlab bergan yozuvchidi. Uning qahramonlari juda sodda, jaydari, o'zlarining yutuq-u kamchiliklari bilan o'quvchi qalbiga kirib boradilar. Asardagi voqealar ham odamlarning oddiy hayot tarzidek rivojlanadi. Bunday taqdirli odamlar atrofimizda ko'p, ular haqida ko'p eshitganmiz, undaylarni ko'p ko'rganmiz. Lekin ularning kechinmalarini bilmasligimiz, his qila olmasligimiz mumkin. Tog'ay Murod aynan ana shu biz ko'ra olmagan, tushuna olmagan, his qila olmagan tuyg'ularni, og'riqlarni bizga so'zlab bergan. Men yozuvchi asarlarini o'qiganimda shularni his qildim. O'ylaymanki, Tog'ay Murod asarlari odamlarni tarbiyalaydi, shuning uchun ularni o'qish kerak. Ko'pchilik "Oydinda yurgan odamlar" qahramoni Qoplonda Tog'ay Murodning o'zini ko'radi: "U mijozi xush ko'rmish odamlar bilan salom-alik qiladi. Bordi-keldi qiladi. Chin qalbdan gapirishadi, ochilib gurunglashadi"⁵⁹ Haqiqatdan ham Tog'ay Murod qahramonlarining har biriga yozuvchining qalbini egallab, unga tinchlik bermagan tuyg'ularni ko'chirgandek. Ehtimol, "Oydinda yurgan odamlar" asaridagi Qoplonning ichki kechinmalari, hayot haqidagi fikrlari, qalbidagi tuyg'ulari, xayolidagi kurashlar, farzandsizlik dog'i-barcha-barchasini yozuvchi oldin o'z

⁵⁸ Dilmurod Qur'onov. »Qalblarni larzaga solgan xirgoyi". "Hurriyat" gazetasi 2007.

⁵⁹ Farrux Jabborov. "Davralari davom etadi". "Hurriyat" gazetasi 2007.

qalbidan o'tkazib, tanasida his etib, keyin qahramoniga ko'chirgandir. Tog'ay Murod asarlari "Qadriyatlar ensiklopediyasi"ga o'xshaydi. Yozuvchi asarlarida ("Yulduzlar mangu yonadi", "Ot kishnagan oqshom", "Oydinda yurgan odamlar") uzoq tariximizdan, buyuk ajdodlarimizdan o'tib kelayotgan, bugungi kunda tansiq bo'lib borayotgan qadriyatlarimiz, urf-odatlarimiz, tariximiz, madaniyatimiz haqida so'z yuritadi. Ayniqsa, "Oydinda yurgan odamlar" qissasida to'y marosimlaridan tortib afsonalar-u, tarixiy haqiqatlar, insoniylik qadriyatlarigacha erinmay, batafsil yoritib beradi. Asar syujetidagi har bir voqea, obraz xarakterini ochib berishda xalq maqollari, iboralardan o'rinli foydalanadi. Bu iboralar juda sodda, kundalik hayotimizda ko'p eshitiladigan, ko'p ishlatiladigan ifodalar. Lekin yozuvchi ularni qahramon kechinmalarini, tuyg'ularini, dardini ochib berishda juda unumli foydalangan.

Masalan: Qoplonning ota-onasi, yaqinlari uning uzoq yillar davomida farzand ko'rmaganligi uchun Oymomo bilan ajrashishini maslahat berishdi, talab qilishdi hatto ko'p marotaba ziddiyatlarga borishdi. Ota-ona, yaqinlari, Qoplonning, Oymomoning qalbidagi tug'yonlarini ta'sirli ifodalash uchun quyidagi iboralarni qo'llaydi.

Og'zidagi holva og'zida qoldi, bo'g'zidagi holva bo'g'zida qoldi (235-bet)

Bolali uy xandon bo'ldi, bolasiz uy zindon bo'ldi

Har bir gulning o'z hidi bor (onasining so'zi)

O'g'li borning o'zi bor, qizi borning izi bor.

Bo'laringda bo'lib o't, bo'z yo'rg'aday yelib o't

Qozon to'la osh bo'lsin, yostiq to'la bosh bo'lsin. (otaonasi tanbehi)

O'nta bo'lsa o'rni boshqa, qirqta bo'lsa qilig'i (308-bet)

Asardagi Qimmat momo obrazi orqali hayotimizda, atrofimizda, qo'ni-qo'shnilar o'rtasida insonlar dardini yangilab turadigan, kamchiliklarni doimiy ravishda payt poylab yuziga soladigan, o'zlarini mehribon qilib ko'rsatib, aslida ko'pchilik ortasida mulzam qilishni xush ko'radiganlarni iboralar orqali yanada yaqqolroq ko'rsatish uchun iboralarni o'rnida keltiradi. Qimmat momo ham Oymomoning bir dardiga yuz dard qo'shib, farzandsizligini eslatib, uni mulzam qilishdan tiyilmagani,

o'zi ayol bo'latrib, Oymomoni tushunmaganligini quyidagi iboralar orqali ifodalagan:

Qimmat momolar birovlar muvoffaqiyatini ko'rsa, ichini it tirnaydi, o'z yo'iga o'zi qovriladi, jizg'anak bo'ladi. Kuyib kul bo'ladi. Qildan qiyiq qidiradi.(261-b)

Qimmat momo endi indamay keta beradimi? Yo'q, indamay ketbermaydi. Bordi-yu, indamay ketsa... tobi qochib qoladi! Yegani-da tatimaydi. Ichgani-da tatimaydi. Aza tutadi. Oymomo, yomondan qoch-da qutul, yo, ton-da qutul,deya ketdimi. (263-b)

Balchiqqa tosh otsang betingga sachraydi. (Qimmat momo haqida-289-b)

Bedana tezotar bo'lsa, o'z boshini o'zi yoradi. (Qimmat momo haqida 289-b)

Bir qishning bir yozi bo'ladi, qarg'aning qag'illagani qoladi (290-bet)

Yer yorilmadi, Oymomo yerga kirib ketmadi.

Asar qahramonlarining kundalik hayotini ifodalashda, ham quyidagi iboralarni keltiradi.

Yon qo'shnim-jon qo'shnim (236-b)

O'z uyi-o'lan to'shagi

Olisdagi palovdan yaqindagi sho'rva yaxshi. (sho'ro kotibi qoravullikka ishga olaman deganda)

Folchiga ishonma, suvga suyanma.

Elakka bormish ayolning ellik og'iz gapi bor. (268)

Oyning o'n beshi qorong'u bo'lsa, o'n beshi yorug' (294-b)

Oymomoning qayg'usidan, iztiroblaridan, farzandsizlik g'amidan kundan kun so'nib borayotganini ta'riflashda Qoplon tilidan quyidagi iborani keltiradi:

O'lik bo'lib go'rda yo'q, tirik bo'lib to'rda yo'q (308-b)

Oymomoni ruhan qo'llash maqsadida Qoplon tilidan:

Sabr qilsang g'o'radan holva bitadi. Sabrning tagi oltin (331-bet)iborasini keltiradi.

Qoplon bilan Oymomoning farzandsizligi oxir oqibat qarindoshlarining qaroriga ko'ra ajrashadigan bo'ldilar. Xola-yu tog'asi Qoplonni uylantirish harakatiga tushdilar. Shu o'rinda xolasi tilidan xalqimizda mavjud quyidagi maqollarni qo'llagan.

Po‘lat pichoq qinsiz qolmaydi (Qoplonning xolasi aytadi- 319-b)

Eshik ko ‘rganni olma, beshik ko ‘rganni ol! –(319-b)

Adabiyotlar ro‘yxati:

1. Tog‘ay Murod. Tanlangan asarlar. ”Sharq“ nashriyoti-matbaaaksiyadorlik kompaniyasi bosh tahririyati. Toshkent-2008
2. Dilmurod Quronov “Tog‘ay Murod xirgoyilari” .”Qalblarni larzaga slogan xirgoyi” WWW.ziyouz.com kutubxonasi
3. Farrux Jabborov “Davralari davom etadi...”WWW.ziyouz.com kutubxonasi
4. Omanova, M. (2024). IMPORTANCE OF VOICE IN EXPRESSIVE READING. Galaxy International Interdisciplinary Research Journal, 12(1), 125-128.
5. Omanova, M. (2024). NIZOMIY GANJAVIY MEROSINING ALISHER NAVOIY IJODIGA TA’SIRI. Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, 4(20), 24-27.
6. O‘razbayeva M. XX asr ozarbayjon adabiyotida Ganjaviy obrazi tasviri. Nizomiy Ganjaviy va xamsachilik an‘anasi nomli ilmiy konferensiya materiallari to‘plami. – Toshkent. 2024 -yil.
7. Kahramanov K. Naim Karimov Is a literary scholar, Scholar and critic. Rivista Italiana di Filosofia Analitica Junior. 2023, Vol 14. ISSN: 2037-4445.
8. Makhbuba Urazbayeva, Burkhanova Feruza, Pardayeva Nigora, Atabayeva Go`zal, Qodirova Mashhura. Issues of Distribution of Bear Image in Uzbek Novels. Journal of Advanced Zoology. 2023. 2184-2192 p.
9. Omanova M.A. Updating views on literary heroes and glory in the novels of the period of independence //Novateur publications JournalNX-A Multidisciplinary Peer Reviewed Journal. Volume 6, ISSUE 10, Oct. 2020 - P 415-419. (Impact Factor – 7.223).

MUQADDAS TUYG‘ULAR TALQINI

Umidaxon MANSUROVA,

328-umumta’lim maktabining

ona tili va adabiyoti fani o‘qituvchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada 20-asrning yorqin vakili Odil Yoqubovning “Muqaddas” nomli qissasi tahlilga tortilgan. Asar bosh qahramonlari Sharifjon va Muqaddaslarning fojiali sevgi tarixi, shuningdek korrupsiyaning inson taqdiriga ta’siri haqida hikoya qilingan va didaktik tahlil metodi asosida o‘rganilgan.

Atoqli so‘z san’atkori Odil Yoqubov asarlarining yetakchi jihatlaridan biri inson ruhiyatini, uning xarakter qirralari, psixologiyasini bor bo‘yicha mahorat bilan tasvirlay olishida ko‘rinadi. Adib dastlabki asarlaridayoq badiiyat uchun eng zarur bo‘lgan inson qalb dramasini ma’naviy olam bilan bog‘lab talqin etishida ko‘zga tashlanadi. Ma’naviy olam keng tushuncha. Unda millatning o‘zligi, imon-e’tiqodi, yashash prinsiplari, halol-pokdomonligi, diyonati, jo‘mardligi, qalb go‘zalligi, bir so‘z bilan aytganda, jamiki insoniy tuyg‘ularni ulug‘lovchi go‘zal xislatlar mujassam. Ayni paytda hayot ham, uning asosini belgilovchi odamzod ham shunday yaratganki, har qadamda ayni go‘zal xislatlarning ziddi bo‘lgan noinsoniy tuyg‘ular – e’tiqodsizlik, diyonatsizlik, xiyonat bilan to‘qnash kelasiz, ular bilan munosabatga kirishasiz: goh murosasiz, goh murosali hayot kechirasiz.

Sho‘ro davrida yaratilgan asarlarda ma’naviy olam qirralari ko‘proq ijtimoiy voqelik fonida, voqelikka faol munosabatda, odamlarning o‘zaro muloqotlari jarayonida namoyon bo‘lardi.

Mana shunday asarlardan biri Odil Yoqubovga shuhrat keltirgan va barcha kitobxonning mehrini birdek qozongan “Muqaddas” qissasidir. Yozuvchi bejizga asarini “Muqaddas” deb nomlamagan. Bu o‘rinda qissa nomi faqat ismni anglatib qolmay, balki ma’naviy olamga daxldor bo‘lgan diyonat, odamiylik, sadoqat va muhabbat kabi muqaddas tuyg‘ular bilan uzviy bog‘langan.

O‘zbekiston Qahramoni Ozod Sharafiddinov mazkur qissa haqida shunday yozadi: “Odil Yoqubov ham o‘z ijodi davomida bir qancha eskirmaydigan, vaqt-soati

o'tganday ko'rinsada, kitobxonning koriga yarayberadigan asarlar yaratish baxtiga muyassar bo'lgan adibdir. Shunday asarlaridan biri "Muqaddas" qissasidir.

...Juda yaxshi esimda - qissa bosilib chiqishi bilan qo'lma-qo'l bo'lib ketdi, og'izga tushdi-ko'chada ham, ishda ham, maktablarda ham, institutlarda ham, qishloqda ham, shaharda ham, to'rtta odam to'plansa albatta, "Muqaddas" to'g'risida gurung boshlanadi. O'shanda yozuvchi qissa to'g'risida kitobxonlardan bir nechta qop maktub olgani juda yaxshi esimda. Xo'sh, kelajak haqida yorqin orzular bilan o'qishga kelgan, lekin hayotdagi birinchi mustaqil qadamidanoq qattiq turtilgan, o'qishga kirmay orzulari chil-chil bo'lgan oddiy bir qizaloq Muqaddasning taqdiri o'shanda nimasi bilan o'n minglab kitobxonlarni rom qilgan edi? Qanday kuchki, bugun ham jozibasini yo'qotgan emas? Buning siri shundaki, qissa o'sha kezlari ancha keng tarqalgan qoliplardan chekinib, inson hayotining azalgi qadriyatini, insonni inson qiladigan mezonlarini ulug'lab yozilgandi..."⁶⁰ Darhaqiqat, Odil Yoqubovning "Muqaddas" qissasida bosh qahramon Sharifjon va uning sevgilisi Muqaddasning hayot yo'lidagi ilk qadamlari, bu yo'lda turli-tuman sinovlar qarshisida ba'zan ojiz, ba'zan nepkin kurash jarayonlari, bu jarayondagi orzu-umidlari, g'am-tashvishlari, o'y-xayollari, vijdon degan adolat tarozisi oldidagi burchni qanday ado etishlari, xullas, adolat va adolatsizlik o'rtasidagi qalb ziddiyatlari samimiy hikoya qilingan. Shuningdek, asarda o'tgan asrning oltmishinchi yillari muhiti ham o'zining realistik talqiniga ega. Bosh qahramon, ya'ni Sharifjon qissada roviy vazifasini bajargan. Yozuvchi voqea va hodisalarga, qahramonlarning hayotiga sirtdan passiv kuzatuvchi sifatida ishtirok etsa-da, lekin voqealar tizimini, dramatismni aniq bayon tasvir etganki, bu hol kitobxonni rom qilib, o'ziga ergashtira olganki, natijada o'qiguvchi kitobxon ham barcha voqea va hodisalarga Sharifjonning nigohi bilan qaraydi, unga qo'shilib sevinadi, payti kelganda iztirob chekadi.

Sharifjon mehnatdan qochmaydigan vijdonli bola. Lekin u aksariyat yoshlar kabi o'z baxtini o'qib, ilm olib topaman, deganlar xilidan emas. U ko'proq o'qish bilan ishni baravar olib borib, jamiyatda o'z o'rnini topishga ahd qilgan yoshlar

⁶⁰ Ozod Sharafiddinov "Ijodni anglash baxti", "Sharq" nashriyoti, 2004-y, 588-bet.

toifasidan. Shu maqsadda u mustaqil hayotini marhum otasi mehnat qilgan zavodda ishlash bilan boshlaydi. Ishdan mehnat ta'tilga chiqqan Sharifjon onasi va o'gay otasining: "Institutga topshirib ko'r, kira olsang, yaxshi, kira olmasang sendan nima ketadi?" degan qistovi bilan o'qishga hujjat topshiradi. Institutda Muqaddasni ko'rib, yoqtirib qolgan Sharifjon u bilan birga o'qishni orzu qilib qoladi. Mana shu nuqtadan boshlab Sharifjon ma'naviy olamini namoyon etuvchi, o'zligini, yashash prinsiplarini belgilovchi sinov davri boshlanadi. Yozuvchining mahorati shunda ko'rinadiki, mana shu sinovni Sharifjon va Muqaddaslar uchun ham, o'sha davr uchun ham xarakterli bo'lgan voqea – endi-endi urf bo'la boshlagan, keyinchalik esa jamiyat uchun chinakam illatga aylangan, korrupsiyalashgan o'qishga kirish jarayoni voqealari, tanish-bilishchilik, oshna-og'aynigarchilik illatlari tasviri bilan bog'laydi. Yosh bo'lishiga qaramay halol-pokiza hayotni, mehnat orqali erishiladigan baxtni orzu qiladigan Sharifjon Muqaddasga bo'lgan tuyg'ulariga bo'ysinib, azbiroyi kunda uning yonida bo'lish uchun o'gay otasining yordamiga rozi bo'ladi. Muhimi shundaki, yozuvchi asarda tanish-bilishchilik illatini, uning hayotiy asoslarini shu bir kichik epizod orqali jonlantirar ekan, uning faqat jamiyat hayotidagi buzg'unchi oqibatidangina emas, balki katta hayotga endigina qadam qo'yayotgan yoshlar ma'naviyatida sodir bo'layotgan ayanchli qismatidan ham ogoh etadi. Yozuvchi ushbu voqeani, uning Sharifjon tomonidan qabul qilinishi voqealarini ko'yidagicha jonli manzaralarda aks ettiradi.

“– Beshmi? –deb so'rashdi. – Shunaqaga o'xshaydimi ? – dedim men. Oyim peshonamdan o'pdi. Dadam esa yostiqqa qayta yonboshlarkan: – Ana ko'rdingmi, kecha o'rtoqlarim bilan gaplashib qo'yganman, desam ishonmovding, – dedi qo'liga gazetasini olib....⁶¹

Kitobxon Salim Karimovich timsolida o'z davrining o'rtamiyona, oilaviy muammolarda murosasoz, pedagog sifatida o'zini juda ham namoyon etishga qodir bo'lmagan inson sifatida ko'radi. U asarda o'zining institutda ishlashidan foydalanib, xotining amriga bo'ysinib nopok ishga qo'l urgan shaxs sifatida kelsa, boshqa tomondan o'g'lining o'gayligini bildirmagan, barcha ishlarni uning kelajagi uchun

⁶¹ Odil Yoqubov "Tilla uzuk" T.: "Yangi asr avlodi" nashriyoti, 64-65- betlar

qilayotgan mehribon ota timsolida ham his etish mumkin. Onasining Sharifjonga ko'rsatgan maktubidan shu narsa aniq bo'ladiki, uning o'qishga kirishi, o'qib injener bo'lishi otasining vasiyati ekan. Yozuvchi qissaning leymotiviga aylantirgan g'oyaviy motivga ko'ra, bu vasiyatni amalga oshirish uchun tanlangan yo'l, ya'ni Sharifning ham, onasi va Salim Karimovichning ham nopok ishga qo'l urishini, qaysi yo'l bilan bo'lsa ham o'z maqsadlariga erishishga intilishini oqlab bo'lmaydi.

Albatta, muhabbat asiriga aylangan har bir inson o'z sevgisi uchun kurashishi, qanday qilib bo'lmasin o'z maqsadiga erishishga intilishi tabiiy. Sharifjon ham o'zi bilmagan holda nopok ishga qo'l uradi: otasi do'stlari bilan kelishib, uning ishini to'g'irlashadi. Bu ish aynan Muqaddasning kelajagi, uning taqdiri bilan bog'liq ekanligini juda kech tushundi, tushunganda esa kech bo'ldi. Uning maqsadi faqat bitta edi: mehnatdan qochish emas, balki Muqaddas bilan birga o'qish. Yozuvchi haqiqat ayon bo'lgan daqiqalarni ishonarli va jonli tarzda chiza oldi. Bu esa qahramonlar bilan birgalikda kitoxonni ham hayajonga soladi: "– Bu yigitcha sizning o'rningizga kirganini bilasizmi? –deb so'radi... Qattiq seskanib ketdim, "yalt" etib Muqaddasga qaradim. U ham menga qaradi. Allaqanday qo'rqib, nimadandir cho'chib qaradi. Iztirob chekkan katta qora ko'zlari go'yo yordam so'rayotgandek javdirab, mo'ltirab turar, qoshlari alamli chimirilgan edi. Bu ko'zlar mendan Azizov aytgan dahshatli haqiqatni inkor etishimni so'rar, yalinib yolvorar edi. Men esam...men esam jonimdan, xayotimdan ham ortiq ko'rgan sevgilimning chehrasida aks etib turgan bu iztirobiga, bu nidosiz savoliga nima ham derdim? Sekin boshimni egdim..."⁶²

Muqaddas ishonib, suyanib yurgan tog', ya'ni adolat quladi. Uni tiklashga harakat qilgan Sharifjon esa, Azizov domlaning ta'biri bilan aytganda, unga yana "mehribonlik" ko'rsatadi. Aldanganini bilgan Muqaddas Sharifjonga yozgan maktubida uning o'qishga qabul qilinganligi haqidagi buyruqni olib kelsa ham o'qimasligi, bu bir oy unga katta saboq bo'lganligi aytadi. O'z aybini tushunib yetgan Sharifjon esa o'qishni xohlamaydi. Zavodga ishga ketadi.

⁶² Odil Yoqubov "Tilla uzuk" T.: "Yangi asr avlodi" nashriyoti, - 138-139-betlar

Shu o'rinda sex boshlig'i Sulaymon aka obraziga alohida e'tibor qaratmoq lozim. Bu kishi hayotga o'z nuqtai nazari bilan emas, balki o'sha davr mafkurasining nuqtai nazaridan qaraydigan shaxs. Ya'ni baxtni o'qish, yoki ilm olib, o'zlikni anglashda emas, balki mehnat qilib hayotda o'z o'rmini topishda deb hisoblaydi. U Sharifjonni sirtidan o'qib, "ilg'or mehnat brigadasi" da ishlashga da'vat etadi. Bu hol Sharifjon tilidan quyidagicha bayon qilinadi: "Hali ko'p yillar o'tadi, ko'p suvlar oqib ketadi. Shunda bizning ham ko'zimiz ochiladi. Lekin u mahallar, oltmishinchi yillarning boshlarida uydirma shior atrofida qancha shov-shuvlar, qancha dabdabalar bo'lgan, bu haqda yozmagan na birorta gazeta, na radio, na televideniye qolgandi. Hayot o'zi shunaqa dabdabalardan iborat edi. Bizku yosh edik. Ammo Sulaymon akachi? Nahot hayotning hamma achchiq-chuchuklarini ko'rgan odam ham ishongan bo'lsa o'shanda"⁶³

Sevgi tuyg'ular ichida eng musaffo va muqaddas tuyg'ulardan biridir. U adolatsizlikni, nohaqlikni va xiyonatni kechirmaydi. Sevgi oldida qilingan kichik bir xato endigana mustaqil hayotga qadam qo'yayotgan qancha yoshlarning hayotini o'zgartirib yuborishi mumkin. "Muqaddas" qissasi yozuvchi ijodida axloq prinsiplarini shakllantiruvchi asar sifatida ham alohida o'rin tutadi. Yuqorida ta'kidlanganidek, "Muqaddas" so'zi faqat qissa qahramoniga qo'yilgan nom emas, balki adolat, ishonch, diyonat, vijdon, iymon-etiqod kabi tuyg'ularning muqaddasligiga ham ishoradir. Yozuvchi adabiyot hayotning, hayotdagi insonlar hayotining bir parchasi, kichik bir in'ikosi ekanligini kitoxonga ko'rsata bilganligi uchun ham shu darajada mashhurlikka erishdi. Bu qissa haqida Chingiz Aytmatov shunday fikr bildirgan edi: "- Adil! Kechroq bo'lsa ham "Muqaddas"ni o'qidim. Mening "Jamila" va "Sarviqomat dilbarim" ertaroq rus tilida chiqdi. Aslida sening "Muqaddas"ing avvalroq chiqqanda sen mendan ham mashhur bo'lib ketarding".⁶⁴

Atoqli yozuvchining bunday samimiy e'tirofi ham qissaning badiiy qiymatini belgilab kelmoqda.

Adabiyotlar:

⁶³ Odil Yoqubov "Tilla uzuk" T.: "Yangi asr avlodi" nashriyoti, 78 bet.

⁶⁴ Yoqubova M. Yoqubov I. "Ulug' va sadoqatli muhabbat". 85-bet

1. Omanova, M. (2024). IMPORTANCE OF VOICE IN EXPRESSIVE READING. Galaxy International Interdisciplinary Research Journal, 12(1), 125-128.
2. Omanova, M. (2024). NIZOMIY GANJAVIY MEROSINING ALISHER NAVOIY IJODIGA TA'SIRI. Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, 4(20), 24-27.
3. O'razbayeva M. XX asr ozarbayjon adabiyotida Ganjaviy obrazi tasviri. Nizomiy Ganjaviy va xamsachilik an'anasi nomli ilmiy konferensiya materiallari to'plami. – Toshkent. 2024 -yil.
4. Kahramanov K. Naim Karimov Is a literary scholar, Scholar and critic. Rivista Italiana di Filosofia Analitica Junior. 2023, Vol 14. ISSN: 2037-4445.
5. Makhbuba Urazbayeva, Burkhanova Feruza, Pardayeva Nigora, Atabayeva Go'zal, Qodirova Mashhura. Issues of Distribution of Bear Image in Uzbek Novels. Journal of Advanced Zoology. 2023. 2184-2192 p.
6. Omanova M.A. Updating views on literary heroes and glory in the novels of the period of independence //Novateur publications JournalNX-A Multidisciplinary Peer Reviewed Journal. Volume 6, ISSUE 10, Oct. 2020 - P 415-419. (Impact Factor – 7.223).

TO‘RTINCHI BO‘LIM

ZAMONAVIY ADABIY JARAYON VA

ADABIYOTSHUNOSLIK

MASALALARI

O‘ZBEK BOLALAR SHE’RIYATIDA POETIK MAZMUN TAKOMILI

Gulnoza JURAYEVA,

ToshDO‘TAU professori v.b.,

filologiya fanlari doktori

Annotatsiya: Ushbu maqolada mustaqillik yillarida yaratilgan bolalar she’riyatiga doir hajviy asarlar poetik va mazmun uyg‘unligi nuqtayi nazaridan tahlil qilingan. Maqolada bolalar adabiyoti, xususan, she’riyatida ijod qilgan D.Rajab, H.Imonberdiyev, T.Adashboyevlarning she’riy asarlari tahlilga tortilgan. Istiqlol yillarida bolalar she’riyatida ko‘zga tashlangan poetik jihatdan yangiliklar haqida mulohazalar yuritilgan.

Kalit so‘zlar: mustaqillik, poetika, timsol, tarbiya, ijod laboratoriyasi.

Bolalar adabiyotining o‘ziga xos tabiati, uning ma’rifiy, badiiy estetik qimmati doimo ijodkorlarning ham, tanqidchilarning ham diqqat markazida bo‘lib kelgan. Ayniqsa, hajviy-majoziy she’riyat o‘zining ko‘p qatlamlilik, tagdor mazmun kasb etishi bilan kitobxonlarni o‘ziga jalb qilsa, tanqidchilar ham bunday asarlarni tahlilga tortib, ulardan kitobxon uqa olmagan mazmunni sinchi nigohi bilan kashf etganlar. S.Irisxo‘jayevaning ta’kidlashicha, “Mavzu muhimligi, yaxshi maqsadning o‘zi chinakam badiiy asar uchun yetarli emas. Ana shunga qo‘shilgan holda fikrning bolalar didi, dunyoqarashiga mos holda ifodalanishi, buning ustiga insoniy his-tuyg‘ular asosida jozibali bo‘lishi ham talab etiladi”⁶⁵. Mana shu jihatlari bilan bolalar she’riyatida hajviy-majoziy obrazlar alohida ahamiyat kasb etadi.

“O‘zbekiston adabiyoti va san’ati” haftaligida uyushtirilgan “Mustaqillik davri bolalar adabiyoti: tahlil va talqinlar” nomli davra suhbatida ham bu masala yuzasidan turli fikr-mulohazalar aytiladi. Jumladan, davra ishtirokchisi, professor S.Matchonov bolalar adabiyotining tarbiyaviy xususiyatlariga to‘xtalib, bu hol turli davrlarda turlicha izohlanib, davrdagi yetakchi g‘oyalarga xizmat qilib kelganini ta’kidlaydi. Olimning fikriga ko‘ra, XX asr boshlarida Hamza, Avloniy kabi mutafakkirlar

⁶⁵ Ирисхўжаева С. Болалар адабиётида дидактика. – Тошкент: Фан, 1978. – 13-б.

asarlari mohiyatida ma'rifatparvarlik g'oyalari namoyon bo'lgan bo'lsa, sho'ro davrida ko'proq davr mafkurasi tashviq qilingan. Istiqlol davriga kelibgina yaratilayotgan qahramonlar "...faqat a'lo xulqi va o'qishi bilangina emas, balki olamni anglash yo'lidagi intilishlari, hayot va tabiatga faol munosabati bilan ham ajralib turadi"⁶⁶.

Istiqlol davrida yaratilgan obrazlar o'zlarining bolalarcha tasavvuri bilan dunyoni anglashga, atrofda bo'layotgan voqea-hodisalarni idrok etishga urinadilar. Shu jarayonda ularning hayotga va tabiatga munosabati shakllanib boradi.

Davra ishtirokchilaridan yana biri Q.Qahramonov esa bugungi globallashuv davrida bolalar adabiyotiga faqat tarbiya vositasi sifatida yondashib bo'lmasligini, balki undan bolalarning o'ziga xos ruhiy olamini ham izlash zarurligini ta'kidlab, shunday yozadi: "Bolalar adabiyoti ham, avvalo, san'at hodisasi sifatida insonni badiiy kashf etishi zarur. Uning tasvir obyekti insondir. Demak, bolalik kashf etolmagan asar har qanday tarbiyaviy maqsadni ko'zlamasin, o'z maqsadiga erisha olmaydi"⁶⁷.

Shoir va munaqqid D.Rajabov "Badiiyat – ma'rifatdir" maqolasida bolalar adabiyotining tarbiyaviy xususiyati va badiiyligi to'g'risida quyidagi fikr-mulohazalarni bayon etadi: "Ba'zan, ayniqsa, bolalar adabiyoti haqida gap ketganda, bu adabiyot tarbiyaviy, ma'rifiy bo'lishi kerakmi yo badiiy bo'lishi kerakmi qabilidagi savol qo'yiladi. Bolalar adabiyotining tarbiyaviyligi, ma'rifiyligini aslo badiiylikdan ayricha tushunmaslik, talqin etmaslik kerak. Ilhom va iste'dod bilan bitilgan har qanday teran badiiy asar – tarbiyaviy va ma'rifiydir. Chunki u insonning ko'nglini tarbiyalaydi, ruhini kamolot sari undaydi"⁶⁸.

Shuni ta'kidlash kerakki, davra ishtirokchilari o'z mulohazalarida bolalar adabiyoti ma'rifiymi yoki badiiy bo'lishi kerakmi degan masalani o'rta tashlashmagan. Xususan, Q.Qahramonovning yuqorida keltirilgan fikrlarida

⁶⁶ Mustaqillik davri o'zbek bolalar adabiyoti: tahlil va talqinlar (davra suhbat) / O'zbekiston adabiyoti va san'ati. – Toshkent, 2005. 19-avgust.

⁶⁷ Mustaqillik davri o'zbek bolalar adabiyoti: tahlil va talqinlar (davra suhbat) / O'zbekiston adabiyoti va san'ati. – Toshkent, 2005. 19-avgust.

⁶⁸ Rajabov D. Badiiyat – ma'rifatdir / O'zbekiston adabiyoti va san'ati. – Toshkent, 2005. 9-sentabr.

bolalarning ruhiy olamini badiiy kashf qilish haqida gap ketadi. Vaholanki, bolalar adabiyotining muayyan namunalari, asosan, tarbiyaviy maqsadlarda yaratilishi ko'pchilikka sir emas. Demak, bolalarning ruhiy olamida tarbiyaning ham o'ziga xos o'rni bor. Xususan, bolalar she'riyatida ilm-ma'rifatni targ'ib qiluvchi alifbo, harflar, tinish belgilari, husnixat kabi mavzularda yaratilgan ko'plab she'rlar buning isbotidir. Bu kabi ijod namunalari o'zining ma'rifiy xususiyati bilan ham ajralib turadi.

Mumtoz adabiyotimizda ham Anbar Otinning "Qizil va qoralar jangi" asarida harflar o'rtasidagi munosabatlar tasviri orqali ma'rifiy didaktik g'oyalar ilgari surilgandi. XX asr bolalar she'riyatida bunday she'rlar ko'plab yaratildi. Jumladan, Quddus Muhammadiyning "Dum", "Tugmacha", "Temirlar o'yini", Sulton Jo'raning "Tinish belgilarining majlisi", Po'lat Mo'minning "Salimjon – nimjon", "Parpinig harfi" kabi ko'plab she'rlari ham ma'rifiy, ham badiiy-estetik qimmatini bilan birdek ahamiyatlidir. Bu ikki xususiyatning bir asarga jo bo'lishi muallifning mahorati yuksakligidan dalolat berib turibdi.

Adabiyotshunos O.Sharafiddinov Po'lat Mo'min she'rlarining tarbiyaviy va amaliy ahamiyati haqida xarakterli misolni keltirib, quyidagilarni qayd etgan edi: "Bu fikrning isboti sifatida kitobxonlardan shoirlarga ko'plab kelib turadigan maktublarning biridan parcha keltiraylik. Uni andijonlik o'qituvchi yo'llagan: "Xuddi shu siz aytgan gap men o'qitayotgan 7-sinf o'quvchilari orasida ham topiladi. Ko'pchilik bolalar yangi daftarga o'tishlari bilan ularning yozuvlari buzilib, qing'ir-qiyshiq yozadigan bo'lib qolishadi. "Parfinig harfi" she'ringizni darsda ishlab chiqdim. O'quvchilar uni o'qib ham xursand bo'lishdi, ham kulishdi. Ko'pchilik bolalar endi qoidali va chiroyli yozishga harakat qilishyapti". Bu – Po'lat Mo'minning bitta she'ri va uning ta'siri haqidagi gap. Shoirning boshqa she'rlarini jam qilib, ularning ta'sir kuchini tasavvur qilsak, Po'lat Mo'min yoshlarni tarbiyalashiga katta hissa qo'shayotganiga amin bo'lamiz"⁶⁹.

O.Sharafiddinovning ushbu fikrlaridan bolalar adabiyotining chinakam badiiy mukammal namunalari ham ma'rifiy-didaktik, ham badiiy-estetik qimmatini birday

⁶⁹ Шарафиддинов О. Ўзбек болалар адабиёти. Мақолалар, адабий портретлар. – Тошкент: Ёш гвардия, 1978. – 150-б.

ahamiyatga ega bo'lishi kerakligi oydinlashadi. Nafaqat kerakligi, balki uning ta'sir kuchi amalda ham ko'rinayotganini maktub orqali bilib olishimiz mumkin. Satira va yumor esa ushbu ta'sir quvvatini oshiruvchi eng asosiy qurollardan biridir. Bolalar adabiyotida satira va yumor asosiy o'rinlardan birini egallashining boisi ham shundadir. Ayniqsa, so'nggi davr bolalar she'riyatini kuzatganda, satira va yumor asarning ham badiiy mukammalligini ta'minlashga, ham tarbiyaviy ta'sir kuchini oshirishga birday xizmat qilayotganligini ko'rish mumkin. Qolaversa, undagi mavzu ko'lamining kengligi, har bir inson o'zi uchun alohida xulosalar chiqarishga imkon berilishi she'r, umuman, asarning badiiy qimmatini yuksaklarga ko'tarib beradi.

Istiqlol davri o'zbek bolalar she'riyatida T.Adashboyevning "Alg'ov-dalg'ov aralash", H.Imonberdiyevning "Harflar jangi" kabi asarlari shu jihatdan e'tiborga sazovordir.

T.Adashboyev she'rida lirik qahramon "Alifbe"dan o'rin olib, o'z burchini halol o'tab kelayotgan har bir harf, tinish belgilar adashib ketishsa nima bo'lardi, degan vahimali tasavvurlarga beriladi. She'rda "A" harfi bilan bog'liq voqea shunday tasvirlanadi:

Agarda "A" adashsa,

Andijon, Asakani,

Arini

Atardik ne deb qani?

(“Uch bo'taloq va sirli qovoq”, 33-b.)

Shoir dastlab harflarning ahamiyatini tushuntirishda ularning yo'q bo'lib qolishidan foydalanadi. She'rda shu tariqa "B", "V", "G", "K", "I", "K" kabi ko'plab harflar bilan bog'liq she'riy tasavvurlar hikoya qilinadi. Shoirning mahorati shundaki, har bir she'rdagi shu xildagi adashishlar oqibatida quvnoq kulgi yuzaga keladi. Asar bolalarni ta'lim olishga chorlaydi va shu jihati bilan ma'rifiy xarakter kasb etadi.

She'r bolalarning tasavvur dunyosini kengaytiradi. Bolalar unda tasvirlanayotgan harflarning alg'ov-dalg'ov holatini tasavvur qilishar ekan, quvnoq yumordan, boy poetik mazmundan estetik zavq, didaktik mazmundan ma'rifiy saboq olishadi. Negaki, shoir she'rda har bir harf xususiyatini tasvirlar ekan, albatta,

bolalarning dunyoqarashi, ma'rifiy ehtiyojlarini ham nazarda tutadi. Harflarning tashqi qiyofasini ham uning xususiyatlariga mos tarzda chizib beradi. Masalan, "K" harfi tasvirida bolalarning kundalik o'quv faoliyatini quyidagicha tavirlanadi:

Kitob bilan kundalik,

Kerak bizga har kuni.

Kalendarda aniqdir.

Kelgusi oy yakuni,

(“Uch bo‘taloq va sirli qovoq”, 33-b.)

“O” harfi haqida esa u ishtirok etgan so‘zlar ketma-ketligi keltirilib, talqinidan quyidagicha ma'rifiy-didaktik xulosa chiqariladi:

Ochig'in aytsam, oshna,

Osmon-u oydan tortib,

“O” harfin qadri ortiq

Opam va onajonim

Ona tili, etilgan tortiq.

(“Uch bo‘taloq va sirli qovoq”, 34-b.).

She'ning yakuniy qismi o'ziga xos yumoristik ohangga ega. Unda harflarning ma'rifiy qiymati baland nuqtalarda ko'rsatilib, harflar ishtirokidagi so‘zlar bilan uning kerak ekanligi uqtiriladi. Kitobxon she'rdagi:

O'ttiz besh harf agarda

Bo'lmay qolsa basharti.

Kitobdagi she'r, hikoya

Ayting qanday yashardi?

(“Uch bo‘taloq va sirli qovoq”, 33-b.)

degan xulosani o'qir ekan, ularning ruhiyatida o'ziga xos holatlar ro'y berishi aniq. Eng avvalo, ularning xayoliga daf'atan: “Rostdan ham harflar bo'lmay qolsa nima bo'lardi?” degan savolning kelishi tabiiy. Keyingi ruhiy holatdan esa bolalarda: “Bunday bo'lishi mumkin emas”, degan xulosa shakllanadi. She'rdan hosil bo'ladigan mana shu ikki nomutanosib ruhiy holat ularning quvnoq tabassumiga sabab bo'ladi, she'ning tarbiyaviy, estetik qimmatini oshiradi. Hali o'qishni

bilmagan yoki endi o'rganishni boshlagan bolalar uchun ham yangi bir chaqiriq bo'lib xizmat qiladi. Endi ular tezroq harflar bilan tanishishga intiladilar. Bu esa she'rga yangi bir ma'rifiy mazmun ham yuklaydi.

H.Imonberdiyevning "Harflar jangi" she'rida ham shunga o'xshash manzarani kuzatish mumkin. She'rda tasvirlanishicha, tinch-ahil yashayotgan o'ttiz besh harfning orasiga kutilmaganda nifoq tushadi. Buning asosiy sababi esa harflar muzqaymoq uchun navbatga turishganda "U" oyim bilan uning o'g'li "U"chaning orasiga "R"bekning bemavrid suqilishidir. Shoir ushbu vaziyatni jonlantirib quvnoq yumor bilan quyidagicha majoziy tarzda tasvirlaydi. She'rda "U"oy:

"R"ga "uyat-e", – dedi

Shu on "R": – Uyatingni

Bor, pishirib ye, – dedi⁷⁰.

Shoir harflarning ushbu mojaroli manzarasini tasvirlar ekan, diologik nutq vositasida bolalarning kundalik hayotida har kuni duch keladigan, ehtimol, o'zi ham faol ishtirok etadigan jonli, tanish jarayonni harflar yordamida suratlantirib quvnoq kulgi yaratadi. Bunda har bir harfning janjalga munosabati ularning shakliga mos holatlari bilan kulgili tarzda jonlantirilishi bolalarning zavqini oshiradi. Katta "U" va kichik "u" harfi "U" va "U"cha deya ta'rif berilishi bolalar uchun qiziqarli bo'ladi. Qolaversa, shakliy jihatlar mazmun planini to'ldirib, "u" va "r" harflari ketma-ketligidan "ur" so'zining hosil bo'lishi ham mojaroga ishora qilib keladi. Bundan tashqari, harflarning harakatlarga birlashib ketishi ham yaxshi tasvir bo'lib kelgan. Jumladan:

"F" qo'lini beliga

Tiragancha lol turar.

"P" asta pusib borib

O'zin panaga urar.

Ushbu she'rda harflarning harakatlari ularning tashqi ko'rinishlariga moslanganini ko'rishimiz mumkin. "F" harfi chindan ham qo'llarini beliga tirab turgandek ko'rinishga ega. Yoki:

⁷⁰ Imonberdiyev H. Harflar jangi. – Toshkent: Cho'lpon. – 19-b.

Og‘zini ochgancha “O”

Deya oldi: Obbo...

– Vaziyatni yumshatsam,

der yumshatish belgisi.

– O‘zingni epla, – deb

“K” yashirmadi kulgisin.

Shoir harflar jangi, ularning o‘zaro mojarolari orqali bolalarga o‘zlarining kundalik hayotidagi to‘polonlar, urish-janjallar manzarasini shunday ustalik bilan kulgili chizadiki, natijada she’rdagi obrazlar harflar ekani ham bir zum unutiladi. Ular go‘yoki chindan bahsga kirishib ketgandek tasavvur uyg‘otadi, chunki barchasi jonli, tabiiy tasvirlanadi. She’rda harflar jangining barham topishi ham g‘aroyib, ham ma’rifiy yo‘sinda o‘z yechimini topa olgan. Bahs yakunida harflarning do‘stlari hisoblangan tinish belgilari aralashadi. Bu ham shoirning poetik topqirligidan darak beradi. Harflar jangi avjiga chiqqanda yetib kelgan ularga yaqin bo‘lgan tinish belgilari bunga quyidagicha chek qo‘yadi:

– Nima gap, ne to‘polon?

So‘roq belgisi hayron.

Naynov Undov ham tergap

Baqirdi: – Bu qanday gap?!

Vergul dedi: – Tinchin sal...

Oxir kelib Nuqtabek

To‘polonga qo‘ydi chek.

Har ikkala she’rda ham shoirlar an’anaviy obrazlar (harflar, tinish belgilari) orqali yangicha poetik mazmun bilan boyitilgan original yumoristik asar yarata olganlar. Jumladan, T.Adashboyev she’rida asosiy e’tibor har bir harf ta’rifida shu harf bilan boshlanadigan so‘zlarni ko‘plab qo‘llash va ularning yo‘qolib qolishidan kelib chiqishi mumkin bo‘lgan alg‘ov-dalg‘ovga qaratilsa, H.Imonberdiyev asarida har bir harfning tashqi belgisiga asoslanilgan tasvir (masalan, “F” harfi ikki qo‘lini beliga tirab turgan ayolga, “O” harfi ochilib qolgan og‘izga o‘xshatilishi) va ular vazifasidan kelib chiqadigan holat (so‘roq belgisidagi so‘rash, undov belgisidagi his-

hayajon, buyruq, verguldagi yarim to‘xtash – “tinching sal”, nuqtadagi harakat, voqeaning tugashi) she’rdagi kulgili, hajviy holatni keltirib chiqaradi. Kitobxon uchun ham asar badiiyati, qiziqarliligi va o‘qimishliligini kuchaytiradi. Bu she’rlarda avvalgilardek hajv tig‘i zohiran bolalarga emas, balki harflarning o‘ziga qaratilmoqda. Shu bois pand-nasihat o‘rniga ramziy-majoziylik, yumoristik ruh ustuvorlik qiladi. Ayni choqda, she’rning faqat ma’rifiy ahamiyatiga emas, balki estetik tomoniga ham ko‘p e’tibor qaratiladi. She’rlarda bolalarga xos tasavvur, obrazlilik, manzara yaratish, harf va tinish belgilarining shakliga mos so‘z va qofiyalardan, alliteratsiya usullarining mahorat bilan qo‘llanishi ularning yuksak badiiyligini ta’minlaydi. Natijada ularning tasavvur olami go‘zal bo‘yoqlarda chizilgan lavhalar bilan boyitiladi. Kichik kitobxonlar harflarning behuda janjallaridan o‘zlariga kerakli xulosalarni chiqaradilar. Atrofdagi barcha narsaga jonli mavjudotga qaragandek munosabatda bo‘la boshlaydilar.

Ma’lumki, H.Imonberdiyev yaratgan qahramonlar sirtidan qaraganda jinday ayyor, shirinlikka o‘ch, xayolparast, ozgina e’tiborsizlik qilsangiz, chap berib chuv tushirib ketadigan ustomon, quvnoq bolalardir. Lekin ushbu xususiyatlari ko‘pincha ularning o‘zlariga pand berib, beozor kulgiga sabab bo‘ladi. Jumladan, “Bir kunlik mo‘jiza” she’ri shunday xayolparast bolalarning fantaziyasi asosiga qurilgan. Katta bir shaharda mo‘jiza ro‘y berib, hamma mumkin emas degan so‘zni unutadi. Bu esa she’rning yoqimtoy qahramoniga juda qo‘l keladi. Tergaydigan, taqiqlaydigan odamda yo‘q. Xohlagancha uxlaydi, erta-yu kech to‘p tepadi, hech kim “bo‘ldi, bas, mumkin emas”, demaydi.

Shoir ota-ona, o‘qituvchilar, umuman olganda, jami kattalarning bolalarni tergashda eng ko‘p ishlatadigan “mumkin emas” degan tanbehini poetiklashtirib, shu asosda bolalik dunyosining hajviy qirralarini ochib beradi. Bolalarning ustomonligini o‘zlariga ko‘zgu orqali ko‘rsatib beradi. Bundagi hajviy ruhga bolalar nihoyatda o‘ch bo‘lgan muzqaymoq detali vositasida erishiladi.

– *Oyi, yeyman muzqaymoq!*

Oyim-chi, yo‘q demaydi.

Oyisi yo‘q demagach, bolakay, albatta, to‘yib muzqaymoq yeydi. Natijada isitmasi ko‘tarilib ketib, dorilar ham foyda bermay qoladi. She‘rning yakuni esa juda g‘aroyib:

Oysha der: – Ukol kerak!

*Yo ‘q deyolmayman, afsus!*⁷¹

Yakunda “mumkin emas”ni bolakay o‘zi ham ishlata olmasligi orqali oqibat yasaladi. Bunda o‘zi foydalangan narsa bolakayning o‘ziga qarshi ishlay boshlaydi va pushaymonlik hosil qiladi.

“Xo‘p-xo‘p” she‘rida ham shoir topqirlik bilan ayrim bolalar nutqida ishlatiladigan “Xo‘p-xo‘p”ni hajviy obraz darajasiga ko‘tarib, ularning tabiatini fosh qiladi. Lirik qahramon kattalar nima ish buyursa, “xo‘p-xo‘p” deydi, lekin o‘z bilganidan qolmaydi. Bu ham bolalar xarakteriga xos nuqsonlardan biri hisoblanadi. Onasi unga “dazmol issiq, o‘ynama” desa darrov “xo‘p” tayyor. Lekin o‘sha zahotiyoq uning siri ochilib qoladi.

“Norga tort ber”, desa ham xo‘p deydi-yu hammasini o‘zi paqqos tushiradi. Otasi “ikki” baholarni qachon tuzatasan, degan tanbehiga ham “xo‘p” degan javobni eshitadi. Xullas, bu mazmundagi she‘r yakunida bolaning yolg‘on va‘dalari fosh bo‘ladi. Shoir bu manzarani dialog asosida quyidagicha kulgili tasvirlaydi:

– Seni o‘sha “xo‘p”laring

Butunlay etdi xarob.

Sinfda qolar bo‘lding,

“Ikki”laring juda ko‘p.

Chiqib ketdi og‘zimdan

Beixtiyor: “xo‘p”.

(“Endi zerikmayman”, 64-b.)

Bunday tipdagi she‘rlarning tarbiyaviy ahamiyati haqida gap ketganda bir masalaga diqqat qaratish zarur. Shoir shu xildagi barcha she‘rlarida o‘quvchiga pand-nasihat qilmaydi, oshkora sezilib turadigan ma‘rifiy-didaktik g‘oyalarni yalang‘och

⁷¹ Imonberdiyev X. Lofchilar-aldoqchilar. – Toshkent: Cho‘lpon, 1991. – 52-b. (кейинги мисоллар саҳифаси қавс ичида кўрсатилади)

shaklda ifoda etmaydi. Aksincha, bolalarning kundalik turmushiga xos oddiy voqea-hodisani badiiy obraz darajasiga ko'tarib, unga yumoristik ruh va kulgi baxsh etadi. Ana shu yumoristik ruh va kulgi she'ning har jihatdan badiiy quvvatini oshiradi. Shakl va mazmun jihatdan uyg'un va bir badiiy maqsadga xizmat qilayotgan asarlar o'zining tarbiyaviy, ma'rifiy va estetik vazifasini a'lo darajada bajara oladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Imonberdiyev X. Lofchilar-aldoqchilar. – Toshkent: Cho'lpon, 1991. – 52 b.
2. Avloniy A. Turkiy guliston yoxud axloq. – Toshkent: Sharq, 1999 yil. – 23 b.
3. Ashurov B. Tursunboy Adashboyevning poetik mahorati. – Toshkent: Fan, 2009. – 140 b.
4. Barakayev R. Bolalarga beraylik dunyoni / O'zbek bolalar adabiyoti antologiyasi. 2 jildlik. 1-jild. – Toshkent: O'qituvchi, 2006. – B. 3-24.
5. Jumaboyev M. Bolalar adabiyoti. Darslik. – Toshkent: O'qituvchi, 2011. – 224 b.
6. Jumaboyev M. O'zbek bolalar adabiyoti. – Toshkent: 1994. – 213 b.
7. Irisxo'jayeva S. Bolalar adabiyotida didaktika. – Toshkent: Fan. 1977. – 47 b.
8. Yo'ldoshev Q. Yoniq so'z. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2008. – 548 b.
9. Karimov B. Ruhiyat alifbosi. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi NMIU, 2018. – 360 b.
10. Karimov N. XX asr adabiyoti manzaralari. – Toshkent: O'zbekiston NMIU, 2008. – 536 b.
11. Karimov N., Mamajonov S., Nazarov B. va boshq. XX asr o'zbek adabiyoti tarixi. – Toshkent: O'qituvchi, 1999. – 544 b.
12. Qahramonov Q. Adabiy tanqid va o'zbek bolalar adabiyoti. – Toshkent: Fan, 1991. – 231 b.
13. Quddus Muhammadiy. Adabiy-tanqidiy maqolalar. – Toshkent: Yosh gvardiya, 1979. – 126 b.
14. Hovli to'la bolalar. She'rlar va ertaklar. – Toshkent: Yulduzcha, 1988. – 148 b.

ADABIYOTSHUNOSLIK ILMI RIVOJIDA NURBOY

JABBOROVNING O'RNI

Obidjon KARIMOV,

Namangan davlat universiteti dotsenti,

filologiya fanlari nomzodi

Annotatsiya. Ushbu maqolada filologiya fanlari doktori, professor Nurboy Jabborovning yetuk adabiyotshunos, matnshunos va manbashunoslik faoliyati tahlil qilingan. Adabiyotshunosning Ogahiy lirikasi bo'yicha e'lon qilgan maqolalarida shoir she'riyatining o'rganilmagan qirralarini chuqur tadqiq qilganligi tahlillar bilan dalillangan.

Kalit so'zlar: adabiyotshunoslik, matnshunos, manbashunos, poetika, she'rshunoslik, "Zubdatu-t tavorix", hamd, munojot, ta'rix, na't, qasida, husni matla', qiyosiy-tanqidiy tahlil.

Mustaqillik sharofati bilan o'zbek adabiyoti o'zining qadrini topdi va topib bormoqda. Hayotimizni so'z san'ati deya e'zozlanadigan adabiyotsiz tasavvur eta olmaymiz. Milliy adabiyotimiz o'zining shonli tarixiga, boy merosiga, munosib an'analariga ega. O'tmishda mumtoz adabiyotimizning pok nomlariga qora bo'yoqlar chaplangan atoqli namoyandalari asarlari xalqimiz qo'lga yetkazib berildi. Bunda xalqimiz uchun xizmat qilgan shoir va yozuvchilarning o'rni beqiyosdir. Shuni ham aniq aytib o'tish kerakki, shoir va yozuvchiga baho beradigan, ularning asarlarini tahlil qiladigan soha vakillari ham borki, biz ularni adabiyotshunos olimlar, tanqidchilik ilmining bilimdonlari deya hurmatlaymiz, e'zozlaymiz. Zamonamizning serqirra ijodkorlari, sohamizning mashhur olimlari adabiyotshunoslik ilmini izchil o'rganishmoqda, qator tadqiqot ishlarini olib borishmoqda. Atoqli adabiyotshunos olim, mumtoz va zamonaviy adabiyot, matnshunoslik va adabiy manbashunoslik, adabiy tanqid sohalarining yetuk namoyondasi, faol jurnalist va publitsist, filologiya fanlari doktori, professor Nurboy Jabborov ana shunday iste'dodlardan biridir. U adabiyotshunoslik ilmida o'z yo'li va uslubiga ega nuktadon olimlarimizdan.

Keyingi yillarda Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyevning shaxsiy tashabbusi va alohida e'tibori tufayli mumtoz va zamonaviy adabiyotimizni xalqaro miqyosda

o'rganish va targ'ib etish borasida salmoqli yutuqlar qo'lga kiritilmoqda. Natijada adabiy jarayonda, adabiyotshunoslikda sezilarli o'zgarishlar ro'y berdi. Adabiyotshunosligimizning o'rganilmay qolib kelayotgan ko'plab sohalari bo'yicha ilmiy izlanishlar amalga oshirilib, o'nlab monografiyalar nashr etildi. Bizga to'la yetib kelmagan asarlar matni, ularni nashrga tayyorlash ishlari yo'lga qo'yildi va bunga o'z sohasining bilimdoni bo'lgan matnshunos olimlar jalb qilindi. Buning natijasi o'laroq ko'plab unut bo'lgan asarlar, ularning mualliflari haqidagi nodir ma'lumotlar adabiyot muxlislariga yetib kelmoqda. Bu ezgu ishlar hozir ham davom ettirilmoqda.

“Zubdatu-t-tavorix” – nodir manba. Bu manbaning nashr etilishi o'zbek matnshunosligining muhim yutug'i sifatida baholanishga loyiq. Negaki, asar nashri katta mehnat va zahmat mahsulidir. Bu nimalarda ko'rinadi? Birinchidan, matn arab imlosidan krill yozuviga bexato tabdil qilingan. Mumtoz adabiyotimiz namunalarining ko'plab nashrlariga egamiz. Afsuski, ularning aksariyatida xatolarni sanab adog'iga yetish qiyin. “Bexato tabdil qilingan” jumlası bor-yo'g'i uch so'zdan tarkib topgan va uni osongina talaffuz etish mumkin. Lekin bu so'zlar zamirida yuk benihoya og'ir.

Muhammad Rizo Ogahiy adabiy merosi bo'yicha ko'plab tadqiqotlar yaratilgan. Serqirra olim Nurboy Jabborov “Zubdatu-t-tavorix” asarining to'liq ilmiy-izohli nashrini amalga oshirdi. Mazkur asarga oid salmoqli tadqiqot yaratishga erishdi. Bundan tashqari, Ogahiy lirikasi va tarjima asarlari yuzasidan ham diqqatga sazovor ilmiy izlanishlar olib bordi.

Adabiyotshunosning Ogahiy lirikasi bo'yicha e'lon qilgan maqolalarida shoir she'riyatining o'rganilmagan qirralari tadqiq qilindi. Ijodkorning hamd, munojot va na'tlari birinchi marta Nurboy Jabborov tomonidan tahlil etildi. G'azal, masnaviy, qasida, ta'rix janrlaridagi nazmiy asarlari haqidagi olimning maqolalari ham ko'pchilikka manzur bo'lgan. “Sharq yulduzi” jurnalı orqali o'quvchilar hukmiga havola etilgan “Ilm andog' ganji nofi'dur...”, “Tafakkur” jurnalida e'lon qilingan “Ogahiyning ogohlik siri”, shuningdek, “Fasohatda nodir alloma” (“Xalq so'zi”),

“Mulk-u millatga emin o‘lsa agar ogohlar...” (“Fidokor”) kabi maqolalar shular jumlasidandir.

“Zubdatu-t-tavorix” asari nashriga so‘zboshi sifatida yozilgan maqolada, ta’kidlash mumkinki, butun boshli dissertatsiyaning ilmiy yuki bor. Maqolada asarning o‘zbek va xorij olimlari tomonidan o‘rganilishi, dunyo fondlarida saqlanayotgan qo‘lyozmalari, asarning yozilish tarixi, syujeti, uning nafaqat tarixiy, balki adabiy jihatdan ham nodir manbalardan ekanligi masalalari chuqur tahlil etilgan.

Olimning yozishicha: *“Asarda ko‘plab nazm namunalari ham keltirilgan. “Zubdatu-t-tavorix”dagi she’riy janrlarni quyidagicha tasnif etish mumkin: qasidalar (6 ta), masnaviylar (70 ta), g‘azallar (4 ta), ruboiylar (7 ta), qit‘alar (10 ta), ta’rixlar (4 ta), fardlar (6 ta). Bundan tashqari, “nazm” sarlavhasida 16 ta she’r berilgan. Fardlar esa “Bayt” sarlavhasi bilan kitobat etilgan. “Zubdatu-t-tavorix”dagi she’rlar jami 1176 bayt (2352 misra)ni tashkil etadi”* [1, 16].

Garchi tarixiy mavzuda bitilgan bo‘lsa-da, asar badiiy-tarixiy nasr namunasi ekanligi, ijodkor fikrning ta’sir kuchini oshirish maqsadida nazmdan mahorat bilan foydalangani, muallifning qasida va ta’rix yaratishdagi mahorati matnshunos Nurboy Jabborov tomonidan ilmiy-nazariy jihatdan puxta va teran tadqiq qilingan. O‘quvchi buni yaqqolroq his etishi uchun olimning qasidalar tahliliga oid fikrlarini to‘liq keltiramiz:

“Asarda qasida janriga oid 6 ta she’r berilgan bo‘lib, ularning hajmi 227 bayt (454 misra)ni tashkil etadi. “Qasidaning aqalli yigirma yetti bo‘lur yo andin o‘ksukrak va aksari muayyan ermas, – deb yozadi mashhur Shayx Ahmad Taroziy. – Har necha qofiya dast bersa ayturlar va har ne maqsud bo‘lsa bayong‘a keltururlar” [2,32].

Shayx Taroziy qasida janriga xos to‘rt xususiyatni alohida ta’kidlab ko‘rsatadi. Birinchisi – husni matla’, ya’ni qasidaning boshlanishi ma’no jihatidan mutlaqo qusursiz latif so‘zlardan tashkil topgan bo‘lishi kerak. Ikkinchisi – mamduh (maqtalguvchi)ning adl-u insofi ta’riflanishi zarur. Uchinchi – mamduhning shijoati,

to‘rtinchi – saxovati maqtalishi lozim. “Va bu to‘rt xislatdin ortuq har nechakim sifat qilur, ixtiyor shoirg‘adur”.

“Zubdatu-t-tavorix”dagi barcha qasidalar ushbu janrning turkiy she‘riyat nazariyotchisi zikr etgan talablariga to‘liq javob beradi. Masalan, asardagi birinchi qasidaning ibtidosi “Fununu-l-balog‘a”da aytilganidek, husni matla’ san’atining betakror namunasi sanaladi:

Shahekim, ostoni ila topmish ayji iste‘lo –

Ki, gardun yastonib tufroqig‘a bir hovush adno.

“Husni matla’”ni “husni ibtido” deb atagan Atoulloh Husayniyning yozishicha: “*Ul andog‘durkim, kalom boshinda nozikligu ravonlikta va alarning ziddi bo‘lmish qattiqlig‘u matonatta bir-biriga yaqin bo‘lg‘an xushu latif lafzlardin pokiza, yoqimlig‘, mustahkam ibora tuzarlarkim, ma‘no adosinda mutlaqan qusur bo‘lmag‘ay va tuzuk zehn andin maqsudg‘a bot o‘ta olg‘ay, lafzu ma‘no orasinda munosabat rioya qilg‘aylar, yaxshi ma‘noni yengil alfoz bila yo aksincha ado qilmag‘aylar, dag‘i baytning ikki misrai yo nasrning ikki bo‘lagi orasinda munosabat rioya qilg‘aylarkim, latofatu balog‘atta bir-biriga yaqin bo‘lg‘ay, biri a‘loyu ikkinchisi adno bo‘lmag‘ay, ma‘noning sog‘lom bo‘lmag‘ig‘a sa‘y qilg‘aylarkim, kelishmagan, qarama-qarshi, yaramas, urfqa xilof va hokazo nimalardin sog‘lam bo‘lg‘ay...*” [3, 250].

Shayx Ahmad Taroziy ta’kidlagan ikkinchi xususiyat – mamduhning adl-u insofi vasf etilgan misralar ham Ogahiy qasidasida mavjud. Jumladan, shoir bunday yozadi:

Inod ahlig‘a qahr, aftodalarg‘a lutf ko‘rguzsa,

Falak bo‘lg‘ay zamingiru zamin bo‘lg‘ay falakfarso.

Tutub ovoza adliki yetti aflok ayvonin,

Malak taslimgo‘yu ham duogo‘ydu hazrati Iso.(387^{ab})

Uchinchisi – mazkur qasidada mamduhning shijoati ham teran ma‘no va betakror badiiyat bilan ta’riflangan:

Aning zoti humoyunini kilki kotibi qudrat

Yozib sohibqironlig‘ daftari unvonida tug‘ro.

Zihi sohibqironekim, qiron xasm ahlig'a solib,

Sipohi qahri yetkurdi zalolat mulkiga yag'mo.(387^b)

To'rtinchi – qasidada xonning saxovati ham fasohat va balog'at bilan vashf etiladi. Qasidaning quyidagi misralari ham bu fikrni tasdiqlaydi:

Xaloyiq naqdi ehsonidin oldi komin andoqkim

Gadoi benavo ahli g'anog'a qildi istig'no.

Atovu baxshishining xonidin mahzuz o'lub doim,

Duoi davlatig'a ochdi til ham piru ham barno 387^b).

Qasida matla'i nazariy qoidalarga muvofiq keladi. Xonning mazkur to'rt fazilatini tavsiflash barobarida, Ogahiy mamduhning ilmu fazilat bobida kamolga erishganini, “*har fan ichra davron aro mumtozu mustasno*” quyidagicha ta'riflaydi:

Kamoli borcha ilmu fazl aro ul yerga yetmishdur –

Ki, har fan ichradur davron aro mumtozu mustasno.

Rahimqulixonning Xiva taxtiga kelishi tasodifiy emasligi, uning ajdodlari «xorazmshohlik niginin angushti iqtidorlarida tutub kelgan»i ham qasidada alohida zikr etilgan: “Na tanho dahr favqida hasab birla nasabda ham, Sarosar xonu xoqondur anga ajdod ila obo”.

Asarda muallifning saj' san'atidan foydalanish mahoratiga doir ilmiy tahlillar ham olimning mumtoz she'r nazariyasini puxta bilishi va tadqiqot jarayonida mohirona qo'llay olishidan dalolat beradi. Quyida olimning bu haqdagi qarashlarini keltiramiz: “Ogahiyning nasrda saj' qo'llash mahorati quyidagi birgina misol tahlilida ham yaqqol ko'rinadi: “*Ziyofat lavozimining intihosi va aklu shurb marosimining inqizosidin so'ng hazrati xoni mag'fur va hazrati zillullohiy savlati tamom va umaroyi sohibeehtirom bila otlanib, otchopar tamoshosig'a chiqdilar va qir ustida devnajod va sarsarnihod otlarni yorishturub, rustamquvvat va filhaybat pahlavonlarni kurash tutdurub, oti utgan sayislarni va harifin yiqitg'on pahlavonlarni bayroq va jald u uchun xazinai ehsondin nuqudi farovon in'om qilib, dunyodin mustag'niy etdilar*”[4, 125]. Ushbu iqtibosda yetti saj'lanuvchi qism majud.

Ogahiy nasrida saj'ning yuqorida bayon etilgan barcha shakliy sifatlarini ko'rish bilan birga, saj'lanuvchilarning o'ziga xos joylashuv o'rnini ham kuzatish mumkin. Yuqoridagi jumlada *lavozi* fosilasidan oldingi qarina bir so'zdan iborat bo'lsa, unga saj'lanuvchi *marosi* fosilasidan oldin to'rt so'z qo'llangan. Ba'zi saj'doshlar orasida esa qarina mavjud emas" [3, 252].

Bu kabi xususiyatlar, shubhasiz, olim tadqiqotlarining ilmiy-nazariy ahamiyatini oshiradi. Ko'rinadiki, serqirra va sermahsul olimning ilmiy laboratoriyasi bugungi kunda yetishib kelayotgan yosh olimlar uchun o'ziga xos namuna bo'la oladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Atoulloh Husayniy. Badoyi'u-s-sanoyi'. (Tarjimon: akademik Alibek Rustamiy). Toshkent, Adabiyot va san'at nashriyoti, 1981, 250–251-betlar.
2. Shayx Ahmad ibn Xudoydod Taroziy. Fununu-l-balog'a. – T.: "Xazina", 1996.
3. Muhammad Rizo Erniyozbek o'g'li Ogahiy. Zubdatu-t-tavorix (Nashrga tayyorlovchi va so'zboshi muallifi N.Jabborov). – T.: "O'zbekiston", 2009, 15-16-betlar.
4. Ogahiy – tarixnavis. /Atoqli shoir, tarixnavis, tarjimon (Maqolalar to'plami). T.: "Xalq merosi", 1999, 125 -140 -betlar.
5. Jabborov N. O'zbek badiiy-tarixiy nasrining sara namunasi. -Muhammad Rizo Erniyozbek o'g'li Ogahiy. Zubdatu-t-tavorix.– T.: "O'zbekiston", 2009, 125-bet.

XORAZM ADABIY MUHITIDA JALOLIDDIN MANGUBERDI OBRAZINING YARATILISHI

Mahbuba O'RAZBAYEVA,

Nizomiy nomidagi TDPU dotsenti,
filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

Annotatsiya: Maqolada Xorazm adabiy muhitida Jaloliddin Manguberdi obrazining yaratilishiga oid fikrlar bayon qilindi. Xorazmda yashab ijod qilgan shoir, dramaturg va yozuvchi Erkin Samandarning Jaloliddin obrazini yaratishdagi urinishlari tadrijiy tahlil qilindi. "Xiva", "Xorazm farzandiman", "Temir qoziq bog'i"

nomli she'rlari, "Ajdodlar qilichi", "Yot hujra" dramasi va tugallanmagan "Hayratli dunyo" romani tahlilga tortildi.

Kalit so'zlar: Jaloliddin Manguberdi, drama, fojia, tarixiy shaxs, sulton, qilich, kurash, jang, hujra.

Jahon adabiyotida Xorazmshohlar sulolasidan bo'lmish Jaloliddin Manguberdi obrazini gavdalantirgan ko'plab asarlar yozilgan, ularga bag'ishlangan tadqiqotlar yaratilgan. Turkiy xalqlar adabiyotining bir qismi bo'lgan o'zbek adabiyotida ham xorazmshohlar va uning asl qahramoni Jaloliddin Manguberdiga bag'ishlangan asarlar talaygina. Jaloliddin obrazi M.Shayxzoda, A.Oripov, Azim Suyun kabi turli avlod vakillari yaratgan asarlarda vatan ozodligi uchun kurashuvchi mard, jasur xalq qahramoni sifatida tasvirlangan. Xorazm adabiy muhitida ham uning siymosini yaratish, xalq qahramoni sifatidagi jasoratini yosh avlodlarga singdirish, va ularni vatanparvarlik ruhida tarbiyalashga yo'naltiruvchi asarlar yaratilmoqda. Xususan, butun faoliyati davomida Xorazmda yashab ijod qilgan Erkin Samandarning o'nga yaqin asarlari aynan Jaloliddin Manguberdiga bag'ishlanadi. Yozuvchi, shoir, dramaturg Erkin Samandar Jaloliddin Manguberdi haqida bir qancha she'rlar va balladalar, 2 ta tarixiy drama, 1 ta kinodoston hamda 1 ta roman (tugallanmagan) yaratdi. Mazkur asarlarini jamlab 1999-yilda "Jaloliddin Manguberdi" kitobini e'lon qildi. Yozuvchi kitob so'zboshisida Jaloliddin Manguberdi haqida asar yozish uning ko'pdan orzusi ekanligini aytib o'tadi. "Jaloliddin Manguberdi haqida asar yozish orzusi oltmishinchi yillarda yuragimga cho'g' tashlagan. Avval baytlar bitdim, she'rlar yozdim",⁷² deydi muallif mazkur kitobning muqaddimasida. Haqiqatan ham muallifning shu yillari "Xiva", "Xorazm farzandiman" she'rlari, Xorazmshoh Alouddinning o'g'li Jaloliddin Manguberdi bilan bo'lgan so'nggi uchrashuvi tasvirlangan "Olis nidolar", Jaloliddin Manguberdi onasi, ayoli va farzandlarini dushman – Chingiz qo'liga tushmasin deb noiloj daryoga oqizgani haqidagi "Ona va o'g'il" balladalarining e'lon qilinganini ko'ramiz. Shoir "Xiva" she'rida:

⁷² Samandar E. Jaloliddin Manguberdi. – Toshkent, 1999., Sharq nashriyot-matbaa konserni bosh tahririyati. 5-b.

“Jaloliddin bo‘lib tulporda daryoni kechib yoxud” deb hayqirsa, “Xorazm farzandiman” she’rida:

“Mard Jaloliddin yiqildi jangda shu tuproq uchun,

Men shu tuproq vorisiman, men shu el farzandiman”.

deya yurt uchun Chingiz bilan mardlarcha kurashgan Jaloliddin jasoratini eslaydi. O‘zi ham shu el farzandi va vorisi ekanligidan faxrlanadi. Yozuvchi shoh va sarkarda Jaloliddin haqida katta janrlarda asar yozishga undagan narsa yetmishinchi yillarda Ko‘hna Urganchga bo‘lgan sayohatida yanada ulg‘ayganini aytadi. Urganchdagi Jaloliddinning Temir qoziq bog‘i bir vaqtlar eng go‘zal bog‘lardan biri bo‘lganligi, ammo yillar o‘tib mazkur bog‘ xaroba ahvolga tushib qolgani yozuvchini chuqur o‘yga toldiradi. Shuning natijasi o‘laroq shoirning “Temir qoziq bog‘i” she’ri yaratiladi.

Temir qoziq bog‘in jannat atamish.

Urganch bo‘ynidagi nodir javohir,

Turoni zaminga ziynat atamish.

Bunda Jaloliddin berganda gurung...⁷³

She’rda shoir ta’kidlaganidek, Temir qoziq bog‘i bir vaqtlar eng so‘lim go‘shalardan biri bo‘lgani, shu bois shoir uni Jannatga qiyoslagani, bu bog‘da Jaloliddin o‘z yaqinlari va do‘stlari bilan gurunglar⁷⁴ qilgani, ammo oradan ming yillar o‘tib bog‘ qarovsiz ahvolda, qamishzor va yantoqzorga aylangani shoirni chuqur o‘yga toldiradi. Ammo shu kimsasiz qamishzordagi bir yantoq ustida bulbul ovozi eshitib shoir hayratlanadi. Erkin Samandar bu holni bulbulning nolasi deb biladi.

Adashdik shekilli, bu o‘sha bog‘mas,

Qani ra’nolari, binafshalari (O‘sha manba. 6-bet).

Saksoninchi yillarga kelib ijodkor Jaloliddin hayoti va jasoratini kengroq yoritishni ko‘ngliga tugadi. Chunki shu yillarda “An-Nasaviyning Z.Bunyodov tomonidan nashr ettirilgan sulton Jaloliddin tarixiy asarini o‘qiyverib yod olib yubordim..., Abulg‘ozi Bahodirxonning “Shajarayi turk” kitobi, M.Shayxzodaning

⁷³ Samandar E. Jaloliddin Manguberdi. – Toshkent, 1999., Sharq nashriyot-matbaa konserni bosh tahririyati. 6-b.

⁷⁴ Gurung – Xorazm shevasida suhbat degani

“Jaloliddin Manguberdi” dramasi, Ozarboyjon yozuvchisi M.O‘rdubodiyning “Qilich va qalam”, gruzin yozuvchisi G.Abashidzening “Yaldo kechasi” romanlarini, olimlarning qator ilmiy ishlarini...”⁷⁵ o‘qigan, Jaloliddin Manguberdi haqida anchagina ma’lumotlarni to‘plagan edi. To‘plangan ma’lumotlarni issig‘ida qog‘ozga tushirishni niyat qilib yozuvchi Gruziyadagi (Jaloliddin o‘tgan yo‘l) ijod bog‘iga ham borib kelganligini aytib o‘tadi. Yozuvchi Jaloliddin Manguberdi hayotini o‘z romanida to‘liq qamrab olmoqchi edi. Ammo roman ba’zi sabablarga ko‘ra tugallanmay qoldi. Shu bois qolgan o‘rinlarini muallif drama shaklida yozishga kirishdi. Chunki muallifning o‘sha yillari Xorazmdagi Ogahiy teatri bilan hamkorligi ancha kuchaygan va u tugallanmay qolgan romanining mantiqiy davomi sifatida “Ajdodlar qilichi” nomli she’riy tarixiy drama, “Yot hujra” nomli ikki qismdan iborat tarixiy fojia, “Sen Xorazm malikasidan” kinodostonini yaratdi. E.Samandar “Hayratli dunyo” romanidan “Shoh kechikkanda...”, “Ot bilan... masjidga”, “Ona va daryo”, “Hayratli dunyo”, “Arslonga ... bo‘ri hamlasi”, “Adrdagi uchrashuv”, “Sevgi rishtasi” faslli parchalarni “Jaloliddin Manguberdi” kitobiga kiritgan. Romanda Alouddin Xorazmshohning o‘z xatosini anglaganligi, Chingiz bosqiniga dosh bera olmay butun davlatini olib qochib ketishi, adrlikda yolg‘iz qolib Jaloliddinga ishonmasdan katta xatoga yo‘l qo‘ygani anglagan shohning afsus-nadomatlarini jonli ravishda tasvirlanadi. Alouddin Xorazmshohning o‘limi oldidan Jaloliddinni chaqirib adrlikda oq fotiha berib qilichini tutqazgani, ota va farzand o‘rtasidagi munosabatlarning yaxshilalishi bilan roman xotimalanadi.

“Ajdodlar qilichi” nomli she’riy tarixiy dramasida Jaloliddinning Chingizxon bilan kurashiga e’tibor qaratilgan. Birlashish haqidagi aka-ukalarining rad javobini olgan Jaloliddinga butun Xorazm eli aka-uka tutinadi. Ammo dushmanning qo‘shini oldida bu jipslashish ularga kamlik qiladi. Natijada drama oxirida Jaloliddin onasi va ayolini, farzandlarini daryoga tashlab o‘zi oti bilan shu daryoni kechib o‘tadi. Dramaturg tarixiy dramada tarixiy shaxslardan tashqari Ona – volida qiyofasidagi ona zamin va Hur qizlar obraziga ham murojaat qiladi. Jaloliddin chorasiz qolgan,

⁷⁵ Samandar E. Jaloliddin Manguberdi. – Toshkent, 1999., Sharq nashriyot-matbaa konserni bosh tahririyati. 7-b.

najot yo‘lini izlab sarson bo‘lganida Ona zamin va Hur qizlar baralla unga dalda beradi. Ona zamin va Hur qizlar Jaloliddin uchun ko‘z yosh to‘kadi.

ONA

...Olib chiqqay albat masih seni girdobdan,
Mening esa masihim sen, o‘g‘lim, dilbandim...

HUR QIZLAR

Volidayi zorning
Diydasidan yosh oqar.
Volidayi zorga
Yovuz raqib tosh otar.
Toshdan qo‘rqmas volida,
Chin o‘g‘li bor qoshida.

(O‘sha manba 21-bet)

“Yot hujra” nomli ikki qismli tarixiy fojiasida Jaloliddinning so‘nggi kunlari qalamga olingan bo‘lib, Jaloliddin yarador ahvolda begona bir hujraga olib kelinadi. Qishloq ahli esa uni yurtiga bostirib kelishda ayiblab o‘limga mahkum qilmoqchi bo‘lishadi. Akasining o‘limidan alamzada Solmon Jaloliddinga pichoq urib o‘ldiradi. Drama konfliktlar asosiga qurilgan bo‘lib, yaralangan Jaloliddin va hujra sohibi ibn Ammor vatan taqdirini o‘ylovchi obraz sifatida tasvirlansa, ibn Ammorning o‘g‘li Abu Zayd hamda uning qo‘shnisi Solmon o‘z qasos o‘ti bilan yashaydigan qahramonlardir. Jaloliddin Kavkazorti xalqlarini ham jipslashishga chorlaydi. Ularni yaqinda bostirib kelajak Chingiz hujumidan ogohlantirmoqchi edi. Ammo Kavkazorti shohi ham xalqi ham unga ishonmadi. Natijada butun musulmon o‘lkalarini Chingiz qo‘shinlari egalladi.

Dramaturgning asarlarini o‘qir ekanmiz, Erkin Samandar Jaloliddin Manguberdi obrazini gavdalantirishda tarixiy ma’lumotlarga tayanganligini ko‘ramiz. Shu bilan birga yozuvchi Xorazmshohlar saltanatining qulash sabablarini to‘g‘ri ko‘rsatib bera olgan. Asarlarini o‘qish jarayonida siz qahramon bilan birgalikda iztirobga tushasiz. Bizningcha yozuvchi Jaloliddin Manguberdi haqidagi romanini

to‘liq tugallaganda adabiyotimizdagi eng yaxshi, badiiy jihatdan pishiq tarixiy asarlar ro‘yxatidan joy olar edi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Samandar E. Jaloliddin Manguberdi. – Toshkent, 1999., Sharq nashriyot-matbaa konserni bosh tahririyati. 270 b.
2. Ўразбаева М. Аёл характери очишда бадий нутқнинг ўрни. GOLDEN BRAIN. 2023, 193-199 b.
3. O‘RAZBAYEVA Mahbuba. XX ASR OZARBAYJON ADABIYOTIDA GANJAVIY OBRAZI TASVIRI. “Nizomiy Ganjaviy va xamsachilik an‘anasi” mavzusidagi xalqaro ilmiy anjuman material. 2024-yil 25-yanvar, 28-32-berlar.
4. Makhbuba Urazbayeva, Burkhanova Feruza, Pardayeva Nigora, Atabayeva Go`zal, Qodirova Mashhura. Issues of Distribution of Bear Image in Uzbek Novels. Journal of Advanced Zoology. 2023. 2184-2192 p.
5. Qalandarova, D. Z. (2024). EPIK JANRLARNING XORIJDA TADQIQ ETILISHI MASALALARI (“Alpomish” dostoni misolida). Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, 4(20), 79-83.
6. Omanova, M. (2024). IMPORTANCE OF VOICE IN EXPRESSIVE READING. Galaxy International Interdisciplinary Research Journal, 12(1), 125-128.
7. Omanova, M. A. (2020). Updating views on literary heroes and glory in the novels of the period of independence. Novateur publications JournalNX-A Multidisciplinary Peer Reviewed Journal, 6(10), 415-419.
8. Атабаева, Г. З. (2024). NIZOMIY GANJAVIYNING “XAMSA” ASRIDAGI OBRAZLAR TAHLILI VA GENEZISI. 2-СЫН, 1-ЙИЛЬ ЯНВАРЯ 2024-ГО-1-ЙИЛЬ КИШМ, 12.
9. Burxanova, Feruza. "JAHON ADABIYOTI NAMUNALARI NAZAR ESHONQUL NIGOHIDA." Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences 4.20 (2024): 68-78.

10. Kadirova, M. (2022). The Need For Improving The Methodology Of Teaching Folklore In Distance Learning. CURRENT RESEARCH JOURNAL OF PHILOLOGICAL SCIENCES, 3(03), 1-6.

NAZAR ESHONQULNING ILM - MA'RIFAT, KITOBXONLIKKA DOIR QARASHLARI

Feruza BURXANOVA,

TDPU dotsenti, PhD

Annotatsiya. Mazkur maqolada taniqli o'zbek ijodkori Nazar Eshonqulning adabiy-estetik, ilm-ma'rifat, kitobxonlikka doir adabiy-estetik qarashlari tadqiq etilgan. Maqolada san'at, adabiyot uning inson hayotidagi o'rni, ijod, uning bosqichlari, ilhom, ijodkor shaxsi kabi badiiy ijod psixologiyasiga oid qarashlar, jahon va o'zbek adabiyoti va san'ati namoyondalarining asarlari va shaxsiyatidagi mushtarakliklar, tahlillar, adabiy etyudlar muallifning teran falsafiy mushohadalari, chuqur ilmiy-nazariy tahlillari vositasida ochib berilgani yoritilgan.

Kalit so'zlar: Adabiy-estetik tafakkur, Nazar Eshonqul, "Mendan "men" gacha", "Ijod falsafasi", "Kitob bandasi", jahon adiblari, muallif, etyud.

Аннотация. В данной статье изучаются литературно-эстетические взгляды известного узбекского художника Назара Эшонгула, его литературно-эстетические взгляды на науку, просвещение, чтение. В статье изучаются искусство, литература, ее место в жизни человека, творчестве. его этапы, вдохновение, авторские взгляды на психологию художественного творчества как личность, сходство в творчестве и личностях представителей мировой и узбекской литературы и искусства, анализ литературных этюдов, раскрываемых посредством глубоких философских наблюдений, глубокого научно-теоретического анализа автора.

Ключевые слова: Литературно-эстетическое мышление, Назар Эшанкул, «От меня к «Я», «Философия творчества», «Слуга книги», мировые писатели, автор, этюд.

Annotation. In this article, the literary-aesthetic views of the well-known Uzbek artist Nazar Eshonqul, his literary-aesthetic views on science, enlightenment, and reading are studied. In the article, art, literature, its place in human life, creativity, its stages, inspiration, the creator views on the psychology of artistic creativity such as personality, commonalities in the works and personalities of the representatives of world and Uzbek literature and art, analysis, literary etudes revealed through deep philosophical observations, deep scientific and theoretical analyzes of the author.

Keywords: Literary-aesthetic thinking, Nazar Eshanqul, “From Me to “I””, “Philosophy of Creativity”, “Servant of the Book”, world writers, author, etude.

Nazar Eshonqulning adabiy jamoatchilikka nafaqat nasriy asarlari balki adabiy-estetik qarashlari jamlangan “Mendan “men”gacha”, “Ijod falsafasi” nomli adabiy-tanqidiy kitoblari ham ma’lum. Muallifning “Kitob bandasi” nomli asarini adabiy-estetik qarashlari jamlangan asarlar sirasiga kiritish mumkin. Kitob kompozitsiyasi “Kitobdan kitobgacha”, “Botin bilan yuzma-yuz”, “Kitob bandalari”, “Sahifadan tushib qolgan fikrlar” kabi boblardan tashkil topgan. Asarning kirish qismiga muallif ramziy ma’noda “Ostona so‘z” deb nom bergan. Ayni shu qismda muallif mazkur kitobni yozishdan maqsadi ko‘ngli va dunyoqarashi beg‘ubor yosh-avlodni kitobsevarlikka undash va shu orqali inson va uning ko‘ngil olamini pok saqlash, ma’naviy tahdidlarga qarshi kurashishga chorlash ekanini bayon qiladi. Muallif insoniyatning hamma davrlar uchun dolzarb ahamiyat kasb etib kelayotgan Inson mohiyatini va uning ko‘ngilini qutqarish kerakligini uqtiradi. Darhaqiqat, insonning ko‘ngil olamidan uzoqlashtirish, his-tuyg‘u, zavqdan mahrum etish, texnokratlashtirish, “robotga” aylantirish, qalb o‘limiga, o‘zligidan ayrishga olib keladi. N.Eshonqul XXI asrning ko‘ngilni o‘ldirishga qaratilgan xuruj va tahdidlaridan, nafsning oqibatlaridan kitobxonni ogoh etadi. Bu fojiani asosiy sababi sifatida insoniyatni kitobdan, adabiyotdan, mutola zavqidan uzoqlashganida deb biladi. “Kitobdan, uning asosi bo‘lgan adabiyotdan uzoqlashishi – insonning o‘zligidan, mohiyatidan, uni bog‘lab turuvchi rishtalardan, ajdodlar xotirasidan,

sabog‘idan, asriy hikmatlardan, Ko‘ngildan, odamiylikdan uzoqlashish degani”⁷⁶. Muallif insonparvarlikning mohiyatini kitobdan, san‘at va adabiyotdan anglash mumkinligini bayon etib, mutolaa muolajalaridan, mutolaa “vaksinasi”ni olishga, shundagina ma’naviyatga tahdid etuvchi turli xil “epidemiya” va xurujlarga dosh berish mumkinligini yozadi. Muallifning ushbu chorlovlari uning insonparvarligi, millatparvarligidan dalolat beradi. Zero, texnokratlashgan odam his-tuyg‘udan, mehr-oqibat, qadriyatlardan yiroq “robot”, mutantga aylanishi mumkinligi muallifni tashvishga soladi. Aslida ham insonni robotlashib borishi (ko‘ngilni toshga aylanib borishi his-tuyg‘usiz, zavq va ijodkorlikning so‘nishi, fikrsizlikning urchishi, iste’molchilik, xudbinlik psixologiyasining avj olishi, “o‘zim chiqqan tepa omon bo‘lsin” tarzida hayot kechirish, hamjihatlik, insoniylikning darz ketishi dolzarb ma’naviy muammo, ma’naviy tanazzul hisoblanadi. Bu muammolarning echimi esa ma’rifatda, hayotning mohiyatini anglab etishdadir. Bunday muammolarning echimi esa insoning o‘z qo‘lidadir. Bunda mutolaaning ahamiyati katta. Zero, adabiyot va san‘at insonning ko‘ngil olamini poklovchi, ma’naviyatini yuksaltiruvchi, hayot mohiyatini anglatuvchi muhim omil sanaladi. Muallif kitobning “Kitobiy mulohazalar” deb nomlangan qismida san‘at va tafakkur, san‘atdagi go‘zallik va tafakkur uyg‘unligiga e’tibor qaratib, Navoiy ijodidagi yuksak tafakkur va badiiyat kuchining siri ham shunda deb hisoblaydi. Navoiy ijodidagi teran falsafiy asos va cheksiz taxayyul mushtaraklik kasb etib, yaxlit ma’noni, yuksak badiiyatni vujudga keltirgani qayd etiladi. Muallif ijodkorlikni ilohiyat bilan bog‘lar ekan, ijodni mukammallikka intilish, Yaratganning yaratganlariga taqlid qilish, inson va uning tafakkurini bunyodkorlikka hozirlash, go‘zallikni his qildirishdek muhim jihatlariga e’tibor qaratadi. N.Eshonqul ijod va ijodkorlikni fikrsizlik, ma’naviy tanazzul, “texnokratlashish”dan saqlovchi muhim omil, asl ma’noni o‘qiy olish va boshqalarga yetkaza olish deb biladi. Muallifning bu fikrlari asosli, zero adabiyot va san‘at azaldan insoniyatni komillikka yetaklovchi, his-tuyg‘ulari, ko‘ngil olamini go‘zallashtiruvchi qudratli ta’sir kuchiga ega omildir.

⁷⁶ Eshonqul N. Kitob bandasi .– Toshkent: Akademnashr, 2022. – B. 3.

N.Eshonqul buyuk ispan musavviri Salvador Dalining (syurrealizm yo'sinda) noan'anaviy tarzda insoniyatni fojialardan ogoh etuvchi, ruhiyat va tafakkur tasviriga asoslangan kartinalarini F.Kafka, A.Kamyu asarlari bilan qiyoslaydi. Muallif XX asr insonni urush, istilo iskanjasida o'tgan hayoti, bo'shliq qaridagi majruh ruhi, ma'naviy tanazzuli tasviri san'at va adabiyotning tasvir obyektiga aylangani bu holat musavvir va yozuvchilar ijodida mazmuniy-g'oyaviy mushtaraklik kasb etganini yozadi. Bu holatni musavvir bo'yoq, yozuvchilar so'z orqali tasvirlaganini ta'kidlaydi. Shu mulohazalar asosida G'arb va Sharq ijodkorlari asarlaridagi farqli va o'xshash jihatlar bo'yicha o'z fikr-mulohazalarini bayon etadi. Muallifning nazdida, "G'arb ijodkorlari, Sharq ijodkorlaridan farqli o'laroq, ma'lum an'analarni o'zgartirish va singdirish evaziga o'z badiiy olamlarini yaratadilar"⁷⁷. Nazarimizda, muallif ushbu fikri bilan G'arb adabiyoti va san'atida yuzaga kelgan ko'pgina oqimlarni nazarda tutmoqda. Ma'lumki, XX asr boshlarigacha Sharq adabiyoti, xususan, she'riyati an'anaviylik negizida rivojlanib kelgan. (vazn, she'riy san'atlar va h.k.) Biroq ularni inson ruhiyati va tafakkurini yangilash, yuksaltirish istagi birlashtirib turishini to'g'ri e'tirof etadi. Nazar Eshonqulning ilhom haqidagi aql va tuyg'uga asoslangan fikri ham diqqatga sazovor. Ijod psixologiyasiga oid jarayonlar, haqida to'xtalib, insondagi aqliy idrokni tin olishi, ruhiy muvozanatning buzilishi, hissiy idrokning ramzlar og'ushida qalqib chiqish holati hisoblangan ilhomni yozuvchi nigohi bilan ta'riflaydi. "Ilhom hissiy kechinmalarning junbushga kelishi va butun idrokni chulg'ashidir"⁷⁸. Mana shunday ilhomiy onlarda buyuk asarlar, o'lmas ramzlar yaratilishini qayd etadi. Va aynan shu holatda inson mif yaratgan davrdagidek, atrofni timsollar orqali qabul qiladi degan psixoanalitik maktab tarafdorlari qarashlariga tayaniluvchi fikrni ilgari suradi. Psixoanalitiklar qarashiga suyangan adabiyotshunos olim Jabbor Eshonqul "Ilhom aql bo'g'ib qo'ygan, aqliy faoliyat to'xtatib qo'ygan ong osti hislarining birdan yuzaga qalqib chiqishidir"⁷⁹ deya ta'rif beradi.

⁷⁷ Eshonqul N. Kitob bandasi .– Toshkent: Akademnashr, 2022. – B. 11.

⁷⁸ Eshonqul N. Kitob bandasi .– Toshkent: Akademnashr, 2022. – B. 14.

⁷⁹ Эшонқулов Ж. Ўзбек фольклорида туш ва унинг бадий талқини – Тошкент: Фан, 2011. – Б. 82

Psixoanaliz ilmining asoschisi Z.Freyd ta'limotini chuqur o'rganib, badiiy ijodni yozuvchining ongi ostida kechadigan g'ayrishuuriy holatlar bilan bog'lab talqin etgan adabiyotshunos U.Jo'raqulov "Psixoanaliz va badiiy ijod" nomli tadqiqotida bu haqda shunday fikrlarni bildiradi: "Psixoanaliz adabiyot yoki adabiy asar subyekti deyilganda ikki holatni diqqat markazida tutish lozim. Birinchi holatda adabiy asar muallifi ijodiy jarayonni (ilhom onlari)dagi murakkab ong osti oqimini o'zida muhrlagan vosita o'laroq namoyon bo'ladi. Bunda muallif ham, asar voqeligi ham shu holat hukmi, boshqaruvi ostida harakat qiladi. Ayni holatning badiiy asar uchun universal mohiyat kasb etish-etmasligi ikki narsa bilan bog'liq: a) muallifdagi haqiqiy ijod jarayonining davomiyligi, iste'dod darajasi; b) asarning zamon nuqtayi nazaridan maydonga kelish ko'lami, uning qaysi adabiy tur yoki janrda yozilganligi"⁸⁰.

"Ilhom bepoyon ijodiy jarayonning bir parchasi, badiiy asar yaratish tizimidagi san'atkorning muayyan bir holati. Lekin ilhomsiz yaxshi asar yaratish mumkin emasligi ham ayon bo'ldi", – deb yozadi bu haqda olim⁸¹.

Demak, ilhom ijodkor qalbini o'rtayotgan nido, dardni yuzaga chiqaruvchi, o'zligini namoyon etuvchi, ijodiy zavq, tasalli beruvchi g'ayrishuuriy yaratuvchilik quvvatidir.

Muallifning go'zallik, uni qabul qilish, iste'dod, qobiliyat, ijodkor "men"i, shaxsi, adabiyotdagi "men"sizlik muammosi, yangilanish tamoyillar haqidagi mulohazalari o'zbek va jahon adabiyoti namoyondalarining asarlari, adabiy-estetik qarashlari asosida bayon etiladi. (F.Kafka, Folkner, Kamyu, Prust, Sartlarning shaxssizlikka, qullikka asoslangan mafkuraga qarshi qilgan isyonlari, "men"ini saqlab qolish, so'z va e'tiqodga xiyonat qilmaslik maqsadida yolg'izlikda ijod bilan mashg'ul bo'lib umr o'tkazganliklari haqidagi biografik ma'lumotlarni ham beradi. Shu asnoda mazkur ijodkorlar asarlaridagi absurd, yolg'izlik, begonalashuv psixologiyasining yetakchilik qilishi, ularning shaxsiy hayotiga aloqador bo'lgani, hayotiy asoslari kitobxonga ma'lum bo'ladi.) Muallif nazdida adabiyot go'zallik vositasi, go'zallik bilan dunyoni qutqarish, unga da'vat qilish demakdir. Uning asosiy

⁸⁰ Жўракулов У. Худудсиз жилва. – Тошкент: Фан, 2006. – Б. 64.

⁸¹ Умутов Х. Бадий ижод асослари. – Тошкент: Ўзбекистон, 2001. – Б. 23.

va o'zgaras funksiyasi esa insonni har tomonlama tarbiyalashdir degan xulosaga keladi. "Adabiyot azaldan inson qalbini, ruhini yovuzlashishdan, xunuklashishdan, tubanlashishdan, toshga (bugungi kun tili bilan aytganda, temirga) aylanishdan, boshqacha aytganda, xudosizlashishdan himoya qilgan va bundan keyin ham shu vazifani bajarishda davom etaveradi"⁸². N.Eshonqulning adabiyotning azaliy katarsislik vazifasi haqidagi qarashlari aksiomologik ahamiyat kasb etadi. Ijodkor shaxsi uning ruhiy olami, sezimlari haqida Z.Freyd qarashlariga suyanib, "ijodkorning xayoli, ruhi, tafakkuri bezovta"⁸³ligini, uni oddiy insonlar ko'ra olmagan fojiani, boshqalar anglamagan va his etmagan go'zallikni ko'ra olishida, ibtidodan intihogacha inson ruhini tanazzuldan asrashga urinishi haqidagi qarashlarini ifodalaydi. Darhaqiqat ijodkorlar olam va insonni yuksaltirishga, ruhiy-ma'naviy barkamollikka erishtirishga o'z iste'dodlarini sarflash qismatiga "mahkum"dirlar. Insonning mag'lub bo'lishdan ijod zavqigina qutqarib qolishi mumkinligiga to'xtalgan adib ijodkorga ijtimoiy buyurtma berilishi ijod zavqini so'ndirib ijodkorni oddiy kosibga aylantirishiga urg'u qaratadi. Muallifning ushbu fikrlariga qo'shilish mumkin. Boisi ilhomsiz, ijodiy zavqsiz tuyg'u va hissiz, ijtimoiy buyurtma asosida yaratilgan asarlar xuddi yolg'on kabi soxtakorlik, sxematizmga asoslanib, kitobxon qalb torlarini chertishga, uning his-kechinmalariga, ruhiyatiga ta'sir etishga o'jizlik qiladi, badiiyati oqsaydi. Badiiy jihatdan yuksak asar yaralishi uchun iste'dod, ilhom, ijodiy zavq, dard, yuksak tafakkur va tahayyul, tuyg'u, hayotiy haqiqat, poetik mahorat muhim omil hisoblanadi. Muallif asar yozishda bu omillarni muvozanatiga to'xtalib, asarda ong birlamchilik qilsa, asar boshqotirmaga, tasavvur ustunlik qilsa, fantastikaga, kechinmalar ustunlik qilsa, sentimantillikka, hayotiy zalvor ustunlik qilsa, naturallikka qarab og'ib ketishini yozadi. "Dard, tasavvur, bilim, hissiyot, haqiqat, ong asarning qanotlaridir. Ularning muvozanatisiz asar ijodiy "parvoz" qilolmaydi."⁸⁴ Muallifning qarashlari ijodiy tajribadan o'tgan, mahoratli yozuvchining haqqoniy xulosalari ekanidan dalolat beradi. N.Eshonqul bugungi globalashshuv jarayonida ko'z qorachig'imizday asrashimiz lozim bo'lgan narsa

⁸² Eshonqul N. Kitob bandasi .– Toshkent: Akademnashr, 2022. – B. 26.

⁸³ Eshonqul N. Kitob bandasi .– Toshkent: Akademnashr, 2022. – B. 14.

⁸⁴ Eshonqul N. Kitob bandasi .– Toshkent: Akademnashr, 2022. – B. 28.

ma'naviyatimiz ekanini to'g'ri ta'kidlaydi. Ma'naviyat masalasida G'arb va Sharqliklarni qiyoslar ekan, azaldan G'arbda ma'naviyat, Sharqda insoniy munosabatlar ustuvorlik qilishini yozadi. Oila, muhabbat borasida ikki qutb insonlarining turlicha munosabatlarini solishtirib, yuksak axloq, chin insoniylik Sharqliklarga xos ekaniga urg'u qaratadi. Shu o'rinda muallif G'arbdagi intellektual yutuqlarni kirib kelishiga qarshi emasligini, ular dunyoqarashni boyitib, saviyani o'stirishga, didning o'tkirlashishiga xizmat qiluvchi ijobiy jihatlar ekanini qayd etgan holda, turli xil vositalar asosida kirib kelayotgan mafkuramizga, milliy mentalitetimizga yot bo'lgan g'oya va makuralarga qarshi turishga chorlaydi. Bu xususda qat'iyat bilan **“millatning estetik saviyasi, didi davlat chegarasi kabi qattiq himoya qilinishi shart bo'lgan hudud”**⁸⁵ – deb hisoblaydi. Nazar Eshonqulning fikr va fikrsizlik, kitob haqidagi qarashlari ham muhim ahamiyatga ega. Muallif nazdida kitob keng ramziy mohiyat kasb etib, ezgulikka, chin insoniylikka, kamolatga undaydigan har qanday shaxs, narsa va hodisalar ham aslida kitoblardir deydi. Savodsiz bo'lsada, qalbida jaholat uya qurmagan, milliy qadriyat, axloq va madaniyat sohiblari bo'lgan nuroniylardan ko'p hikmat o'rganish mumkinligini, ular ham jonli-tug'ma madaniyat va tug'ma kitob ekanini o'rinli uqtiradi. Mazkur qismda muallif kitob zulmatga qarab emas, quyoshga qarab yashashni o'rgatuvchi omil, nurli xaloskor ekanini qayd etib, kitobxonlikni keng targ'ib qiladi. Zero, har qanday tahdid va tahlikalarga, jaholatga faqat ilm va ma'rifat, yuksak axloqiy madaniyat, intellekt bilan qarshi turish, hayotning tub mohiyatini ham kitob orqali anglash mumkin.

Foydalangan adabiyotlar ro'yxati

1. BURKHANOVA, F. The Use Of Myths And Legends In Creation Of Story In Modern Uzbek Prose. *Int. J. of Aquatic Science*, 12(2), 2795-2800.
2. The methods of studying and analyzing classical poetic arts in literature lessons //Journal of critical reviews, 2020. – №5. – B. 1631-1641
3. Жўрақулов У. Назарий поэтика масалалари. – Тошкент: Фафур Фулом, 2015. –Б.354.
4. Навоий А. Ҳайрат ул-аброр. – Тошкент: Ғ.Ғулом, 1989. – Б. 262.

⁸⁵ Eshonqul N. Kitob bandasi .– Toshkent: Akademnashr, 2022. – B. 34.

5. Қуронов Д, Мамажонов З, Шералиева М. Адабиётшунослик луғати. –Т.: Akademnashr, 2010. –Б. 400.
6. Quronov D. Adabiyot nazariyasi asoslari. – Тошкент: Navoiy universiteti, 2018. – В. 480 b.
7. Эшонқул Н. Сайланма II.– Тошкент: Akademnashr, 2022. – Б. 576.
8. Eshonqul N. Kitob bandasi .– Toshkent: Akademnashr, 2022. – В. 416.
9. Qalandarova, D. Z. (2024). EPIK JANRLARNING XORIJDA TADQIQ ETILISHI MASALALARI (“Alpomish” dostoni misolida). Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, 4(20), 79-83.
10. Omanova, M. (2024). IMPORTANCE OF VOICE IN EXPRESSIVE READING. Galaxy International Interdisciplinary Research Journal, 12(1), 125-128.
11. Omanova, M. A. (2020). Updating views on literary heroes and glory in the novels of the period of independence. Novateur publications JournalNX-A Multidisciplinary Peer Reviewed Journal, 6(10), 415-419.
12. Атабаева, Г. З. (2024). NIZOMIY GANJAVIYNING “XAMSA” ASRIDAGI OBRAZLAR TAHLILI VA GENEZISI. 2-СЫН, 1-ЙИЛЬ ЯНВАРЯ 2024-ГО-1-ЙИЛЬ КИШМ, 12.
13. Burxanova, Feruza. "JAHON ADABIYOTI NAMUNALARI NAZAR ESHONQUL NIGOHIDA." Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences 4.20 (2024): 68-78.
14. Kadirova, M. (2022). The Need For Improving The Methodology Of Teaching Folklore In Distance Learning. CURRENT RESEARCH JOURNAL OF PHILOLOGICAL SCIENCES, 3(03), 1-6.

ZAMONAMIZNING TARIXIY ROMANI

Go‘zal ATABAYEVA,

Nizomiy nomidagi TDPU

PhD dots.v.b.,

Annotatsiya: Ushbu maqolada tarixiy roman tahlilga tortilgan. Badiiy to‘qima va tarixiy haqiqat uyg‘unligi, yozuvchi mahorati, zamonaviy o‘zbek adabiyotidagi tarixiy romanlarning o‘ziga xosliklari, tarixiy qahramon yaratishda o‘sha davr ruhini beruvchi omillar haqida mulohazalar keltirilgan.

Аннотация: В данной статье анализируется исторический роман. Приводятся комментарии о гармонии художественной фактуры и исторической действительности, писательском мастерстве, особенностях исторических романов в современной узбекской литературе, факторах, передающих дух того времени в создании исторического героя.

Annotation: This article analyzes the historical novel. There are comments about the harmony of artistic texture and historical reality, writer's skill, peculiarities of historical novels in modern Uzbek literature, factors that give the spirit of that time in creating a historical hero.

Kalit so‘zlar: tarixiy roman, tarixiy qahramon, badiiy to‘qima, hayotiy haqiqat, ijodkor uslubi, badiiy asar tili.

Ключевые слова: исторический роман, исторический герой, художественная ткань, реальная жизнь, творческий стиль, язык художественного произведения

Key words: historical novel, historical hero, artistic fabric, real life, creative style, language of artistic work

Milliy adabiyotimizda tarixiy romanlar talaygina. Ular millatimiz tarixini qayta jonlantirishmoqda. Zamonaviy o‘qirmanning tarixiy qahramonni tahlil qilishi va asarga munosabati, shu kungacha yaratilgan tarixiy romanlardan farqli ravishda ijodkor uslubining namoyon bo‘lishi kabi jarayonlarni talab etadi. Ma’lumki, biror asar yozilganda yozuvchi undagi voqealarni va qahramonlarni tarixiy manbalarga tayanib, hayotiy haqiqat va badiiy uydurmalarini uyg‘un holda badiiyatga singdirishi, voqealar rivojiga kitobxonni bog‘lay olishi kabi murakkab jarayonlardan iborat.

Yozuvchi Isajon Sultonning buyuk allomamiz Abu Rayhon Beruniyga bag'ishlab yozgan "Beruniy" romani jamoatchilik tomonidan iliq qarshi olindi. Adib ushbu asar manbalari ustida muttasil izlanishlar olib borganligi roman sujeti va kompozitsiyasidagi o'ziga xoslikda namoyon bo'ladi. Yozuvchi tarixiy asar ustida ishlar ekan, o'sha davr va tarixiy shaxslari bilan bog'liq qator faktlar, qo'llanmalar, risolalar, tazkiralarni o'rganib chiqqan bo'lishi kerak. Natijada bu ma'lumotlar asar yozilish jarayonida, qaysidir sujet linyasi qurilishiga asos bo'lishi mumkin. Isajon Sulton ham Beruniy va unga aloqador shaxslar hayotini chuqur o'rgangan va ularni kezi kelganda asarda so'zlatgan. Bundan tashqari zamonaviy o'zbek adabiyotida tez-tez duch kelayotganimiz roviy va uning sujetdagi o'rni hususida ham o'z uslubini namoyon eta olgan.

Asar qurilishiga to'xtaladigan bo'lsak, u xronologik sujet asosida qurilgan bo'lib, voqealar rivoji Beruniyning o'smirlik chog'idan boshlab to o'limiga qadar uni tanigan, ko'rgan, yonida hamroh bo'lgan insonlarning Beruniy haqida anglatgan hikoyalaridan tashkil topgan. Muallif ishtiroki asarda yaqqol ko'zga tashlanmaydi. Go'yoki roviy tilidan aytilganday voqealar rivoji davom etadi. Bu esa yozuvchining ushbu yo'nalishda mahorat bilan qalam yurgiza olganligidan darak beradi.

Shuningdek, asarda biz ko'plab tarixiy shaxslarga duch kelamiz va ular haqida yangi ma'lumotlarni bilib olamiz. Jumladan, Mansur Ibn Iroq – Beruniyning ilk homiysi va ustozlaridan biri bo'libgina qolmay, ayni paytda o'sha davr hukmdorlariga aqrabo ham bo'lgan. Mashhur tabib - Abu Saxl Masihiy esa nasroniy ya'ni xristian diniga e'tiqod qilgan ekan. Asarda Beruniy eng ko'p murojaat qilgan shaxs esa Beruniyning xizmatkori Abu Fazldir. Asar turli shaxslar tomonidan hikoya qilinsa-da, Abu Fazl asar so'ngini Beruniy haqidagi xotiralar bilan yakunlaydi. Abu Fazlning samimiyati, Beruniyga sadoqati, ilm ahliga bo'lgan munosabati bo'rttirishlarsiz tabiiy obrazda namoyon bo'lgan.

Abu Rayhon Beruniyning ustози Mansur ibn Iroq bo'lgani, Beruniyning zakovati, qobiliyatidan mamnun bo'lgani haqida xulosa qilamiz. Abu Rayhon Beruniyni ko'plab shohlar qo'llab-quvvatlagan, uning har bir qilgan ishlarida yordam berishgan. Shuningdek, Beruniy umri davomida besh hukmdorga xizmat qilganligi

bayon qilingan. Bular Nuh ibn Mansur, Shamsulmaoliy – Qobus ibn Vushmgir, Xorazmshoh Ma'mun, Sulton Mahmud G'aznaviy va Mas'ud G'aznaviylardir. Alloma o'zining mashhur "Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar" asarini Shamsulmaoliy hukmronligi ostida yozib tugatadi. Keyinchalik, Sulton Mahmud G'aznaviy hukmronligi davrida esa "Hindiston", "Saydana" nomli asarlarini yozgan. Shogirdi va keyinchalik hukmdori bo'lmish Mas'ud G'aznaviyga bag'ishlab, "Qonuni Mas'udiy" asarini yozgan. Ba'zi shohlar Abu Rayhon Beruniyga qilgan xizmati uchun pul va qullar bergan. Ammo u mol dunyoga qiziqmagan. Ular menga xalaqit beradi deydi Beruniy. U oddiy holda yashashni joiz ko'rgan. Beruniy juda ham zukko, bilimga intiluvchan inson bo'lgan, xuddi xazinaga teng inson bo'lgan degan umumiy xulosalarni beradi.

Beruniy doimo ilmga chanqoqligi, dunyo mollari va nafsga berilmasligi hamda to'g'ri so'zligi bilan barchaning hurmatini birdek qozongan. Hukmdorlar uni bir necha bor oltin, kumush bilan mukofotlaganda ham, ularni rad etadi va uning o'rniga hukmdor kutubxonasidan foydalanish ruxsatini oladi. Asardagi suhbatlar va dialoglar ham ancha mazmundor va salmoqli ma'noga ega. Beruniy atrofidagi odamlarga ma'lum bir masalani sodda yo'sinda tushuntirib beradi. Olimlar davrasida esa keng istilohiy atama va tushunchalar turli xil masalalar ilmiy til orqali tushuntirilgan. Dialoglarda qahramon xarakterini ko'rsatuvchi matnga murojat qilsak. Jumladan, Beruniy ketayotgan bir karvon talanganda, qaroqchiboshi Beruniyning olim ekanligini bilib, unga qarata shunday deydi: "Hukmdorlar bilan nima ishing bor? Ular ham biz qilgan ishni qilishadi. Farqimiz shuki, ular qonun joriy qilib talashadi, biz esa unday hiylalarga bormay, to'g'ridan-to'g'ri talayveramiz." Qaroqchiboshi ham ilm ahliga hurmat ko'rsatishi matnning bir tomonlama tahlilida ko'rinsa, ikkinchi tomondan davlat siyosatiga munosabati qaroqchilarga xos shaklda namoyon bo'lganligini ko'ramiz.

Asarda biz yangi so'z va iboralarga duch kelishimiz mumkin. Shulardan biri – *taylason* so'zi va bu Beruniyning tashqi qiyofasini tasvirlashda bir necha bor qo'llangan. Keyinchalik esa bunga izoh berilgan. Ya'ni, *taylason* – sallaning yelkaga tushib turadigan lenta qismi. Beruniy esa "Osorul boqiya" ya'ni "Qadimgi xalqlardan

qolgan yodgorliklar” asarida bir jadvalni taylasonli qilib tuzdi deb aytiladi. Yana bir soʻz esa *zoʻldir* soʻzi boʻlib, u Zardusht haqidagi rivoyatda keltirilgan, dumaloq shar maʼnosida qoʻllangan.

Asarda folklor namunalaridan ham keng foydalanilgan. Jumladan, “ogʻzi oqlikka yetdi” atamasi qoʻy-sigirlar endi tugʻganda, yangi sutning sogʻib olinishiga nisbatan aytiladi, baʼzi hududlarda esa bu ibora “ogʻiz suti” deb ham aytiladi. Yana bir hudud soʻzi bu bichakdir. Bichak xamir ichiga goʻsht yoki oʻt solib, tandirda yopiladigan taomdir. Beruniy ushbu taomni onasi bolaligida unga tayyorlab berganini xotirlaydi. Ushbu taom hozir ham Xorazm, Samarqand va voha diyorlarida tayyorlanadi.

Alloma ismiga esa quyidagicha taʼrif berilgan: Asl ismi Muhammad, laqabi Abu Rayhon Beruniy. Boisi, u rayhonni va uning iforini juda yaxshi koʻrgan. Sulton Mahmud Gʻaznaviy esa undan nega Beruniy deb taxallus olganini soʻraydi, shunda Beruniy olis Qiyot qishlogʻidan Gurganchga kelganlarida bolalar unga shu laqabni berishganini, yaʼni oʻzga yurtlik, sayyoralik deyishganini aytadi va soʻzi soʻngida barchamiz ham oʻzga sayyoralikmiz va alal-oqibat oʻzga sayyoralarga ketamiz deydi. Beruniyning islom ilmidagi mukammalligi, goʻzal hulqlari ilmi va amali uygʻun inson ekanligi asar davomida oʻz isbotini topib boradi.

Romanda Beruniy haqida yozilgan boshqa asarlardagi maʼlumotlar bilan oʻxshashliklar va tafovutlar bor. Jumladan, Odil Yoqubovning “Koʻhna dunyo” romanida Mahmud Gʻaznaviy oʻta zolim tasvirlangan boʻlsa, bu asarda adolatli, oqil hukmdor qilib tasvirlangan. Shuningdek, “Koʻhna dunyo”da Rayhona ismli qiz obrazi Beruniyning ilk yoshlik chogʻlaridagi sevgilisi sifatida gavdalandirilgan boʻlsa, “Beruniy” romanida doʻstining qizi boʻlib, alloma doʻstining iltimosiga koʻra bu qiz uchun al jabr va al muqobalani yengil oʻrganishga doir kichik risola yozgan.

Beruniy yer yuzining diametrini bugungi oʻlchovlarga yaqin tarzda hisoblagan. Geodeziya ilmiga asos solgan, trigonometriyaning astronomiyadan ajratilishi kerakligini ham taʼkidlagan. Yerning tortishish qonunini ham aniqlagan, yulduzlar orqali yoʻlni topishni ham aniqlagan.

Abu Rayhon Beruniy timsolida bir komil inson hayoti davomida nimalar qila olishi mumkinligini adib oʻz ijodiy mahorati bilan real ifoda eta olgan.

Asar o‘ziga xos kompozitsion tuzilishga ega. Sodda va tushunarli tilda yozilgan. Biz asarni o‘qish davomida ko‘plab tarixiy va badiiy haqiqatlarning guvohi bo‘lishimiz mumkin. Ushbu yo‘nalishdagi tarixiy romanlarning ko‘payishi omma uchun, tarixiy shaxslar va ularning hayotiga doir olis o‘tmishning qimmatli ma’lumotlarini bilib olishiga va bu shaxsga nisbatan tasavvurlarining kengayishiga, ajdodlar merosini o‘rganishdagi badiiy estetining oshishiga xizmat qiladi.

Xulosa o‘rnida adibning fikrlarini keltirishni o‘rinli deb bildik. “Urushlar tugadi, kishilarning qoni yerga singib ketdi o‘rniga uzumzorlar barpo bo‘ldi, u uzumlardan totli sharbatlar siqib olindi “ ana o‘sha sharbat- tarixiy asarlar desak, ne ajab?”

Isajon Sulton

Adabiyotlar ro‘yxati

1. Болтабоев Х. Наср ва услуб. –Т.: Фан, 1992. –Б.104.
2. Дўстмуҳаммад Х. Ижод – кўнгил мунавварлиги. – Т.: Mumtoz so‘z, 2011. – 316 б.
3. Atabayeva G.F. The sign content of “Ffu” novel // Asian Journal of Research in Social Sciences and Humanities, USA. 2022. – P.139-142. (Impact Factor - 8.0).
4. Atabayeva.G.F. “Humanizm in the novel of A. Yakubov” актуальные проблемы тюркологии: россия и тюрко-мусульманский 2021 МИР
5. Omanova, M. (2024). IMPORTANCE OF VOICE IN EXPRESSIVE READING. Galaxy International Interdisciplinary Research Journal, 12(1), 125-128.
6. Omanova, M. (2024). NIZOMIY GANJAVIY MEROSINING ALISHER NAVOIY IJODIGA TA’SIRI. Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, 4(20), 24-27.
7. Kahramanov K. Naim Karimov Is a literary scholar, Scholar and critic. Rivista Italiana di Filosofia Analitica Junior. 2023, Vol 14. ISSN: 2037-4445.
8. Makhbuba Urazbayeva, Burkhanova Feruza, Pardayeva Nigora, Atabayeva Go`zal, Qodirova Mashhura. Issues of Distribution of Bear Image in Uzbek Novels. Journal of Advanced Zoology. 2023. 2184-2192 p.
9. Kalandarova D. “Issues of Uzbek Folklore and its Research in Germany”. *Journal of Positive School Psychology* 6.9 (2022): 4395-4398.

10. Omanova, M. A. (2020). Updating views on literary heroes and glory in the novels of the period of independence. Novateur publications JournalNX-A Multidisciplinary Peer Reviewed Journal, 6(10), 415-419.

NOSIR FOZILOV ESSE-XOTIRALARIDA REALISTIK TASVIR VA BADIY TO‘QIMA

O‘tkir ABDUNAZAROV,

O‘zR IIV Surhondaryo

akademik litseyi “Tillarni o‘rganish”

kafedrasi mudiri., f.f.f.d. (PhD)

Annotatsiya: Ushbu maqolada mohir essenavis Nosir Fozilovning turli davrlarda yaratilgan esse-xotiralarining badiiyati haqidagi kuzatishlar bayon etilgan.

Kalit so‘z: Esse, xotira, badiiy to‘qima, tasvir, tahlil, yodnoma, yumor, ijodkor shaxsi, obraz, qahramon.

Аннотация: В данной статье излагаются наблюдения по поводу искусства очерков-воспоминаний Насира Фазилова, искусного эссеиста, созданных в разные периоды.

Ключевые слова: Очерк, память, художественная ткань, образ, анализ, мемуары, юмор, творческая личность, образ, герой.

Annotation: This article describes the observations about the art of the essay-memoirs of Nasir Fazilov, a skilled essayist, created in different periods.

Key word: Essay, memory, artistic tissue, image, analysis, memoir, humor, creative personality, image, hero.

Essenavislik istiqloq yillariga kelib yangi bosqichga ko‘tarildi. Agar sho‘ro davrida yozilgan esselarda ko‘proq yozuvchilarning hayoti va ijodiga e‘tibor qaratilib, ular shaxsiyatidagi o‘ziga xosliklarga kamroq o‘rin ajratilgan bo‘lsa, keyingi yillarda bitilgan esselarda ular shaxsiyatidagi yetakchi xislatlar asarlaridagi

motivlar bilan uyg'un tarzda yoritila boshladi. Bundan tashqari essenavislikdagi yangicha ko'rinish – esse-xotira janri ham tezkor rivojlandiki, bunda biz ilgari kuzatilmagan talqinlar bilan tanisha boshladik. Taniqli yozuvchi Nosir Fozilov ijodining salmoqli bosqichini esse-xotiralari tashkil etadi. Xotira inson ruhiy olamining ajralmas bir bo'lagi hisoblanadi, shuning uchun ham adib yodnomalari o'zi ko'rgan real voqealar asosida yaratilgan va o'z qiymatini saqlab qolgan. Albatta, hayotda bo'lgan voqea hodisani realistik tasvirlash yozuvchining mahoratiga bog'liq bo'ladi. Realistik tasvir haqida to'xtaladigan bo'lsak jahon adabiyotida ham xususan o'zbek adabiyotida ham ushbu metod asosida yaratilgan asarlar talaygina. O'zbek adabiyotida hayotni realistik tasvir etish holatlari Alisher Navoiy, Bobur va boshqa mumtoz yozuvchilarning ijodida ko'ringan bo'lsa-da keyinchalik Muqimiy, Zavqiy, Furqat kabi shoirlar ijodida ham asosiy yo'nalishni tashkil etgan. Milliy uyg'onish davri o'zbek adabiyotida ham realistik tasvir aniq ko'rinish bera boshladi. Jumladan, Behbudiyning "Padarkush" dramasida, Fitratning "Hind sayyohi bayonoti" qissasida, Qodiriy hikoyalari, Cho'lpon she'riyatida ham realistik holatlarni kuzatishimiz mumkin. XX-asrning 30-yillarida sotsialistik realizm metodi o'ylab topilgandan so'ng yozuvchilardan asosan shu metod asosida yozilishi talab etildi. Bu jarayon yurtimizda shaxsga sig'inish davri fojialari fosh etilgunga qadar davom etdi. O'zbek adabiyotida realizmning shakllanishi va rivojlanishida yozuvchilarimizdan Oybek, Shayxzoda, Ayniy, P.Qodirov, O.Yoqubov asarlari, hamda Mirtemir, Zulfiya, E.Vohidov, A.Oripov, O.Matjon va shu kabi ko'plab shoirlarimiz she'rlari muhim ahamiyat kasb etadi. Nosir Fozilov esse-xotiralarida ham realistik tasvir o'rinli dalillar asosida keltiriladi. Muallif "Qaysi Oybek" nomli yodlovida o'zining talabalik yillarida taniqli yozuvchimiz Oybek domlaning ilk marotaba ko'rgan paytlarini chiroyli tasvir etadi: "E'longa yopishib tursak, kimdir biqinimga turtidi. – Oybek domla kelayapdilar. Haqiqatan ham, shunday saraton kunlarida egnilariga qora kostyum kiyib olgan, qora jingalak sochlari xurpayib, qoramag'izdan kelgan lo'ppi yuzlari issiqdan bo'g'riqib, shig'g'a terga tushib ketgan Oybek domla shundoqqina orqamizga kelib to'xtadilar-u, e'lonni ko'rib, hayajondan aslida tim qora katta-katta ko'zlari chaqnab ketdi.

Ho‘, yozibdimi a? Qaysi Oybek?!

- Kimdir piq etib kulib yubordi. Bizlar qotib turardik. Kulish qayoqda! O‘zbek adabiyotida Oybek bittaligini ham, bu romanni o‘zi yozganini unutib qo‘ygani ham biz uchun sevimli yozuvchimizning o‘ziga xos fazilati bo‘lib tuyular edi”⁸⁶. Adib ushbu yodlovda Oybek shaxsiyatiga xos bo‘lgan ichki va tashqi ko‘rinishni ajib bir ifoda bilan haqiqiy holatini ko‘rsatib bera olgan. Oybek domlaning soddalarcha qaysi Oybek degani shu topda uning yuz ifodasi hayron qolish alomatlarining tasvirini o‘quvchi bir o‘qishdayoq tushinib oladi va o‘qirman faqatgina nomini eshitgan, yozgan asarlari orqali bilgan Oybek domlaning o‘ziga xos xususiyatlarini va tashqi ko‘rinishini shu onda tasavvur qiladi. Bundan tashqari muallif “Hech kim bundan oshirolmaydi”, “Yeb qo‘yadi”, “Qardoshlar” kabi esse-xotiralarida ham adibimiz Oybek xarakterining g‘oyat mukammallashgan ko‘rinishi, unga mos bo‘lgan xususiyatlarini butun to‘laligi bilan akas ettiruvchi shaxs sifatida tasvirlaydi. Xuddi shu ko‘rinishdagi yodlovdan muallif ko‘rganlarini “Yomg‘irda xotin tug‘maydi” esse-xotirasida adibimiz Abdulla Qahhor xonadonida hasharga borganligi va hashar bohona oshar boshlanib ketganligi, barchaning kayfiyati chog‘ ekanligi haqida so‘z boradi. Bazm avjiga chiqqanida mehmonlardan birining ketishga chog‘lanishi voqeasida adib ajoyib tasvirni keltiradi:– “Ha, shoir, nima harakat? Haydarali aka qarasa, tepasida Abdulla aka turibdi. U kishining ham ko‘zlari suzilgan. Bir tuflisini qo‘lantayoq kiygan, ikkinchisi qo‘lida, Haydarali aka devorga suyanib, qaddini rosladi. –Kelingiz og‘iroyoq edi... – dedi Haydarali aka xijolatomuz. – Shunga... ketmasam bo‘lmaydi, Abdulla aka. Qarasa bo‘lmaydigan. Yomg‘ir esa hech pasayadigan emasdi. Shu ahvolda, shu yomg‘irda uni ko‘chaga chiqarib bo‘larkanmi? – Qo‘ysangiz-chi, shoir, – dedi Abdulla aka uni *mantiq kuchi bilan ishontirishga harakat qilib.- Shu yomg‘irda ham xotin tug‘adimi? Haydarali aka sal bo‘shashdi.*

- *Tug‘maydimi?!*

- *Tug‘maydi, – dedi ishonch bilan Abdulla aka.*

- *Mayli undoq bo‘lsa... – deb Haydarali aka yarim soat ovvora bo‘lib, zo‘rg‘a kiygan tuflisini yecha boshladi”*². Muallif ushbu yodlovda Abdulla Qahhor bilan

⁸⁶Фозилов Н. “Мунаввар лаҳзалар”. –Тошкент: Ўзбекистон,2013-й. 27-б.

bog‘liq yengil satirik holatni realistik tasvirlash orqali o‘quvchiga yetkazganligini kuzatamiz. Albatta, adabiyotimizda Abdulla Qahhordek so‘zni o‘rnida qo‘llash, so‘zomollikka yetadigani bo‘lmasa kerak. Ushbu fikrimizning isbotini “Salidniy ko‘rinay deb”, “Tag‘in nima qilay”, “Armon”, “Chumchuq ovi”, “Kelaveringlar tishlamaydi”, “Qiyosni qarang” kabi yodnomalarini mutolaasida guvohi bo‘lamiz. Bu yodlovlarda adib Abdulla Qahhor shaxsiga o‘rinli dalillar asosida munosabat bildirib o‘tadi. Nosir Fozilov esse-xotiralarida qozoq adiblari bilan birga o‘tgan davrlarni, ular bilan bo‘lgan ajoyib voqea-hodisalar tasvirini ham ko‘ramiz. Adibning “Sen yutding” nomli yodlovida bir anjuman sabab Olmaotaga O‘zbekistondan yozuvchi Latif Mahmudov bilan borgani, tashrif davomida bir qozoq adibining ayoli vafot etib undan ko‘ngil so‘rash uchun borgani Bovurjon og‘a va unga yaqin odamlar to‘planib o‘tirgani voqealari tasviri keltiriladi. “-Hoy, Nosir,- dedi menga o‘girilib og‘a. – Bilasanmi, mening uchinchi otam o‘zbek. Gap kelganda otangni ham ayama, deyishadi-ku. Ko‘nglimga kelgan gapni men ham qaytarolmadim:

- *Men ham hayron bo‘lardim-a, mana shunday dovuqli qahramon qozoqlarning peshonasiga qanday bitibdi, deb. Bobokalonlaringiz o‘zbek ekan-da?*

Bu kutilmagan gapni eshitib, davra bir nafasga jimib qoldi. Bu gapni aytishga aytib qo‘yib, o‘zim ham cho‘chib turibman, nima bo‘ladi deb, harbiy odam. Har gapi buyruqday yangraydi. Sekin gapirayotgani ham komandaday eshitaladi. Biroz sukut saqlab turgach, og‘a birdan tilga kirdi:

- *Бечамъ!*

- *Hamma o‘rnidan turib, qotib qoldi. So‘ng o‘zi ham asta o‘rnidan turib, menga qarab quchog‘ini yoydi:*

- *Kel bolam, sen yutding.*

- *Atrofdagilar, xudoga shukur-ey, degandek erkin nafas olishdi. Men asta yurib, og‘aning oldiga bordim, u kishi meni mahkam bag‘riga bosdi”*⁸⁷.

Nosir Fozilovning esse-xotiralarida quyidagi keltirilgan parchalardan kuzatishimiz mumkinki bu voqealar tasvirining barchasi real ko‘rinishga egaligi bilan ahamyatlidir. Rahmonqul Berdiboyevning “Do‘stlik elchisi” maqolasida Nosir

⁸⁷Фозилов Н. “Мунаввар лаҳзалар”. – Тошкент: Ўзбекистон, 2013. 133-134 б.

Fozilovning “Ustozlar davrasida” nomli kitobiga fikr bildirar ekan shunday deydi: “Gapning dangalini aytsak, bir talay xotiralarni o‘qiganmiz, o‘zimiz ham yozganmiz. Biroq, ularning birontasi Nosir bitganchalik ishonarli chiqmagan”⁸⁸. Muallifga berilgan bunday baho esse-xotiralarning reallikka asoslanib yaratilganligidan dalolat berad. Hayotdagi har bir hodisa yoki bo‘lmasa shaxslar faoliyati aslida qanday kuzatilgan bo‘lsa shu holatda ko‘chirib olinmaydi. Yozuvchi tarixiy shaxs hayotini aks ettirganda ham, umumlashtirish yo‘li bilan qahramonni tasvirlaganda ham, ularning hayotdagi fe‘l-atvori, boshidan kechirganlari qanday bo‘lsa shunday tasvirlamay balki ularni muayyan nuqtayi nazardan bir oz o‘zgartiradi, ba’zilarini o‘zidan qo‘shadi, ba’zilarini esa tushirib qoldiradi, albatta. Badiiy to‘qimadan kerakli jihatlarda foydalanadi. “Bizning tuyg‘ularimiz ba’zan shu qadar hadsiz bo‘lib ketadiki... Mehr qo‘ysak, uning chekini topolmaymiz, nafrat qilsak, chegarasini qo‘yolmaymiz. Bu juda g‘alati hodisa. Ko‘pincha o‘qiyotgan romanlarimizga va qissalarimizga shu nuqtayi nazardan qaraymiz. Ijobiy qahramonmi, u albatta, har tomonlama yetuk va barkamol bo‘lishi, salbiy qahramonmi, qurumdan ham qora bo‘lishi shart. Hatto adabiy asarlarga munosabat borasida ham shundaymiz. Yozuvchi xayolotini, badiiy to‘qima hodisasini unutib qo‘yamiz, shekilli”⁸⁹. O‘zbek adabiyoti tarixiga nazar tashlasak yozuvchilarimiz tomonidan yaratilgan tarixiy romanlarda, Amir Temur haqida yozilgan asarlarda yoki bo‘lmasa P.Qodirovning “Yulduzli tunlar” romani, O.Yoqubovning “Ulug‘bek hazinasi” kabi bir qator romanlarda yozuvchilarimiz mahorat bilan badiiy to‘qimadan foydalanganlar. Nosir Fozilov esse-xotiralarini o‘qiganda ham o‘quvchi bu jihatlarni kuzatishi mumkin. Adib o‘zi ishtirok etmagan yodnomalarida asarni o‘qishlilik darajasini oshirish maqsadida badiiy to‘qimadan o‘rinli jihatlarda foydalanadi. Nosir Fozilovning “Tosh”, “Yegor Samoylovich”, “To‘yona” kabi esse-xotiralarini yuqoridagi fikrimizga isbot tariqasida keltirsak bo‘ladi. Ushbu xotiralarni adib qozoq yozuvchisi Sobit Muqonovdan eshitganligini ta’kidlagan va bu yodnomalarga o‘zi sarlavha qo‘yib chiroyli tarzda badiiylashtirgan. Adibning boshqa bir talay yodnomalari ham xuddi

⁸⁸“Гира-шира шомдан оппоқ тонгача”. – Тошкент:Ғафур Ғулом нашриёти, 2017-й. 13-б.

⁸⁹Р.Ҳайдарова “Тарихий ҳақиқат, бадий тўқима ва уйдирма” // Шарқ юлдузи, 2017-й. 2-сон.

shu tarzda yaratilgan. Misol tariqasida “Armon”, “Azbaroyi xudo”, “Lug‘atga qaralsin”, “Qori ishkambalik”, “G‘afur akaning o‘z og‘zidan eshitgan hangomalarim” kabi esse-xotiralarini keltirib o‘tishimiz mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Yo‘ldosh Q., Yo‘ldosh M. Badiiy tahlil asoslari. –T.:“Kamalak”,2016.-462 b
2. Qahramonov Q. Zamondosh Globallashuv: badiiy talqin, zamon va qahramon. – T.: Tamaddun, 2019. –207 b
- 3.Fozilov N. “Munavvar lahzalar”. –T.: “O‘zbekiston”,2013-y. 253-b.
- 4.“G‘ira-shira shomdan oppoq tongacha”. – T.: “G‘afur G‘ulom” nashriyoti, 2017-y. 259-b
- 5.R.Haydarova “Tarixiy haqiqat, badiiy to‘qima va uydirma” // Sharq yulduzi, 2017-y. 2-son.
- 6.“Nosir Fozilov zamondoshlari xotirasida”.-T.: “Mashhur-press” 2019. -349 b.

XARAKTER YARATISHDA KECHINMA TALQINI

Rushana ZARIPOVA,

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili
va adabiyoti universiteti tayanch doktoranti

Annotatsiya: Badiiy asarda obrazning ma’lum bir belgilari mukammal tasvirlangan va o‘zida fe’l -atvor, jumladan xatti-harakat, kechinma, fikriy va nutqiy faoliyatning aniq tipini mujassamlashtirgan, shuningdek, muallifning ma’naviy estetik tizimini ifodalagan inson obraziga xarakter deyilishi manbalarda ko‘plab uchraydi. Ana shu xarakterni yaratishda kechinma talqini badiiy asar uchun muhim bir nuqta hisoblanadi. Ushbu maqolada ham Abduqayum Yo‘ldosh asarlarida kechinma talqini haqida atroflicha so‘z yuritiladi.

Kalit so‘zlar: Kechinma, badiiy psixologizm, ruhiyat, obraz, xarakter

Аннотация: В художественном произведении определенные признаки образа полностью описаны и воплощают в себе действие, включая жесты, движения, переходы, интеллектуальную и речевую активность, которые формируют определенный тип. Кроме того, они выражают эстетическую

систему автора. Создание такого характера в художественном произведении считается важной точкой. В этой статье также подробно обсуждается интерпретация переходов в произведениях Абдукайума Йолдоша.

Ключевые слова: *Переход, художественный психологизм, психология, образ, характер.*

Annotation: In a work of art, certain characteristics of the image are fully described and embody action, including gestures, movements, transitions, intellectual and verbal activity, which form a specific type. They also express the author's aesthetic system. The creation of such a character is considered an important point for a work of art. This article also discusses in detail the interpretation of transitions in the works of Abduqayum Yoldosh.

Keywords: *Transition, artistic psychology, spirituality, image, character.*

Kechinma talqini, xarakterning ruhiy va fikriy o'sishini, uning jamiyat va dunyo bilan munosabatlarining o'zgarishini ifodalaydi. Bu jarayon xarakterning ichki dunyosini, uning fikrlarini, his-tuyg'ularini va qarashlarini yanada chuqurroq tasvirlashga yordam beradi. Badiiy asardagi hayot – so'z vositasida yaratilgan ekan, badiiy til bevosita real fikr va hissiyotning obrazli ifodasidir. Asardagi har qanday obrazning ichki kechinmalari tasviri adibning so'z qo'llash mahoratiga bog'liq. Chunki qo'llanilgan har qanday so'z, ibora va o'xshatishlar, tasviriy ifodalar voqealar va kechinmalarining hayotiylikini ochib berish bilan birga adabiy asarda ma'lum yukni tashishi lozim bo'ladi. U tasvirlanayotgan voqeaning haqqoniyligi va to'laligini, qahramonning his-tuyg'ulari, kayfiyat va kechinmalarini o'zida mujassam etishiga – shu yukni qanchalik ko'targanligiga qarab uning ahamiyati va kuchini belgilaymiz. [1:203]

Badiiy asar rivojida kishilarning ichki dunyosiga, ularning latif-zarif tomonlari va go'zalligiga yaxshi e'tibor qilish to'g'risida jiddiy o'ylab ko'rish fursati allaqachon yetganligi, bu esa yozuvchilik mahoratining eng muhim jihati ekanligi o'tgan asrning ikkinchi yarmidayoq adabiy jamoatchilikka ma'lum qilingan edi. [2:277]. Ana shu o'rta tashlangan fikr isboti o'laroq bugungi o'zbek nasrida

kishilarning o'y-kechinmalari, ruhiy olami, xarakter xususiyatlari tasviriga keng e'tibor qaratilayotganligining guvohi bo'lmoqdamiz.

Hozirgi o'zbek nasrida iste'dodli ijodkorlardan biri sifatida qalam tebratib kelayotgan Abduqayum Yo'ldoshev asarlarida qahramon ruhiyatiga yanada chuqur kirish, badiiy psixologizmning yangicha tasviriy vositalaridan foydalanib, ramziy-psixologik timsollar, to'qima obrazlar yaratilganini ko'ramiz.

Adibning "Sunbulaning ilk shanbasi", "Timsohning ko'zyoshlari", "Otchopar yoxud o'n uchinchi uy", "Gudbay, Amerika", "Shoirning muhabbati" qissalarida, "Puankare", "Alvido, go'zallik", "Tushov", "Parim bo'lsa" kabi hikoyalarida turfa xil taqdirilar, qahramonlarning o'ziga xos xarakterlari, psixologiyasi, kechinmalari mohirona tasvirlab berilgan. Yozuvchi asarlarida insonning ruhiy kechinmalari ishonarli va ta'sirchan ochib berilishi diqqat markaziga qo'yiladi. Qahramonlarning o'y-kechinmalari, dard-tashvishlari o'quvchini befarq qoldirmaydi.

Masalan, "Otchopar yoxud o'n uchinchi uy" qissasida yolg'onchilik, firibgarlik, baxillik qurboni bo'lgan bosh qahramon Nozimaning hayoti tilga olinadi. Yozuvchi ijodida majoziy-istioraviy uslubni psixologik joziba bilan talqin etish mahorati yetakchilik qiladi. Mazkur qissa allazamonda otchopar bo'lgan maydonda qad rostlagan to'qqiz qavatli "13" raqamdagi "dom" voqeligi asosida qurilgan. Asar sarlavhasidayoq muallif majoziy talqin orqali o'z muddaosini ifodalagan. Masalan, "otchopar" - sho'roviy siyosatning mahalliy xalqning milliy qadriyatlarini, dinini, ma'naviy urf-odatlarini toptagan, hatto, Olloh uyi sanaluvchi masjid-madrasalarni ishratxonaga, tungi barlarga, cho'chqaxonalarga aylantirgan zo'ravon siyosat ko'rguligining ramzi. Ana shu "otchopar" o'rnida qurilgan to'qqiz qavatli "dom"ning tag'in "13" raqamida ekanligi xalq nazdida xosiyatsiz raqam majoz bechora mahalliy aholining aziyati, kelgusidagi fojiona taqdirining bashorati sanaladi. Qissa ana shu xosiyatsiz "dom" portretining tasviri bilan boshlanadi.

Kishi qalbida noxushlik uyg'otuvchi "...eshigi qo'porib ketilgani bois baayni tishi qoqib olingan og'zini ochib turganday vahimali ko'rinadigan kirish joyi; bir umr chiroqqa yolchimaydigan yo'laklar; is bosgan ship; g'adir-buduri chiqib ketgan devorlar..." kabi peyzaj bilan boshlangan asar oxiri ham shunday mahzun kayfiyat

bilan yakun topadi. Qahramonlarning ruhiy fojiasi, shu fojiaga olib borgan sabablar yuqori pafos bilan ifodalangan.

Dastlab, asar boshida Nozima g'ayratli, shijoatli zamonaviy ayol sifatida tasvirlanadi:

“Chamasi o'ttiz yoshlardagi, siymin tan, ancha-muncha o'rinlari ochiqroq tor libosda do'mboq qomatini ko'z-ko'zlaganday sallona-sallona qadam tashlaydigan, boz ustiga anddakina ishvayu noz aralash ohangda tantiqlanibroq so'zlayotgan mahali xumor ko'zlarini suhbatdoshidan uzmay turishiyu bexosdan yelkalarini uchirib, shirin xomuza tortib qo'yishlari...”[3:96] sifatida tasvirlangan Nozimaxon yangi zamonning yangi ayollaridan, ya'nikim, otchoparning beli baquvvat sohibalaridan edi.

Adib Nozima xarakterini ochishda portret bilan bir qatorda uning qo'shni ayollar bilan bo'lgan suhbatlari asnosidagi gap-so'zlari, xatti-harakatlaridan ham unumli foydalanadi:

Ahli tijoratga xos betgachoparlik, ancha-muncha sharttakilik fe'l-xo'yiga singib ulgurgan Nozimaxon ushoqqina eri bor-yo'g'i bitta “RAF”ga jo bo'lgan arzimas qaqir-ququrlarni-yu tugunchaklarini tushira boshlagan mahaldayoq podyezd eshigi yonidagi o'rindiqlarda turnaqator tizilgan ayollar yoniga shartta borasola “Salom! Men Noziyman! Ippodromda ishlayman. Optoviyda” deya qo'l cho'zishi, yoki, qo'shni ayollarning “Sizlarni kvartir deb eshitdik, yuklaringizam...” degan sha'masiga “To'g'ri, kvartirantman. Avval bir turib ko'ray dedim, yoqsa sotib olaman. Yoqmasa ertagayoq ketaman-boraman. Shuning uchun import mebellarimniyam olib kelmadim... gilamlarimam qoldi” [3:96-97]deb shartta gapni kesib gapirishlari kitobxonga Nozimani haqiqatdan ham zamonaviy, ushlagan joyini uzib oladigan ayol sifatida qiyofasini namoyon etadi.

Dastlab, kitobxonda shunday taassurot qoldirgan Nozimaning asar so'nggida ayanchli taqdiri, iztiroblari, dard-u alami, adabiy gallyutsinatsiyaga uchragan jarayoni kitobxonni sergaklantiradi. Nochorlik, qo'li kaltalik insonni tuynugi yo'q qorong'ulik qa'riga tashlashi ishonarli tasvirlangan.

Ishonch, vafo, do'stlik omonat ekanligi aks ettirilgan. Dastlab hamma ishi binoyidek ketayotgan Nozimani dugonam deb ishongan Flora katta miqdordagi pulga

chuv tushiradi. Muallif Flora porteretini tasvirlar ekan, "...Nozimaning yarmicha kelardi, shu holiga yana o'zini yanada ozg'in ko'rsatadigan uzun tor shim, torgina katak ko'ylak kiyib yurardi. Soch-ku, armiyada xizmat qilayotgan yigitlarnikidan aslo farq qilmasdi. ... odamga tik qaramasdan boshini egiroq turishimi, tortinchoq, o'ziga unchalik ishonmaydigan o'spirin bolani eslatadigan Floraning biznes, tadbirkorlik olamida qanday qilib non topib yeyayotganligini tasavvur qilish qiyin edi "- deb tasvirlaydi. Ko'rinishidan sodda, qo'y og'zidan cho'p olmagan Florani muallif tasvirlab berish asnosida, kitobxonni ham uning soddaligiga ishontirmoqchi bo'ladi. Lekin, asar davomida shaldur-shuldir Nozimaning sal narsaga bukilib, o'zini oldirib qo'yishiga guvoh bo'lganimizdek, Floraning ham muallif tasvirlaganidek kamsuqum emasligi ayon bo'ladi. Besh ming dollarga Nozimani laqqa tushirib, izsiz g'oyib bo'lgan Florani izlab Chimkentga borgan Osiyo opaga: "Agar sen qari kampir besh minutdan keyin bozordan qorangni o'chirmasang kallangni oldiramanda, qopga solib qo'yaman! Tushundingmi!"-deyishi uning anoyilardan emasligini ko'rsatadi.

Inson cheksiz nafrat va g'azab ichida, yoki, shu darajadagi xursand bo'lganida qalbidagi kechinmalar po'rtanasi yuzaga chiqadi. Ba'zida, kishi o'zini boshqara olmaydigan darajadagi hissiyot, u xoh salbiy xoh ijobiy bo'lsin, shiddat bilan kechganida inson tili yo biror kalimagaa kelishmay qoladi, yoki, nimalar deb yuborganini o'zi ham sezmay qoladi. Yuqoridagi parchada tasvirlangan bozordagi jarayonda Nozima va Qo'ziboyning aynan shunday holatdagi kechinmalari tasvirlangan. Dastlab, Nozimaning doim o'zi nafratlanib yuradigan kishisi Qoraboydan bajburlikdan pul so'rab qo'ygandagi holati. Ijodkor bu holatga Nozimaning kechinmalarini tasvirlash bilan birga kitobxonni ham shu muhitga tayyolab boradi va shunday tasvirlaydi:

...Hali vahm vulqoni butun dahshati bilan qaynab-toshmagan edi, hali mo'jiza ro'y berishiga va barcha mushkulotlar o'z-o'zidan hal bo'lib ketishiga ilinj bore di, hali, ochig'ini aytganda, shoxi sinmagan Nozimaning o'zi vaziyatning naqadar jiddiyligini to'la anglab yetmagandi, dugonaisining o'limidan larzaga tushgan juvon bularning bari bir harakat bilan hal etiladigan tirikchilik muammosi edi, xolos...

Ayanan, ana shu tasvirda Nozimaning bir urinishda hal bo'ladigan turmush muammosi oldida dovdirab qolgandagi ruhiy holatini ochishga harakat bor. Hamsuhbatining nimaga ishora qilayotganini anglagan Nozimaning holati “ko'zlari shokosasidan otilguday”, “og'zini kappa-kappa ochgancha esankirab qolishi” kabi holat tasviri bilan oydinlashadi.

“...dir-dir titrayotgan Nozimaning ko'zlaridan duvillab yosh quyildi, – opa, to'g'ri, men yomon xotinman, o'zimga, boshqalarga yaxshi bo'lsin deb (!) yolg'on ham gapirib turaman, chunki tinchgina, yaxshi yashagim keladi, lekin otamni, singlimni, jiyanlarimni o'rta qo'yib qasam ichaman, shu kungacha mening badanimga Samadjon akamdan boshqa bironta erkakning qo'li tegmagan! Xudo xohlasa bundan keyin ham tegmaydi!”—deb ishonch bilan aytishi Nozimani Qoraboy va shunga o'xshagan boshqa kaslar xayolidagi ayol emasligidan darak bo'lsa, quyidagi ichki kechinmalarining yuzaga chiqishi Nozimaning o'z oilasiga, turmush o'rtog'iga naqadar sadoqatli ekanligini yana bir bor ko'rsatadi:

Hozir ahvolim og'ir, tan olaman, juda og'ir. Lekin, bundan battar kunlar ham boshimga tushgan, o'shanda ham qutulib ketganman. Men Rossiyaning qirq daraja sovuqlarida ko'chada o'tirib paypoq sotganman, buyragimni sovuqda oldirib qo'yib, yarim jon bo'lib qolganman, operatsiya payti u yoqqa ketishimga sal qolgan, o'shanda biz boshqa bir mamlakatning qor ko'mib tashlagan, begona bir ko'chasida bir tiyinsiz qolib ketganmiz, shunda ham xiyonat qilishni xayolimga ham keltirmaganman. Er-xotin idish tovoq yuvganmiz, sassiq omborxonada, kalamushlar orasida uch kecha-kunduz chirigan karam yeb yotganmiz, lekin qaytish pulini halol ishlab topganmiz, o'g'irlik qilmagaanmiz, g'arlik qilmaganmiz. Kelib-kelib endi yomon yo'lga yuramanmi?! Mana ko'rasiz, opa, men ishlayman, Samadjonim ishlaydi, biz bu botqoqlikdan chiqib ketamiz. Hali bizning ustimizdan kulmoqchi bo'lganlarning o'zlari sharmanda bo'lib qolishadi. Mana ko'rasiz! Mana ko'rasiz! Siz bo'lsa meni olib borib anavi iflosning sassiq qo'yniga tiqmoqchisiz. Bir sizmas, sezib yuribman, keyingi paytlarda boshqa qo'shnilar ham meni axmoq bilibmi, menga yordam berishi mumkin bo'lgan qandaydir odamni maqtab qo'yishadi, o'shaning oldiga chopib borishim kerakligini uqtirmoqchi bo'lishadimi-yey. Axir...axir bu

...bir odamni bo'ynidan sudrab boshqaning to'shagiga olib borib tashlash qo'shmachilik emasmi...Uyat emasmi...Sharmandalik emasmi..."[3:155]

Asar boshida qahramonimizning xatti-harakatlaridan uni ayblashga, Osiyo opa ta'biri bilan aytganda yengiltak bozorchi ayollardan biri deb hukm chiqarishga shoshgan kitobxon, Nozimaning psixologiyasi, portreti namoyon bo'lgan ichki kechinmalarini o'qiganda, albatta, u haqidagi tasavvurlari, munosabati o'zgaradi.

E'tiborlisi shundaki, Abduqayum Yo'ldoshning aksariyat obrazlari bir-biriga xarakter jihatidan o'xshab ketadi. Erining bo'shangligidan, jaraq-jaraq pul topib kelmayotganidan mudom kuyunuvchi ayollar, bir gapni tuzuklab ayta olmaydigan, "og'ziga kalla sho'rva turmaydigan" landavurlar, birovlarining hayotiga tumshug'ini tiqib, suvni loyqalatadigan "korchalonlar", jur'atsizligi natijasida hayotda yutqazib qo'yib, toabad azobini tortadiganlar, shoir ta'biri bilan aytganda "taqdiri siyoh misoli qora" bo'lib, barchaga ziyo ulashuvchi, kecha-yu kunduz millat kelajagi uchun qayg'uradigan, lekin, shunga munosib e'tirof ko'rmagan, turmushi g'ariblikda kechadigan o'qituvchilar... bu ro'yxatni uzoq davom ettirishimiz mumkin. Shuni ham alohida qayd etish lozimki, Abduqayum Yo'ldoshning birorta qahrmonini ideal darajasiga olib chiqib bo'lmaydi. Hayot haqiqati misoli. Hammada qusur bo'lganidek, ijodkor asarlaridagi obrazlar ham jonli va hayotiy. Birortasi ayb-u nuqsondan holi emas.

Adabiyotlar

1. H.Umirov. Adabiyot nazariyasi. -T.: "Sharq", 2002.
2. A.Qahhor. Asarlar.6 -tom,-T.:1971-y.
3. A.Yo'ldosh. Timsohning ko'z yoshlari. Qissalar. Toshkent-2003.
4. Yo'ldoshev A. "Mashaqqatlar osha yulduzlar sari". Hikoyalar. Toshkent-"Yangi asr avlodi"- 2021
5. T.Boboyev. "Adabiyotshunoslik asoslari". T: "O'zbekiston". 2002-y.
6. М.Абдурахмонова, "Рухий дунё тасвири"- "Ўзбекистон" нашриёти, Тошкент — 1977
7. Omanova, M. (2024). IMPORTANCE OF VOICE IN EXPRESSIVE READING. Galaxy International Interdisciplinary Research Journal, 12(1), 125-128.

8. Omanova, M. (2024). NIZOMIY GANJAVIY MEROSINING ALISHER NAVOIY IJODIGA TA'SIRI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 4(20), 24-27.
9. Kahramanov K. Naim Karimov Is a literary scholar, Scholar and critic. *Rivista Italiana di Filosofia Analitica Junior*. 2023, Vol 14. ISSN: 2037-4445.
10. Makhbuba Urazbayeva, Burkhanova Feruza, Pardayeva Nigora, Atabayeva Go`zal, Qodirova Mashhura. Issues of Distribution of Bear Image in Uzbek Novels. *Journal of Advanced Zoology*. 2023. 2184-2192 p.
11. Kalandarova D. "Issues of Uzbek Folklore and its Research in Germany". *Journal of Positive School Psychology* 6.9 (2022): 4395-4398.

LUQMON BO'RIXONNING "JAZIRAMADAGI ODAMLAR"

ROMANIDA PEYZAJ TASVIRI

Dilorom XAMIDOVA,

Samarqand davlat universiteti tayanch doktoranti

Annotatsiya: mazkur maqolada mustaqillik davrining yirik vakillaridan biri Luqmon Bo'rixonning "Jaziramadagi odamlar" romaniga e'tibor qaratildi. Muallifning peyzaj yaratishdagi mahorati ochib berildi.

Kalit so'zlar: tasvir, peyzaj, roman, "Jaziramadagi odamlar", badiiy asar.

Badiiy asarda berilgan tabiat manzaralari tasviri ijodkor badiiy mahoratini namoyon etadigan omillardan biridir. Buning boisi makon tasvirida uning o'zi qalamga olayotgan joyga munosabati, u yerni qay darajada bilishi, asar qahramonlarining dunyosi va ular istiqomat qilayotgan muhitni nechog'lik teran his qilinishi anglashiladi. Shuning uchun peyzaj tasviri badiiy asar badiiyatini ochib beruvchi muhim vositalardan biri sanaladi.

"Ko'pgina asarlarda peyzaj g'oyatda muhim g'oyaviy-kompozitsion rol o'ynaydi".[1;149-b.] Adabiyotshunos olim Izzat sulton peyzajga quyidagicha ta'rif bergan: "Badiiy asardagi tabiat tasviri peyzaj(manzara) deb ataladi. Tabiat tasviri syujetning tarkibiy qismlaridan biri bo'lib, asarning g'oyaviy-estetik quvvatini oshiradi".[2;116-b.] Ayrim manbalarda badiiy asarda aks ettirilgan tabiat manzarasi peyzaj deya e'tirof etiladi. Bu bir tomondan to'g'ri bo'lib, bunda boshqa tomondan

inson mehnati va qo‘li yordamida yaratilgan hovli, bog‘, xiyobon kabilar chetda qoladi. Abdulla Ulug‘ov bu xususda o‘zining o‘rinli fikrlarini keltirib o‘tgan: “Peyzaj deganda, odatda, tabiat (daryo, ko‘l, o‘rmon, tog‘, osmon, dengiz va boshqa) manzarasi tasviri nazarda tutiladi. Bog‘, ko‘cha, hovli singari inson qo‘li bilan bunyod qilingan joylar tasviri ham peyzajdir. Peyzaj voqealar kechuvchi ochiq makon bo‘lsa, uy-joy, xona, saroy, qasr – yopiq makon va undagi bezak, ashyolar intererdir” (3;70-b.) Nisbatan ixcham va to‘liq ta’rif “Adabiyotshunoslik lug‘ati”da keltirilgan: “ Adabiy asarda yaratiluvchi voqelikning muhim komponenti, voqelar kechuvchi ochiq va yopiq makon tasviri peyzaj deyiladi. [4] Ma’lumki, peyzaj tushunchasi rassomchilikdan boshlangan va undan adabiyotga o‘tgan. Badiiy adabiyotda u kitobxonning voqealar rivoji aks etayotgan zamonni, muhitni his qilishi uchun o‘ta muhim unsur hisoblanadi.

Yozuvchi Luqmon Bo‘rixonning “Jaziramadagi odamlar” romanida peyzaj tasviri o‘ziga xos tarzda keltirilgan bo‘lib, unda adib makon tasvirini asar voqealaridan alohida ajratmagan holda, asar voqealar rivojiga singdirib yuboradi. Romandagi voqealar asarning asosiy qahramonlaridan biri Samadning tilidan bayon etiladi va tabiat va joy tasvirlari ham uning nuqtayi nazaridan kelib hikoya qilinadi. Romanning asosiy qismi asar voqealari bo‘lib o‘tgan 41-sovxoza qarashga posyolkaning tasviri bilan boshlanadi:

“Qishlog‘imiz, to‘g‘rirog‘i, 41-sovxoza qarashli posyolka, uzoqdan qaraganda, paxta paykallari o‘rtasiga to‘kib tashlangan tosh-shag‘al, temir-tersak uyumiga o‘xshab ko‘rinadi. Ilgari bu yerlar yovshanzor cho‘l-u biyobon bo‘lgan. Zamonlar o‘tib, hukumat “oq oltin” davrida olis-yaqindagi daryolarni jilovlatib, katta ariqlar qazdirib bu yerlarga suv keltirgan. Posyolka deganlari andakkina shahar mahallalarining nuqsi urgan qator-qator beton uy-joylar, tosh-shag‘al to‘shalgan ariqlar-u beton yo‘l-yo‘laklardan iborat bir qishloq”[5; 6-b.] Davr talabidan kelib chiqqan holda barpo etilgan posyolka qay maqsadda vujudga keltirilganligi, uning ko‘rinishi qanday ekanligi hikoyachi bola tomonidan uning tasavvuridan kelib chiqqan holda ta’riflangan. F.Nitshening “Dunyoda narsalar haqidagi tasavvurlardan boshqa hech narsa yo‘q”, degan

fikri to'g'ri ekani ushbu asarda yaqqol namoyon bo'lgan. Ayni bir holat hikoyachi Samadning kayfiyatiga qarab tamomila qarama-qarshi taassurot uyg'otadi. Masalan, O'roq bilan Lolaxonning nikoh to'yidan so'ng butun bir qishloq va uning odamlarining hayoti va turish-turmushi o'zgacha bir zavq bilan tasvirlansa, O'roqning falokatli o'limidan keyin qishloq tabiati ham mungli, g'am-g'ussaga botgandek ko'rinadi. Asarda yil fasllarining almashinuvi va o'sha paytda sodir bo'lgan voqealar o'zaro bog'liq holda tasvirlangan. Jumladan, kech kuzning og'ir kunlarida Umurzoqov O'roqning urushda halok bo'lishi-yu, uning tobuti keltirilishi va shundan so'ng qishning izg'irinli kunlari boshlanishi mana shu falokatning bevosita davomi sifatida tasvirlangan:

“O'sha yili qish anchayin sovuq va seryog'in keldi. Polyolkamiz kulrang bir tuman ichida horg'in va o'ychan bo'zardi. Bir paytlar omonatgina to'shalgan beton-asfalti o'yilib, qo'porilib, o'nqir-cho'nqir qiyofaga kirgan yo'llar shilta-shalabboga belanib yotar edi” [5;150-b.]. Fayzulla akaning xonadonidagi musibatning oqibatlari tabiat tasviri vositasida yanada bo'rttirilgan, ya'ni qisqa fursatli quvonchli kunlar ortda qolib, motamsaro oila a'zolari ushbu kulfatdan bo'zarishi, ko'ngillari yig'idan va g'amdan pora-pora bo'lganligi qish tasviri bilan uyg'unlikda yanada ta'sirli ifodalangan.

Asar voqealari qishloqqa aylantirilgan jazirama cho'lda bo'lib o'tadi. Garchi cho'l odamlar tomonidan o'zlashtirilgan bo'lsa ham, u yana o'z holiga qayta boshlaydi: “Kun behad issiq. Quyosh jazava bilan olov purkaydi. Sertuproq, g'adir-budir yo'l bo'ylab ketayotgan ziyoratchilarning oyoqlari ostidan ko'tarilayotgan chang-g'ubor issiq havoda hiyla vaqt gangiganday turib qolar, so'ng lanjlik bilan eshilib-to'lg'anib, beton ariq chekkalaridagi sap-sariq yantoq, shuvoq butalariga qo'nar edi”.[5;185-b.] Mazkur parchadan anglash mumkinki, yozuvchi tabiat hodisalarini xuddi jonlidek tasvirlashga uringan, ya'ni quyoshning jazava bilan qizdirishi, sertuproq yerlardan ko'tarilayotgan changning jazirama issiq ta'sirida lanj bo'lib qolishi va cho'l o'simliklaridan qo'nim topishi juda ishonarli tasvirlangan. Shuningdek, cho'lning odamlarga bo'yin egishdan bosh tortib, sho'rlanishi va hosildorlikning kamayishi

tasviridan muallifning tabiatga ehtiyotkorlik bilan munosabatda bo'lish kerakligi haqidagi ishorasini anglash mumkin.

Fikrimiz yakunida adabiyotshunos olim Qozoqboy Yo'ldoshevning Luqmon Bo'rixonning peyzaj tasviridagi mahorati xususida bildirgan fikrini keltirishni joiz topdik: "Peyzajdan o'rinli foydalanish asarning shirasini oshirgan. Tafsilotlarga, voqealar rivojida shiddatga tayanadigan romanga bu xil tasvir toza ruh, yengil badiiy epkin olib kiradi. Luqmon timsollar holatini tabiat manzarasi bilan uyg'un berishni xush ko'radi. U odam xush kayfiyatda bo'lsa, odam unga go'zal ko'rinishini, noxush bo'lsa, qizg'aldoq ham tikanday tuyulishini juda ishonarli tasvirlaydi"[5; 335-b.] Darhaqiqat, adibning tabiat manzaralarini obrazlarning ichki kechinmalari bilan hamohanglikda tasvirlaganligi romanning badiiy qiymatini oshirgan. Zero, asardagi har bir so'z o'z "yuk"iga va vazifasiga egadir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Boboyev T. Adabiyotshunoslik asoslari. –Toshkent. O'zbekiston, 2002.
2. Sulton I. Adabiyot nazariyasi. –Toshkent. O'qituvchi, 2005.
3. Ulug'ov A. Adabiyotshunoslik nazariyasi. . –Toshkent. G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2017.
4. Qur'onov D. Adabiyotshunoslik lug'ati. –Toshkent. Akademnashr, 2013.
5. Luqmon Bo'rixon. Jaziramadagi odamlar. . –Toshkent. G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2005.
6. Omanova, M. (2024). IMPORTANCE OF VOICE IN EXPRESSIVE READING. *Galaxy International Interdisciplinary Research Journal*, 12(1), 125-128.
7. Omanova, M. (2024). NIZOMIY GANJAVIY MEROSINING ALISHER NAVOIY IJODIGA TA'SIRI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 4(20), 24-27.
8. Kahramanov K. Naim Karimov Is a literary scholar, Scholar and critic. *Rivista Italiana di Filosofia Analitica Junior*. 2023, Vol 14. ISSN: 2037-4445.
9. Makhbuba Urazbayeva, Burkhanova Feruza, Pardayeva Nigora, Atabayeva Go'zal, Qodirova Mashhura. Issues of Distribution of Bear Image in Uzbek Novels. *Journal of Advanced Zoology*. 2023. 2184-2192 p.
10. Kalandarova D. "Issues of Uzbek Folklore and its Research in Germany". *Journal of Positive School Psychology* 6.9 (2022): 4395-4398.

11. Omanova, M. A. (2020). Updating views on literary heroes and glory in the novels of the period of independence. Novateur publications JournalNX-A Multidisciplinary Peer Reviewed Journal, 6(10), 415-419.

ROMANLARDA IJTIMOIIY MASALA TALQINI

Maftuna QURALBOYEVA

ToshDO‘TAU 1-bosqich magistri

Annotatsiya: Maqolada epik turning katta janri hisoblangan romanlar va unda ijtimoiy masalalarning talqini, yoritilishi haqida mulohaza bildirilgan. Tog‘ay Murodning “Otamdan qolgan dalalar”, O‘tkir Hoshimovning “Tushda kechgan umrlar” asarlari tahlil maydoniga olib kiriladi. Ushbu romanlarda ijtimoiy masalalarning talqini haqida fikr yuritiladi.

Kalit so‘zlar: roman, ijtimoiy masala, “Otamdan qolgan dalalar”, “Tushda kechgan umrlar”, tahlil.

XX asr o‘zbek nasri rivojiga munosib hissa qo‘shgan Tog‘ay Murod asarlarida milliy o‘zlik, g‘urur tushunchalari alohida yoritilgan. Yozuvchining “Yulduzlar mangu yonadi”, “Oydinda yurgan odamlar”, “Ot kishnagan oqshom” qissalarida kurash, ko‘pkarining xalqimiz tomonidan e‘zozlanishi, avlodning ma‘naviy-axloqiy tarbiyasiga ta‘siri mutolaa jarayonida reallashib boradi. Polvon-u chavandoz tiynatidagi o‘zlik asar voqealari silsilasida uqib boriladi. Oriyat uchun bolalikdan kurashganlar kelajak poydevorini mustahkamlaganlar. Millatning asl o‘g‘loni, posboni elining sha‘ni, ori uchun mas‘ullikni his etib, halollik, odillik maslagiga sodiq bo‘lishga intilgan.

Muallif o‘zbek xalqining ko‘nglidagi dard-u armonlarini yoritish maqsadida izlanishda davom etib, “Otamdan qolgan dalalar” romanini yaratadi. Sobiq tuzum paytida paxta siyosati muhim bo‘lib, aksariyat mehnatkashlar qahramonligi, zabardastligi yoritilgan. Ular dalalarda zavq-u shavq ila ter to‘kib, ko‘ksini medalga to‘ldirib, faxrlanib yurganlar. Oq oltin millatimiz uchun qadrlı, e‘zozli ekani madh

etilgan-u, uning qora mehnatiga e'tibor qaratilmagan. Tog'ay Murod paxtakorlar bilan birga dalalarda mehnat qilib, ular turmush tarzini ko'rib, asariga material yig'adi. Moskvaga borib, maxfiy xizmat idoralarida "paxta ishi" bo'yicha qamalgan minglab o'zbek dehqonlari hujjatini o'rganadi. Romanda uch avlod maslagi, tutumi voqealar rivojini taranglashtirib boradi. O'z e'tiqodida mustahkam, zamin-u suvni pokiza asragan bobo-Jamoliddin haromni tan olmay, makonini o'zgartirdi. Ota-Aqrab dushmanga tik kelib, o'z yurtida shahidlik maqomiga erishdi. Iste'dodli rejissor Shuhrat Abbosov: "Otamdan qolgan dalalar" romani qahramonlari Jamoliddin ketmon, Aqrab qo'rboshi kurashchan odamlar, ular bir umr qadrlarini adl tutib o'tdi, bosh egmadi. Ular bizning tariximiz, bizning ajdodlarimiz" – deya mulohaza bildirgan

O'g'il - Dehqonqul aro yo'lda yolg'iz qolib, bolalikdan mutelikka muhtalo bo'ldi. Maktab o'quvchilari beshinchi sinfdan paxta dalasiga safarbar etilib, mehnat mashaqqatini erta his qiladi. Kattalar hayotini boshidan kechirayotgan, kunlik normani bajara olmay kaltaklanayotgan, qo'li kosov bolalar - millat kelajagining zabun ahvoli kishini o'ylantiradi. Muallif paxta dalasida vafot etgan Ziyod timsolida muammoning muhim jihatiga ahamiyat qaratadi. Bu qalbli bola o'sha davr tuzumining qurboniga aylanadi. "Ot kishnagan oqshom" qissasida Ziyodulla beshinchi sinfdan jonzotga qiziqib, xohishi, intilishi ortidan otlar bilan oshno bo'lsa, romanda bola loqaydlik bois vafot etadi. Rahbarlar esa bunga beparvo qaraydilar.

Dehqonqul dalada tinimsiz mehnat qilib, brigadirga aylansa ham uni kattalar boshqarishiga ko'nikib qolgani partiya vakili Klara Xodjayevna munosabatida kuzatiladi. Kompozitsion sathda oddiy dehqonlarni mansab egalari nazorat qilishi, paxta parvarishida noto'g'ri maslahat berib, natijasi uchun sodda mehnatkashni jazolashida drammatizm kuchayib boradi.

Daladagi ish vaqti xususida soxta ma'lumot berib, ya'ni soat 9dan 18ga qadar bandligi aytilgan o'rinlardi kinoyaviy pafos ortadi. Aslida voqealar silsilasida Dehqonqulning tong sahardan yarim tunga qadar dalasida har qanday iqlim sharoitida tinimsiz ishlashi kuzatiladi. "Paxta ishi" bo'yicha markazdan tekshiruv kelganda minglab mehnatkashlar tergovga jalb qilinar ekan, Dehqonqul ham bu sinovdan

chetda qolmaydi. Adib qamoqxonadagi nohaqliklarni dialoglar vosidasida ta'sirli yoritib boradi. Sho'ro mustamlakasi tazyiqi ostidagi millatning sodda, mute dehqonlari mahbuslik, tutqunlikda xor bo'lgani dialog-u monologlar vositasida ayonlashadi.

O'tkir Hoshimov asarlarida xalqimiz ma'naviy hayotidagi turli jarayonlar qalamga olingan. Adibning "Tushda kechgan umrlar" romanida davrning ikki muammosi voqealar rivojini taranglashtirib boradi. Ota va farzand qismatidagi fojilik afg'on urushi, paxta siyosati borasidagi real holatni kitobxon ko'z o'ngida jonlantiradi. Umri davomida halol mehnat qilgan otaning hayoti hush-u tush oralig'iga muqoyasa etilishida adolat-u bo'hton masalasi ko'ndalang qo'yiladi. Paxta ishi bois qamalgan minglab kishilarga zulm qilinishi, aybsiz aybdorlarning qabih kimsalar tomonidan sitam ko'rishi dramatismni kuchaytiradi. Davrdagi muhim siyosiy jarayonlar millatning zahmatkash vakillarini mahkumlikka muhtalo etgani, inson shaxsini beqadr aylagani turfa motivlar vositasida anglab boriladi. Adib kishilarni har qanday vaziyatda o'zligini saqlab qolishga intilishi, sabr ila mushkulotni yengishiga ishonch bildiradi.

Adabiyotlar ro'yxati:

1. Men qaytib kelaman. Tog'ay Murod zamondoshlari xotirasida. To'plam. T. 2004
2. Umida, R. (2024). THE RELEVANCE OF RHYTHM IN PROSE FICTION. *Journal of Modern Educational Achievements*, 1(1), 288-294.
3. Rasulova, U. (2024). Poetic Research in Modern Story-Writing. *SPAST Reports*, 1(1).
4. Omanova, M. (2024). IMPORTANCE OF VOICE IN EXPRESSIVE READING. *Galaxy International Interdisciplinary Research Journal*, 12(1), 125-128.
5. Omanova, M. (2024). NIZOMIY GANJAVIY MEROSINING ALISHER NAVOIY IJODIGA TA'SIRI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 4(20), 24-27.
6. Kahramanov K. Naim Karimov Is a literary scholar, Scholar and critic. *Rivista Italiana di Filosofia Analitica Junior*. 2023, Vol 14. ISSN: 2037-4445.
7. Makhbuba Urazbayeva, Burkhanova Feruza, Pardayeva Nigora, Atabayeva Go'zal, Qodirova Mashhura. Issues of Distribution of Bear Image in Uzbek Novels. *Journal of Advanced Zoology*. 2023. 2184-2192 p.
8. Kalandarova D. "Issues of Uzbek Folklore and its Research in Germany". *Journal of Positive School Psychology* 6.9 (2022): 4395-4398.

9.Omanova, M. A. (2020). Updating views on literary heroes and glory in the novels of the period of independence. Novateur publications JournalNX-A Multidisciplinary Peer Reviewed Journal, 6(10), 415-419.

SIROJIDDIN SAYYID IJODIDA MAQOLLARNING O'RNI

Namuna NAZAROVA,

Mustaqil tadqiqotchi

Annotatsiya. Mazkur ilmiy maqolada Sirojiddin Sayyidning o'zbek xalq maqollaridan unumli foydalanib yozilgan she'rlari tahlilga tortilgan. Xalq maqollari, hikmatli so'zlar yordamida yaratilgan misralarning poetik ko'lami atroflicha tadqiq qilindi. Shoirning badiiy topilmalari o'rganildi.

Tayanch so'zlar: Maqollar, hikmatli so'zlar, irsoli masal, milliylik, xalqchilik, badiiy san'atlar, poetik topilmalar.

Аннотация. В данной научной статье были проанализированы стихи Сирождидина Сайида, написанные с использованием узбекских народных пословиц. Поэтический размах стихов, созданных с помощью народных пословиц, слов мудрости, был тщательно исследован. Были изучены художественные находки поэта.

Ключевые слова: пословицы, поговорки, наследственные притчи, народность, народность, изобразительное искусство, поэтические находки.

Annotation. In this scientific article, the poems of Sirozhiddin Sayyid, written using Uzbek folk Proverbs most efficiently, were subjected to analysis. The poetic scope of the verses, created using folk Proverbs, Proverbs, has been thoroughly researched. The poet's artistic findings were studied.

Key words: Proverbs, Proverbs, hereditary parable, nationalism, folksy, Fine Arts, poetic finds.

“She’rda maqol, matal, hikmatli so’zlarni muayyan maqsadda ishlatish usuliga irsoli masal deb ataldi”. [5,4] Adabiyotda maqol janri uzoq asrlardan beri mavjud. Ayniqsa, o’zbek adabiyotida bu janr keng ko’lamga ega. Bunga sabab o’zbek adabiyotining tamal toshi hisoblangan xalq og’zaki ijodining boyligidir. Dono xalqimizning purhikmat gaplari, aqli o’gitlari yillar davomida sayqallanib bir qolipga

kelib qolgan va og'izdan- og'izga, avlodan- avlodga o'tib borgan sari rivoj topib, tovlanib o'z qiymatini oshirib bormoqda. “Maqol fikr qaymog'i, aqliy tajribalar ifodasi bo'lgani uchun baytda maqol ishlatish san'at darajasida qadrlanadi. Chunki maqolda bir gapda katta tafakkur ixtirosi o'z aksini topgan bo'ladi”.[6,25-26] “Maqollar ko'p asrlik hayotiy tajribalar, doimiy kundalik kuzatishlar xulosasini tugal fikr tarzida qat'iy qutbiylikda ifodalar ekan, ularda har bir so'zning ma'no xilma-xilligi, iboralarning turg'unligi, shakliy barqarorlik ustunlik qiladi. Ammo qo'llanish o'rniga qarab ularning ma'no doirasi doimiy ravishda kengayib boradi”.[7,5] Bu kungacha bo'lgan adabiyotning va hozirgi o'zbek adabiyotining xoh nasri, xoh nazmida bo'lsin maqollarning go'zal namunalarini uchratamiz.Sirojiddin Sayyid ijodi ham bundan mutasno emas.Shoir she'rlarida maqollarni qo'llab ijod namunalarining badiiy qiymatini oshirgan, xalqqa yaqinligini ta'minlagan.

“Darvozalar” she'ri yurtimiz tarixi bilan bog'liq. Sir emaski, bir paytlar O'zbekistonga sobiq SSSRning turli joylaridan odamlar ko'chirilib keltirilgan. Bunda albatta siyosiy nayranglar mavjud bo'lgan.Ular boqimanda bo'lib o'zbek xalqining osh- noniga sherik bo'lishgan. Qolaversa, milliy qadriyatlarimizni oyoq osti qilishib o'zlarining biz uchun juda – juda notanish, notabiiy bo'lgan, mentalitetimizdan ancha yiroq hisoblangan, o'zlari madaniyat deb ta'riflashgan “madaniyatlarini” ko'z- ko'z qilishadi. Sirojiddin Sayyid kabi xalqning ilg'or fikrlovchi, o'tkir zehn sohiblari vaziyatga to'g'ri baho bera olishgan.Qalblarini o'rtagan o'y fikrlarini she'rlarida ifodalagan. “Darvozalar” she'rida shu kabi fikrlar inikosi mujassam.

Sarhadlarda bukun sho'ru uduvvat bor,

Lekin bunda hali mehru muruvvat bor.

Biroq bukun qolmabdi-ku hech narsasi,

Mehrning ham bo'lsa yaxshi chegarasi. [2,82]

“Mehrning ham bo'lsa yaxshi chegarasi” deganda shoir “Asalning ham ozi yaxshi” maqolining shaklan o'zgargan, lekin ma'nosi saqlanib qolgan variantini yarata olagan.Atoulloh Husayniy she'riy asarlarda maqol qo'llashning ikki usulini ta'kidlab o'tadi:1.Maqolni o'zgarishsiz qo'llash.2. Maqolning mazmunini saqlagan holda so'z va tartibni o'zgartirib berish.[8,210] Nazarimizda, shoir maqol shakli va so'zlarini

o'zgartirib she'ning badiiy qiymatini oshirgan va kerakli fikrlarni asosli qilib aytgan.

Mahkam bo'lsak yurtni shikast etmasdilar,

Qodiriyni balki olib ketmasdilar.

Bedarvoza shahar yo'qdir, bobolardan

Qolgan gap bu, olmadim men havolardan. [2,82]

Yuqorida keltirilgan misralarda "Shahar bedarvoza emas" maqoli qo'llanilgan. Misralar qa'riga shoir "O'z uyingni o'zing asra, O'zingni mahkam tut, qo'shningni o'g'ri tutma" kabi maqollar mazmunini ham singdira olgan. Maqollar fikrlar qaymog'i bo'lgani uchun ham mulohazalarni ortiqcha so'zlarsiz yoritib berish imkonini yarata oladi.

"Do'stning somoni" deb nomlangan hazil she'rda "Ishonmagin do'stingga, somon tiqar po'stingga" maqoli asos bo'la olgan:

Boshimga ne tushsa- yaxshi, yomonmi,

Noumid bo'lmadim - peshonam dedim.

Birovning donidan do'stning somoni

Yaxshi deb, do'stinga ishongan edim.

U ham og'rinibmi yoki or qilib ,

Avval bor dardini ustimga yiqdi,

Don to'la qopni so'ng ketdi orqalab,

Somonini esa po'stinga tiqdi. [2, 349]

"Bevafolik" deb nomlangan she'rning bir necha o'rinlarida irsoli masal qo'llanilgan. She'rda bevafolik bir necha o'xshtishlar asosida talqin etiladi.

O'sma ketar, egma qoshlar qarib qolgay,

Ikki qoshning o'z "yo"siga vafosi yo'q. [3,37]

Xalqimizda "O'sma ketar, qosh qolar" degan maqol bor. Bu maqol o'tkinchi narsalarga ruju qo'ymaslik, asl narsalarni qadriga yetishga chaqiradi. Shoirning mahorati shundaki, nafaqat o'sma, balki, qoshlar shaklining o'zi-da o'tkinchi, ularning chiroyi ham abadiy emasligini "Ikki qoshning o'z "yo"siga vafosi yo'q" jumlasida mujassamlashtirganligidadir. Mumtoz adabiyotda yorning

go'zalligini ta'riflashda , uning qoshlarini tavsiflashda arab alifbosidagi "Yo" harfiga murojaat qilinadi. "Yo" harfining yozilishi qoshlar shakliga o'xshagani bois, go'zalning qoshlari bu harfga qiyosllanadi. Lirik qahramonning nazdida "yo" lik , ya'ni "Yoy" dek go'zallik ham o'tkinchidir. Chunki vaqt o'tishi bilan bu chiroyli shakl ham tabiiy ravishda o'zgarishlarga uchraydi.

Sultonlari sultonini sotgan dunyo,

Gadosining gadosiga vafosi yo'q. [3,37]

Bu o'rinda esa "Gadoning dushmani gado bo'ladi" degan maqol mujassamlashgan.

"Bog'" she'rida ham irsoli masal xususiyatlari mavjud.

Bu dunyoda bog' qilmoqning hikmati bor,

Bog' qolsa gar inson umrin ziynati bor.

Bir ko'chat ham o'tqazmayin o'tsa odam,

Inson umrin necha pullik qiymati bor?

....Bog'bon aytar:nom qoldiring, qoldiring bog'

Ki umrning daryo misol shiddati bor. [3,53-54]

She'rda boshdan oyoq "Yaxshidan bog' qoladi, yomondan dog'" degan maqol mazmuni yetakchilik qiladi.

"Davomiylik" she'rida esa " Olmaning tagiga olma tushadi" va "Chayonning bolasi chayon bo'ladi, ilonning bolasi ilon" degan maqollar mazmuni o'z tasdig'ini topgan:

G'alamisdan g'alamis tug'iladi,

Kalamushdan kalmush tug'iladi.

...Biror zamon bundoq ishni ko'rganmi-

Biror qarg'a bulbul tug'ib berganmi?

Garchi bir xil dum bilan yollari bor

Eshak bilan xachirdan chiqmas tulpor.

... Olloh o'zi asrasin nomardlardan,

Mardlar qolar bu dunyoda mardlardan.

Or – nomusi, g'ururlari qolmishlar,

Alpomishdan tug'ilgay Alpomishlar. [3,116-117]

Yuqoridagi misralarda “Nima eksang, shuni o’rasan” maqolining ham mazmuni mujassam. She’rda farzandlar tarbiyasiga befarq bo’lmaslik, jamiyatga munosib insonlar qoldirishga targ’ib anglashiladi.

Sirojiddin Sayyidning fard janriga oid ijod namunalarining ham ayrimlarida irsoli masal san’ati o’z aksini topgan:

Sabr qilsang, xohishingga aylagay taqdir zamon,

Sen erishgan ushbu halvo g’ora erdi bir zamon. [3,304] - Sabr qilsang g’o’radan holva bitadi. Ushbu maqol “Domla” she’rida ham qo’llanilgan:

Olamda eng ulug’ taomdir sabr,

Bir kun halvo bo’lib yetilgay g’o’ra. [3,304]

Bu o’rinda ilm olishda va ziyo tarqatishdagi mashaqqatlar xususida fikr yuritar ekan, mashaqqatlar bir kuni o’z samarasini berishiga ishonchni maqollar vositasida tasdiqlaydi. “Sabr tagi sariq oltin ” maqoli mazmuni ham she’r badiiy qiymatini oshirishga yordam bergan.

Bog’ni bog’ etguncha bag’ring qanchalar dog’ bo’lgusi ,

Chekma g’am,ketsang – izingdan dog’ emas, bog’ qolgusi. [3,307]- Yaxshidan bog’ qoladi, yomondan dog’.

Senga boqmay o’tdilar ne- ne zamonlar benishon,

Sen zamonga boqqil endi, senga boqsin bu zamon. [3,307] – Zamon senga boqmasa, sen zamonga boq.

O’g’riga bergay edi kazzob dars:

Ikki qo’l bo’lsak ikov – chiqqay qars. [3,307] –Qars ikki qo’ldan chiqadi.

“O’zbek – turkman manzumasi” da ketma – ketlikda irsoli masaldan foydalanilgan:

Yolg’iz otning dong’i chiqmayin to’zar,

Oqil zotlar Vatan qurib, el tuzar,

Birlashmagan to’zar, birlashgan - o’zar,

Ahdu paymonlari turkman, o’zbekning. [3,307]

Ikki millatning tillar-u dillar aro mushtarakligi tarannum etilgan bu she’rda irsoli masal orqali yanada jips bo’lishga, birdam bo’lib yaxshi yutuqlarga chorlash istagi bayon etilgan.

Shoirning “Bo’lgay” radifli g’azili tarkibida ham irsoli masalni uchratamiz:

Ariq ichra oqar suvday

o’tar vaqting, hayoting ham –

Bu qirg’oqdan u qirg’oqqa

sening bir sakrashing bo’lgay. [3,307]

Shoir “Umr oqar daryo” maqoliga “Bu qirg’oqdan u qirg’oqqa sening bir sakrashing bo’lgay”, - deya ajoyib tarzda mutonosib bo’lgan qiyoslashni keltira olgan.

“Tanazzul ” dostonida ham maqol qo’llanilgan. Xodim obrazi boshqa salbiy qahramonlar tomonidan masxara qilingan Begona obraziga tasalli tariqasida(o’z tomoniga og’dirish maqsadida)ushbu fikrlarni aytadi:

Xafa bo’lmang. Men bularni yaxshi bilaman.

Tosh otmoq ham shart emasdir hurgan har itga. [1,333]

Ko’rinib turibdiki, shoir “It hurar, karvon o’tar” maqolining shaklan o’zgargan variantini qo’llagan.

“Hayrat ul abror” ning o’ninchi maqoloti asosida yozilgan “Egrilik va to’g’rilik” she’rida “Egilgan boshni qilich kesmas” maqoli o’rinli qo’llanilgan.Navoiy hazratlariga hamohang tarzda to’grilik va egrilikka ta’rif berar ekan, quyidagi jumalarni ham hayrat, ham hasrat tuyg’usi bilan yozadi:

Rostgo’y bosh uzra, boq, bu ne ilinj?

Ul boshni olgaydir ul egri qilich.

Vale bordir qadim, pandmi, muammo –

Egilgan boshni ham tig’ kesmas ammo. [4,55]

“Yolg’iz ot va toq odam” she’ri “Hayrat ul abror”ning sakkizinchi maqoloti asosida yozilgan bo’lib,unda ketma-ketlikdagi maqollar jamlanmasini uchratishimiz mumkin:

Changi chiqmas derlar yolg’iz otning ham,

Changi chiqsa ham , dong’ aning kam. (Yolg’iz otning changi chiqmas, changi chiqsa ham , dong’i chiqmas.)

Qars ikki qo’ldandir, o’yla, ey tanho,

Qachon bitta kaftdan chiqmishdir sado? (Qars ikki qo’ldan chiqadi)

O'tlug' fikr chiqmas yolg'iz boshdan ham,

O't chiqmas yakka, chaqmoqtoshdan ham. (Bir kalladan ikki kalla yaxshi). [4,61]

“Ekin va hosil” da “Nima eksang, shuni o'rasan” maqoli yaxshiliklar qilishga va yaxshi mukafotlarga sazovor bo'lishga undov tariqasida qo'llanilgan:

Besh kunlik umringizda kezib ko'rgaysan,

Bunda ne eksang gar - unda o'rgaysan. [4,83].

“ Suv keltirgan elda aziz” she'rida o'zbek xalqining mehnat-u zahmatlarga bardoshli xalq ekanligini ta'riflashda “Suv kelsa simirib, tosh kelsa kemirib ” maqoli aynan qo'llanilgan:

Aslida- ku sel duch kelsa, sen simirgan xalqdirsan,

Tog' kelsa ham mardonavor sen yemirgan xalqdirsan. [4,83].

“Bedorlikning yo'l xaritasi yoxud obod qishloq manzumi” da ham bir necha o'rinlar maqollar bilan bezatilgan. Yurtimizdagi o'zgarishlar, yangi islohotlar, bunyodkorlik ruhining avj olishi kabi ezgulikni tarannum etgan ushbu she'rdagi xalqimizning tantiligi, mehnatsevarligi, obodlikka xayrixoh sifatleri maqollar yordamida yanada yaqqolroq tasvirlangan:

El har so'zni anglab aytar, elning so'zi dur- guhar:

Yaxshi odam yurt tuzar-u yomon odam yurt buzar.

...Yomg'ir bilan yer ko'karar, tinchlik bilan el ko'karar,

El og'irin er ko'tarar, er yigitni el ko'tarar. [4,132-133].

Tahlillardan ko'rinib turibdiki, Sirojiddin Sayyid ijodidagi deyarli har bir janrda o'ziga xos ko'rinish bilan irsoli masal san'ati qo'llanilgan. Shoir teran fikrlarni qisqa satrlarda, ya'ni irsoli masal shaklida o'quvchilarga zavq ulashuvchi tarzda yetkaza olgan.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Sirojiddin Sayyid. She'rlar to'plami. I jild. –T.: “Sharq”, 2018. - 480 b.
2. Sirojiddin Sayyid. She'rlar to'plami. II jild. –T.: “Sharq”, 2018. - 568 b.
3. Sirojiddin Sayyid. She'rlar to'plami. III jild. –T.: “Sharq”, 2019. - 576 b.

4. Sirojiddin Sayyid. She'rlar to'plami. IV jild. –T.: “Sharq”, 2019. - 608 b.
5. Badiiy san'at jozibasi. Asllayev. A va boshqalar. T.: 2005,”Yangi asr avlodi”,24 b.
6. Vahob Rahmonov. She'r san'atlari.T.: 2020, “Sharq” nashriyoti, 238 b.
7. O'zbek xalq maqollari.T.: 2005, “Sharq” nashriyoti, 510 b.
8. Ilhom G'aniyev,Nodira Afoqova.Abdulla Orif falsafasi.T.:2021, “Muharrir”, 308 b.
9. Omanova, M. (2024). IMPORTANCE OF VOICE IN EXPRESSIVE READING. *Galaxy International Interdisciplinary Research Journal*, 12(1), 125-128.
- 10.Omanova, M. (2024). NIZOMIY GANJAVIY MEROSINING ALISHER NAVOIY IJODIGA TA'SIRI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 4(20), 24-27.
- 11.Kahramanov K. Naim Karimov Is a literary scholar, Scholar and critic. *Rivista Italiana di Filosofia Analitica Junior*. 2023, Vol 14. ISSN: 2037-4445.
- 12.Makhbuba Urazbayeva, Burkhanova Feruza, Pardayeva Nigora, Atabayeva Go'zal, Qodirova Mashhura. Issues of Distribution of Bear Image in Uzbek Novels. *Journal of Advanced Zoology*. 2023. 2184-2192 p.
- 13.Kalandarova D. “Issues of Uzbek Folklore and its Research in Germany”. *Journal of Positive School Psychology* 6.9 (2022): 4395-4398.
- 14.Omanova, M. A. (2020). Updating views on literary heroes and glory in the novels of the period of independence. *Novateur publications JournalNX-A Multidisciplinary Peer Reviewed Journal*, 6(10), 415-419.

ADABIYOTDA RANGNING BADIY TALQINI

Nigoraxon HOSHIMOVA,

Nizomiy nomidagi TDPU talabasi

Adabiyot – so‘z orqali jamiyki insoniyatni tarbiyalovchi asosiy vosita. Yaxshi so‘z jon ozig‘i deganlaridek, adabiyot ham o‘z jozibadorligi bilan qalblarga go‘zal hissiyotlarni singdiradi. Matnning ichiga singib borgan sari kitobxon undagi ko‘z

ilg‘amas mo‘jizadan hayratlanadi. Mana shu mo‘jizaning yuzaga chiqishi uchun esa obrazlilikni ta‘minlaydigan badiiy so‘zning o‘rni beqiyosdir. Har bir tasvir vositasi o‘zi ifodalagan ma‘no bilan asosiy g‘oyaning yanada boyitilishiga xizmat qiladi. Badiiy asarda qo‘llanadigan turli-tuman timsollar, jumladan, qushlar, osmon jismlari, o‘simlik olami, hayvonot olami, rang va boshqalar unsurlar poetik sifatida muhiy estetik qiymatga egadir. Mana shunday unsurlardan biri turi rang -tasviri bilan bog‘liq ifodalardir. Rang badiiy asarlarda inson ruhiyatini, tabiat manzarasini, qahramonlarning tashqi ko‘rinish tasvirini berishda foydalaniladigan asosiy badiiy timsoldir. Karami keng Tangri DUNYO atalmish xilqatni yaratganda unga turfa xil rangni tuhfa etib uni jiloli qilib bezadi. Ranglardan xalq og‘zaki ijodida ham keng qo‘llanilgan. Xususan, maqollarda ham ranglar ishtirokiga guvoh bo‘lamiz, masalan, “Qozonga yaqin yursang, qorasi yuqadi” maqoli yomon insonning yomonligi o‘ziga emas, atrofdagilarga yuqadi, degan ma‘noda kelgan bo‘lib, qozonning qoraligi ichi qora insonga o‘xshatiladi. Shundan kelib chiqib, qora rang yaratilganidan qabihlik, zulmat, yomonlik timsoli sifatida anglashilgan. Xalq og‘zaki ijodining fundamentini tashkil etuvchi ertaklarda ham ranglardan unumli foydalanilgan. Xususan, barchaga tanish bo‘lgan, sevimli ertakka aylangan “Zumrad va Qimmat” ertagini olaylik. O‘zining xushfe‘lligi, go‘zal axloqi, mukammal iymoni bilan sehrGAR kampirning ham ko‘nglini olgan, uning muhabbatiga sazovor bo‘lgan Zumradga ezgu amallari uchun kampir tomonidan oq sandiq (ba‘zi namunalarda qizil) beriladi. Bandalik uchun emas, faqat qorin g‘amini o‘ylash, kun-u tun uxlash, Zumradni va uning otasini haqoratlash bilan o‘tuvchi Qimmatga esa qora sandiq beriladi. Ranglar ertak zaminida yashiringan insonga xos bo‘lgan ijobiy va salbiy xususiyatlarni ochib beradi. Ko‘rib o‘tilganidek, oq – ezgulik; qora – yovuzlik, xudbinlik sifatlarining aksi tarzida beriladi. Mumtoz adabiyotimizdagi g‘azallarda ham oshiq iztiroblarini bildirish maqsadida ranglardan foydalaniladi.

Ishq o‘tida Lutfiy yuzi oltinni yoshurdi,

Ey siymbarim, xoh inon, xoh inonma, –

Baytdan ko‘rinib turibdiki, ishq o‘tida Lutfiy yuzi oltinni yashirib yuboradigan darajada sarg‘ayib ketgan. Yor ishqida oshiq yuzi sariq tus olgan. Oshiq dardining og‘irligi yuzidan ma‘lum.

“Qarolar falsafasi risolasi” asarining muallifi Anbar Otin risolaning birinchi faslida tunda ko‘rinmaydigan qora buyumlar; “aksar Janub va Sharq xalqlari monandi Arab, Eron, Afg‘on, Seylon, Hind va Kashmir”⁹⁰ning qora tanli mehnatkash xalqini tasvirlaydi, ularning yuzlari qora bo‘lsa ham, ko‘ngillari oq tanli insonlarning yuzi kabi oq va ma‘rifatli insonlar; kishi husnining asosi ham qora qosh va qora ko‘z haqida aytadi. Ikkinchi faslda esa “farqi qarolar”, ya’ni qora sochlilarning boshidagi farq haqida bayon qilinib, kishi bolasini ming mashaqqatlar bilan tarbiyalagan ONA ham farqi qarolardan deyiladi. Uchinchi faslda baxtiqarolar haqida so‘zlanadi. Muallif bu faslda baxtiqarolarning kim ekanini ikki xil fikr bilan izohlaydi. Birinchi qarash egalari – din peshvolari “dunyoda faqat mehnat va mashaqqat bilan kun o‘tkuzub, toat va ibodatni maromiga yetkazmagan va yana pir xizmatini munosib qilib, pir yo‘llanmasini olmaganlarni aytishadi”. Ikkinchi qarash Anbar Otinga tegishli: haqiqiy baxtiqarolar “besh kun ko‘rgan umrini rohat bilan o‘tkazish maqsadida ming hiyla va adovatlar bilan ustamonlik qilib, o‘zgalar mehnati bilan davlat to‘plab, obro‘ va boylik hosil qilib, ommaning nafratiga giriftor” bo‘lganlar. (11-sinf Adabiyot darsligi. 1-qism. O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi. Toshkent 2018. 195-b.)⁹¹ Bunday insonlarning baxtiqaroligi dunyodan o‘tganlardan so‘ng ham hech kim ularni yaxshi nom bilan eslamasliklarida ham. To‘rtinchi faslda zulmat va zulm haqida aytiladi. Zulmat qorong‘ulik, kunning shomdan keyingi qismi. Zulm esa adolatsiz hukm qiluvchi hukmdorlarning, aqlsiz va jafokor insonlarning qilgan amallari. Zulm bor hukmronlik qilgan davlatda ham yorug‘lik bo‘lmaydi. Kunlari ham tunde o‘tadi. Risolada qora rangning xususiyatlari yoritilgan.

“Yer yuzida necha xil rang bor? Abu Rayhon Beruniy o‘zining ”Kitob al-Javohir – ma‘rifat al-Javohir“ asarida 200 dan ortiq ranglarning nomlarini sanab o‘tganlar va bu ranglarning kelib chiqishini ham yozib qoldirganlar. Sharqda olimlar,

⁹⁰ 11-sinf Adabiyot darsligi. 1-qism. O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi. Toshkent 2018.193-b

⁹¹ 11-sinf Adabiyot darsligi. 1-qism. O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi. Toshkent 2018.195-b.

shoirilar, musavvirlar, naqqoshlar, xattotlar ranglarning yuzdan ortiq turini ajrata olganlar hamda ularning nomlarini, hattoki, har birining ramziy ma'nosini bilganlar. Ulardan bizgacha yetib kelgan ba'zi namunalar bilan tanishib chiqamiz: alvon, rahuvon, bargi karam, binafsha, bug'doyrang, bo'z gulgun, jigarrang, zangori, za'faran, zumrad, qahrabo, kulrang, ko'k, lojuvard, lolarang, malla, moviy, moshrang, nafarmon, oq, pistamag'iz, pistaqi, pushti, sariq, safsar samorang, sur, feruza, o'choq kesak, qizil, qirmizi, bayzagul, baqato'ni..."⁹² Bu ro'yxatni davom ettirish ham mumkin. Ko'pchilik bu ro'yxatdagi ayrim ranglarning nomlarini xayoliga ham keltirolmasa kerak. Hech bir rang bir-birini takrorlamaydi. Dunyo xalqlarining soni 8 mlrd.ga yetgan bo'lsa, har kim o'z rangiga ega. Qora sochli insonlarning soch ranglari bir xil deb o'ylaysizmi? Yo'q... Ular o'zaro farqlanadi. Bu qanday mo'zija, deb hayron qolasan! Tabiat shu darajada bekamiko'st yaratilgan. Ranglarning farqlanishiga yana bir isbot Yaponiyada 40 ga yaqin ko'z turlari o'zaro farqlanishini keltirsak bo'ladi.⁹³ Ranglarning ramziy ma'nolari:

1.Sariq rang – quyosh, hayot, muqaddaslik ramziy ma'nosiga ega. Qadimgi Xitoyliklarda baxt, Yevropada, aksincha, nafratlanish ramziy ma'nosiga ega. Shuningdek, ayriliq ramzi hamdir.

2. Oq rang xosiyatlari. Oq rang – pokizalik, tozalik, yorug'lik, baxt, beg'uborlik, soflik, orzu va xayollar tozaligi, ichki go'zallikka intilishni anglatgan. Azaldan kishilarimiz yangi uyga ko'chib o'tishdan oldin uy ustunlariga va shiftiga un sepishgan. Samarqand viloyati to'ylaridagi rasm-rusumga ko'ra, kelinning qo'lini unga botirishadi. Bu ham momolar aqidasi ko'ra yangi kelinning kelgusi hayoti shu undek oq, sof, barakali, toza bo'lsin degan ma'noda o'tkaziladi.

3.Kulrang xosiyatlari. Kulrang – sovuqni his qilishga chorlashi, asabni davolashi, qon bosimini tushirishni ta'kidlaydilar.

4.Yashil rang xosiyatlari. Yashil rang – tabiatni, tabiatning uyg'onishi, bahor, ishonch ramzi. ko'pgina xalqlarda navqironlik, umid va shodimonlik timsoli

⁹² Bulatov S. Rang psixologiyasi monografiY. Innovatsion rivojlanish nashriyoti. Toshkent 2020.6-bet.

⁹³ Bulatov S. Rang psixologiyasi monografiY. Innovatsion rivojlanish nashriyoti. Toshkent 2020 29-bet.

hisoblanadi. Yashil rang deyishimiz bilan xayolan bahorni eslaymiz. Yashillik yozga ham xos. Ammo bahor va yashillikni bir butun sifatida tasavvur qilish ongimizga singishib ketgan. Bu tabiatning yashil rangga kirishi, tabiatning yangilanishini bildiradi. Demak, yashil rang – yasharish rangi.

5.Qora rang xosiyatlari. Qora rang – motam, cheksizlik, qo‘rquv, o‘lim, noaniqlik ramzi.⁹⁴ S.S.Bulatov. Rang psixologiyasi monografiY. Innavatsion rivojlanish nashriyoti. Toshkent 2020.52. Qora rang ko‘p o‘rinlarda yovuzlik, zulmat rangi deya hisoblansa-da, mumtoz adabiyotda yorning go‘zalligi, qahrining qattiqligi ham shu rang bilan ifodalanadi.

6.Qizil rang xosiyatlari. Qizil rang -- g‘alaba, xursandchilik, shodlik, tiriklik, olov va qon ramzi. U iliqlikni his qilishga chorlaydi, kayfiyatni ko‘taradi. Qizil rang tiriklik ramzi ham sanaladi. 1-sinf ostonasiga qadam qo‘ygan bolajonlarga Davlat ramzlari tushuntiriladi. Davlat bayrog‘idagi ranglar sharhi keltirilganida qizil rang – tiriklik ramzi, deb uqtiriladi. Haqiqatan ham tiriklik inson qonida qizil rangda vujudga keltirildi... demak, ushbu rangning bosh ma‘nosi tiriklik bo‘lgan, keyinchalik yondosh ma‘nolari paydo bo‘lgan.

7. Moviy rang – tiriklik, mangu osmon, obi hayot, tinchlik, yomon ko‘zdan asrash ramzi. Timsollar tilida bu yaxshilik, donishmandlik, halollik, shon-u shuhrat va sadoqatni bildiradi. Binobarin, Amir Temur bayrog‘ining rangi ham moviy rangda bo‘lgan. Shuningdek, ushbu rangni yoqtiradiganlar tabiatan samimiy, tez kirishuvchan insonlar hisoblanishadi.

Olimning ta’kidlashicha, yuqorida sanalgan 7 ta rang asosiy bo‘lib, qolganlari shu 7 xil rangning aralashuvidan hosil qilinadi. Ranglar asosiy garmoniya hosil qiladigan asarlarni biz juda ko‘p uchratamiz. Yuzlab, minglab hattoki undan ham ko‘pdir bunday asarlarning soni! Ranglar inson hissiyotini so‘zsiz ifodalab beradi. Rassomlarning asarlari musavvir qalbining ko‘rinishidir. Ranglarning soni-yu ma‘nolari haqida avval boshda to‘xtaldik. Endi esa qora rangning xususiyatlariga alohida to‘xtalsak. Qora rang motam, cheksizlik, yovuzlik, qat’iyat ramzi. 747-749-yillarda sodir bo‘lgan Abu Muslim boshchiligidagi qo‘zg‘olon ishtirokchilari qora

⁹⁴ S.S.Bulatov. Rang psixologiyasi monografiY. Innavatsion rivojlanish nashriyoti. Toshkent 2020.52.

libos kiyishgan edi. Qora libos qo'zg'olonchilar uchun, avvalo, motam ramzi, qolaversa, zabardast kuch bayrog'i hamda janglarda qo'zg'olonchilarni umaviy harbiylardan ajratib turadigan belgini anglatgan. Insonlarning rangga nisbatan munosabati hamilon kabidir. Chunki ular o'z kayfiyatlarida kelib chiqib rang tanlaydi. Ochiq va issiq rangni sevuvchilar ham yomon holga tushub qolsalar, to'q va sovuq ranglarga ehtiyoj sezadi. Nazar Eshonqulning "Maymun yetaklagan odam" hikoyasining qahramoni bir chol. Boshidan juda ko'p savdolar o'tgan. Umid-la kutgan kunlari yolg'on-yashiqdan iborat bo'lib qolgan ushbu inson atrofidagi barchaga shubha bilan qaraydi, odamlarga nisbatan ishonch tuyg'usini yo'qotadi. Qalbdagi po'rtana yoki so'z bilan yoki rasm bilan yo kuy bilan sirtga chiqadi. Qahramonimiz alamlarini bo'yoqlar bilan ma'lum qiladi. U rasm chizar ekan, dastlab yorqin ranglardan foydalanadi. Rasmlari tiniq. Birinchi suratidagi qahramon yigit ancha o'ziga ishongan va hayotdan juda ko'p narsa umid qiladi. Ammo keyingi yillarda chizilgan rasmlarda och rang kamaya boshladi. o'rnini to'q ranglar egalladi. Qo'shni uyda ijaraga turuvchi yigit cholning rasmlarida quyidagi holatni payqaydi: "Biroq bir lahzada osmon-u falakni qoplagan kuzgi qarg'alar kabi suratlarda qandaydir mavhumlik yopirilib kirib kelardi. Qora bo'yoqning suratdan suratga ortib borishi meni hayratga soldi, mavhumlik tasvirda ham, bo'yoqda ham sezilardi. Men har bir manzarada boshqa ranglar o'rnini qora ranglar olayotganining guvohi bo'ldim. O'ttizinchi yillarda chizilgan suratlar esa yana ham mavhumroq edi, endi bu yillardagi suratlarni qora rang butkul qoplab olgandi". Ko'rinib turganidek, ranglar bu yerda cholning azobli umri va payhon etilgan umidlaridan gapiradi. Chol indamadi, suratlaridagi ranglar esa g'alayon ko'taradi. Yangi jamiyat olib keladigan yangicha va eng muhimi tinch va farovon hayot haqidagi bo'htonlar qahramon qalbini parchalamadi, balki burdaladi. Umuman qayta tiklanmas qilib. Uning so'nggi rasmi shunday chizilgan edi: "Men rasmdagi manzaradan bir nafas tong qoldim; suratda xuddi birinchi rasmdagi o'rmon aks ettirilgan edi. Faqat bu suratda maymun qarab turgan umidsiz ko'zlarida g'am cho'kkan munkaygan bir cholni o'rmon sari yetaklab ketardi"⁹⁵.

⁹⁵ Nazar Eshonqul. Saylanma I. akademnashr. Toshkent 2022.15-b.

Yozuvchi “Xaroba shahar surati” hikoyasida ham ranglardan unumli foydalangan. Hikoyadagi tasvir etilgan suratdagi manzara, manzarani jonlantirgan ranglar jamiyatdagi holatdan, insonlarning ongidagi davriy oʻzgarishdan, beshafqat hayot battoligidan darak beradi. Suratda adib qabohat, tushkunlik, umidsizlik, xudbinlik, beparvolik kabi insoniyatni oʻzligidan mahrum etuvchi salbiy sifatlarni quyidagi ranglar bilan beradi: pala-partish ranglar, qora, kulrang, sariq aralash qoʻngʻir rang. Aql bovar qilmas xiyonat va sotqinlikdan soʻng vayron etilgan shahar, johiliyat botqogʻiga botayotgan odamlarning ayanchli qismati boʻlib surat dunyoga keladi. Hikoyada aytilishicha, uni chizgan rassom ham nomaʼlum, ammo shunisi maʼlumki, nomaʼlum rassom ham biz yuqorida tahlilini keltirgan hikoyadagi chol kabi hayotga muhabbat qoʻymoqlikni burch sifatida qabul qilgan. Oʻsha burch uni mana shunday rasm chizishiga sabab boʻlgan. Koʻrsatilishicha, oʻlik qalblar yashuvchi shaharda birgina uygʻoq qalb bor. Uni rassom bexosdan tegib ketgan qizil rangdek koʻrsatadi. Rassomning ham umidi birgina shu qizil qalbdan. Hikoya va undagi xayoliy rasm orqali yozuvchi dunyo ahlini hissizlikdan saqlanishga daʼvat etadi. Buni esa ranglar vositasida chiroyli qilib uqtiradi. Insonlar robotga aylanishi kerak emas, Alloh tomonida berilgan mushtdek yurak har nega qodir.

”Tobut“ hikoyasi... Barcha hikoyalarida qaysidir rang yoki ranglar jamlanmasi orqali maʼno uqtirgan adibning bu hikoyasida aynan bir rangni asar masmunini ochib beruvchi deb keltirolmaymiz. Shaxsan oʻzim hikoyani ”rangsiz hikoya“ sifatida qabul qilganman. Sababi, bir zamonlar giyoh ham bitmagan sahro oʻrtasida ajoyib bir shahar quriladi -- goʻzal, salobatli. Shahar aholisi quvonchdan ichiga sigʻishmadi. Ammo toʻsatdan shaharda vabo tarqaydi. Tibbiyotda kelib chiqishi nomaʼlum boʻlgan kasalliklar ”davosiz“, ”davosi yoʻq“ kasalliklar deb ataladi. Bu shaharda tarqagan vaboning ham kelib chiqish sababi va davolash usuli nomaʼlum. Shahar aholisi bu kasallikdan aziyat chekmoqda. Ammo hamon davo yoʻq. kasallikni davolash uchun shaharga meʼmorlar taklif qilinadi. Shifokor emas. Vaqt oʻtadi hamki kasallikning davosi topilmaydi. Ish shu darajaga yetadiki, insonlarning oʻlimi hech kimni hayratga solmay qoʻyadi. Maʼlum boʻlishicha, shahar

tobut shaklida qurilgan bo‘ladi. Qurilishidanoq dunyoning tobut misol ekanligidan xabar bergan shahar jamiki xalqni yutadi.

Xulosa qilib aytganda, badiiy asarda tasvirlanayotgan rang tasviri inson ruhiyatini ochishda muhim poetik vositalardan biri sifatida muhim ahamiyat kasb etadi. O‘z o‘rnida qo‘llanayotgan har rangning asar matnidagi o‘rni va ko‘lami ijodkor badiiy-estetik niyati bilan uzviy bog‘lanib badiiy yuksaklikni ta’minlashga xizmat qiladi.

Adabiyotlar:

1. Omanova, M. (2024). IMPORTANCE OF VOICE IN EXPRESSIVE READING. *Galaxy International Interdisciplinary Research Journal*, 12(1), 125-128.
2. Omanova, M. (2024). NIZOMIY GANJAVIY MEROSINING ALISHER NAVOIY IJODIGA TA’SIRI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 4(20), 24-27.
3. Kahramanov K. Naim Karimov Is a literary scholar, Scholar and critic. *Rivista Italiana di Filosofia Analitica Junior*. 2023, Vol 14. ISSN: 2037-4445.
4. Makhbuba Urazbayeva, Burkhanova Feruza, Pardayeva Nigora, Atabayeva Go`zal, Qodirova Mashhura. Issues of Distribution of Bear Image in Uzbek Novels. *Journal of Advanced Zoology*. 2023. 2184-2192 p.
5. Kalandarova D. “Issues of Uzbek Folklore and its Research in Germany”. *Journal of Positive School Psychology* 6.9 (2022): 4395-4398.
6. Omanova, M. A. (2020). Updating views on literary heroes and glory in the novels of the period of independence. *Novateur publications JournalNX-A Multidisciplinary Peer Reviewed Journal*, 6(10), 415-419.

BESHINCHI BO‘LIM

O‘ZBEK VA JAHON

ADABIYOTINING QIYOSIY

TADQIQI

ESTETIK IDEAL VA POETIK IFODA MUSHTARAKLIGI

Azim SHOIMOV, f.f.n.

Annotatsiya. Ushbu maqolada o'zbek va qardosh ozarbayjon xalqlari adabiyotining o'tgan asr birinchi choragida yuzaga kelgan ayrim namunalari – Husayn Jovidning “Morol” hamda Hamzaning “Zaharli hayot...” dramalarini erk va ozodlik istagi, turkiy birlik va hamjihatlik sog'inchi, mavzu va g'oya mushtarakligi, dramaturglar estetik idealining o'ziga xos qirralari, poetik talqindagi umumiy va individual jihatlar nuqtai nazaridan qiyosiy tahlil va tadqiq etilgan.

Kalit so'z: mafkura, qiyosiy-tipologik tahlil, dramaturgiya, qardosh xalqlar, adabiy-estetik tafakkur, ozodlik.

Istiqlol yillari adabiyotshunosligida qiyosiy-tipologik tahlil va talqinlarni sinfiy-mafkuraviy yondashuvlardan xorijda, adabiy-estetik qonuniyatlar asosida amalga oshirish imkoni yuzaga keldi. Mafkuraviy - siyosiy talablar negizida o'rinsiz qisqartirishlar sodir etilgani va noqis matnlarga tayanib amalga oshirilgan, asl haqiqatga zid talqin va g'ayriilmiy xulosalarning salbiy oqibatlarini adabiy ta'sir, adabiy-estetik tafakkur takomili asosida yangicha metodologik qarashlar, dunyoviy adabiy-estetik tamoyillar asosida xolis o'rganishga keng yo'l ochildi.

XX asr o'zbek adabiyoti, xususan, dramaturgiyasining vujudga kelishi, shakllanishi va rivojida Hamza Hakimzoda Niyoziy ijodining o'ziga xos o'rni bor. Chunki Hamza o'zining milliy romanchilik tamal toshini qo'yish yo'lidagi urinishlari, ma'rifiy va milliy ozodlikni targ'ib etuvchi jangovor she'rlari bilan bir qatorda, ko'plab dramatik asarlar ham yozib, o'z davrida sahnalashtirdi. Bu asarlarning aksariyatida o'tgan asr boshlaridagi o'zbek xalqining hayot tarzi, o'lka turmushida yuzaga kelgan ijtimoiy hodisalar, bemalol aytish mumkinki, taraqqiy qilgan davlatlardan nisbatan ortda qolish, istibdod changalida o'rtanishlarga olib kelgan ma'rifatsizlik va jaholatning keng tarqalishi bilan bog'liq ayanchli qismati, bu fojialarni yuzaga keltirgan ijtimoiy-maishiy omillarni badiiy tadqiq etgan edi.

Hamzaning “Zaharli hayot yoxud ishq qurbonlari” va ozar dramaturgi H.Jovidning “Morol” dramalari millatning fojialarga to‘la turmush tarzini ma’rifatparvarlik hamda jadidchilik g‘oyalari negizida tubdan o‘zgartirish, kitobxon va tomoshabinga estetik ta’sir etish maqsadida bitilgani, o‘z davridayoq sahnalashtirilib, amaliy ahamiyat kasb etgani, shuningdek adabiyot tarixida o‘z o‘rniga ega ekani bilan ahamiyatlidir. Zotan, har ikkala dramaturg ham zamondoshlari singari o‘z asarlarida millatning achchiq qismati sabablarini izlashgan, iqtisodiy-madaniy qoloqlikni yuzaga keltirgan omillarni badiiy gavdalantirish, ulardan xalos bo‘lish yo‘llari haqidagi konseptual poetik hukmlarini chiqarishgan. Binobarin, ozodlik, el-yurt saodati yo‘lidagi kurash jarayonlariga munosib ulush qo‘shgan edilar.

Badiiy ijodning ana shu o‘zak masalasi xususida to‘xtalar ekanmiz, shubhasiz arxiv ma’lumotlariga murojaat qilishga ham ehtiyoj sezamiz. Ular esa, Husayn Jovid dramalari o‘zbek sahnasiga chiqishi XX asrning 10-yillari oxirlariga to‘g‘ri kelishidan guvohlik beradi. Xususan, besh pardali “Shaydo” fojiasi dramaturgning Turkistonda sahnalashtirilgan ilk asaridir. Ozar adabiyotshunosi G‘ulom Mammadli ta’kidlashicha: “Shaydo” pyesasi ilk daf’a 1919-yilda Ashxobodda, so‘ngra Samarqandda (o‘zbekcha) o‘ynaldi. Bokuda esa ilk daf’a 1922-yilda, dekabr oyida o‘ynaldi». Kuzatishlar shuni tasdiqlaydiki, G‘ulom Mammadlining yuqoridagi keltirilgan qaydi ayrim noaniqliklardan ham xoli emas. Jumladan, “Shaydo” dastlab Ashxobodda emas, balki Namanganda, so‘ngra Toshkent va Samarqandda, nihoyat Ashxobodda sahna yuzini ko‘rgan.

O‘sha kezda pyesasining hali muallif vatani – Ozarbayjonda ham sahnalashtirilmagani, “Sharq” dastasi hamda mazkur asarni Ashxobodda “Sport” teatr binosida sahnalashtirgan Arablinskiy nomidagi ozarbayjon dramtruppasining repertuari, diyorimizdagi harakatlanish trayektoriyasi, o‘zbek dramaturg va mutarjimplari bilan hamkorligi, adabiy ta’sir singari masalalarga bir oz oydinlik kiritadi. “Ishtirokiyun” gazetasining 1919-yil 18-sentyabr sonida noma’lum muallif tomonidan quyidagi xabar e’lon qilingan: “Namangandagi Kommunistlar klubi binosida «Sharq» dastasi tomonidan Husayn Jovidning “Shaydo yoki hibsda inqilobchilar”i (bir parda) o‘ynaldi». Shu gazetaning 1919-yilgi 27-oktyabr sonida

esa, “Musofir” imzoli muallif mazkur dramaning Toshkentda o‘zbek artistlari tomonidan sahnalashtirilganini qayd etadi. Oradan ko‘p o‘tmay, noyabr oyida “Shaydo” Ashxobodda sahnalashtirilgan. “Haqqoniy” imzoli muallifning “Zarafshon” gazetasi 1923-yil 15-mart sonida e‘lon qilingan “Shaydo” sarlavhali taqrizi drama keyinchalik ham o‘zbek teatri sahnalarida namoyish etilganini tasdiqlaydi: “8-martda “Hurriyat” uyida Samarqand yosh teatr-u havaskorlari tomonidan Husayn Jovidning 5 pardalik “Shaydo” otliq pyesasi o‘ynaldi.

Xalq ko‘b edi. O‘yun soat 9 da boshlandi. Bu o‘yunda katta ro‘llarni olg‘on Muhammad Amin va Rahmatullo o‘rtoqlar o‘z ro‘llarini muvaffaqiyatlik suratda ado etdilar. Abdulqodir bilan Husni Jamol Tutosh ham yaxshi o‘ynadilar. Lekin Rozaning ota-onasi ro‘lida o‘ynag‘onlar biroz sust ko‘rundilar. Boshqalarniki zararsiz edi.

Dekoratsiya (manzara)ning kamchiliklaridan va 5 inchi parda oxiridag‘i sovuq va g‘ayritabiiy holatdan sarfi nazar etilganda, umuman o‘yun yaxshi va ta’sirlik chiqdi – deyilsa bo‘ladir. Samarqand yosh teatru havaskorlarining “Shaydo” kabi shoirona yozilg‘on zo‘r bir asarni birinchi qatla zararsiz o‘ynag‘onlari, alarning kelgusida teatru ishlarida muvaffaqiyatlik xidmatlar ko‘rsatishlarig‘a umidimizni orttiradur».

Yuqoridagilardan ma’lum bo‘lyaptiki, “Shaydo” O‘zbekistonda xoh gastrolda bo‘lgan ozar dramtruppalari, xoh mahalliy havaskorlar teatr dastalari tomonidan bo‘lsin, qayta-qayta sahnalashtirilgan. Asarning tili va shoirona uslubi saqlangan, muallif ijodiy niyati tomoshabinga to‘la yetkazib berilgan. H.Jovid qalamiga mansub “Shayx San‘on” hamda “Iblis” dramalar ham yurtimizda ancha mashhur bo‘lgan.

1918-yilgacha jadidchilik g‘oyalarining kuchli ta’sirida bo‘lgan, keyinchalik ham dramaturgiya va teatrchilik ishlari bilan faol shug‘ullangan Hamzaning ozar dramaturgi asarlari bilan yaqindan tanish bo‘lgani shubha uyg‘otmaydi. Hamza besh jildlik To‘la asarlar to‘plamining 1988-yilda nashr qilingan uchinchi jildida “Shaydo va Rauza” nomli tugallanmagan drama ham joy olgan. Istiqlol yillari izlanishlari bu asar H.Jovidning “Shaydo” dramasi tarjimasini ekaniga oydinlik kiritdi. Ta’kidlanganiday, teatr ishlari bilan faol shug‘ullangan Hamza mazkur asarni tarjima qilgan va sahnalashtirgan bo‘lishi ham ehtimoldan u qadar uzoq emas. Bu tarixiy

qaydlar va gipotetik tusmollarga asoslangan xulosa ekani bois, Hamza va Husayn Jovid asarlarini qiyosiy o'rganib, ba'zi mulohazalarimizni ilmiy-adabiy jamoatchilik hukmiga havola etishni joiz deb bildik.

G.V.Plexanov tarixiy taqdiri, turmush tarzi, urf-odati bir-biriga yaqin xalqlarning yozuvchilari o'rtasidagi ijodiy ta'sir chuqur ildiz otishi bilan bog'liq qonuniyatni o'rganib: *“Bir mamlakat adabiyotining ikkinchi mamlakat adabiyotiga ta'siri ularning har biriga mos ichki sotsial tartibning o'xshashligi bilan to'g'ri mutanosiblikdadir. Bu o'xshashliklar juda oz bo'lgan choqda ta'sir mutlaqo bo'lmaydi”*, – deb yozadi.

Darhaqiqat, dini va e'tiqodi bir; tili, urf-odat va an'analari, turmush tarzi o'zaro yaqin bo'lgan ozar va o'zbek xalqi XX asr boshlarida ijtimoiy hayotda ham qismatdosh edi. Mustamlaka adabiy siyosat, jaholat va ijtimoiy tengsizlik keltirib chiqargan fojialar har ikki xalq taqdirida ham chuqur asorat qoldirgandi. “Morol” va “Zaharli hayot yoxud ishq qurbonlari” dramalarini qiyosiy aspektda o'rganish davr fojialarining real manzaralarini ham yaqqol tasavvur etish, dramaturglarning ijodiy konsepsiyalari, estetik ideallarini poetik ifodalashdagi mushtarak va o'ziga xos jihatlarini asosli muqoyasa qilish imkonini beradi.

Dramaturglarning estetik idealiga XX asr boshlari uchun xarakterli bo'lgan ijtimoiy hayot hodisalari kuchli ta'sir ko'rsatgan. Syujet voqealarining xarakterlar tasviri orqali ifoda etilishida ham talay mushtarak jihatlar mavjud. Chunki, har ikki asar ham o'zida jaholat va ma'rifat o'rtasidagi azaliy kurashni aks ettiradi. Dramatik asarlarning markaziy qahramonlari ham o'z davrining o'qimishli, ziyoli, hur fikrli yoshlaridan tanlangan. Biroq avlodlar o'rtasidagi qarashlar turfaligi bois, bu yoshlar jaholat va xurofot iskanjasidagi kimsalarning jiddiy qarshiligiga duch keladilar.

“Morol”dagi Jamilbey ham, “Zaharli hayot...”dagi Mahmudxon ham iqtisodiy to'kis, ammo ilm-ma'rifat bobida ma'naviy qashshoq otalarning yakka-yu yagona farzandlari. Ularning o'z farzandlari taqdiriga bo'lgan befarq, bepisand munosabatlari mohiyatan qahramonlar tiynatidagi johillik va kibrga borib taqaladi. Shu tarzda xarakterlarning haqiqiy qiyofalari yorqin namoyon bo'ladi. Turxonbey (Jamilbeyning otasi) va Mirza Hamdamboy (Mahmudxonning otasi) mol-dunyoga mehr qo'ygan

moddiy olam kishilari. Shu bois, yuksak insoniy tuyg'ular va nafis ruhiy kechinmalarni tushunishmaydi va erkin muhabbatga royish berishmaydi. Fojianing asl ildizi farzandlarning irodasi, xohish-istagi va ko'ngil mayli bilan hisoblashmaslikka borib taqaladi. Anglashiladiki, konflikt ikki otaning farzandlari taqdiriga nisbatan befarqligi, o'g'illarning jabrdiydaligi emas, balki otalar va bolalar o'rtasidagi ijtimoiy-ma'rifiy, ruhiy-intellektual tafovutdan tabiiy ravishda kelib chiquvchi umummilliy, umuminsoniy kurash negizida kechadi. Ikkala dramaturg ham ota va o'g'il munosabatlari vositasida ikki ijtimoiy kuch – ma'rifat va jaholat o'rtasidagi ziddiyatlar keltirib chiqargan kurash jarayonlarini badiiy gavdalandirishadi:

Turxonbyey. Yo 'q, mening o'g'lim bo'lsa, xabarsiz ish qilmas. Unga shunday bir qiz topganmanki, tushida ham ko'rmagan. Ham go'zal, ham ota-onasining yakkayu yagonasi, hamda nihoyat darajada boy.

Mirzahamdambay: ...Endi bittagina o'g'il bo'lsa, mana o'zini to'y qilganimga o'n-o'n besh yil bo'lib qoldi. Mana bu ikkinchi to'yi, axir, bir durustroq, o'zimizdan yuqori bo'lmasa hamki, barobarroq joydan uylantiraylikki, ham orzumiz ushalsin, ham atrofdan kelgan yor-do'stlarga ma'qul bo'lsin-da! Endi men shunday obro' bilan borib bir bechora kosibdi qizini olib beraman! Xalq meni nima deydi!..

Turxonbey bo'lg'usi kelinning go'zal bo'lishiga e'tibor bermoqda. Biroq shunga qarab, uning nafosatdan begona ekani haqidagi yuqoridagi izohlarni inkor qilish mumkin emas. Chunki Turxonbey qizning zohiriy belgilarini nazarda tutmoqda. Uning uchun bo'lajak kelin ota-onasining yakka-yu yagonasi (ya'ni yagona merosxo'r) ekani va nihoyat darajada boy bo'lishi muhimroq. Zotan otaning moddiy boylikka bo'lgan xirsi chegara bilmaydiki, o'g'lini uylantirish niqobi ostida iqtisodiy mavqeyini mustahkamlashni ko'zlaydi. Mirzaahmadboy esa, kelin bo'lmishning go'zal va xunukligiga unchalik e'tibor qaratmaydi. Qudasi iqtisodiy jihatdan o'zidan baland bo'lishi ham shart emas. Muhimi, qudaning mavqeyi o'zidan past bo'lib, yor-do'stlari – o'z atrofini qurshagan ijtimoiy muhit kishilari e'tiroziga sabab bo'lmasligi lozim. Demak, "kosib" va boshqa kasb egalari uning "xalq" haqidagi tasavvuri doirasiga kirmaydi. Zotan, mamlakatdagi keskin tabaqalanish

iqtisodiy to'kis kishilarning o'z xalqidan uzilib qolishiga olib kelgan edi. Asl jaholat va ma'rifatsizlik ham katta maqsadlardan mosuvolikda bo'y ko'rsatadi. Jumladan, yoshi bir joyga borgan Turxonbey bir o'rinda farzandi tengi ma'suma Morolga zo'rlik bilan uylanib olgan xudbin sifatida, boshqa o'rinda o'g'lining erkin muhabbatiga qarshi bo'lgan johil ota sifatida, boshqa o'rinda esa, millat taqdiri va g'ururiga mutlaqo loqayd kimsa sifatida namoyon bo'ladi. Bu hollar uning moddiy ahvolini o'z maishatiga yo'naltirishdan yuksala olmagani, dunyo mohiyati va saodatini oltin-kumushning qudratiga bog'lab tushunishi, insoniy samimiyat va nafis tuyg'ularni ham, o'zgalarning qismatini ham nazariga ilmasligini oshkor etadi. Fikrimizni tasdiqlashi jihatidan quyidagi dialog xarakterlidir:

Turxonbey. Nodir! Nodir! Hech bir his, hech bir kuch, hech bir yer yo'qki, u yerda oltin, kumush rol o'ynamasin. Amin bo'lingki, dunyoning butun izzati – butun saodati faqat pul bul bilan qo'lga kiritiladi.

Nodirbey (o'rnidan turib). Ha, hamma narsa pul bilan qo'lga kiritiladi, illo fazilat va insoniyat!..

Turxonbey. Aslo! Aslo... Fazilat ham puldadir, insoniyat ham...(76-bet)

Hamza Mirzahamdamboyni asar ishtirokchilari ro'yxatiga kiritsa-da, aslida bu qahramon biror marta asar syujeti voqealarida jonli inson sifatida ishtirok etmaydi. Uning fikri do'sti Abdiqodirboy tilidan bayon qilinadi. Ko'rsatish, dalillash, qahramonga jonli qiyofa baxsh etish o'rnini tafsil va bayon egallagani uchun ham qahramon xarakteri yetarlicha ochilmay qolgan. Ta'kidlash o'rinliki, Hamzaning millat va yurt taqdiri, uning istiqboli haqidagi estetik ideali, joriy vaziyatni maktab, maorif, ilm-fan hamda matbuot, hidoyatga da'vat etish millat-u insoniyatni ma'naviy jihatdan uyg'otish orqali to'g'ri izga solish xususidagi poetik hukmi – ijodiy konsepsiyasi Maryamxon obrazida badiiy tajassum topgan. Hamza ma'rifatparvarligi Qur'oni karim va shariat ahkomlariga qat'iy amal qilingani bilan ham alohida ajralib turadi.:

M a r y a m x o n “...afandim, emdi tezdin ijti hod etingizkim, ikkovimiz qo'limiz tutishib, zulmatda qolmish bu millatni, siz quyoshi bo'ling-da, men mohitoboni bo'lub, qorong'i Vatanni yorutaylik; sizda erlarimizning holindan, ban

mazluma oilalarimizning holidan g'azetalarga yozishib, bir-birlarimizi ogohlantiraylik. Chin maqsadingiz bo'lgan qizlar maktabi ochaylik, ban ma'naviy, siz moddiy xizmatda bo'ling, qadrsiz hamshiralalarimizning kasod o'lmish bozorlarini ilmi naqdiy bila ko'tarishaylik. Chin yashaylik, kelajakdagi avlodlarimizni mozorimizga borib, erlari sizga, qizlari bizning qabrimiz uzasina oq, qizil gullar sochub, Qur'on o'qub, ruhlarimizni olqishlarlik darajada bir xizmatlarni maydonga qo'yaylik...

Yo'q esa qiyomatgacha qabringiz millat va kelajakdagi millat avlodi tarafidan maqhur, qiyomat kuni esa janob Haq va rasul afandimiz qoshinda uyatli va sarnigun o'lmog'ingizni xotirangizda yodgor qoldiram! Demak, orzu-havas o'lsa o'lsin, milliyat, insoniyat o'lmasun!"

Afsuski, maslag-u fikr, ilm-u ma'rifatda yakdil bo'lgan Mahmudxon va Maryamxonimning istiqbol haqidagi shirin o'y-xayollari, sof muhabbatlari, millat istiqboli yo'lidagi urinishlari samara bermaydi. Birinchidan, Mahmudxonning jur'atsizligi, "qadriyatlar" qobig'ini yorib o'tishga qurb topa olmasligi fikr-intilishlarga nisbatan qilingan zulm zarbalariga dosh berolmaydi. Ikkinchidan, har ikkala adabiy qahramon fojiasi ham, aslida o'z ongosti tuyg'ulariga sadoqat ko'rsatib nosog'lom muhit, adolatsiz tuzum va millatni halok etuvchi johillig-u nodonlikka qarshi amalga oshirilgan ogohlikka chorlovchi isyon edi.

Husayn Jovid o'z g'oyaviy-badiiy niyatini keng va to'laqonli yoritishida asarga bir qator hurfikirli yoshlar obrazining kiritilishi muhim ahamiyat kasb etadi. Darhaqiqat, "Morol"dagi millatparvar qahramonlar sifatida namoyon bo'ladigan Beypo'lat, Chingizbey kabi obrazlarda sho'rolar davrida tarixiy shaxslarga bo'lgan noxolis munosabat haqidagi hayotiy haqiqat va estetik ideal o'zaro uyg'unlashgan:

Chingizbey (u yoqdan bu yoqqa yurib, o'ta asabiy). Afu eting, afandim! Bunday chirik haqiqatlar bir necha bo'sh boshlargagina sig'ishi mumkin. Muhokamali bir odam, bu kabi bo'htonlarga aslo quloq bermas. (Yanada shiddatli). Ozroq insof qilaylik, mana, har millatning tarixi maydonda... Ajnabiylar buyuk Iskandar, buyuk Napoleon deya o'z qahramonlariga obidalar qo'yayotirlar,

haykallar tiklayotirlar. Faqat bizlar!.. Bizlar esa Chingiz kabi jahongirlarni, Temur kabi qahramonlarni qonxo 'r, vahshiy deya ayblaymiz.(83-bet)

Keltirilgan parchadan ko‘rinadiki, Chingizbey asarga tasodifan kiritilgan obraz bo‘lmay, muallif tomonidan qo‘yilgan g‘oyaviy niyatni bajarishga xizmat qiladi. Husayn Jovid turkiy xalqlar tarixiga, tarixiy shaxslariga nisbatan tarqatilgan uydirmalar millatni shonli o‘tmishidan mosuvo qilib, istiqboliga rahna solish yo‘lidagi urinish ekanini Chingizbey obrazi vositasida ochiq-oshkor badiiy ifoda etgan. Umuman, H.Jovid ijodining mehvarini turkiy xalqlar taqdiri, shonli o‘tmishi, qadr-qimmati va shan-g‘ururi masalalari tashkil etadi. Dramaturg turkiy xalqlarni yaxlit millat sifatida idrok etadi va bu haqiqat uning bir qator asarlari, xususan “Morol” dramasida asli kurashchan va mard bo‘lgan turkiy qavmga mansub er yigitning hech qachon bo‘yni bukik va miskin bo‘lmasligiga qarshi isyon jasorat bilan poetik ifodaga ko‘chirilgan. Dramaturgning da’vat va chorlovlari sho‘rolarning millat tiynatiga singdirayotgan qo‘rquv saltanatiga qarshi qaratilgan edi.:

Byeypo‘lat. Bayram! O‘g‘lim, diqqat bilan quloq os! So‘zimni, nasihatimni tingla!.. Sen bir sodda yigitsan, bu hol senga yarashmas. Sen bir turk o‘g‘lisan, mard o‘g‘il aslini unutmas. Er o‘g‘li er bo‘l, ko‘nglingni tor tutma!.. Eshit, senga nima deyapman, so‘zlarimni unutma!..

Byeypo‘lat. Afandilar! Jasoratimning afv etilajagiga aminman, chunki samimiyatdan ilgari kelgan qusurlar doimo afv etiladi. Mening tabiatim shunaqa o‘zi!.. Qayerda bo‘yni bukik va miskin bir erkakka duch kelsam, darhol asablarimga tegadi, xususan u odam turk qavmiga mansub bo‘lsa!..(85-bet)

Har ikki dramada ham xurofiy aqidalar bilan og‘ulanib, o‘z nafsining quli bo‘lgan ayrim “shariat peshvolari” davr fojialarini to‘ratgan – yoshlar erkin muhabbati, mustaqil turmush va dunyoviy intilishlariga rahna solayotgan kimsalar sifatida bo‘y ko‘rsatishadi. Mutaassiblik dadil inkor etilgan bunday o‘rinlarda dramaturglar g‘oyaviy-estetik idealiga xos milliy va umuminsoniy jihatlar – hurfikrlilikdan kelib chiquvchi tolereantlik yorqin namoyon bo‘ladi. Jumladan, “Morol” asarining qahramoni Nodirbey:

“Bilmadim!.. Faqat menimcha: shariat insonlarning najot va saodati uchun qilingan bir qonundir. Xalqni halokatli o‘p‘qonlarga itaruvchi bir qonun esa o‘ta chirik va ma‘nisiz bir afsona demakdir(110-bet), desa, Hamza asarining qahramoni Maryamxonim Eshonga qarshiturib dadil tarzda:

“Shariat mandek bir sag‘ira mazlumani sen kabi bugun, erta o‘lim egasi bo‘lgan noinsof cholg‘a hargiz buyurmas... Shariat ham avval meni qabul qilmog‘im bilan buyuradi... Nikoh tarafaynning ijob qabuli bilan halol bo‘lur. Men qabul qilmasam nikoh harom. Shariat uzasidan men qabul qilmasam...”deyishga jur‘at etadi. (16 -bet)

“Morol” dramasida zehn-idrokli, tarbiyali va benihoya latofatli Morol fojiasi aks etgan. Bu maftunkor go‘zal otasidan o‘n besh yoshida yetim qolib, himoyasiz qolgani uchun hamiyatsiz katta mulkdor – “xudoning ikki oyoqli balosi” bo‘lgan Turxonbey changaliga tushadi. Dramaturg ikki yil davomida shu manfur va jirkanch nusxa bilan yashashga majbur bo‘lib kelayotgan Morolning ruhiy iztiroblari, shoirona dilida kechgan o‘kinch-armonlar orqali haq-huquqidan, erkidan mahrum etilgan Sharq ayollarining fojiasini qiyosiy aspektda badiiy gavdalantiradi:

“Morol. Oh, bu go‘zal bahor har kimning ko‘nglini ochgani holda negadir meni siqadi. Bu rangorang chechaklarning muattar bo‘ylari go‘yoki meni bo‘g‘adi. Bu shatoratli bulbullarning sevimli nag‘malari go‘yo mendan kuladi yoxud mening tolesizligimdan yig‘laydi.

Nozli (yasama bir kulgu bilan). Xudo haqqi, shunday bir podshoh saroyida yashagan xonim ham toleidan shikoyat qiladimi?

Morol. Haqqing bor, Nozli opa!.. Lekin bu muazzam uy, bu muzayyan va go‘zal xonalar menga zimiston mozorlardan ham tor va qayg‘ulidir. Uff, baxtiyorlik ichra o‘lmoq – kadarlaru iztiroblar ichra yashamoqdan ming bora xayrli ekan...”(72-73-betlar)

Suyukli Arslonidan ayrilib, qanotlari qayrilgan Morolda ko‘ngilsiz turmushi va buning bosh sababchisi bo‘lgan Turxonbeyga ham, uning boyligiyu shon-shuhratiga ham kuchli nafrat majud. Dastavval o‘z botinida pinhon bo‘lgan bu muhabbat va

nafrat Jamil va Xumoy samimiy muhabbatiga guvoh bo'lgach, tashqariga vulqon yanglig' otiladi:

Morol (Turxonbey chiqqan eshikka yaqinlashib). Ket, ket, xudoning ikki oyoqli balosi!.. Ketginki, ko'zlarim o'sha burishgan murdor yuzingni ko'rmasin!.. Quloqlarim ko'ngil ozdiruvchi o'sha tovushingni eshitmasin (Eshikni yopadi). Ilohi!.. Men nima gunoh qildimki, bunday azoblar ichinda mahv bo'lib ketaman!.. (derazadan boqqa qarab asabiy va qayg'uli). Oh, baxtiyor Humoy!...(Ro'molchasini chiqarib ko'z yoshlarini artmoqchi bo'larkan bir rasm tushadi, darhol yerdan olib hasrat-la boqadi, ahvoli o'zgaradi). Oh, Arslon! Sevgili Arslon! (O'pib). Bir bora seni ko'rsaydim, o'lmasdim. Ha, hech bo'lmasa sening quchog'ingda o'lsaydim, yanada ma'sud bo'lardim. (108-bet)

Ko'rinadiki, u Turxonbeyning nainki yuzi, hatto tovushini eshitishni ham tilamaydi. Chunki Morolning qalbi erishilmagan ishq – jisman mahv etilgan, ammo qalbda tobora alanga olayotgan muhabbat bilan to'liq. U vositali ta'sir ostida bo'lsa ham, g'am-hasratga limmo-lim bu xonadondan qutulish, sevgilisi Arslonga yetishish yo'llarini izlaydi. U ham xuddi "Zaharli hayot..."dagi Maryamxon singari aqidaparastlikka qarshi borishga ahdlansa ham, bemor onasi taqdiri hamda nomussiz degan isnodga qolishdan qo'rqib, ikkilanadi:

Morol (Sarosimali va telbalarcha bir holda). Oh, yo, Rabbiy! Har ikki tarafim ham tahlikali jarlik... Bu yerda qolsam, Turxonbeyning murdor nafasi, qochsam, nomus, iffat masalasi meni tamom qiladi, mahv etadi. (116-bet).

Har ikki dramaturg ham xarakterli voqealar tasviri orqali diniy mutaassiblik–jaholat va nafs bandalari hukmron bo'lgan biqiq muhit va jamiyatda xotin-qizlar haq-huquqsizligi fojialarini yuzaga keltirgan omillarni badiiy inkishof etishgan.

Husayn Jovid "Morol"da Morol fojiasi sabablarini badiiy aks ettirish barobarida mavjud nobop ijtimoiy hayotga, chirkin xurofiy aqidalarga qarshi dadil kurasha oladigan Jamilbey, Beypo'lat, Chingizbey, Xumoy singari bir qator hurfikirli yoshlarning jonli obrazlarini ishonarli chiza olgan. Bu yoshlar inson erki, erkin muhabbat masalalarida o'z qarashlarini sobit turib himoya qiladilar. Jumladan, Jamilbey va Xumoyning muhabbati johil ota va mutaassib shariat peshvolarining

jiddiy qarshiligini yengib o'tadi. Garchi maftunkor Morol razil Turxonbey otgan o'qdan halok bo'lsa-da, drama optimistik ruhda yakun topadi: Morolning o'limi Turxonbeylar jamiyatiga nisbatan isyon sifatida bo'y ko'rsatsa, Jamil va Xumoy muhabbatining sobitligi jamiyatga yangi bir hayotbaxsh ekin kirib kelayotganiga ishora qiladi.

Asar voqealari tasvirlangan davrdagi ikki xalqning fojialarga to'la hayoti, iztiroblari-yu orzu-armonlari ham bir-biridan katta farq qilgan emas. "Morol"da ko'tarilgan masalalar bizning xalqimiz hayotiga ham aynan daxldor edi. Hamzaning milliy adabiyotimiz, madaniyatimiz oldidagi salmoqli xizmatlarini zarracha kamsitmagan holda aytishimiz mumkinki, dramaturg "Zaharli hayot..."da xarakterlar g'oyaviy-badiiy yukini yanada teranlashtirishi, xarakterli voqealar turfa yechimlarini topishi mumkin edi. Biroq dramaturg muammolar adadini oshirmaydi. Chunki u birinchidan, tezkor davr talabi bo'yicha tomoshabinni dolzarb muammo bilan yuzlashtirish orqali uni o'ylashga, fikran uyg'onishga da'vat etadi. Ikkinchidan, masala mohiyatiga mumtoz dostonchilik an'analari negizida yondashadi. Zotan, o'zbek dramaturgiyasi ham, Hamza ijodiy kredosi ham hali romantik an'analardan butkul uzilmagan, realistik prinsiplarni qaror toptirish yo'lida izlanish bosqichida edi.

Xulosa qilib aytish mumkinki, turli jug'rofiy hududda yashab, ijod etishiga qaramasdan, bu ikki adib ijodiy merosiga daxldor yuqoridagi dramatik asarlarning qiyosiy tipologik va analitik tahlili ular estetik ideali badiiy ifodasida talay umumiylik va o'ziga xoslik mavjudligini ko'rsatadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Мəммəдли Г. «Чавид – ɵмүр боју». «Азərbайжан», 1981-ил №7.
2. Иштирокиюн. 1919 йил, 18 сентябрь.
3. Ҳаққоний. «Шайдо». «Зарафшон» газетаси, 1923 йил, 15 март.
4. Султонов Иззат ва бошқ. Адабиёт назарияси. Икки томлик. Иккинчи том.
5. Hüseyn Cavid. Əsərləri. 5 cildə. 2-cild. Bakı- "Elm" – 2007.
6. Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий.Тўла асарлар тўплами. Беш томлик. Учинчи том Тошкент: Фан 1988.

7. Kahramanov K. Naim Karimov Is a literary scholar, Scholar and critic. Rivista Italiana di Filosofia Analitica Junior. 2023, Vol 14. ISSN: 2037-4445.
8. Makhbuba Urazbayeva, Burkhanova Feruza, Pardayeva Nigora, Atabayeva Go`zal, Qodirova Mashhura. Issues of Distribution of Bear Image in Uzbek Novels. Journal of Advanced Zoology. 2023. 2184-2192 p.
9. Omanova, M. (2024). IMPORTANCE OF VOICE IN EXPRESSIVE READING. Galaxy International Interdisciplinary Research Journal, 12(1), 125-128.
10. Omanova, M. A. (2020). Updating views on literary heroes and glory in the novels of the period of independence. Novateur publications JournalNX-A Multidisciplinary Peer Reviewed Journal, 6(10), 415-419.

SHARLOTTA BRONTE IJODIDA IJTIMOYIY-REALISTIK XUSUSIYATLARNING AKS ETISHI

Xulkar MUXAMMEDOVA,

O`zDJTU, Falsafa doktori (PhD), dotsent

Annotatsiya: Maqolada ingliz adabiyoti viktorian davri tahlilga tortilgan. XIX asr ingliz adabiyotida adibalar nasri o‘ziga xos ahamiyat kasb etishi bilan birga adibalar tomonidan yaratilgan asarlar ijobiy baholanganligi kuzatiladi. Mavjud davrning ijtimoiy realistik xususiyatlari asarlarda juda keng ochib berilgan adibalardan biri Sharlotta Brontedir.

Kalit so‘zlar: viktorian adabiyot, adiba, nasr, ijtimoiy, xususiyatlar, asar.

Аннотация: В статье анализируется викторианский период английской литературы. В английской литературе XIX века наблюдается положительная оценка произведений, созданных писателями, наряду с тем, что проза писателей приобрела собственное значение. Шарлотта Бронте была одна из писательниц, очень широко раскрывших соцреалистические черты в своих произведениях.

Ключевые слова: викторианская литература, писательница, проза, социалистический, роман, функции

Annotation: Article focuses on Victorian age in English literature. English literature in XIX century it is observed that the works created by writers were positively evaluated. Charlotte Bronte is one of the writers who revealed the socialist features of the age widely in her works.

Key words: Victorian literature, woman writer, prose, socio-realistic, novel, features

XIX asr viktorian ingliz adabiyotida adibalar nasrining gullab-yashnashiga katta hissa qo'shgan opa-singil Brontelar, E.Gaskell, J.Eliot va M.Olifantlar inglizzabon mamlakatlar adabiyotida adibalar nasrini shakllantirgan yozuvchilar bo'lib qoldi. Ular hayoti davomida o'lmas asarlar yaratdi. Viktorian adabiyotning klassik namunalari sifatida e'tirof etilgan asarlar bugungi kunda ham kitobxonlar e'tiboridan chetda qolgani yo'q.

Adibalar nasrining yetakchilaridan bo'lgan Sharlotta Brontening hayotiy tajribalariga asoslangan ilk asari "The Professor", ya'ni "O'qituvchi" romanida ham shaxsiy hayoti bilan bog'liq lavhalar, detallar ko'zga tashlanadi. "O'qituvchi" romani adibaning Brusselda o'qib ishlagan davridagi faoliyatini o'zida aks ettiradi. Roman yetakchi qahramon tilidan hikoya qilinadi. Xuddi Jeyn Eyr kabi asar qahramoni Uilyam Krimsort Charlzning o'qituvchilik kasbi tufayli boshidan o'tkazgan voqealar tasvirlanadi. Asar syujeti Angliyaning janubida joylashgan Iton shahrida boshlanib, Angliya shimolida ro'y beradigan voqealar bilan davom etadi. Asarning birinchi qismi mana shu ikki joyda sodir bo'lgan voqealarni o'z ichiga qamrab oladi. Asarning ilk bobi Charlzga yuborilgan xat tasviri bilan boshlanadi. Charlz maktub kelgan vaqtida Itondan ketishga qaror qilgan bo'lib, xatni e'tiborsiz qoldiradi. Angliya shimoliga kelgach, akasi Edvardga hujjatlarni tahrir qilish masalasida yordam berishga harakat qiladi. Natijada Edvardning kotibiga aylanib qoladi. Asarning ikkinchi qismi Charlzning Brusselga sayohat qilishidan boshlanadi. Sayohat unga katta imkoniyat taqdim etadi. Dastlab Brusseldagi maktabga o'qituvchi bo'lib ishga joylashadi. Kasb-kori sabab Brusselda sanoatning rivojlanayotganiga guvoh

bo'ladi. Brusselda rivojlanayotgan sanoat muhitida Charlz o'zining ham moddiy tarafdin, ham ma'naviy tarafdin haqiqiy shaxs sifatida ulg'ayganligini his qiladi. Sharlotta Bronte Brusseldagi sanoatlashish jarayoniga, shahar arxitekturasiga katta e'tibor qaratadi. Ularni asarda batafsil tasvirlashga harakat qiladi. Asarning dastlabki qismida bosh qahramonning qat'iyatliligi chuqur ochib berilmagan bo'lib, ayni shu jihatni tanqidchi Vinfred Gerin xarakter qirralarini ochishdagi asosiy kamchilik sifatida baholanadi⁹⁶, Gilbert esa roman qator muammolarni o'zida aks ettirgan bo'lsa-da, qahramon bir nechta stereotipik ayol fazilatlari bilan uyg'unlashtirib yuborilgan deb baholadi⁹⁷. Bosh qahramon Charlzning ayolsifat belgilari uning bo'ysunuvchan va kuchsiz xarakterida, qolaversa, iqtisodiy tarafdin qaramliligida ko'zga tashlanadi. Asar qahramoni adibaning o'ziga o'xshab, qachonki, Brusselga borganidan so'nggina shaxs sifatida shakllanganligini kasbi orqali ko'rsatadi. Charlzning ilk urinishlari muvaffaqiyatsiz bo'lganidek, Sharlotta Brontening ham ilk ijod namunasi zerikarli roman deb baholanishida o'z ifodasini topadi. Brusseldagi ta'lim adibani nechog'li o'zgartirgan bo'lsa, Charlzning ham shunchalik shaxs sifatida shakllanishiga xizmat qiladi.

Adabiyotshunos Inga Stina Ivbank opa-singil Brontelarni Viktorian davridagi ilk adibalar sifatida o'rganar ekan, aynan Sharlotta o'z hayotiy tajribasiga asoslanib, yozilgan romanda avtobiografik elementlar ko'p uchrashini ta'kidlaydi. Ayni paytda asarga baho berar ekan, oddiy kundalik hayotni hikoya qilgan roman kitobxon e'tiborini tortmasligini ham keskin bildirib o'tadi⁹⁸. Filiz Bentli fikricha, asardagi Professor obrazi adibaning, ya'ni Sharlottaning o'zi bo'lib, Brussel tajribasining ko'zgusidir, shu bilan birga kamtarin o'qituvchining o'ziga xos hikoyasi hamdir. Adibaning o'zi asar muqaddimasida mening qahramonim oddiy va o'ziga xos taqdir yo'lini bosib o'tadi. U jamiyatdagi olg'irlar kabi birdaniga katta boylik egasi yoxud meros egasiga aylanmaydi, aksincha, taqdir izmidan borib, o'z mehnatiga loyiq baxtga erishadi, deb yozadi. Elizabet Gaskell esa Sharlotta haqiqat tomonida bo'lib,

⁹⁶ Gerin W. Anne Bronte. London: Thomas Nelson and sons. London: Chapman and Hall. 1959. –P. 28.

⁹⁷ Gilbert C. The Women writer in the Nineteenth century literary imagination. New Haven: Yale University press 1979. –P. 69.

⁹⁸ Ewbank I.S. The Proper Sphere: A study of the Bronte Sisters as early Victoria female writers. London: Edward Arnold 1966. –P.

hayotda qanday bo'lsa, xuddi shunday tasvirlashni afzal bilganligini ta'kidlagan. Adiba noshir Luisga yozgan xatlarining birida e'tirof etib, quyidagilarni bayon etgan edi: "Yozishni boshlaganimda siz ilgari surgan tamoyillardan hayratda qoldim. Men haqiqatni o'zinga yo'l boshchi sifatida qabul qildim va uning ortidan ergashdim. Men romantikani chetlab o'tib, his-hayajonimni bosdim va hatto yorqin rang berishdan ham qochdim. Tan olinishi og'ir bo'lgan va to'g'ri deb bilgan narsam haqida yozdim"⁹⁹.

Roman noshirlari o'zini o'zi rivojlantirish haqidagi ertakni hikoya qiluvchi asarda Karer Bell va Uilyam Krimsort Charlz erkaklar niqobini yashirgan deb hisoblashdi. Adibaga keyingi romanlarda shunchaki tajriba transkriptidan voz kechib, yo'nalishni o'zgartirishni maslahat berishdi.

Tanqidchi Pamela Boumelxa fikricha, asar qahramonida ikkita ovoz mavjud: biri Charlz, ikkinchisi Kyurer Belldir. Asar nomi ham noto'g'ri talqinlarga asos bo'ladi va noaniq mazmunni ifodalaydi. O'qituvchilik Uilyamning asosiy belgisidir. Shu bois asar matnida bir qator asosiy obrazlar qatorida muqobil ravishda aynan professorlik, ya'ni o'qituvchilikka urg'u qaratiladi. Biroq u professional yoki oddiy o'qituvchi sifatiga emas, balki uning ruhiy holatiga e'tibor berganligini ta'kidlaydi¹⁰⁰.

Adiba asarning kirish qismida epistolyar janr elementi sifatida xat detalidan foydalangan. Ingliz adabiyotshunoslari buni asarda muhim ahamiyatga ega emas deb hisoblashdi. Xususan, Brammer kuzatishida xat detali asarda ortiqcha bo'lib, eski uslubga qaytish ekanligi ham ta'kidlangan¹⁰¹. Ma'lumki, asarda Uilyam Krimsortning kelib chiqishi ona tarafidan aristokratlarga borib taqalsa-da, otasi tarafidan oddiy oila farzandi ekanligi batafsil hikoya qilinadi. Onasi vafotidan keyingina otasi Uilyam va Edvardni badavlat tog'alari qo'lga topshiradi. Munaqqid ushbu voqeani adiba hayoti bilan qiyoslab, Sharlotta kabi asar qahramonlari ham yetimlar ekanligiga yana bir bor e'tiborni jalb etadi. Umuman olganda, adibaning deyarli barcha asarlarida bosh

⁹⁹ Mukhammedova Kh. Peculiarities of women prose in Victorian English literature. International Journal of Early Childhood Special Education // Vol 14, Issue 05. 2022. –P. 3.

¹⁰⁰ Boumelha P. Charlotte Bronte. Bloomington and Indiana polis: Indiana University Press. 1990. –P. 79.

¹⁰¹ Brammer M.M. Manuscript of the Professor. Review of English studies. <http://dx.doi.org/10.1093/res/Xl.42>. – P. 157.

qahramonlar yetim obrazlar misolida gavdalanadi. Binobarin, bu hol qahramonlar qismati qisman bo'lsa-da adiba hayot yo'li bilan uyg'unlashgandek taassurot qoldiradi. Bu o'xshashlikni tanqidchi Ch.Burkxart o'z intilishiga ko'ra munosib joy qidirayotgan tipik Bronte timsoli nafaqat Uilyam balida, balki Lyusi Snov va Jeyn Eyrdam ham namoyon bo'lishini aytib o'tadi¹⁰².

Asarda hikoya qilingan voqealar rivojida Uilyamning jon kuydirib ishlashi Edvardga kotiblik qilayotgan vaqtida yaqqol ko'zga tashlanadi. Har bir hujjatni sinchiklab o'rganar ekan Uilyam o'ziga xos dunyoni kashf etadi.

“Men Edvardga yordamchi bo'lib ishladim va bunga mas'uliyat bilan yondashdim. Menga nima vazifa yuklatilgan bo'lsa, shuni bajarish uchun yetarlicha kuch bor edi. Janob Krashvorski ishlarimni jiddiy kuzatdi biroq, aytarli hech qanday kamchilik topmadi¹⁰³”. Edvard topshirilgan hujjatlarda kamchilik chiqmaydi va u ukasiga belgilagan tartibda maosh to'lay boshlaydi. Uilyam o'ziga topshirilgan ishni bajarar ekan, undagi mas'uliyat va qat'iyatli irodasi tobora ko'rina boshlaydi. *“U adashgandi. Men har doim aytilgan barcha narsani o'z vaqtida bajarishga harakat qilaman. Janob Krashvorski men haqimda so'rab surishtiribdi, qanday yashayman, qarzga botganmanmi yoki yo'qmi, albatta yo'q. Hammadan oddiy yordamchi haqida iker chikirigacha so'rab surishtirish, albatta, jirkanch ish¹⁰⁴”.* Ishining ortidan orttirgan maoshini tejamkorlik bilan sarflashini adiba mohirlik bilan ifoda etadi. Obrazning bu xususiyatiga adabiyotshunos Karl Plaza alohida e'tibor qaratib, sabot bilan yuzaga chiqadigan mehnat samarasi deb baholasa¹⁰⁵, Xizer Glen esa o'ziga bo'lgan ishonch tufayli o'zini o'zi to'g'ri boshqara olish xususiyati deb ta'kidlaydi¹⁰⁶. Romanda Uilyamning Brusselga kelishi va o'zi istagan kasbi o'qituvchilik bilan shug'ullanishi ko'tarinki ruhda tasvirlanadi. O'qituvchilik kasbiga bo'lgan mehr tufayli u o'z baxtini topadi. Asar voqealari Uilyamning o'z oilasi bilan Angliyaga

¹⁰² Burkhardt C. Charlotte Bronte: A Psychosexual study of her novels. London: Victor Gollanz LTD. 1973. –P.85.

¹⁰³ Bronte Ch. The Professor. London: The Electronic Book Company. 2002. –P. 22-24.

¹⁰⁴ Bronte Ch. The Professor. London: The Electronic Book Company. 2002. –P. 39.

¹⁰⁵ Plaza C. Charlotte Bronte. New York: Palgrave Macmillan 2015. –P. 134.

¹⁰⁶ Ewbank I.S. The Proper Sphere: A study of the Bronte Sisters as early Victorian female writers. London: Edward Arnold. 1966. –P. 178.

qaytib kelayotgani bilan yakun topadi. Adiba qahramonining Brusselga qilgan sayohatini ana shu tarzda hikoya qildi. Garchand uning hikoyasi biroz soddaroq bo'lsa-da, asardagi har bir detal haqqoniy tasvirlangani bilan e'tirofqa molikdir. O'z davrida zerikarli deb baho olgan asar yillar o'tib nashr etiladi. Biroq roman kitobxonlar tomonidan iliq kutib olingan bo'lsa-da "Jeyn Eyr" kabi shov-shuv bo'lmadi.

O'zgarayotgan ayol qiyofasini chizib berishga harakat qilgan adiba ayolning mustaqil va qaram bo'lmagan shaxs ekanligiga urg'u beradi. Ayolning yuksak ma'naviyatini, uning fazilatlarini uy konseptidan uzoqlashmagan holda talqin etishga harakat qildi. Sharlotta Brontening hayoti viktorian davrning gullab yashnagan davriga, ya'ni o'rta viktorian davriga to'g'ri keldi. Mana shu davrda o'z haq-huquqi va mavqeyi uchun kurashayotgan ayol uy doirasida cheklanishni istamadi. Endilikda ayollar uydin uzoqlashmagan, ammo tobe bo'lishni istamagan inson bo'lishga harakat qilishardi. Jamiyatning bu o'zgarishlarini adiba aynan "Jeyn Eyr" asarida batafsil aks ettiradi. Mazkur asar nafaqat o'z davrida, balki bugungi kunda ham jahon adabiyotining klassik namunasi sifatida tan olinadi. Viktorian davri ingliz ayolining mustaqil va erkin bo'lishini, shu bilan birga qaram bo'lib qolmaslik uchun kurashuvchi ayol timsolini ko'rsatib bera oladigan shoh asardir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Boumelha P. Charlotte Bronte. Bloomington and Indiana polis: Indiana University Press. 1990. –P. 79.
2. Brammer M.M. Manuscript of the Professor. Review of English studies. <http://dx.doi.org/10.1093/res/XI.42>. – P. 157.
3. Burkhart C. Charlotte Bronte: A Psychosexual study of her novels. London: Victor Gollanz LTD. 1973. –P.85.
4. Bronte Ch. The Professor. London: The Electronic Book Company. 2002. –P. 22-24.
5. Ewbank I.S. The Proper Sphere: A study of the Bronte Sisters as early Victoria female writers. London: Edward Arnold 1966. –P. 31.
6. Gerin W. Anne Bronte. London: Thomas Nelson and sons. London: Chapman and Hall. 1959. –P. 28.
7. Gilbert C. The Women writer in the Nineteenth century literary imagination. New Haven: Yale University press 1979. –P. 69.

8. Mukhammedova Kh. Peculiarities of women prose in Victorian English literature. International Journal of Early Childhood Special Education // Vol 14, Issue 05. 2022. – 8 p.
9. Plaza C. Charlotte Bronte. New York: Palgrave Macmillan 2015. –P. 152.

AMERIKA HINDULARI ADABIYOTIDA MO‘JIZAVIY REALIZM XUSUSIYATLARI

Nilufar MUXAMMEDOVA,
O‘zDJTU Falsafa doktori (PhD), dotsent

Annotatsiya: Maqolada amerika hindulari adabiyotida mo‘jizaviy realizm xususiyatlari ochib berilgan. Mo‘jizaviy realizm atamasi haqida ko‘plab bahslar sodir bo‘ldi va natijada amerika adabiyotida yangi yo‘nalish vujudga keldi. Mo‘jizaviy realizm xususiyatlarini keng tasvirlayotgan adiblardan biri amerikalik yozuvchi Sherman Aleksidir.

Kalit so‘zlar: Amerika, hindular, adabiyot, mo‘jizaviy realizm, asar, atama, tarix

Аннотация: В статье раскрываются характеристики магического реализма в литературе американских индейцев. Термин магический реализм много обсуждался, и в результате возникло новое направление в американской литературе. Одним из писателей, широко описывающих особенности магического реализма, является американский писатель Шерман Алекси.

Ключевые слова: Америка, индейцев, литература, магический, реализм, роман, термин, история

Annotation: Annotation: the article focuses the characteristics of magical realism in native American literature. The term magical realism has been debated a lot and as a result, a new direction in American literature has emerged. One of the writers who widely describes the characteristics of magical realism is American writer Sherman Alexi.

Key words: America, native American, literature, magical realism, novel, terminology, history

Jahon adabiyotida mo'jizaviy realizm atamasi XX asr jahon adabiyotida bir qator asarlar yo'nalishini atashda qo'llanib kelinayotgan atama hisoblanadi. Atama etimologiyasi va tipologik aspektlari jahon adabiyotshunoslarining muhokama mavzusi bo'lib kelmoqda. Mo'jizaviy realizm fenomeniga L.I Malchukov, Yu.V.Zaxarova, A.B.Chanadi, A.A.Gugin, Meggi Enn Bauers, Iren Guenter, Xanna Gilxamm, S.Slemon kabi adabiyotshunos olimlar tadqiqot ishlarida murojaat qilishgan. Mazkur tadqiqotchilar mo'jizaviy realizmga bag'ishlangan ilmiy asarlar yaratgan bo'lsalarda, haligacha atamani ifodalashda turli xil qarashlar mavjud. Ularning ko'pchilik qismi "mo'jizaviy realizm" hodisasini realizm metodining sehr, fantastika, jodu kabi tushunchalari bilan bog'lashadi.

Mo'jizaviy realizm atamasini ilk bor nemis san'at tanqidchisi Frans Ro 1925-yilda foydalandi. Ro mazkur atamani Germaniyada 1920-yillarda Ekspressionizm rad etgan bir guruh musavvirlarga nisbatan ishlatdi. Musavvirlar o'z asarlarida realizmni yangi nuqtayi nazardan tasvirladilar, ya'ni ular oddiy buyumlarda, narsalarda yashiringan mo'jizani ko'ra oldilar va asarlarida mana shu ilg'ab bo'lmas sehrni ko'rsatdilar. Frans Ro yangi san'atning real xarakteriga urg'u berdi, u reallikka ma'naviy kuch orqali erishishga urindi. Roning fikriga ko'ra, mo'jizaviy realizm reallik va fantastikaning qorishmasi emas, aksincha kundalik hayotda yashiringan sehrni ochish usulidir¹⁰⁷.

1927-yil ispan yozuvchisi va faylasufi Xose Ortega Gasset Ronin asarini ispan jurnalida e'lon qildi va mo'jizaviy realizm atamasi Lotin Amerika adabiyotshunoslari orasida keng qo'llaniladigan bo'ldi. Mo'jizaviy realizm tushunchasi mif va mahalliy aholi madaniyatini ifodaladi. Karpenter "lo real maravilloso" ya'ni mo'jiza/sehrli reallik atamasini "Shu olam saltanati"(1949) asarining so'z boshida tanishtirdi.

Adibning fikricha, atama o'zida Amerikani Yevropadan ajratib turuvchi real narsalarni va voqealarni tasvirlaydi. Karpenter uchun Amerikaning tabiiy, tarixiy va

¹⁰⁷ Spindler W. Magic Realism: A Typology. Forum for Modern Language Studies, 29 (1). 1993 -P. 38.

madaniy boyliklari haqiqiy mo‘jizalarning cheksiz manbasi hisoblandi. Amerika tarixi esa sehrli reallikning xronikasini tashkil etdi. Mo‘jiza voqelikdagi kutilmagan o‘zgarishdan kelib chiqadi, unga ishonish muhim ahamiyatga ega, mo‘jizaviy tuyg‘u iymonni nazarda tutadi. Muqaddas narsalarga ishonmaganlar muqaddas “mo‘jizalar”dan shifo topa olmaydilar¹⁰⁸.

Asarning kirish so‘zida, A.Karpenter syurrealizm borasidagi fikrlarini bayon qildi. Syurrealizm birinchi jahon urushidan ko‘p o‘tmay Fransiya yuzaga keldi, g‘arb dunyosida qadriyatlar inqirozini ko‘rsatdi va g‘arb an‘analariga tanqidiy munosabatni shakllantirdi. Syurrealizmda shakllar va obrazlar o‘z tasavvuriga ega, orzular dunyosi va ong muhim ahamiyat kasb etadi. Syurrealizm estetikasining asosiy mavzusi mo‘jizani, sehrni izlashdan iborat, unda inson orzularning ajoyib dunyosi bor. Mana shu sehrni izlashda syurrealizm namoyondalari orzularni ifodalashning turli uslublaridan, tilning barcha xususiyatlaridan foydalanishdi¹⁰⁹. A.Karpenter uchun bularning barchasi XX asr Yevropa adabiyotida mavjud bo‘lgan “mo‘jizani topish uchun olib borilgan mashaqqatli izlanishlarni” anglatdi. Syurrealistlarning “mo‘jizasida” Karpenter mif va afsonalar o‘zgartirgan reallikning sehrini ifodalagan fokuslarni ko‘ra oldi xolos.

A.Karpenterning “mo‘jiza” ma’nosini ifodalaydi. Bunga oid badiiy asarlarda etno-madaniy guruhlarining e’tiqodlari va afsonalari, ikki xil dunyoqarash - biri sehrli, ikkinchisi ratsional bo‘lgan olam tasvirlanadi. Mo‘jiza, sehr odatiy shaklda odatiy tarzda taqdim etiladi, undagi e’tiqod va irim-sirimlar xalq og‘zaki ijodiga, miflarga, afsonalarga va folklor namunalariga asoslanadi. Xulosa sifatida shuni ta’kidlash lozimki, mo‘jizaviy realizm adabiyotda o‘z tamoyillariga, kontseptiga ega bo‘lgan, ma’lum adabiy shakllanish jarayonini boshidan o‘tkazgan adabiy metoddir. Ingliz tilida “magical” so‘zi “sehrli, mo‘jizaviy” ma’noga ega bo‘lib “Magical Realism” deb nomlansa, rus tilida esa “misticheskiy” yoki “magicheskiy” so‘zlari bilan ataladi. Rus tilidagi “magicheskiy va misticheskiy realism” bir-biriga sinonimik tarzda qo‘llaniladi. Biroq, biz ingliz tilidagi “Magical Realism” atamasini o‘zbek tilida

¹⁰⁸ Monegal E. R. *Magical realism versus fantastic literature*. ed. By Donald A. Yates (East Lansing: Michigan State University, 1975.- P. 15.

¹⁰⁹ Langowski Gerald J., *Surrealism in Spanish-American fiction*. Madrid: Gredos, 1982. –P.12.

“mo‘jizaviy realism” deb nomlashni lozim topdik. Bunga misol tariqasida mo‘jizaviy realizmni Sherman Aleksy ijodida ko‘rib chiqish mumkin. Sherman Aleksy amerikaning tub aholisi hisoblangan hindu adibidir. U 1966-yili Amerika qo‘shma shtati Velpinitda dunyoga kelgan. Bugungi kunda yozuvchi amerika hindu adiblari an‘analarini davom ettirayotgan yozuvchi hisoblanadi.

Amerika adibi Jeyms Ruppert hindu adiblari ikki xil kitobxon uchun ijod qilishmoqda, ya‘ni immigrant va hindular uchun. Biroq bugungi kunda amerikadagi kitobxonlar immigrantlar, oddiy aholi va hindularni tashkil qilmoqda. Hindular rioya qilgan an‘analar, aqidalarni keng targ‘ib qilishga urinayotgan Sherman Aleksy ularning o‘ziga xos madaniyatiga alohida e‘tibor qaratadi. U yaratgan qator “Tabiat musiqasi” (1995), “Hindu qotil” (1996), “Parvoz” (2007) kabi asarlari va “O‘nta hindu bolasi” (2003), “Urush raqsi” (2009) kabi hikoyalar bevosita amerika jamiyatida hindular o‘rni va ularning madaniyatini kelajak avlod uchun saqlab qolish xususiyati bilan xarakterlidir.

Sherman Aleksining 2003-yilda yaratgan “Ten little Indians-O‘nta hindu bolasi” nomli hikoyalar to‘plami hindular hayotida muhim ahamiyat kasb etuvchi marosimlar haqida hikoya qiladi. Mazkur to‘plamga kiruvchi “Don’t go gentle” hikoyasi bosh qahramoni oilali hindudir. Uning o‘g‘li kasalmand bo‘lib, bolakay betobligi sabab shifoxonaga yotqizilgan edi. O‘g‘lining sog‘ayib ketishi uchun Hindu hamma narsaga tayyor otadir. U rafiqasi bilan o‘g‘lining oldida hazin ohangda qo‘shiqlar kuylashar, tinmay duolar qilishardi. Bolakay tepasida turib qo‘shiq aytish o‘ziga xos marosim bo‘lib, hindular aqidasiga ko‘ra bemorni o‘ziga keltirishi va sog‘ayishi uchun qilinardi. Yosh ota-ona farzandining o‘ziga kelmayotganidan qattiq tushkunlikka tushib qolishadi. Shunda bolakayning otasi Hindu o‘yinchoq do‘koniga borib, tebranuvchi shokoladli chaqmoq o‘yinchog‘ini sotib oladi. Farzandining oldiga kelib o‘yinchoqni tebranishiga mos ohangda yana qo‘shiq kuylay boshlaydi. Bu marosimni shunchalar berilib o‘tkazishadiki, go‘yo undan mo‘jiza kutishayotgandek edilar. Bu hikoyada quyidagicha tasvirlanadi: *“It was my wife who grabbed Chocolate Thunder and used it like a drumstick to pound her hand drum. She sang a brand – new song that echoed up and down the hallways of Children’s Hospital. She*

*sang like ten thousand Indian grandmothers rolled into one mother. All the while, Chocolate Thunder sang with her and turned the whole thing into a healing duet – Rafiqam shokoladli chaqmoqni qo'lida do'mbira cho'piday ushlab tebratardi. U yangi qo'shiq kuylardi. Bu qo'shiq butun kasalxonadagi bolalarga aks sadoday eshitilardi. Qo'shiq minglab hindu buvilar bitta onaga jo bo'lganday kuylanardi. Hattoki shokoladli chaqmoq ham u bilan birga jo'r bo'lib duyet kuylardi"*¹¹⁰.

Bu marosim o'g'lining sog'ayishi uchun o'tkazilayotgan edi. Hikoyada keltirilgan o'yinchoq ham bevosita tuzalish marosimining bir detali sifatida tasvirlanadi. O'g'lining dardiga chora topa olmagan ona butun dardini qo'shiqda kuylash orqali betob o'g'liga so'zlardi. Dardmand bolakay onasining ovozi eshitib sekin ko'zlarini ochishi ota-ona kutgan mo'jizaday edi. Bolakayning o'ziga kelishida o'tkazilgan marosim hindularning o'ziga xos bo'lgan urf-odatlaridan darak beradi. Ular bunga so'zsiz ishonishlari esa ular kutgan natijasin ya'ni mo'jizani sodir qilishi hayratlanarli ohang kasb etadi. Mazkur to'plamga kiritilgan "What you pawn I will redeem – garovga tikish va qaytarib olish" hikoyasida esa biz o'rta yoshli uysiz Hindu obrazini ko'ramiz. U ikki nafar ayolini va bolalarini tashlab ketgan va ichkilik oqibatida ishini ham yo'qotgan. Uning bittagina fazilati diniy aqidalarga ishonishi va kuchli rioya qilishidir. U vafot etgan sevimli buvisini tez-tez eslab turardi. Unga atab raqs tushish marosimini o'tkazmoqchi edi marosim narxi ming dollarni tashkil qilardi. Bu mablag' haqiqiy mehnat bilan topilishi kerak, bo'lmasa marhumlar tomonidan marosim qabul qilinmaydi. Marosimda ijro etiladigan raqsda ham o'ziga xos xususiyat mavjud. Hindular mazkur raqs orqali marhumlar bilan uchrashish baxtiga muyassar bo'lishadi. Bunday marosimning mo'jizakorligi ham mana shu raqs ijrosida ko'zga tashlanadi. Dastlab marosimga sarf etiladigan mablag' haqiqiy mehnat orqali topilmasa, marhumlar ko'zga ko'rinishmaydi. Ular buni shunday talqin qilishadi. Agar mablag' haqiqiy mehnat qilib topilgan bo'lsa, marhumlar marosimda ishtirok etishadi. Marhumlarning marosimda ishtirok etishlariga ishonish va, hattoki, inson ko'ziga ko'rinishi bir tomonidan hayratlanarli bo'lsa, ikkinchi tomondan insonni

¹¹⁰ Sherman A. Ten little Indians, USA: grove Press 2004. – P.115.

biroz seskantiradi ham. Bunday marosim hindular tomonidan ham shunchaki o'tkazilmaydi, ular bunga maxsus tayyorgarlik ko'rishadi. Avvalo bunday marosim qabila boshlig'i bilan maslahat qilinadi. Qabila a'zolarining roziligi bilan bu marosim amalga oshiriladi.

Muallif bunday tipdagi marosimlarni tasvirlar ekan hindu qabilalarining ichki dunyosini va ularning turfa xilligini ham ko'rsatib berishga muvaffaq bo'lgan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Langowski G. J. Surrealism in Spanish-American fiction. Madrid: Gredos, 1982. –P.12.
2. Monegal E. R. Magical realism versus fantastic literature. ed. By Donald A. Yates. East Lansing: Michigan State University, 1975. –250 p.
3. Spindler W. Magic Realism: A Typology. Forum for Modern Language Studies, 29 (1). 1993. – 120 p.
4. Sherman A. Ten little Indians. USA: grove Press 2004. – 243 p.

O'ZBEK VA JAHON DRAMATURGIYASIDAGI NAZARIY MASALALARNING QIYOSIY TADQIQI

Vaziraxon AHMEDOVA

O'zbek tili va adabiyoti kafedrası mudiri (PhD)

I.Karimov nomidagi Toshkent davlat texnika universiteti Olmaliq filiali

vaziraahmedova1112@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada mustaqillik davri o'zbek dramaturgiyasining mavzu ko'lami, dramalarda nazariy masalalarning yoritilishi jahon dramaturgiyasi, xususan, fransuz, nemis, ispan va italyan dramaturgiyasidagi nazariy jihatlari qiyosiy tahlilga tortilgan.

Tayanch so'zlar: drama, personaj, perepetiya, janrlar genezisi, komizm, tragizm, total teatr, epik teatr, pritcha, remarka.

Annotation. This scientific article examines the general theoretical problems of Uzbek drama of the period of independence. The subject area of Uzbek dramaturgy, theoretical problems of dramaturgy, theoretical aspects of world dramaturgy, in particular, French, German, Spanish and Italian dramaturgy, are subjected to comparative analysis.

Keywords: drama, character, vicissitudes, genesis of genres, comedy, tragedy, total theater, epic theater, parable, remark.

Barchamizga ma'lumki, istiqlol davri adabiyotining yo'nalishlari, mavzular ko'lami, qahramonlari va dramatik konflikt tabiati, mualliflarning yondashuvi hamda yaratilgan asarlar poetikasigacha bo'lgan jarayonlar, siyosiy-mafkuraviy to'siqlardan xoli bo'lgan erkin ijodiy muhit, jahon adabiyotining hayotbaxsh adabiy-estetik an'analari poydevori ustiga qurilmoqda. Shunga ko'ra ham mustaqillik davri o'zbek dramaturgiyasi o'ziga xos ijodiy-estetik jarayon deb hisoblash mumkin.

Adabiyotshunoslar B.Imomov, H.Hakimov, H.Abdusamatov, S.Mirvaliev, Q.Jo'raev, I.G'aniev, Sh.Rizaev, A.Soliev, T.Islomov, B.Sheraliev, N.Odilova, D.Rasulmuhamedova, D.Rahmatullaeva, M.Otajonova, M.Umarova, N.Tursunovalar tomonidan amalga oshirilgan tadqiqotlarda o'zbek dramaturgiyasining rivojlanishi va shakllanishi tadrijiylik asosida tadqiq etilgan. Ularda o'zbek dramaturgiyasi tarixi, drama nazariyasi, dramaturg mahorati, tarixiy voqelikning badiiy talqini, jadid dramasiining tabiati, tarix, zamon va qahramon, sahnaviylik sirlari kabi muammolar keng tahlilga tortildi. Maqolani yoritishda sotsiologik, qiyosiy-tarixiy, qiyosiy-tipologik va badiiy-estetik tahlil metodlaridan foydalanilgan.

O'zbek jadid dramaturgiyasi va teatri tarixan qisqa davr (1911-1913)ni o'z ichiga oladi. Mahmudxo'ja Behbudiy, Abdurauf Fitrat, Abdulhamid Cho'lpon, Abdulla Qodiriy, Hoji Muin, Abdulla Badriy, Nusratulla Qudratulla qalamiga mansub pyesalar, Abdulla Avloniy va Hamzaning ayrim sahna asarlari istiqlol yillariga kelib yanada keng ommalashdi.

Shubhasiz, o'zbek jadid dramasi o'z mazmun-mohiyatiga ko'ra Yevropa, qolaversa, turk, tatar, ozarbayjon va rus dramaturgiyasi tajribalari, realistik tamoyillariga tayangan holda ma'rifatparvarlik yo'nalishida taraqqiy qildi. M.Behbudiy, A.Avloniy, Hamza, G'.Zafariy, Fitrat kabi dramaturglarning asarlarida bu hol mavzuni ijtimoiy-ma'rifiy nuqson va ziddiyatlar negizida tanlash, qahramonlar obrazi, xarakter xususiyatlarini ochish, syujet va kompozitsiya tuzish kabi jihatlar ifodasida namoyon bo'ladi. Ilk drama va tragediyalar dastlab havaskorlik teatrlari,

soʻngra professional jamoalar tomonidan sahnaga qoʻyildi. Shoʻro hokimiyati oʻrnatilgach, “inqilobiy” targʻibotchilik gʻoyalari birinchi planga chiqdi. Qiyinchilik bilan boʻlsa-da, inson taqdiri va ruhiy-psixologik kechinmalarini tasvirlash malakasi oʻzlashtirila boshlandi.

Dramaturglar izlanish yoʻlida ogʻzaki xalq teatri anʼanalari: qiziqchi va masxarabozlar ijro sanʼatiga xos tasvirlash usul va vositalari, dehqon, xoʻjayin va xizmatkor, temirchi, yetim bola singari oddiy kishilardan tanlangan qahramonlar xarakterini tipiklashtirish, jonli dialoglar, impravizatsion topqirlik yoʻsinlarini ijodiy oʻzlashtirishga intildilar. Buning taʼsirida teatr muayyan darajada xalq hayotiga yaqinlashib, uning haqqoniylik darajasi ortdi. Oʻzbek dramaturgiyasi mavzu va janr jihatidan yangilana boshladi. Pyesalarning tarkibi – kompozitsiyasi yangilandi. Tashqi fabula vaziyatlari tasviridan ichki psixologik jarayonlar mohiyatini ifodalashga oʻtila boshladi. “Muqanna” (H.Olimjon), “Jaloliddin” (M.Shayxzoda), “Alisher Navoiy” (Uygʻun va Izzat Sulton) pesalarida maʼrifatparvarlik, insonparvarlik, vatanparvarlik gʻoyalari yetakchi pafos darajasiga koʻtarildi. “Mirzo Ulugʻbek” (M.Shayxzoda) falsafiy-poetik dramasida mutafakkir shaxsning dunyoqarashi, ijtimoiy-axloqiy qanoatlari davr va shaxs fojiasi muammosi tegrasida murakkab ijtimoiy-psixologik toʻqnashuvlar fonida aks etdi. “Nodirabegim” (Turob Toʻla) pyesasida falsafiy muammolarni poetik talqin qilishga intilish kuzatildi. Umuman, dramaturgiyada lirik va dramatik xususiyatlar uygʻunlasha boshladi.

Mustaqillik davri oʻzbek dramaturgiyasida yangi uslubiy yoʻsinlar va janriy shakllar ana shu mustahkam poydevorga tayangan holda paydo boʻldi. Koʻplab dramatik asarlarda shaxs va davr muammolari qalamga olindi, sahnaga olib chiqildi. Bu hol oʻzbek dramaturgiyasining miqdor jihatidan oʻsishi va jahon dramaturgiyasining fojiali toʻqnashuvlar dramatizmi, lirizm va dramatizm sintezi, romantik tuygʻular hamda falsafiy umumlashmalarni ifodalash, qahramonlar xarakteri tasvirida ijtimoiy muammolarni psixologik dalillash kabi ilgʻor yutuqlarini ham imkon qadar ijodiy oʻzlashtirishiga yoʻl ochdi.

Shubhasiz, taraqqiyot dramaning tarix va zamonaviylik yoʻnalishini belgilab berdi. Shuning uchun bu yillarda yaratilgan “Sohibqiron Amir Temur” (A.Oripov)

asari falsafiy-romantik drama janriga mansub bo'lsa, xalq an'analari, urf-odatlarini avaylab-asrash mavzusidagi "Chimildiq" (E.Xushvaqtov) asari yengil va yumshoq yumori bilan melodramaga ancha yaqin turadi. "Farishta va Shayton" (Sanjar Imomov) pesasida fars (*xalq teatri va komediyaga xos yengil kulgi*) va grotesk unsurlari jamlanganligini kuzatish mumkin.

Shu o'rinda mazkur davrda jahon dramaturgiyasidagi yangilanishlarni tahlil etib o'tish ham o'rinli. XX-XXI asrlar davomida Sharqiy Yevropa mamlakatlarida dramatik asarlarni sahnalashtirish¹¹¹ jarayonida chuqur tarixiy ildizlariga ega madaniy an'analardan muayyan darajada chekinish, rejissyor rolining ortishi natijasida ilg'or texnologiya yutuqlaridan faol foydalanish harakati kuchaydi.

Frantsuz teatr san'atida A.Arto, J.Vilar, R.Planshon, J.Kokto, A.Salavr asarlarida syurrealizm yetakchi yo'nalishga aylandi¹¹². Muammoli va intellektual teatr rivoj topdi. Ijtimoiy, axloqiy, diniy va estetik muammolarni aks ettirishdan voz kechish va mifologik syujetlarni qayta idrok etish, yangicha zamonaviy motivlar bilan boyitish asosidagi dramalar yuzaga keldi. Teatr san'atining avangard yo'nalishlari shakl va uslublari, xususan, ramziy-majoziy obrazlar yaratish usullari ijodiy o'zlashtirildi.

Germaniyada V.Gazenklever, E.Toller, G.Kayzer, F.Unru dramalarida ekspressionizm estetikasi o'zlashtirilib, hajviy pafos va falsafiy mazmun chuqurlashdi. Muammoli, diniy, axloqiy yoki didaktik-allegorik qarashlar – xalq donoligini o'z ichiga olgan kichik hajmli hikoya (pritcha)ga asoslangan pyesalarda tomoshabin tuyg'ularidan ko'ra, uning ongiga ta'sir etish muhim sanala boshladi. "Total teatr", "epik teatr" tushunchalari paydo bo'ldi. "Epik teatr"ning asosiy vazifasi tasvirlash orqali tomoshabin hissiyotlariga ta'sir qilish emas, balki fikr-tuyg'uni uning ongiga yo'naltirish, voqelikni ratsional idrok etishga ko'maklashish sanala boshladi.

Taniqli nemis dramaturgi va rejissyori Bertold Brext, amerikalik dramaturglar Tenness Uilyams va Artur Millerlar ishlab chiqqan ushbu nazariyaning asosini sahna

¹¹¹ Лебедев О.Б. Картина мира, концепция личности, типология конфликта в литературе классицизма // <https://lit.wikireading.ru/45726>

¹¹² <https://allrefrs.ru/3-9793.html> ; <https://www.dissercat.com/content/interpretatsiya>

va tomoshabin o'rtasidagi muloqotni o'zgartirish masalasi tashkil qiladi. “Epik teatr”ning barcha tamoyillari (*syujet bilan aloqadorlik, dekoratsiya va kiyim-kechaklardan imkon qadar kamroq foydalanish, asar asosiy g'oyasini ifodalovchi musiqiy parchalar kiritish, realizm va naturalizmning sintetik birlashuvi va b.*) mantiqan shu munosabatdan kelib chiqadi.

Kiristofer Martalerning¹¹³ zohiran oddiy, botinan teran ramziy mazmun tashuvchi “raqs teatri”da esa opera, kino va drama unsurlari faol qo'llanildi. Olamning plastik obrazi yaratilib, ishoraviylik kuchaytirildi.

Italyan dramaturglari Luidji Pirandello¹¹⁴ va Ettore Petrolini¹¹⁵ avangard intellektual teatrga e'tibor qaratishdi. Ispaniya teatrida mif va metaforizm, AQSh teatrlarida esa, ekspressionizm va realizmning murakkab uyg'unlashuvi kuzatildi. Yudjin Gladson O'Nil,¹¹⁶ Artur Miller¹¹⁷ asarlarida alohida odamning ruhiy dunyosini ko'rsatishga e'tibor ortdi. Tenness Uilyamsning¹¹⁸ “plastik teatr” kontseptsiyasi yuzaga kelgach, ijtimoiy-psixologik dramalarda mumtoz an'analar rad etildi. Inson fojiasi ijtimoiy mohiyatini izlash, ironik kolliziyalarni kuchaytirishga e'tibor ortdi.

Demak, XX-XXI asrlar Sharqiy Yevropa dramaturgiyasi va sahnasida jiddiy o'zgarishlar sodir bo'ldi. Mavjud adabiy-madaniy an'analar o'z o'rnini syurrealistik, muammoli talqinlar, intellektuallik kabi ilg'or yo'nalishlarga bo'shatib bera boshladi. Mifologik syujetlarni qayta idrok etish, yangicha zamonaviy motivlar bilan boyitish asosidagi dramalar yuzaga keldi. Teatr san'atining avangard yo'nalishlari shakl va uslublari, ramziy-majoziy obraz yaratish usullari, ekspressionizm estetikasi ijodiy o'zlashtirildi. Hajviy pafos va falsafiy mazmun chuqurlashdi. Muammoli va pritchа (*1. masal, hikoyat, ramzli hikoya; qiyin (anglab bo'lmaydigan) narsa; muammo*)¹¹⁹ga asoslangan pesalar yuzaga keldi. “Total teatr”, “epik teatr”, “plastik teatr”, “raqs

¹¹³ **Кристоф Марталер** – швейцариялик режиссёр ва бастакор. Авангард (экспрессионистик) театр (саҳна асарлари) га абсурдга ҳос унсурларни киритган.

¹¹⁴ **Луиджи Пиранделло** – италян адиби ва драматурги 1934 йилнинг Адабиёт бўйича Нобел мукофоти совриндори

¹¹⁵ **Этторе Петролини** – италян адиби, драматурги, театр ва кино актёри.

¹¹⁶ **Юджин Гладстон О'Нил** – америкалик драматург 1936 йилнинг Адабиёт бўйича Нобел мукофоти совриндори

¹¹⁷ **Артур Ашер Миллер** – америкалик ёзувчи ва драматург.

¹¹⁸ **Томас Ланир Уильямс III** (тахаллуси **Теннесс Уильямс**) – таниқли америкалик драматург.

¹¹⁹ Русча-ўзбекча луғат. II жилд. – Т: ЎМЭ нашриёти, 2013. – 248 б.

театри” tushunchalari paydo bo’ldi. Adabiy sintez hodisasiga e’tibor ortib, ishoraviylik, ironiya, mifologik talqinlar va metaforizm kuchaydi.

Afsuski, mustaqillik davri o‘zbek dramaturgiyasi va teatri bunday keng ko‘lamli o‘zgarishlarni yetarlicha ijodiy o‘zlashtira olmadi.

Xulosa qilib aytganda, zamonaviy o‘zbek teatrida o‘quvchi (tomoshabin) qalbiga hayajon soladigan, mushohadaga chorlab, estetik qarashlarini charxlaydigan, hayotga, yaratishga undab, unga g‘ayrat va zavq bag‘ishlaydigan badiiy jihatdan baquvvat drama asarlariga kuchli ehtiyoj sezildi. Binobarin, o‘zbek dramaturgiyasi mavjud an’analar doirasida qolib ketmasligi uchun nazariy asoslari badiiy strukturasi bilan birga, ifoda yo‘sinlarini ham takomillashtirishi lozim. Shubhasiz, buning uchun jahon dramaturgiyasining yuqorida sanalgan ilg‘or tajribalarini milliy-etnik mavzu-materiallar negizida ijodiy o‘zlashtirish va umuminsoniy miqyoslarga ko‘tarish talab etiladi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Адабиёт назарияси. Икки томлик. Биринчи том. – Тошкент, Фан, 1978. – Б. 13-22.
2. Аҳмедова В.А. Мустақиллик даври ўзбек драматургиясида жанрлараро диффузияланиш // НамДУ илмий ахборотномаси. – Наманган, 2020. 9-сон.
3. Ahmedova V.A. Qahramonlik modusining e’tiqodiy tayanchi// Journal of Universal Science Research, 1(9), Sentabr, 2023
4. Аҳмедова В.А. Мустақиллик даври ўзбек драматургиясида янгича талқинлар (монография). Т.: - Bookmany print нашриёти, 2024. – 150
5. Ahmedova V.A. The phenomenon of inter genres diffusion in the uzbek drama of independence period // Academia An International Multidisciplinary Research Journal. India. 2020. № 5. - P. 384-391
6. Гоян Георг. Театр древней Армении Т.І, ІІ, – М., 1952;
7. Джаниладзе Д. Грузинский театр с древнейших времен до ІІ половины ХІХ века. – Тбилиси, 1959;
8. Жўрақулов У. Назарий поэтика масалалари: Муаллиф. Жанр. Хронотоп. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ, 2015. – Б. 17-28
9. Имомов Б., Жўраев Қ., Ҳакимова Ҳ. Ўзбек драматургияси тарихи. – Т.: 1995.

10. Исломов Т. Тарих ва сахна. –Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1998.

11. Лебедев О.Б. Картина мира, концепция личности, типология конфликта в литературе классицизма // <https://lit.wikireading.ru/45726>

12. Русча-ўзбекча луғат. II жилд. – Т: ЎМЭ нашриёти, 2013. – 248 б.

BORXES VA SHARQ

(Simurg‘ qushi haqida ayrim mulohazalar)

Tolib NAJMIDDINOV,

O‘zR FA O‘zbek tili, adabiyoti
va folklori instituti tadqiqotchisi

Annotatsiya: Mazkur maqolada argentinalik yozuvchi X.L.Borxes ijodida esse janrining tutgan o‘rni, asarlariga xos muhim xususiyatlar, xususan, afsona va asotirlar, sirli-sehrli, xayoliy fantastik motiv va janri, mifologiya, afsonaviy semurg‘ qushi haqida so‘z boradi.

Kalit so‘zlar: Simurg‘, esse, mifologiya, afsona, janr, badiiy tafakkur.

Abstract: *In this article, the Argentine writer X.L.Borges work focuses on the role of the esse genre, important features inherent in his works, in particular, myths and asothers, a mysterious-magical, imaginative fantastic motif and genre, mythology, the legendary semurg bird.*

Keywords: *simurgh, genre, essay, mythology, myth, artistic thinking.*

In this article, the Argentine writer X.L.Borges work focuses on the role of the esse genre, important features inherent in his works, in particular, myths and asothers, a mysterious-magical, imaginative fantastic motif and genre, mythology, the legendary semurg bird.

Аннотация: *В этой статье аргентинский писатель х.Л.В творчестве Борхеса заметна роль жанра очерка, значительных черт, присущих его произведениям, в частности мифа и сказания, мистико-магического, фантастического мотива и жанра, мифологии, мифической птицы семурга.*

Ключевые слова: *симург, жанр, очерк, мифология, миф, художественное мышление.*

Dunyo xalqlari mifologiyasida qush kultiga ishonch asosida kelib chiqan obrazlar o'ziga xos semantik tiplari, poetik vazifalari bilan og'zaki va yozma asarlarda alohida o'rin tutgan. Ular, asosan, folklorning epik janrlarida qahramonga homiy yo raqib sifatida badiiy talqin qilinib, insonni ilohiy olam bilan bog'lovchi vazifada aks ettirishi, buning natijasida bashariyat poetik tafakkurining mif-marosim-folklor-adabiyot bosqichida taraqqiy etganligi, qushlar obrazining badiiy evolyutsiyasini aniqlash alohida e'tiborni tortib kelgan.

Mifologik qushlar to'qima obraz bo'lib, ko'pincha epik qahramonlarga yetib bo'lmay va xayolan tasavvur qilingan manzilga borishda, bajarilishi imkonsiz bo'lgan, aslida sodir bo'lishi orzu qilingan ishni bajarishda yordamchi, xomiy obrazlarida gavdalandiriladi. Ular inson qiyofasiga evrilishi va inson tilida gapira olishi bilan taroyiblik kasb etadi. Mifologik qushlar obrazi epik asar syujetiga fantastik ruh bag'ishlaydi.

Qadimgi Shark xalqlari folklorining obrazlar tizimidan mustahkam o'rin olgan Anqo qush obrazi, ertakshunos K.Imomov aytganidek, o'zbek xalq ertaklarida ham an'anaviy personajlardan biridir.¹²⁰

M.B.Piotrovskiy Anqoning Semurq, Garuda kabi xayoliy qushlarga o'xshatib talqin qilinishini ta'kidlaydi.¹²¹ Anqo, donboy, ruh, mug'rib nomlari bilan xam ataladi.¹²² U juda katta, balandparvoz, zo'r qush, odamni, mol-xolni changalida ko'tarib ucha olishi tufayli odamlar uchun xavfli bulganligidan xudo ularni yo'q qilgani va Ko'xi Qofga uchirib yuborgani, anqolar yer va osmon o'rtasida turuvchi Maxluqtog'ni makon qilgani aytiladi. Shu-shu anqolar Ko'xi Qofda yashaydigan oti bor, o'zi yo'q afsonaviy qush sifatida izohlanadiki, Navoiy asarlari lug'atida ham ularga nisbatan shunday izoh keltirilgan.¹²³

Ko'pincha abadiy hayot, adolat va baxt, davlat timsollarini ifodalashga xizmat qiluvchi, ertak va dostonlarda epik qahramonni o'zga olamga olib borib, olib keluvchi vazifasida talqin qilinadigan **Semurg' obrazi** dunyo xalqlari, xususan, eron-

¹²⁰ Имомов К. Ўзбек халқ эртаклари // Ўзбек фолклорининг эпик жанрлари. - Тошкент, 1981. - Б.63.

¹²¹Пиотровский М.Б. Айка // Мифы народов мира. Т.1. - М.. 1992. - С.83.

¹²² O'sha manba, o'sha bet.

¹²³ Жураев М. Барок афсонаси ёки куш тухумидан чиккан ит // Ёшлик. - Тошкент, 1992. - №1-2. - Б.68-69;

so'g'd xalqlari folkloridagi mushtarak mifologik obrazlardan yana biridir. Uning nomi forscha bulib, Simurg' (Semurg') "si - o'ttiz, murg - qush, parranda" degan ma'noni anglatadi.

Folklorshunos K.V.Treverning fikricha, Semurg' obrazining genezisi kadimgi Markaziy Osiyoliklar mifologiyasida mavjud bulgan Sayana meruga (Senmurv) nomli xayoliy qush haqidagi qarashlarga borib taqaladi. Bu qush it boshli, burgutsimon tumshuqli, ulkan gavdali, katta qo'sh qanotli, bahaybat, patlari sehrli qush bo'lib, hamma narsaga qodir deya tasavvur qilingan. "Bundaxishn"da aytilishicha, "og'zida tishi bor", ya'ni itga o'xshash go'shtxo'r jonzotdir.

Zardushtiylikning mukaddas kitobi "Avesto"ning 14-yashtida Semurg'ga ishora kilinib, "Sayana meruga" degan baxaybat kushning Varkasha dengizi urtasidagi "xayot daraxti"ning tepasida in qurgani aytiladi¹²⁴. Hatto ezgulik xudosi Axuramazdaga tenglashtiriladi.

Ayrim ertaklarda Semurg' nomi ba'zan Anqo, Murg'ufarmon, Xumo, Bulbuliguyo, Davlat qushi, Baxt qushi kabi afsonaviy qushlarga o'xshashlikda tasvirlangani kuzatiladi. Lyekin aslida Semurg' obrazi o'z ko'rinishiga, badiiy vazifasiga ko'ra bu qushlardan farq qiladi.

Xalq og'zaki ijodi badiiy an'alarining bevosita ta'sirida o'zbek mumtoz adabiyotida ham Semurg' obrazi badiiy timsol sifatida ko'p qo'llanilib kelgan. Jumladan, Abulkosim Firdavsiyning "Shoxnoma"sida Simurg' ota-bola paxlavonlar Zol va Rustanning homiysi sifatida tasvirlangan.

Farididdin Attorning "Mantiq ut-tayr" asarida, Alisher Navoiy "Lison ut-tayr" dostonida, Muxammad G'azzoliy kabi shoirlar o'z asarlarida Semurg' timsolidan qushlar podshosi va ramziy ma'noda Ollohning tasavvufiy obrazini aks ettirish uchun foydalanilgan. Alisher Navoiy Semurg' nomini so'z o'yini sifatida qo'llab, o'z davriga xos diniy-falsafiy g'oyani ilgari surgan. Dostonda Semurg' obrazi majoziy ma'no kasb etgan. Hudhud qushlarga Simurg' haqida aytib bergach, qushlar uni izlab topishga ahd qiladi, ammo oxirida kushlar Semurg'da o'zlarini ko'rishadi.

¹²⁴ Жураев М. Мифологические основы хорезмских легенд о Бароктаме // Научное и культурное наследие человечества - третьему тысячелетию. - Ташкент, 1997. - С.172-173.

Semurg' obrazi o'zida abadiy hayot g'oyasini ifoda yetadi. Shuning iduin u hayot daraxti haqidagi mifologik qarashlar bilan bog'liq. Semurg' obrazi misolida ibtidoiy insonlarning jonning o'lmasligi, bir uijuddan boshqa vujudga ko'chib yurishga, turli cvrilishlarge nehrashiga ishonchlar ham ifoda etiladi,

Semurg' haqidagi mifik tasavvurlar genezisi qadimgi insonlarning hontiy kuchlar, Ajdodlar kulti. Qush kulti, jonni qush ko'rinishida tasavvur qilishga asoslangan animistik tushunchalariga aloqador estetik qarashlar zaminida shakllangan va epik talqin qilina horgan.

Semurg' asli forsha so'z bo'lib, o'ttizta qush demakdir.

Ma'lumki, qadimgi insonlar narigi dunyoni bu olamning teskarisi deb anglagan. Shu tushuncha-tasavvurlar asosida Semurg' ikki olam o'rtasidagi vositachi sifatida talqin qilinar ekan, yer osti olamidan yer usti olamiga uchib o'tish qobiliyatiga ega ekanligi Borxesda katta qiziqish uyg'otadi.

Borxesning "Simurg'" va "Simurg' va Burgut" esselarini tahlilga tortar ekanmiz, yuqorida keltirilgan afsonaviy qush bilan bog'liq syujetlarga e'tibor qaratish joiz.

Farididdin Attorning XII asr forsha tasavvufiy "Mantiq ut-tayr" asari Borxesning hikoya qilish vositalari, syujet qurilishi va adabiyot falsafasiga katta ta'sir ko'rsatgan.

Tasavvufda Simurg' ilohiy mohiyatni biladigan Komil insonni anglatadi. Bu mavjudotni, afsonaviy qush kabi, ko'rish mumkin yemas. Shuningdek, u yaqin Sharq tasviriy san'ati va adabiyotidagi yeng mashhur tasvirlardan biridir. Borxesda bu afsonaning o'ziga xos talqini bor. Uning yozishicha, qushlar buyuk podshoh o'rniga o'z oldilarida oynani ko'rganlarida, "o'zlari ham Simurg'lik ekanliklarini, har biri alohida-alohida va birgalikda tushunib yetganlar". Muallif haqiqat har birimizning ichimizda ekanligini va inson Xudoni o'zida kashf etishi kerakligini isbotlaydi, chunki "izlovchilar izlagan narsasidadir". Syujet Eron afsonalarida "adolatli hukmdor" arxetipi bo'lgan va feniks qushi kabi kuldan qayta tug'ilish qobiliyatiga ega bo'lgan fantastik qush Simurg'ni qushlarning izlashi haqidagi afsonaga asoslangan.

“Barcha qushlarning podshohi – Simurg Xitoyning markaziga ajoyib patlarini tashlaydi: ularning asriy anarxiyasi (rahbarsizlik, hokimiyatsizlik)dan charchagan qushlar uni qidirishga qaror qilishdi. Ular shohlarining ismi o‘ttizta qush ma’nosini bildirishini; ular uning saroyi yerni o‘rab turgan aylana tog‘ – Ko‘xi Qofda joylashganligini bilishadi”.

Ular deyarli cheksiz sarguzashtga kirishadilar. Ular etti vodiy orqali o‘tadi; birinchi vodiy – talab, so‘nggi voidiy – oxiridan faqru. ko‘p ziyoratchilar taslim bo‘lishadi; boshqalar halok bo‘ladi. O‘ttiz kishi o‘zlarining sa’y-harakatlari bilan poklanib, Simurg‘ tog‘iga qadam qo‘ydilar. Nihoyat, ular bunga qarashadi: ular Simurg‘ yekanligini va Simurg‘ ularning har biri yekanligini anglaydilar. Simurg‘da o‘ttizta qush va har bir qushda Simurg‘ bor.”¹²⁵

Bu parchada Borxes doston zamiridagi syujetning qisqacha mazmunini, 4500 misradan iborat forsha “Mantiq ut-tayr” asarini taqdim etadi. Doston tahminan 1200-yillarda so‘fiy shoir Farididdin Attor tomonidan yozilgan. Bu ko‘pincha Xudoga intilishning allegoriyasi sifatida talqin qilinadi. Borxes talqinida u panteizmning¹²⁶ ifodasiga aylanadi. Bu neoplatonik (asosini — “bir”, “aql” va “jon dialektikasining rivojlanishi tashkil qiladi) g‘oyalar bilan bog‘liq: qanday qilib turli xil, bir biridan farq qiluvchi mavjudotlar bitta, mukammal mavjudotga birlashishi mumkin.

Borxes “Simurg‘ va Burgut” essesinde Attorning Simurg‘i “Ilohiy komediya”dagi Dantening Burgutidan yuksakroq ekanligini ta’kidlaydi. Ikkala obraz ham aslida ko‘pchilikning yagona xilqatga birlashishi bilan bog‘liq. Borxesning fikriga ko‘ra, Attorning Simurg‘i Dante burgutidan ancha farq qiladi, chunki har bir qushning o‘z botini bor va to‘g‘ri Simurg‘ga aylanadi. Dantening burguti, aksincha, ko‘plab ilohiy (Dovud, Trayan, Hizqiyo) xususiyatlardan iborat bo‘lsada, shaxsiyatini saqlaydi hamda u bir lahzalik ramzdir, uni tasvirlovchi o‘zidan qiyoslaydi.¹²⁷

¹²⁵ Borges, Jorge Luis y Guerrero, Margarita. Manual de zoología fantástica (1ª ed. 1957), México: Fondo de Cultura Económica. 1966. 159 pp. P.-45.

¹²⁶ Panteizm – bu Xudoni birlashtiradigan, koinot hamma narsani qamrab oluvchi birlik sifatida tadqin qiladigan, tabiatning muqaddasligi aniqlaydigan falsafiy ta’limot

¹²⁷ Borges, X.L., “El Simurgh y el águila”, Nueve Ensayos Dantescos. Obras Completas, III.: Buenos Aires, Emecé, 1989, pp.366.

Attarning she'ri aslida huddi shu mavzuni aks ettiruvchi o'xshash va o'xshashliklar bilan to'la. Shoir qushlar galasining so'nggi holatini o'ziga xos tasvirlaydi:

*Porladi qurbat quyoshi, sochdi nur,
Jumla jonlarga nasib etdi huzur.
Chehra ochdi bo'yla Simurg'i jahon,
Ko'rdilar Simurg'ni qushlar ul zamon.
Kurdilar Simurg'ni, go'yo tush edi,
Aslida Simurg' u o'ttiz qush edi.*¹²⁸

Ziyoratchilar noma'lum maqsadni qidirib yo'lga chiqishadi; faqat oxirida oshkor, ayon bo'ladigan bu "maqsad" hayrat uyg'otishi va va oddiy ko'rinmasligi kerak edi. Muallif bu qiyinchilikdan mumtoz nafosat bilan chiqish yo'lini mohirlik bilan topadi – orzu-umid. Biz o'zimizni (Semurg') topishning bir usuli sifatida ushbu izlanish orqali bir birimiz bilan muloqot qilamiz. Borxes yakuniy eslatmada agar biz "biz" qidirayotgan narsamizni topsak yoki anglasak: gapirishni to'xtatamiz va sukut saqlaymiz degan xulosani beradi.

Ma'lumki, qadimgi insonlar narigi dunyoni bu olamning teskarisi deb anglagan. Shu tushuncha-tasavvurlar asosida Semurg' ikki olam o'rtasidagi vositachi sifatida tal kin kilinar ekan, yer osti olamidan yer usti olamiga chikkunicha bosib utiladigan masofadan uchib utish chogida kaxramonga

Shunday qilib, G'arb va Sharq miflarining muallif niyatlari bilan bog'liqligi juda yaqin, ular yordamida Borxes inson qalbining Xudoga, muhabbat va adolatga intilishi talqinida maksimal panoramaga erishishga intiladi. "Simurg' va burgut" inshosida Borxes transmadaniy yozuvchi sifatida g'alati chegara hududlarini yaratadi, ularda xorijiy madaniy konstanta (ma'lum doimiylik bilan takrorlanadigan nutq ritmining yeleменти)lar muallifning ruhiy holatlari bilan to'qnashadi va o'zaro ta'sir qiladi, dunyoning yangi mifopoetik tasvirida ovozlar polifoniyasini¹²⁹ shakllantiradi.

Borxesning 1975-yilda "La rosa profunda" she'rlar kitobida chop etilgan

¹²⁸ Фаридуллин Аттор. Мантик ут-тайр. Таржимон: Жамол Камол. – Т.: "Фан" нашриёти. 2006. 400-357 б.

¹²⁹ XX asr adabiyotshunosligida (M. M. baxtin va uning izdoshlari) "polifonizm" so'zi yangi janr ma'nosida ishlatiladi, bu nafaqat ko'plik bilan, balki "to'laqonli ovozlarining polifoniyasi", ya'ni "teng nufuzli ko'plik" bilan ham tavsiflanadi.

“Tuganmas atirgul” she’ridagi matnlarida Attor haqida yana bir eslatma bor. Attorga oid boshqa ishoralardan farqli o‘laroq, “Tuganmas atirgul”da “Mantiq ut-tayr” to‘g‘risida to‘g‘ridan-to‘g‘ri tilga olinmaydi, balki Attor tarjimai holidagi tafsilotlardan foydalanib, u bilan Borxes o‘rtasida so‘zsiz qiyoslanadi. She’r syujitida ko‘zi ojiz Attor atirgulning tiriklik chegarasida o‘zining tug‘ilib o‘sgan shahri Nishopurni vayron qiladigan mo‘g‘ullar istilosi mash’um tarzda yaqinlashishi haqida fikr yuritadi.

Foydalangan adabiyotlar:

1. Имомов К. Ўзбек халқ эртаклари // Ўзбек фольклорининг эпик жанрлари. — Тошкент, 1981. — Б.63.
2. Пиотровский М.Б. Айка // Мифы народов мира. Т.1. — М.. 1992. — С.83.
3. Жўраев М. Бароқ афсонаси ёки қуш тухумидан чиққан ит // Ёшлик. — Тошкент, 1992. — №1-2. — Б.68-69;
4. Жураев М. Мифологические основы хорезмских легенд о Бароктаме // Научное и культурное наследие человечества — третьему тысячелетию. — Ташкент, 1997. — С.172-173.
5. Borges, Jorge Luis y Guerrero, Margarita. Manual de zoología fantástica (1^a ed. 1957), México: Fondo de Cultura Económica. 1966. 159 pp. P.-45.
6. Borges, X. L., “El Simurgh y el águila”, Nueve Ensayos Dantescos. Obras Completas, III.: Buenos Aires, Emecé, 1989, pp.366.
7. Фаридуддин Аттор. Мантиқ ут-тайр. Таржимон: Жамол Камол. — Т.: "Фан" нашриёти. 2006. 400-357 б.

YANGI O‘ZBEK SHE’RIYATI SHAKLLANISHIDA TURK ADABIYOTINING TA’SIRI

Sarvarbek TULIBOYEV,

Termiz davlat universiteti

o‘zbek adabiyotshunosligi kafedrası o‘qituvchisi

Annotatsiya. XX asrda O‘zbek she’riyatining yuz yillik tarixida yangi davr boshlandi. O‘tgan asr boshlarida yangi o‘zbek adabiyotning rivojlanishi albatta, oson kechmadi. Yangilangan she’riyatning dastlabki namunalari 1920-yillarda paydo bo‘la boshladi. Yangicha uslubni rivojlantirish shu davr ijodkorlarining zimmasiga tushdi. Qolaversa, asr boshida vujudga kelgan adabiy jarayon, yangi o‘zbek adabiyoti rivojida qardosh xalqlar adabiyoti, jumladan, turk adabiyotining ta’siri sezilarli bo‘lgan. Ushbu maqolada yangi o‘zbek she’riyatining shakllanishida turk adabiyotining ta’siri haqida so‘z boradi.

Kalit so‘zlar: *Jadid, she’riyat, Cho‘lpon, Fitrat, Rizo Tavfiq, barmoq vazni, til, uslub.*

Annotatsion. A new era began in the century-long history of Uzbek poetry in the 20th century. The development of new Uzbek literature at the beginning of the last century was certainly not easy. The initial examples of the renewed poetry began to appear in the 1920s. The development of the new style fell on the shoulders of the creators of this era. However, at the beginning of the century, the literary process that emerged, the influence of the literature of fraternal peoples, including Turkish literature, was noticeable in the development of new Uzbek literature. This article discusses the influence of Turkish literature on the formation of new Uzbek poetry.

Keywords: *Jadid, poetry, Cholpon, Fitrat, Rizo Tavfiq, finger rhythm, language, style.*

Аннотация. В XX веке началась новая эра в столетней истории узбекской поэзии. Развитие новой узбекской литературы в начале прошлого века, безусловно, не было легким. Первые образцы обновленной поэзии начали появляться в 1920-х годах. Развитие нового стиля легло на плечи творцов этой эпохи. Однако, в начале века, в процессе формирования новой узбекской литературы, было заметно влияние литературы братских народов, включая турецкую литературу. В этой статье говорится о влиянии турецкой литературы на формирование новой узбекской поэзии.

Ключевые слова: *Джадид, поэзия, Чолпон, Фитрат, Ризо Тавфик, ритм пальца, язык, стиль.*

O‘tgan asrning boshlarida Abdulhamid Cho‘lpon va Abdurauf Fitrat adabiyotimizda g‘oya va mazmun, shuningdek, til, uslub, vazn va san‘at masalalari bo‘yicha izlanishlar qilib, eng dastlabki namunalarni o‘z ijodlari namunasida ko‘rsatib bera boshladilar. Ular she’iyatda “vazn”, “qofiya”, “shakl” xususida so‘z

yuritishar ekan, bu borada o‘zlarigacha bo‘lgan ijodkorlar tomonidan amalga oshirilgan ishlardan, qisqa qilib aytganda adabiyotdan endi qoniqmas edilar. Chunki, bu paytda ijodkorlar dunyo adabiyotida bahramand bo‘la boshladilar. Adabiyotning cheksiz qudratini teran his qila boshladilar. Cho‘lpon o‘zining “Buyuk Hindi” maqolasida yangiliklarga ehtiyoj naqadar ekanligini shunday ifodalaydi:

“...O‘zimning yo‘lsizlig‘imdan bir oz so‘zlab o‘tayin: Navoiy, Lutfiy, Boyqaro, Mashrab, Umarxon, Fazliy, Furqat, Muqimiylarni o‘qiymen: bir xil, bir xil, bir xil!” [1:7-8].

Uzoq yillik tarixga ega o‘zbek adabiyoti boy merosga ega. Uning qat-qatida ming-minglab ma’naviyat xazinalari yashirin. Cho‘lpon ularni inkor qilmoqchi emas. Lekin, hammasi bir xil. Shoir ana shu bir xillikdan ezilib, yangilik istaydi. U izlagan yangiliklar ham yo‘q emas.

“Ko‘ngil boshqa narsa yaigilik qidiradir: Botu, G‘ayratiy, Oltoy, Oybek, Julqinboylarni o‘qiymen, quvontiradir xolos! Ular mening uchun yong‘on chiroqlar bo‘lsa ham mening ertam uchun! Avloniy, Tavallo, Siddiqiy, Hakimzodalarni o‘qumaymen, o‘qumaymen, meni shu holg‘a solg‘on o‘shalar!..” [1:7-8]

Demak, ko‘rish mumkinki, Botu, G‘ayratiy, Oltoy, Oybek, Julqunboy singari iste’dodlar ijodida allaqachon yangilik nafasi sezilib qolgan.

Cho‘lpon o‘z adabiy-tanqidiy qarashlarida “Yurak yangiliklarni qidiraypti” der ekan, davrning yana bir uyg‘oq, hurfikr farzandi Fitrat “Adabiyot qoidalari”da turk she’riyatining yangilanishi, taqlidchilikdan ozod bo‘lishi, she’riyatga yangi nafas, yangi aniqlanishlar kerakligini ta’kidladi.

Bu davr ijodkorlari asarlarida o‘zbek she’riyatidagi yangiliklarga bo‘lgan ehtiyoj aniq ko‘rinadi. Shu davr she’riyatida ijodkorlar asarlarida zamonaviy uslubning o‘ziga xos shakli paydo bo‘la boshladi.

Atoqli cho‘lponshunos olim N.Yo‘ldoshev o‘z tadqiqotlarida Cho‘lpon badiiy tafakkur olamiga usmonli turk adabiyotining ta’siri kuchli bo‘lganligini ta’kidlaydi [6:12].

Haqiqatdan ham, olimning ta’kidida yetarlicha asos bor. Chunki, Cho‘lpon “Ulug‘ Hindi” maqolasida Sharq mumtoz poetikasidan ta’sirlangan holda, davr ruhi

aks etgan usmonli adabiyotini ham e'tirof etar ekan, "Nomiq Kamoldin Alif Sayfiyga dovur usmonli adabiyotini o'qiyman: yo ortiq yangilik, g'arblik, yo sharqchilik! Faqat usmonlichadan Rizo Tavfiqning ba'zi bir yangi shakl bilan eski ruhda aytgan so'fiylarcha she'rlarini o'qiymen; shularga durustgina qonamen: undan keyin Yahyo Kamolning "Sa'dobod" ruhidagi ba'zi narsalari. Faqat ular shu qadar ozki..."[7:16] deb ta'kidlaydi.

Atoqli munaqqid Vadud Mahmud yangi o'zbek adabiyotining shakllanishida turk adabiyotining ta'siri haqida dastlabki fikrlarni bildirar ekan, "Bizda yangi adabiyot Turkiya adabiyotining umumiy sajiyasi mushtarakdir. Ruhda va shaklda Turkiston, Qafqoziyo, Qrim doimo Turkiyaga ergashadur. Bu ham tabiiydir. Chunki avvalan til mushtarakdir, so'ngra tarixiy madaniyat mushtarakdir..." deydi. [8:82]

Cho'lponshunos olim, Normat Yo'ldoshev Cho'lpon ijodida usmonli turk adabiyotining ta'siri haqida batafsil so'z yuritar ekan, "XX asrning 20-yillari O'zbekiston adabiy harakatchiligida faol ishtirok etgan Cho'lpon Fitrat singari Istanbul tahsilini olmagan bo'lsa-da turk tarixi, adabiyoti bilan yaqindan tanish bo'lgan"-deb ta'kidlaydi va "Cho'lpon ko'proq mutaassir bo'lgan turk shoirlari" sifatida Tavfiq Fikrat va Nomiq Kamolni misol keltiradi. [6:12]

Donishmand, faylasuf shoir sifatida tanilgan Tavfiq Fikrat, ingliz, fransuz, ibroniy (ivrit), fors, arab, ispan, rum-yunon, armani kabi qator tillarni chuqur egallagan. Juda ko'plab fanlardan teran xabardor bo'lib, Sharq va G'arb madaniyatini birday keng egallagan. Ushbu donishmand shoirdan ta'sirlanganligini Cho'lponning o'zi ham ta'kidlar ekan, "Usmonli adabiyotini oz-moz o'quganlar, uning bilan bir daraja oshno bo'lganlardan qaysi birisi bu ismni bilmaydi, qaysi birisi muni tanimaydi,—deydi. "Usmonlilarning "adabiyoti jadida" (yangi adabiyot)chilarining pir va ustoz bo'lgan Tavfiq Fikratbek butun yangi nasl turklarning yuraklarina eng go'zal, nafis va latif she'r buketlari qadamishdir. Uning keng xayoli ravon (tez) va yengil ifodasi kimni, qaysi bir she'r va adabiyot muhibini tasxir etmas? Xususan uning "Rubobi shikasta" (siniq dutor)si, undagi baland va latif yo'llar naqadar jozibali va zavqli narsalardir!..." [11:10]

...Cho'lpon Tavfiq Fikrat vafoti munosabati bilan usmonli turkchada yozgan "Fikratning qabrinda" marsiyasida ulug' turk shoirini xotirlar ekan, uning qabri oldida xayolan tiz cho'kib, "o'z murodiga yetish"ni, bukun ko'ngil bermoqlik uchun kelganligini ta'kidlaydi:

...Yoding o'lum kabi bir sir mubham
Nash'a shu dolli bu his ism.
Ruhimda na fusun aylading ilhom
Bu kun senga ko'ngil vermaya keldim! [11:10]

*(Yoding o'lim kabi bir sirri mubham!..
Sevmoq nash'asimi bu hissi alam?..
Ruhimga ne afsun aylading, bilmam...
Bu kun senga ko'ngil bergani keldim!..)*

Shuningdek, Cho'lponning tanazzulga yuz tutgan millat iztiroblari aks etgan ko'pgina she'rlarida Tavfiq Fikrat ijodi, ayniqsa "Tarixi qadim" asarining ta'siri yaqqol seziladi:

Go'zal yulduz, nurli yulduz, tez so'yla,
Otalarning tarixdagi xatosin;
Shul xatodan osug'lanib yovlarning,
El ko'ksida surgan ishrat, safosin. [12:34]

Shu o'rinda Fitratning "Mirrix yulduziga" she'rini eslash kifoya. Unda ham muallif millatning tubanlashib ketganligi, jaholat botqog'iga botganlik sabablarini ochiq ifodalaydi:

Bormi senda bir o'lkani yondirib,
O'z qozonin qaynatg'uchi xoqonlar.
Bormi senda qorin-qursoq yo'lida
Elin, yurtin, borin-yo'g'in sotqonlar? [15:36,37]

Cho'lpon ham xuddi Fitrat singari yulduzlardan haqiqatni izlaydi. Ammo, Fitratdan farqli o'laroq, yulduzdan ritorik so'roqlar bilan emas, asl haqiqatlarni o'zi bayon etar ekan, go'zal yulduzdan ham ushbu haqiqatlarni boricha oshkor etishni, bu

millat azaldan qudratli bo‘lganligi, uning shonli borligi, mard erlari vatan uchun jon berganligini ochiq bayon etishni so‘raydi:

So‘zla, anglat o‘tgandagi turmushning

Butun qonlik, shonlik, jonlik yerlarin.

Ko‘z oldimda jilvalantir yurt uchun

Jonlar berib, qonlar to‘kkan erlarin.

Tavfiq Fikrat ham “Anato‘lu” she’rida turkiylarning shonli o‘tmishi haqida so‘z yuritir ekan, qanchadan-qancha shohlar turkiylarga xizmat qilganligi, xirojlar to‘laganligi, ne-ne g‘oziylar yurt so‘rab o‘tganini eslaydi:

Qancha g‘oziy bunda kelib-kechdilar,

U soylardan obdast olib ichdilar.

Mamlakatlar fath etdilar, ko‘chdilar,

Eranlarning tuprog‘idir u ellar.

Yoki, Cho‘lponning “Qo‘zg‘olish” she’ridagi isyonkorlik, erkka tashnalik ruhi va ohangida ham Tavfiq Fikrat ijodining “ta’siri”ni sezish mumkin:

Ay! Sen meni haqir ko‘rgan, tuban degan afandi!

Ay! Ustimda bir umrga xo‘ja bo‘lmoq istagan,

Ay! Bo‘ynimga kishan solib, halokatga sudragan,

Ko‘zlaringni zaharlatib o‘ynatmag‘il, bas endi!!

Tavfiq Fikrat ham, Cho‘lpon ham inqiloblar davrida yashadi. Fikrat 1908 yilgi Yosh turklar inqilobiga, Cho‘lpon Oktyabr inqilobiga katta umid bog‘ladi. Ammo ikki inqilob ham xalq ishonchini oqlamadi. Bu hodisalar ikki shoir ijodida ham majoziy va tamsiliy tasvirlarning paydo bo‘lishiga sabab bo‘ldi: [6:12]

Tavfiq Fikratda:

Goh yoding tig‘ kabi zehnimni tilar,

Xoin ishq qalbimga urar panjalar,

Ruhimda ochilar oppoq g‘unchalar

Dudog‘ing mushtog‘i bo‘lgan chog‘imda.

Cho‘lponda:

Ko‘ngildagi muhabbatning uchquning

Xayolimning bir burchida berkitdim.

Ul uchqunning kuchligidan siynamda

Hech tuzalmas, og‘ir yara bor etdim.

Shuni ham ta‘kidlash joizki, Cho‘lponning turk she‘riyatiga nisbatan munosabatiga ko‘pincha biryoqlama baho berildi. Masalan, shoirning ikkinchi she‘riy majmuasi “Uyg‘onish” xususida so‘z yuritgan Miyon Buzruk Solihov: “To‘plamda panturkistlarning usmonlilashtirish meto‘diga xizmat qilish ham bor, shoir ba‘zi ayrim she‘rlarida ohang, vazn, uslub jihatlarida Turkiyaning turkchi shoirlaridan ta‘sir olg‘onini sezdirmak bilan birga xolis usmonlicha she‘rlar yozib, o‘rnak bo‘lishni ham unutmaydir...” [14:27] deydi.

Munaqqid Abdurahmon Sa‘diy ta‘biri bilan aytganda, Cho‘lpon XX asr boshlari o‘zbek she‘riyatida ramzchilik oqimini boshlab bergan shoirdir. Ayniqsa, inson va tabiat o‘rtasidagi munosabatlarni ramziy timsollarda badiiy ifodalash uchun Cho‘lpon Tavfiq Fikratdan ko‘p o‘rgangan:

Yana qor! Oq kafan o‘raldi yana,

Yana ko‘k quydi parlarini.

Qarg‘aning tillari buraldi yana,

Yana qish chorladi “nafar”larini... [12:51]

Shuningdek, Cho‘lpon uchun faqatgina tabiat sinoatlari emas, balki inson ichki dunyosini o‘ylash yanada qiziqarli edi. Cho‘lpon lirikasining samimiyatini ta‘minlovchi omil– tilining shiraligi. Cho‘lpon uchun orzular dunyosi haqiqiy hayotdan ham go‘zal:

Xayol... xayol... yolg‘iz xayol go‘zaldir,

Haqiqatning ko‘zlaridan qo‘rqaman.

Xayoldagi yulduzlarkim, amaldir,

Olovimni alar uchun yoqaman.

Go‘zal xayol, kel boshimda gul o‘ynat,

Menim isrik tilagimni erkalat!.. [13:142]

Shoir bu she‘rni yaratganda tasavvur dunyosining keng ichki maydonlari, uning ko‘rinmas chegaralarini nazarda tutgan bo‘lsa ajabmas. Bunday yangiliklar

san'at va estetik fikrlashda ilk marta bizning adabiyotimizda namoyon bo'ldi. Nozik his-tuyg'ularga ega bo'lgan shoir sifatida Cho'lpon she'riyatidagi his-tuyg'u kuchini ancha oshirdi...

Adabiyotlar:

1. Cho'lpon. "Ulug' hindiy". «Maorif va o'qitg'uvchi»-1925 yil. 7-8 –sonlar.
2. Болтабоев Х. Модернизм ва янги ўзбек шеърияти. 2-мақола // Жаҳон адабиёти. 2007, №2.
3. Фитрат. Шеър ва шоирлик. //Иштирокиюн.-1919. 24-25-октябрь.
4. Cho'lpon. Tarixning zararlik takarruri. Adabiyot nadir. T. "Cho'lpon" nashriyoti. 1994.
5. H.Boltaboyev. Fitrat va jadidchilik. Toshkent–2007.
6. N.Yo'ldoshev. Cho'lpon va turk she'riyati. Jahon adabiyoti" jurnali, 2005 yil, 12-son.
7. Cho'lpon. Adabiyot nadir. T., «Cho'lpon» nashriyoti. 1994.
8. V.Mahmud. Bu kungi she'rlarimiz va san'atkorlarimiz. Tanlangan asarlar. Toshkent-2007.
9. B.Qosimov. Izlay-izlay topganim. Toshkent. 1993. 80-bet.
10. N.Yo'ldoshev. Cho'lpon va turk she'riyati. Jahon adabiyoti" jurnali, 2005 yil, 12-son.
11. Abdulhamid Sulaymon. Marhum Tavfiq Fikrat.//Ishtirokiyun. 1920. 10-yanvar.
12. A.Cho'lpon. Go'zal turkiston. She'rlar. Nashrga tayyorlovchi: B.Do'stqorayev. Toshkent-1997.
13. Чўлпон. Асарлар. Уч жилдлик. Биринчи жилд. Тошкент-1994 й
14. Miyon Buzruk Solihov. O'zbek adabiyotida millatchilik ko'rinishlari. Toshkent. 1933.
15. A.Fitrat. Tanlangan asarlar. 1-jild. She'rlar. Toshkent-2000.

ALISHER NAVOIY VA ZAHIRIDDIN MUHAMMAD BOBUR ADABIY MEROSIGA OID CHET EL TADQIQOTLARI XUSUSIDA

Sobira TIRKASHEVA,

ToshDO'TAU

Masofaviy ta'lim kafedrası o'qituvchisi

Annotatsiya. Maqolada Alisher Navoiy va Zahiriddin Muhammad Bobur ijodiy merosiga oid chet elda olib borilgan tadqiqotlar xususida fikr-mulohazalar berildi. Xususan, Alisher Navoiy ijodining Turkiyada o'rganilishi, Zahiriddin

Muhammad Bobur merosiga oid G'arbiy Yevropada olib borilgan izlanishlar tahlil qilindi.

Kalit so'zlar: *navoiyshunoslik, boburshunoslik, turk olimlari, "Islom ensiklopediyasi", "Chig'atoy adabiyoti", "Bobur ensiklopediyasi"*

Аннотация. В статье приводятся мнения о проводимых за рубежом исследованиях творческого наследия Алишера Навои и Захириддина Мухаммада Бабур. В частности, проанализировано изучение творчества Алишера Навои в Турции и исследования, проводимые в Западной Европе относительно наследия Захириддина Мухаммада Бабур.

Ключевые слова: навоийшунослик, бабуршунослик, Турецкие учёные, «Энциклопедияси Ислама», «Чигатойская литература», «Энциклопедия Бобура»

KIRISH

Alisher Navoiy ijodi o'zi hayotlik davridayoq dunyoga mashhur bo'lgan. Hazrat Navoiy asarlariga qiziqish, uni o'rganish, ilmiy merosini tahlil qilish har qaysi millat va har vaqt uchun tadqiq obyekti bo'lgan desak mubolag'a bo'lmaydi.

Istiqlol yillari o'zbek adabiyotshunosligida navoiyshunoslik bilan bir qatorda yangi ilmiy tarmoq - boburshunoslik ham uzil-kesil shakllandi.

Alisher Navoiy ijodi o'zi hayotlik davridayoq dunyoga mashhur bo'lgan. Hazrat Navoiy asarlariga qiziqish, uni o'rganish, ilmiy merosini tahlil qilish har qaysi millat va har vaqt uchun tadqiq obyekti bo'lgan desak mubolag'a bo'lmaydi. Zero, Navoiy ijodi mavzu ko'lami ma'nolar xazinasiga boyligi bilan asrlar osha o'zining ma'naviy ahamiyatini yo'qotmasdan kelmoqda. Navoiy ijodi nafaqat o'zbek olimlari, balki turk olimlari tomonidan ham ancha mufassal o'rganishlar va ilmiy tadqiqotlar olib borilgan. [1]

"Navoiyning ajoyib lirikasi turk shoirlariga, ularning ijodiga juda katta ta'sir ko'rsatdi. Buyuk mutafakkir lirikasidagi chuqur falsafiy fikrlar, inson tafakkuriga zo'r ta'sir qila oladigan yorqin poetik obrazlar va tasviriy vositalar hammaning e'tiborini o'ziga tortdi. Ular Navoiyning shoirlik qudratiga, uning juda katta san'atkorlik kuchiga qoyil qoldilar. A.Navoiy asarlarining turklarga g'oyat manzur

bo'lganligini shundan ham ko'rish mumkin", - deb yozadi adabiyotshunos V.Garbuzova. N.S.Banarli A.Navoiy ijodini juda yuqori baholab, uning Ahmad Poshsho, Sulton Salim, Nodim ijodiga ta'siri to'g'risida "Rasmli turk adabiyoti" kitobida yozgan. N.S.Banarli Navoiy ijodini qadrlab shunday yozadi: "Navoiy faqat O'rta Osiyo turkiy xalqlarininggina emas butun turkiy xalqlar adabiyotimizning buyuk vakilidir" (126-bet), "Navoiy o'z davri va undan so'ng ham ijodkorlar uchun ideal bo'lib qoladi. Navoiydek yozish har bir shoirning orzusi edi" (127-bet). Taniqli turk adabiyotshunos olimi F.Ko'prulu 1934-yilda Istanbulda e'lon qilingan "Turk tili va adabiyoti ustida tadqiqotlar" kitobida Alisher Navoiy ijodiga batafsil to'xtalib "Alisher Navoiy va adabiy ta'siri" mavzusida alohida izlanishlarini kiritgan. Turk navoiyshunoslari orasida maqtovg'a sazovor bo'la oladigan olimlardan biri professor Kamol Eraslandir. Olimning xizmati shundan iboratki, u "Alisher Navoiyning "Nasyim ul-muhabbat min shamoyil mil futuvvat" asarining matn va til xususiyatlari" nomli doktorlik dissertatsiyasini 1970-yilda himoya qilib, bu asarga qo'shimcha ravishda "Holoti Sayid Hasan Ardasher" va "Pahlavon Muhammad" risolasini ham nashr ettirdi [1].

XIX asrdayoq G'arbiy Yevropada paydo bo'lgan va XX asrda rivojlanish bosqichiga kirgan boburshunoslik ilmi endi nafaqat shakllandi, hatto bu sohada "Zahiriddin Muhammad Bobur ensiklopediyasi" va "Zahiriddin Muhammad Bobur "Bibliografiya" (Moskva, 2016) singari fundamental nashrlar ham dunyo yuzini ko'rdi. Bobur tavalludining 534 yilligi tantanalarida xalqaro anjumanga qatnashgan jahonning mashhur boburshunoslari Eyji Mano (Yaponiya), Magda Maxluf (Misr), Aziz Qayumov, Saidbek Hasanov (O'zbekiston), Mansura Haydar (Hindiston), Ilza Sirtautas (AQSH), Ramiz Asker (Ozarbayjon), Bilol Yujel (Turkiya) boburshunoslik ilmining markazi O'zbekistonga - Toshkentga ko'chganini bir ovozdan e'tirof etdilar. Bu sohada Bobur nomidagi xalqaro jamoat fondi rayosati va raisi Zokirjon Mashrabovning alohida xizmatlari borligi qayd etildi.

NATIJA VA MUHOKAMALAR

Turkiya kutubxonalarida Navoiy asarlari qo‘lyozmalari talaygina. To‘pqopi Revan saroyi kutubxonasida saqlanayotgan Muhammad Darvesh Toqiy tomonidan Hirotida 1496-97-yillarda Navoiy hayotligidayoq ko‘chirilgan qo‘lyozma muhim ahamiyatga ega. Bu qo‘lyozmaning fotonusxasini O‘zbekistonga olib kelgan professor H.Sulaymon shunday yozgan edi: “Sulton Husayn kutubxonasining mahoratli peshqadam xattotlaridan bo‘lgan Darvesh Muhammad Toqiy ko‘chirgan kulliyotning mazkur qo‘lyozmasini Navoiyning o‘zi ham ko‘rgan bo‘lishiga shubha bo‘lmasligi kerak. Chunki bu qo‘lyozma shoirning o‘zi tuzgan kulliyot nusxasi bo‘lib,unda kulliyot uchun Navoiyning o‘zi yozgan so‘zboshi “Munojot” bor”. Turk adabiyotshunoslari Navoiydan oldin o‘tgan va unga zamondosh bo‘lgan shoirlar ijodini baholashda ham Navoiyning fikrlariga “Nasoyim ul-muhabbat” va “Majolis un-nafois” asarlaridagi qaydlarga suyanadilar. Xususan, shoir tavalludiga 525 yil to‘lishi munosabati bilan Istanbulda Navoiyning bir qancha asarlari chop etildi. Shu jumladan, navoiyshunos olim Ogoh Sirri Levend Alisher Navoiy asarlaridan tanlangan parchalarni 4 tomlik holida nashr ettirdi. Olim Navoiy hayoti va ijodini chuqur o‘rganib, 1965-yilda “Alisher Navoiy” nomli risolasini yozdi. Ushbu risola Navoiy hayoti va ijodini boshqa bir aspektda tadqiq etish imkoni beradi. Kitob quyidagi bo‘limlarni o‘z ichiga oladi:

- O‘rta Osiyodagi vaziyat: turkiy va forsiy tillarning adabiy til sifatida tarqalishi;
- Navoiyning bolalik, yigitlik, keksalik davrlari haqida;
- Alisher Navoiyning devonlari, Jomiy va Navoiy munosabatlari;
- Navoiy “Xamsa”si xususida: nazira, javob tarjima;
- “Xamsa” tarkibiga kiruvchi dostonlarning o‘zidan oldingi salaflarining asarlari bilan qiyosiy tahlili;
- Navoiy va adabiy til;
- Navoiy va Hirot;
- Navoiy va ishq;
- Navoiyning devonlari va “Xamsa” asaridan boshqa yozgan asarlari.

Ushbu kitobning kirish qismida Turkiyada Navoiy hayoti va ijodining o'rganilishida dastlabki tadqiqotlar haqida so'z boradi. Olim o'z asarida quyidagilarni yozadi: "Navoiy tavalludining 500 yilligida buyuk shoirning Turkiyada tanilishi uchun yaxshi fursat paydo bo'ldi. Turkiyada Navoiy haqidagi ishlanmalarga boshlang'ich sifatida kichik tadqiqotlar chop etildi, konferensiyalar bo'lib o'tdi, chet tillardan tarjimalar qilindi. Shundan so'ng chop etilgan asarlar orasida Zakiy Validiy Tog'anning "Islom ensiklopediyasi"da chiqqan "Alisher" maqolasi, Fuad Ko'pruluning shu ensiklopediyadan joy olgan "Chig'atoy adabiyoti" maqolasi ahamiyatli qiymatga ega. (Bu jildning oxiridagi bibliografiya bo'limida Navoiy asarlari haqida keng ma'lumot berilgan). [1]

Zahiriddin Muhammad Bobur nomi bilan bog'liq obida va qadamjolarni, jumladan yodgorlik majmualarini ta'mirlash va ularning hududlarini obodonlashtirish; Bobur Mirzo merosiga mansub qo'lyozma, qadimiy kitoblar, san'at asarlari va boshqa madaniy boyliklarni restavratsiya qilish, ularni ishonchli darajada saqlash uchun zarur sharoit yaratish; xorijiy mamlakatlarda saqlanayotgan Zahiriddin Muhammad Boburning hayoti, ilmiy-ijodiy merosi hamda u yashagan davrga oid noyob qo'lyozma asarlar va boshqa madaniy boyliklarni aniqlash, ularning nusxalarini O'zbekistonga olib kelish va tadqiq qilishni davom ettirish kabi ishlar amalga oshirilmoqda. O'tgan vaqt ichidagi bu katta yutuqlar O'zbekistonni dunyo boburshunosligining markaziga aylanishiga xizmat qildi. Bobur hayoti va ijodi bilan xalqimizga ma'nan yaqinlashdi. Barcha bajarilgan ishlarning solnomasi sifatida mamlakatimizda ilk bor shaxsga nisbatan qomus, ya'ni "Bobur ensiklopediyasi" yaratildi. 64 bosma toboqli bu ulkan ensiklopediyani yaratishda o'zbek boburshunos olimlari qatorida Yaponiya, Hindiston, Turkiya, Afg'oniston va yevropalik olimlar ham faol ishtirok etishdi. Bobur ijodini qirq yildan beri o'rganib kelayotgan yaponiyalik boburshunos olim Eyji Mano ensiklopediyaga "butun dunyo boburshunoslari uchun muhim qo'llanma bo'ladi" deya baho berdi.

Hazrat Alisher Navoiy va Zahiriddin Muhammad Bobur asarlari hayotlik davridayoq ma'lum va mashhur bo'lgan. Navoiy va Bobur asarlariga qiziqish, uni o'rganish, ilmiy merosini tahlil qilish har qanday millat va har qaysi zamonning

tadqiq obyekti bo'lgan desak adashmaymiz. Zero, Navoiy va Bobur asarlari zamonlar oshsa ham eskirmaydi. Ularning asarlari zamiriga singdirilgan ma'nolar xazinasidan yildan yilga yangilanib, yosharib boradi.

REFERENCES

1. Y.RAHIMOVA. *ALISHER NAVOIY IJODINING TURKIYADA O'RGANILISHI XUSUSIDA*. // Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences. (E)ISSN:2181-1784. 3(2), Feb., 2023
2. I.RAMAZONOV. M.MAHMUDOV. *Zahiriddin Muhammad Boburning ilmiy-ijodiy merosining milliy madaniyatimiz va xalqimiz adabiy-estetik tafakkurining shakllanishidagi o'rni*. // "Science and Education" Scientific Journal / Impact Factor 3,848 (SJIF) February 2023 / Volume 4 Issue 2.
3. Boltaboyev H., Mahmudov M. *Adabiy-estetik tafakkur tarixi*. T.: Mumtoz so'z, 2013.
4. Valixojayev B. *Alisher Navoiy she'riyati*. – Samarqand: SamDU nashri, 2001. – 100 b.

BORIS PASTERNAKNING “YANA BAHOR” («ОПЯТЬ ВЕСНА») SHE'RI TAHLILI

Aziza BABAJONOVA
TDPU o'qituvchisi

Annotatsiya: Maqolada iste'dodli rus shoiri Boris Pasternakning “Yana bahor” nomli she'ri xususida so'z yuritilib, shoir lirik kechinma tabiatini aks ettirishda qarshilantirish, turli detallarni yanma-yon qo'llash usullari tahlil qilinadi. Shuningdek, ifoda yorqin obrazlilik ko'rinishiga ega bo'lishiga oid takliflar beriladi.

Kalit so'z va iboralar: she'r, mavzu, detal, obraz, qarshilantirish, lirik kechinma tabiati, lirik subyekt.

Аннотация: В статье говорится о стихотворении «Вновь весна» талантливого русского поэта Бориса Пастернака, анализируется то, как поэт противопоставляет и использует рядом разные детали в отражении характера

лирического переживания. Также есть предположения, что выражение будет иметь вид ярких образов.

Ключевые слова и фразы: стихотворение, тема, деталь, образ, контраст, характер лирического переживания, лирический субъект.

Abstract: The article talks about the poem "Spring Again" by the talented Russian poet Boris Pasternak, and analyzes the ways in which the poet contrasts and uses different details side by side in reflecting the nature of the lyrical experience. Also, there are suggestions that the expression will have the appearance of vivid imagery.

Key words and phrases: poem, theme, detail, image, contrast, nature of lyrical experience, lyrical subject.

Badiiy ijod jarayoni murakkab ruhiy-intellektual faoliyat bo'lib, uni anglash tadqiqotchidan katta mas'uliyat va tajribani talab etadi. Ayniqsa, Boris Pasternak she'riyatida yanada betakrorlikka ega. Zero, "She'riy ilhom shoirni yerdan osmonga qadar ko'taradi. Bunda tasvir metaforik va metonimik obrazlar bilan ifodalanadi" [1, 106]. Natijada shoir she'rlaridagi oddiy voqelik, masalan, qorning sekin-astalik bilan erishi, muzlarni turli ovoz chiqara boshlashi kabilar yangicha mazmun kasb eta boshlaydi. Shoirning "Yana bahor" ("Опять весна") she'rida esa bahor va ijtimoiy hayotning qattiq, og'ir predmetlari, jumladan poezd, undan to'kilgan qora moy, shpal, po'lat izlar va soy, yerning ko'pchishi kabilar qorishiq holda keladi. Lekin lirik kompozitsiyadagi ushbu badiiy detallar yaxlitlikka ega bo'lib, bitta maqsad, bahorning kirib kelishini tasvirlashga xizmat qiladi:

Ketdi poezd. Qoldirib dog'.

Garchi men kecha-kunduz tursam ham

Tanib bo'lmas tomonlardan

Qorong'ulikda qandoq topay yo'l? [2, 176]¹³⁰

¹³⁰ Asl matnda «Поезд ушёл. Насыпь черна. Где я дорогу впотьмах раздобуду? Неунаваемая сторона, хоть я и сутки только отсюда» deb boshlangan. Biz uni poezddan qoladigan qora moy oqishidagi dog' hamda lirik subyektning dilidagi dog', yo'lsizlikka? qorong'ulikda ishora sifatida shunday tarjima qildik.

Shu o'rinda she'rni tushunish va tarjima qilish haqida ham bir og'iz ta'kidlab o'tishga ehtiyoj tug'ildi. Asl matnda band "Поезд ушёл. Насыпь черна. Где я дорогу впотьмах раздобуду? Неунаваемая сторона, хоть я и сутки только отсюда" deb berilgan. Ko'rinadiki, birinchi ikki misra aslidan sal boshqacharoq. Biz uni poezddan qoladigan qora moy dog'i hamda lirik subyektning dilidagi dog', yo'lsizlikka, qorong'ulikka ishora sifatida shunday tarjima qildik. Aslida bu yerda poezd, dog' detallari bir nechta ma'noni anglatadi. Birinchisi, asl ma'nosida kelib, lirik subyekt poezd harakatlanib ketganini va undan, odatda, shpallar atrofida to'kiladigan qora moy izlarini ko'rgan. Buning ustiga atrof qorong'ulik, qay borishni bilmasdan turgan odam holati ifodalangan. Ikkinchisidan esa ular ramziylikka ega deb talqin etilishi ham mumkin. Ya'ni, poyezd ketgani haqidagi so'z birikmasi vaqt o'tganini bildirsa, qorong'ulikka yo'l topish haqidagi ritorik so'roq, lirik subyektning hayotiy maqsadi, intilishlaridagi noaniqlikka ishora qiladi. Bu mulohazalar va talqin she'rning keyingi bandidagi fikrlarga mos keladi:

Toshdek qordim, shapallarda cho'yan jarangi.

Birdan?! Allaqanday o'zagacha, haqiqatdan, g'alati

Befahm, g'iybatchi ayollar mishmishidek...

Yo'ldan ozdirdimi ularni shayton?

Birinchi galda, avvalgi banddan anglashilgan mavhumlik, noaniqlik bu yerda rivojlantirilayotganini kuzatish mumkin. Lirik kechinma tabiatidagi noaniqlik, tushunarsiz holat "toshdek qotdim", "po'lat jaranggi" so'z birikmasi va "Birdan?!!" so'zining mazmuniy yaxlitligida yanada kuchaygan. Keyin esa maishiy hayotdagi realikka qiyoslash ("Befahm, g'iybatchi ayollar mishmishidek") va ritorik so'roq (Yo'ldan ozdirdimi ularni shayton?) orqali lirik subyekt borliqdagi, o'zi tushib qolgan vaziyatga ta'rif beradi. Bu birinchi banddagi mazmunni yanada teranlashtirib, nisbatan aniqroq anglashga yordam beradi. Shoir o'zi yashagan qish va uning qahrli, sukunat, qorong'ulikdan iborat ekanligiga ishora qiladi. Lekin ana shu zulmatni, sukunatni buzgan ovozga yana qaytadi. Bu ovozni qayerdadir eshitgani e'tirof etadi:

Qayerdadir uzuq-uluq bu ovozni

Eshitgandekman, nahotki, o'tgan yili bir lahza?

*Eh, bu yana o'sha, darhaqat, bugun
O'tloqdagi irmoqdan yaragan tunda.
Bu avval ham yuz berganidek,
Muzlar surildi va irmoqlar orti ko'pchidi.
Bu chindan ham ajib mo'jiza,
Bu har galgidek, yana ko'klam.*

Shoir she'riyati uchun bahor doimo qish, zulmat, diqqinafaslik kabilar bo'lab birga keladi. Mazkur she'rida ham avval qishning uzoq zerikarli kunida yashayotgan lirik subyektni tasvirlaydi. Keyin esa shu muhitga ko'nikkan va ko'klamdan umidini uzayotgan odam tasviri so'ngra kunlar ilishi, muzlar eriy boshlashi, harakatga kelishi, yer ko'pchini tasvirlaydi. Tabiatdagi bu o'zgarish darhaqiqat mo'jiza edi. Tabiatdagi jonlanish, eshitilar eshitilmas kelayotgan ovoz, shivir-shivirlar aslida tabiat uyg'onishi belgisi edi. Lirik kechinma tabiatida ham ana shu ovozlarga monand ravishda ko'tarilish paydo bo'ladi. Shuningdek, poyoniga yetayotgan qishning sekin-astalik bilan odamlar hayotidan uzoqlashayotgani, qochayotgani haqidagi tasvirni beradi. Bunda qishda odamlar faol tasvirlaydigan eng mo'jizakor obrazlarida biri qorqiz, qishning oppoq libosi tabiatning jar yoqasida yoki tolning ortiga o'tib olganini berish bilan ularning o'rnini egallayotgan ko'klam haqida tushuncha beradi. Buni quyidagi bandda yaqqol kuzatish mumkin:

*Bu o'sh ham, bu o'sha,
Bu uning sehri va mo'jizasi.
Tol ortidagi issiq nimchasi,
Yelkasi, sochpupuklari, qomati va beli.
Jar ustida turardi Qorqiz.*

Shoir bu bandda qorqiz va tolni o'zaro solishtiradi. Qorqiz jar yoqasiga borib qolgani, uning oppoq nimchasi tolning ortida ekanligi, ya'ni tolning soyasida, quyosh hali yetib bormagan joyda ekanligini tasvirlaydi. Lekin shunday bo'lsa-da tolning novdalari (sochpupuk)da kurtaklar bo'y ko'rsatayotganini ham qayd etadi. Demak shoir contrast usulidan ham foydalangan deyish mumkin. Bundan tashqari, azaldan navnihol topni qizlarga qiyoshlash odati bo'lib, bu yerda ana shu an'anadan

foydalangan holda, unga yangi, ya'ni qishni kuzatuvchi, bahorni kutib oluvchi obraz vazifasi yuklatilgan.

Xullas, shoir she'r yaratar ekan, real borliqdagi har bir narsa, hodisaga yangicha badiiy-estetik vazifa yuklay olgan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Гаспаров М.Л. Поливанов К.М. «Близнецы в тучах» Бориса Пастернака: опыт комментария. – Москва: Российск.гос.гуманит. Ун-тб 2005. – 143 с.
2. Пастернак Б. Стихотворения и поэмы. – Ашхабад: Турменистан, 1987. – 400 с.
3. Farmonovna, Xulkar Radjabova, and Hulkar Rajabova Farmonovna. "Ota-ona, maktab va o'qituvchi hamkorligidagi harakat ta'limni qo'llab-quvvatlashning samarali usulidir" (2022).
4. Nurmakhmatovna, o. Z. (2022). Pedagogical technologies aimed at education in junior schoolchildren value attitude to the family. *Gospodarka i Innowacje.*, 22, 45-49.
5. Akhtamovna, A. D. (2023). The scientific significance of the harmony of the works of abu ali ibn sina and alisher navai. *Galaxy International Interdisciplinary Research Journal*, 11(4), 1000-1002.
6. Achilov, N. K. (2022). The image of a historical person and its epical interpretation. *Open Access Repository*, 8(05), 126-132.
7. Omanova, M. (2024). IMPORTANCE OF VOICE IN EXPRESSIVE READING. *Galaxy International Interdisciplinary Research Journal*, 12(1), 125-128.
8. Omanova, M. (2024). NIZOMIY GANJAVIY MEROSINING ALISHER NAVOIY IJODIGA TA'SIRI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 4(20), 24-27.
9. Kahramanov K. Naim Karimov Is a literary scholar, Scholar and critic. *Rivista Italiana di Filosofia Analitica Junior*. 2023, Vol 14. ISSN: 2037-4445.
10. Makhbuba Urazbayeva, Burkhanova Feruza, Pardayeva Nigora, Atabayeva Go'zal, Qodirova Mashhura. Issues of Distribution of Bear Image in Uzbek Novels. *Journal of Advanced Zoology*. 2023. 2184-2192 p.

11. Kalandarova D. "Issues of Uzbek Folklore and its Research in Germany". *Journal of Positive School Psychology* 6.9 (2022): 4395-4398.
12. Omanova, M. A. (2020). Updating views on literary heroes and glory in the novels of the period of independence. Novateur publications JournalNX-A Multidisciplinary Peer Reviewed Journal, 6(10), 415-419.

ТӨЛЕГЕН АЙБЕРГЕНОВ ӨЛЕҢДЕРІНДЕ ТУҒАН ЖЕР ТАҚЫРЫБЫ

**А.Ахмедова,
Қазақ тілі және әдебиеті бөлімі 4-курс студенті
Н.Абдувалитов,
ғылыми жетекші, доцент**

Төлеген Айбергенов – қазақ поэзиясын қуатты, әсерлі де әдемі, мәнді де мазмұнды өлеңдерімен биік белеске көтерген ақын. Ақын қазақ поэзиясын жаңа тақырып, жаңа идеялармен байтып қана қоймай, оның поэтикалық өрісін кеңейтіп, көркем образдар жасады. Бүгінгі де ақын шығармашылығы туралы баспасөз беттерінде пікірлер өте көп кездеседі. Ақын шығармашылығы жайлы пікірлерді оқи отырып, оның қазақ поэзиясындағы алар орны мен өзіндік мазмұнын мен пішін тапқанын байқау қиын емес. Мысалы, өз замандастарынан жазушы Әбіш Кекілбаев: “Төлеген, сөз жоқ, талант. Дара талант, сара талант ... Т.Айбергенов творчествосы – өлімді жеңіп шыққан өмір шаттығының жыры” десе, белгілі ғалым Е.Ысмайлов: “Төлегеннің жылы, тартымды лирикалық өлеңдері болашақ өрісін байқатқандай. Жастардың жалынды жігері, достық махаббаты, ізгі адамгершілік қасиеті оның лирикаларының негізгі идеялық мотиві” деп оның поэзиялық туындыларын аса жоғары бағалады.

Ақын қай тақырыпта жазса да, салғырт қарамаған, бар жан-тәнімен ақтарыла айтқан. Кішігірім дүниенің өзінен үлкен-үлкен ойлар түйіп, оны шын ақындық шеберлікпен, бейнелі тілмен, сезімтал жүрекпен бейнелей берген. Оның өлеңдерінің қайсысын алып қарасақ та, өмірдің алуан-алуан сырларымен қабысып жатқан нәзік лирика басым болып келеді.

Туған жер – Төлеген поэзиясының қайнар бұлағы. Туған ел мен жерге деген сүйіспеншілік – Төлеген лирикасының өн бойында жалғасып отыратын үзілмейтін желі. Ақынның шоқтығын биік көтеретін келелі де келісті арна – туған жер, туған ел, туған халқы алдындағы үлкен жауапкершілік, ар-ұждан, перзенттік парыз. Ақын туған елден алыста жүріп, туған өлкені, оның әрбір адамдарын, тау-тасын, қаласын да, даласын да аңсаумен, кеудесінде шемең боп қатқан сағыныш толқындарын тебірене жырға қосады. Төлеген Айбергеновтің туған жер тақырыбындағы өлеңдерінің идеялық қуаты күшті, сыршылдығы мол, патриоттық сезімге толы. Өмірі қысқа, бірақ баршаға нұсқа ақын Төлеген Айбергенов өзінің туған жерінің бай екендігін, бұл өлкенің байлығы тұнып тұрғандығын жырға қосып, оның болашағынан үлкен үміт күтіп, «Кегейлі дәптерінен» деген өлеңінде былай дейді:

*Кегейлім жердің еркесі,
Жас жаным толқып тұр менің,
Бердақтың сүйген өлкесі,
Әжнұз айтқан жыр ма едің?.*

*Шаттыққа толы шақтар ең
Өткіздім сенде қыр бастым
Сыбырлап тұрған бақтармен*

Сыбырлап тұрып сырластым. Ақын қарақалпақ халқының қос ұлы Бердақ пен Әжнұзды тілге тиек ете отырып, Кегейлі арқылы туған өлкесін, оның табиғатын өзгеше бір тілмен суреттейді. Жоғарыда айтып өткеніміздей, ақын туып өскен өлкесін, әсем табиғатын, көл дария байлықтарын, оның еңбек сүйгіш, мейірімді мәрт адамдарын өз өлеңдерінде өшпестей арқау етіп, бар ынтасымен жырлайды.

*Жанассаң жанда жаз қалар,
Жарқырай түскен жарықтар.
Қазылмай жатқан қазбалар,
Жазылмай жатқан тарихтар* – дейді ақын.

Ақынның туған жерге деген махаббатын, оның табиғатын жанындай сүйгенін төмендегі өлең жолдарынан көруімізге болады.

*Күн бикеш көк жиектен құлап кеткен,
Самал жел сыбырлайды құрақты өпкен.
Сұңгітіп тереңіне жұлдыздарды,
Сақырлап қайнап жатыр бұлақ біткен.
Тосшы сен құлағыңды аңдай қалып,
Барады кең дүние әнге айналып
Нар қамыс суылдаса жер бауырлап,
Бақалар тамсанады таңдай қағып.*

Бар-жоғы екі-ақ шумақтан тұратын өлең жолдарына назар аударсақ, ақын табиғатта болатын өзгерістерді ой мен сезімді ұштастыра отырып образды суреттер жасайды. Төлеген – образ жасауға шебер ақын. Өлең жолдарында назар аударсақ, ақын табиғат құбылстарына тіл біттіріп, жанды суретті көз алдымызға жайып салады.

Ойымызды нақтылай түсу үшін ақынның «Далада» атты өлеңіне көңіл бөлсек.

*Ну қамыс жарыса өскен шулап күліп,
Қайтадан түргеледі сұлап тұрып
Толқыны жардан құлап, аунап тұрып,
Сұңқылдап бұлақ жатыр сыр ақтарып – дейді, ақын.*

Жоғарыдағы өлең жолдарына мұқият мән берсек, ақын сөз немесе сөз тіркестеріне бірнеше рет қайталау арқылы өлеңнің эксперссивті-эмоционалды бояуын қалыңдата түседі. Мысалы, ақын бірде нар қамыс десе, бірде ну қамыс деп қолданғанын байқауымызға болады. Бұл ақынның сөз байлығының молдығы мен сөз қолданыстағы шеберлігін танытады. Немес, бұлақты бірде ақын сақырлап қайнап жатқан көрінісін суреттесе, бірде, сұңқылдап ағып жатқан көрінісін береді. Бірінші өлең жолдарында бұлақ әрдайым динамикалық қозғалыста болса, екінші өлең жолдарында жай ғана дыбыс шығарып ағып жатқан бұлақтың көрінісі шебер суреттейді.

Қорыта айтқанда, Төлеген шын мәніндегі шынайы талант иесі. Ақын өлеңдері тілге бай, сөзі құнарлы, сөзбен образ жасауда сөз өрнектерінен ұтымды қолдана алған, кең тынысты лирикасымен оқырман жүрегіне жылулық сыйлайтын, көңіліне жол табатын туындылар болып қала береді.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Айбергенов.Т. Аруана – бауыр дүние. Алматы, «Атамұра», 2003. – 208 б.
2. Сыздық Р. Сөз құдіреті. Алматы, «Санат», 1997. – 179 б.
3. Omanova, M. (2024). IMPORTANCE OF VOICE IN EXPRESSIVE READING. *Galaxy International Interdisciplinary Research Journal*, 12(1), 125-128.
4. Omanova, M. (2024). NIZOMIY GANJAVIY MEROSINING ALISHER NAVOIY IJODIGA TA’SIRI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 4(20), 24-27.
5. Kahramanov K. Naim Karimov Is a literary scholar, Scholar and critic. *Rivista Italiana di Filosofia Analitica Junior*. 2023, Vol 14. ISSN: 2037-4445.
6. Makhbuba Urazbayeva, Burkhanova Feruza, Pardayeva Nigora, Atabayeva Go`zal, Qodirova Mashhura. Issues of Distribution of Bear Image in Uzbek Novels. *Journal of Advanced Zoology*. 2023. 2184-2192 p.
7. Kalandarova D. “Issues of Uzbek Folklore and its Research in Germany”. *Journal of Positive School Psychology* 6.9 (2022): 4395-4398.
8. Omanova, M. A. (2020). Updating views on literary heroes and glory in the novels of the period of independence. *Novateur publications JournalNX-A Multidisciplinary Peer Reviewed Journal*, 6(10), 415-419.

БІРЫҢҒАЙ МҮШЕЛЕРДІҢ ТЫНЫС МҮШЕЛЕРІН ОҚЫТУ

Ескулова А.

Қазақ тілі және әдебиеті бағыты 4-курс студенті;

Жетекшісі Дуйсабаева Д.У., Низами атындағы ТМПУ доценті.

Аннотация. Мақалада қазақ тіліндегі бірыңғай мүшелердің зерттелу жайы, өзіндік сипаты мен оларды оқыту жолдары жайлы сөз болады. Бірыңғай мүшелердің емлесі иен тыныс белгілерін оқыту заңдылығының өзіндік ерекшелігі мен әдістемелік-ғылыми қағидаттар жайлы мәселелерге тоқталған.

Тірек ұғымдар: бірыңғай мүше, сөйлем мүшесі, әдіс, тыныс белгі, ұғым, атау.

Сөйлем мүшелері жеке қолданылуымен қоса топ-тобымен де қолданылады. Оларға бірдей сұрақ қойылып, бірдей синтаксистік қызмет атқарады. Қазіргі қазақ тіліндегі тілдік категориялардың басқа түрлері сияқты сөйлемнің бірыңғай мүшелерінің де өзіне тән қалыптасу, даму ерекшеліктері бар. Ғалымдардың бірыңғай мүшелерге берген анықтамалары формасы жағынан біраз өзгеше болса да, айтар ойлары, шығарар тұжырымдары бір болды.

Сөйлемде бірыңғай бір – ақ мүшенің қызметін атқарып, бір –ақ сұрауға жауап беретін және бір – ақ сөзбен байланысатын біркелкі тұлғалар болады. Олардың логикалық мағына жағынан да біркелкілігі байқалады. Бұлар сөйлемнің бірыңғай мүшелері деп аталады. [1,661]

Сөйлемнің бірыңғай мүшелері – сөйлемнің бір ғана мүшесінің қызметін атқаратын, бір ғана сұраққа жауап беретін, көбінесе бір тұлғада, бір сөз табынан жасалып, бір ғана сөзге қатысты болатын сөздер тобы. Сөйлемнің барлық мүшелері де сөйлемнің бірыңғай мүшесі бола алады. [2,78]

Сөйлемде синтаксистік қызметі бірдей, көбінесе өзара тұлғалас сөйлем мүшелері бірыңғай мүшелер болады. [3,160]

Бірыңғай деп грамматикалық қызметі жағынан, грамматикалық формасы жағынан, грамматикалық байланысы жағынан ыңғайлас келген мүшелрді айтамыз [4; 166]

Сөйлемнің бірыңғай мүшелері деген терминнің өзі сөйлемнің лексикалық немесе морфологиялық мағынасы туралы емес олардың сөйлемдегі синтаксистік сипатын білдіреді. Мектеп оқушыларына осы мәселелерді ұғындыру жолдары да күрделі, негізгі мақсат бірыңғай мүшелер, олардың байланысы және оларға байланысты қойылатын тыныс белгілері жайлы түсінік беру.

Алдымен бірыңғай мүшелердің негізгі белгілерін түсіндіру қажет:

1. Бірыңғай мүшелер өзара салаласа байланысып, біркелкі сарындағы дауыс ырғағымен бөлініп айтылады, басқаша айтқанда, санамалау интонациясымен айтылады.

2. Ортақ бір сұрауға жауап береді.

3. Бірыңғай мүшелер көбінесе бірыңғай тұлғада болып, бір сөз табына жатады.

4. Бірыңғай мүшелер өзара жалғаулық шылаулар арқылы да байланысады.

▲ Қызметі мен сұраулары ортақ болып, өзара салаласа байланысқан екі я одан да көп мүшелерді сөйлемнің бірыңғай мүшелері дейміз.

Одан соң бірыңғай мүшелердің тыныс белгісін қою емлесін ұғындыру қажет.

Жазуда бірыңғай мүшелердің арасына үтір қойылады. Бірақ үтір бірыңғай мүшенің бәріне қойыла бермейді. Үтір мынадай жағдайда қойылады:

1. Бірыңғай мүшелер өзара жалғаулықсыз байланысса, араларына үтір қойылады. Аспан айқын, ашық. [О, О].

2. Егер жалғаулық шылаулар бірыңғай мүшенің әрқайсысымен қайталанып айтылса, араларына үтір қойылады. Инженер де, мұғалім де, еңбегі асқан екпінді де осы үйден табылады. (О де, О де, Оде). Кейде шортан, кейде шабақтар ілігіп қалады. (кейде О, кейде О.)

3. Бірыңғай мүшелер бірақ деген қарсылық жалғаулығы арқылы байланысса, араларына үтір қойылады: Орта бойлы, бірақ толықша қара сұр жігіт еді. (О, бірақ О).

Мынадай жағдайда бірыңғай мүшелердің арасыта үтір қойылмайды:

1. Бірыңғай мүшелердің арасын пен, және жалғаулықтары бір-ақ рет байланыстырса, үтір қойылмайды. Күні-түні қолынан кітап пен қарындаш түспейтін. (О пен О).

2. Да, әрі, не, немесе, яки жалғаулықтары қайталанбай, бірыңғай мүшелердің арасында бір-ақ рет келіп тұрса, үтір қойылмайды. Төрт бөлмелі тас үй салқын да жайлы. (О да О). Көбінің жүзі ақшыл не қызғылт сарғыш келген. (О не О).

Анықтамалар мен ережелерді түсіндіріп болған соң, пысықтау жұмыстарын алып бару мақсатында жаттығу жұмыстарын орындатып отыру қажет. Сонымен қоса әр түрлі қызықты грамматикалық тапсырмалар беріп отыру да тиімді нәтиже береді.

Мысалы, кесте бойынша сөйлем құрауға қаратылған тапсырмалар оқушылардың ойлау қабілетімен қоса саналы меңгеру мүмкіндігін де жаратады.

Бірыңғай бастауыш	
Бірыңғай баяндауыш	
Бірыңғай пысықтауыш	
Бірыңғай толықтауыш	
Бірыңғай анықтауыш	

5-9 сыныптарда бірыңғай мүшелерді оқыту технологиясындағы сөйлем мүшелерінен берілетін білім мазмұнын іріктеуде бұл сынып оқушыларының білім, дағды, іскерліктері белгілі бірдей дәрежеде қалыптасқаны назарда ұсталынады. Осындай мәселе біздің алдымызға 5-9 сынып оқушылары үшін бірыңғай мүшелерді оқытуда негізгі теориялық тірек іздеу керектігін танытты.

Сөйлемде бір ғана сұраққа жауап беріп, бір сөйлем мүшесі болатын, бір-біріне бағынбай, өзара салаласа байланысатын бірыңғай мүшелердің тыныс

белгілеріне тоқталар болсақ, мектеп оқулығында емле мен бірнеше жаттығу жұмыстары берілген.

Бірыңғай мүшелерге байланысты қойылатын үтір		
Бірыңғай мүшелер жалғаулықсыз келгенде	<i>Да, де, әрі, я, яки, не, немесе, әлде</i> жалғаулық шылаулары бірыңғай мүшелермен қайталанып келгенде	<i>Да, де</i> жалғаулық шылаулары бірыңғай баяндауыштар арасында қайталанбай келгенде
Қызғалдақ, жауқазын, сарғалдақ, бәйшешек дегендер қызыл, сары, көкшіл түстермен құлпырып жайнайды. (М.Ә.)	Жиынға түсінікті қазақ әні, әрі скрипкада, әрі өнерлі, жіңішке, ашық үнді әншінің көмейінде ырғалғанда, жұрт жаңадан рахат тауып тамашалап отыр. (М.Ә.)	Сен де бір кірпіш дүниеге Кетігін тап та, бар қалан! (А.Қ.)

Бірыңғай мүшелердің тыныс белгілерін оқыту кезінде қолданылатын тиімді **әдіс-тәсілдерге** сұрақ-жауап, әңгімелесу, баяндау, ой қозғау, түртіп алу стратегиясы, венн диаграммасы, ойын т.б. пайдалануға болады.

Жазуда бірыңғай мүшелердің арасына үтір қойылады. Бірақ үтір бірыңғай мүшенің бәріне қойыла бермейді. Үтір мынадай жағдайда қойылады:

1. Бірыңғай мүшелер өзара жалғаулықсыз байланысса, араларына үтір қойылады. Аспан айқын, ашық. [О, О].

2. Егер жалғаулық шылаулар бірыңғай мүшенің әрқайсысымен қайталанып айтылса, араларына үтір қойылады. Инженер де, мұғалім де, еңбегі асқан екпінді де осы үйден табылады. (О де, О де, Оде). Кейде шортан, кейде шабақтар ілігіп қалады. (кейде О, кейде О.) Егіс мәдениетін әрі өсірем, әрі кеңейтем. (әрі О, әрі О).

3. Бірыңғай мүшелер бірақ деген қарсылық жалғаулығы арқылы байланысса, араларына үтір қойылады: Орта бойлы, бірақ толықша қара сұр жігіт еді. (О, бірақ О).

Мынадай жағдайда бірыңғай мүшелердің арасыта үтір қойылмайды:

1. Бірыңғай мүшелердің арасын пен, және жалғаулықтары бір-ақ рет байланыстырса, үтір қойылмайды. Күні-түні қолынан кітап пен қарындаш түспейтін. (О пен О). Қарағандының өзінде орысша және қазақша драмалық театр, бірнеше кинотеатр бар. (О және О).

2. Да, әрі, не, немесе, яки жалғаулықтары қайталанбай, бірыңғай мүшелердің арасында бір-ақ рет келіп тұрса, үтір қойылмайды. Төрт бөлмелі тас үй салқын да жайлы. (О да О). Көбінің жүзі ақшыл не қызғылт сарғыш келген. (О не О).

Бірыңғай мүшелердің тыныс белгілерін қайта еске түсіру керек:

1. Жалғаулық шылауларсыз байланысқан бірыңғай мүшелердің арасы үтірмен бөлінеді.

2. Бірыңғай мүшенің әрқайсысынан кейін жалғаулық шылау қайталанып келсе, үтір қойылады.

3. Бірыңғай мүшелер мен, және шылауларымен байланысса, шылаулар қайталанбаса, үтір қойылмайды.

Оқулықпен жұмыс алып барғанда негізінен **жаттығу /ауызша, жазбаша/** жұмыстарын орындау керек. Жаттығудың шарттары да әр түрлі болып, оқытушы оларды алдымен түсіндіріп, содан кейін оқушыларға кейде жеке, кейде топ болып орындатып отырады. Жаттығу шарттары мынадай үлгілерде кездеседі:

- Мәтіннен бірыңғай мүшелерді тіркескен сөздерімен тауып, қандай сұрақтарға жауап беретінін, қай сөз табы болатынын анықтау;

- Көшіріп жазып, тыныс белгілерін қойыңыздар. Бірыңғай мүшелердің қандай қызмет атқарып тұрғанын анықтап, астын тиісті сызықпен сызыңыздар;

- Мәтіндегі бірыңғай мүшелердің арасындағы үтірдің қойылу мәнін талдап көрсетіңіздер;

- Мәтінді оқып, бірыңғай мүшелерге жалпылауыш сөз қосып көшіріңіздер, олардың тиісті тыныс белгілерін қойыңыздар;

- Мәтіндердің тиісті жеріне үтірді қойып, көшіріңіздер. Бірыңғай мүшелерді табыңыздар. Асты сызылған сөздердің мағынасын түсіндірме сөздіктен тауып жазыңыздар; т.б.

Сабақты бекіту кезеңінде **сызбамен жұмыс:** /оқушылар берілген сызба бойынша бірыңғай мүшелерді қатыстырып сөйлемдер құрайды. Осы арқылы жаңа тақырыпты түсінген-түсінбегендерін тексеру/

[О, О, О]

[О,О – О]

[О,О және О]

[әрі О, әріО]

Осы сияқты әдістер негізінде **грамматикалық тақырыпты бекіту жұмыстарын** жүзеге асыруға болады.

Қорыта айтқанда, оқушыларға сөйлемнің бірыңғай мүшесі туралы теориялық білім беру, оны практикамен бекіту,бірыңғай мүшенің байланысу жолдары, тыныс белгілерінің қойылуы жөнінде түсінік беру мақсатында түрлі әдістерден пайдаланып отыру тиімді нәтиже береді. Әрине, тек білім беру ғана емес, сонымен қоса оқушыларды адамгершілікке, адалдыққа, еңбексүйгішікке тәрбиелеу, танымдық қабілеттері мен белсенділіктерін арттыру, сөздік қорын байыту, ой еңбегімен айналысуларына жетелеу сияқты мәселелерге де көңіл бөле отыру қажет.

Әдебиеттер:

1. Қазақ тілінің грамматикасы. Астана: 2002, — 784 б.
2. Қазақ тілі. Энциклопедия. – Алматы: 1998. – 509 б.
3. Балақаев М., Сайрамбаев Т. Қазіргі қазақ тілі. Сөз тіркесі мен жай сөйлем синтаксисі. — Алматы: «Санат», 1997. – 240 б.
4. Әмір Р., Әмір Ж. Жай сөйлем синтаксисі: Оқулық. - Алматы: Қазақ университеті, 2003.\

5. Шаяхметова М.Х. Қазіргі қазақ тіліндегі сөйлемнің бірыңғай мүшелері. – Алматы, 1980
6. Omanova, M. (2024). IMPORTANCE OF VOICE IN EXPRESSIVE READING. *Galaxy International Interdisciplinary Research Journal*, 12(1), 125-128.
7. Omanova, M. (2024). NIZOMIY GANJAVIY MEROSINING ALISHER NAVOIY IJODIGA TA’SIRI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 4(20), 24-27.
8. Kahramanov K. Naim Karimov Is a literary scholar, Scholar and critic. *Rivista Italiana di Filosofia Analitica Junior*. 2023, Vol 14. ISSN: 2037-4445.
9. Makhbuba Urazbayeva, Burkhanova Feruza, Pardayeva Nigora, Atabayeva Go`zal, Qodirova Mashhura. Issues of Distribution of Bear Image in Uzbek Novels. *Journal of Advanced Zoology*. 2023. 2184-2192 p.
10. Kalandarova D. “Issues of Uzbek Folklore and its Research in Germany”. *Journal of Positive School Psychology* 6.9 (2022): 4395-4398.
11. Omanova, M. A. (2020). Updating views on literary heroes and glory in the novels of the period of independence. *Novateur publications JournalNX-A Multidisciplinary Peer Reviewed Journal*, 6(10), 415-419.

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ ЖІКТІК ЖАЛҒАУЫН ОҚЫТУ ЖОЛДАРЫ

Игамкулов М.,

Қазақ тілі және әдебиеті бағыты 4-курс студенті;

Дуйсабаева Д.У.,

Низами атындағы ТМПУ доценті.

Аннотация. Мақалада қазақ тіліндегі жалғаулар, соның ішінде жіктік жалғауының зерттелуі, өзіндік белгілері мен оқыту жолдары туралы сөз болады. Тілші ғалымдардың қазақ тіліндегі жіктік жалғауының өзіндік сипаты жайлы ғылыми көзқарастарына тоқталған. Жіктік жалғауын оқыту әдіс-тәсілдері туралы ұсыныстар берілген.

Тірек ұғымдар: сингармонизм, жалғау, жіктік жалғау, есімдердің жіктелуі, етістіктің жіктелуі.

Түркі тілдерінде, оның ішінде қазақ тілінде ғалымдар жіктік жалғауының шығу төркінін жіктеу есімдіктерімен байланыстырады. Мәселен, А.Байтұрсынұлы жіктік жалғауларының жіктеу есімдіктерінен шыққанын айтады. Яғни жіктік жалғаулары *мен, сен, ол* жіктеу есімдіктерінен шыққан. Соған байланысты I, II жақ жіктеу есімдіктері мен етістік әрдайым қиыса байланысады. Әрі жіктеу есімдіктері етістіктен кейін келіп, өзара қиыса байланысқан. Кейін қосымшаға айналып кеткен. А.Байтұрсынұлы, Қ.Кемеңгерұлы еңбектерінде анайы жіктеудің I жақ көпше түрі жоқ екені айтылады. Ғалымдар өз еңбектерінде қазақ тілінің өзіндік ерекшеліктерін терең пайымдағандықтан төмендегідей сипаттайды: жіктеуді анайы-сыпайы жөнге ажыратып, анайы жіктеуді I жақ (мендік), II жақ (сендік), III жақ (бөгделік); сыпайы жіктеуді I жақ көпше түрі жоқ екенін көрсетіп, жіктеу үлгісі бірізділікпен, жүйелі түрде баяндалған болатын.

Ғалым есімдікке төмендегідей анықтама береді: «Есімдік дегеніміз — есімдердің, яғни зат есімнің, сын есімнің, сан есімнің, орнына жүретін сөздер, мәселен, мағлұм дегеннің орнына «мен» деймін, саған сөйлегенде атыңды атаудың орнына «сен» деймін, анау баланың атын атаудың орнына «ол» деймін. «Мен», «сен», «ол» деген сөздер зат есімнің орнына жүрген себептен есімдік болады», «Жіктеу есімдігі дегеніміз — нәрсенің жігін айта сөйлегенде айтылатын сөздер, мәселен, бәрі, барша» [1; 226]. Жіктеу есімдіктеріне мына есімдіктерді жатқызады: өз (өзім, өзің, өзі), бәрі, барша. Олардың тәуелдік жалғауының 3 жағында септелуін көрсетеді. Ғалымның бұл терминді алуындағы бір кемшілік — бұл терминнің қалыптасқан «жіктеу есімдігі» (мен, сен, ол) терминімен сәйкес келіп, онымен омоним болуы.

Н.Сауранбаев, І.Кеңесбаев, М.Балақаев, А.Ысқақов, Ғ.Мұсабаевтардың авторлығымен жарыққа шыққан «Қазіргі қазақ тілі» оқулығында, сонымен қатар бұл еңбектерге дейін жарық көрген Қ.Жұбанов (1936), С.Аманжолов

(1938), І.Кеңесбаев пен С.Жиенбаевтың «Грамматикаларында» (1942) етістік бөлімі жақ категориялары үзілмей берілумен бірге, кейбір толықтырулар мен лингвистикалық атаулар тиянақталып, өзгерістер енгізіліп отырса да, белгілі бір дәстүрлі жүйе берік сақталып келеді [2; 520] деуге әбден болады.

Қазақ тіл білімінде жіктелуді, жіктік жалғауды бірде тек жақтық мағынамен байланысты қарап, оны, жақтық мағынаны, предикативті мәнімен барабар деп түсінушілік те бар. «Жіктік жалғауы өзінің жалғанған сөзіне тек қана жақтық мағына үстейді, яғни предикативтік реңк береді» [3; 149].

Бірақ сол арқылы грамматикалық жүйе ретінде жіктік жалғау тек жақтық мағынамен ғана шектеліп қалмайды, онда жіктік жалғаудың тәуелдік жалғаудан бөлек грамматикалық категория боларлықтай ерекшеліктері, айырмашылықтары болмас та еді. Жақтық мән жіктік жалғауда да, тәуелдік жалғауда да бар.

Төрт жалғаудың үшеуі (көптік, тәуелдік, септік жалғаулар), әдетте, сөз табы жағынан зат есімге тән, зат есімнің түрлену жүйесі деп анықталады да, жіктік жалғау көбіне етістікпен байланысты сипатталады. Бірақ жіктелетін тек етістік ғана емес. Әдетте жіктік жалғауы етістіктің түбіріне тікелей жалғанбайды, белгілі бір формаларының үстіне ған жалғанады, соған байланысты жіктік жалғаулардың тұлғалары да біркелкі болып келмейді, ал есім сөздерге жіктік жалғау тікелей түбірге және бір қалыппен жалғана береді. Бұның сыры неде? Ең алдымен, бұл — жіктік жалғаудың ауқымы өте кең екенін көрсетеді. Екіншіден, ол жіктік жалғаудың тек семантикалық мәнінен ғана емес, функциялық сипатының, синтаксистік қызметінің ерекшелігінен туындаса керек. Яғни жіктік жалғаудың предикаттық мәні сөйлемді тиянақтап, аяқтап тұру қасиетінде жатса керек. Ал предикат қызметін тек етістіктер ғана емес, есімдер де атқара алады.

Сөйтіп, кейбір етістік тұлғаларының баяндауыш қызметінің өзінде жіктелмей колданылуының сондай ерекшеліктері бар екен. Жіктік жалғауы есім сөз таптарынан гөрі етістікке тән десек те, оның мынадай ерекшеліктерін көрсетпеуге болмайды. Біріншіден, жоғарыда көрсетілгендей, етістік түбір

тұлғасында тікелей жіктелмейді, ал есім сөздер (зат есім, сын есім, сан есім, есімдіктің кейбір түрлері) тікелей түбір тұлғада жіктеледі және 1-2-жақтарда тек адамға байланысты есімдер ғана жіктеледі. Екіншіден, етістіктің жіктелетін тұлғаларының өзі бірдей, біркелкі жүйемен жіктелмейді. Атап айтқанда, қазақ тілінде етістік 5 түрлі жіктеледі, 4 түрлі жіктік жалғауы жалғанады.

Жалпы білім беретін мектеп оқушыларында есім сөздердің жіктелу ерекшелігін тану дағдысын қалыптастыру мақсатында практикалық тапсырмалар көп орындатып отыру қажет. Әсіресе жаттығу жұмыстарын орындауда тақырыпты ұғыну мүмкіндігін беретін тапсырмалар мен мәтіндер дұрыс саралану қажет. Жаттығудың шарттары да әр түрлі болып, оқытушы оларды алдымен түсіндіріп, содан кейін оқушыларға кейде жеке, кейде топ болып орындатып отырады. Жаттығу шарттары мынадай үлгілерде кездеседі:

1 – жаттығу. Мәтінен жіктік жалғаулы сөздерді теріп жазыңдар.

Мен Өзбекстан деген тамаша елде дүниеге келдім. Өзбекстан Орта Азия жерінде орналасқан. Өзбекстан жері кең-байтақ және өте бай. **Біз** отанымызда бейбітшілікте өмір сүріп жатырмыз. Ата-анамыз аман-есен. **Олар** күнделікті жұмыстарына барып, еңбектеніп жатыр. **Біз** ата-бабаларымыздың алдында соғыс пен аштықты көрмегеніміз үшін борыштымыз. **Сен** қалай ойласың?

2 – жаттығу. Берілген сөздерге жіктік жалғауын жалғандар.

Берілген сөздер: Ақылды, инженер, заңгер, отыр, бірінші.

Жекеше түрі					
		Ақылды	Инженер	Отыр	Бірінші
I	Мен				
II	Сен				
	Сіз				
III	Ол				
Көпше түрі					
I	Біз				
II	Сендер				

	Сіздер				
III	Олар				

3 – жаттығу. Көп нүктенің орнына тиісті жіктік жалғауын қойындар.

Сен 7 – сынып оқушысы... . Бүгін 5 сабақ болады. Біз химия кабинетінде болды... . Сендер мектепке кешігіп келген жоқ... . Бүгін кезекші мен емес... . Олар кеше театрға барған жоқ Біз Алматыға бара... . Мен ертең келе... . Олар Астанаға жол жүрді... . Сен төртінші... . Біз айналаға көз татады... . Сіздер тойға бара... . Мен Алматылық... . Сендер мұражайдан келді... .

Қазіргі күнде білім саласында жаңа технологияны қолдану, интерактив әдістермен сабақ өту өзекті мәселе болып отыр. Оқушылардың практикалық дағдысын қалыптастыруда Wordwall бағдарламасын пайдалану тиімді нәтиже беріп отыр. Бұл бағдарлама негізінде (<https://wordwall.net/ru/>) оқытушы өзі жіктік категориясы бойынша түрлі шаблондардан пайдаланып тапсырмалар жарату мүмкіндігіне ие. Осы сайты көмегімен оқушыларға да әр түрлі тапсырмалар орындатуға болады. Бұл тапсырмалар оқушылардың логикалық ойлау қабілетін дамытып қана қоймайды, сонымен қоса жылдам шешім қабылдау, өзін өзі бағалау дағдыларын да қалыптастырады.

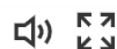
0:19

сыз	пін
сыздар	мын
міз	лер
быз	сыңдар
сың	

1. Мен студент + .
2. Мен оқытушы + .
3. Ол заңгер
4. Біз адам +
5. Олар дәрігер +
6. Сендер адам +
7. Сіздер оқытушы +
8. Сен Жансая +
9. Сіз Арман +
10. Біз қызметкер +

Отправить ответы

Жіктік жалғауы (есімдер)

Поделиться

0:08

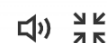
Мен төртте	Мен сегізде	Мен алтыда	мен екіде	Мен бірден кеткенде
Мен бесте	Мен тоғызда	Мен жеті жарымда	Мен үште	

жаттығу жасай-мын	мектепке бара-мын	тамақ іше-мін.	жуына -мын	үйге келе-мін

тұра-мын	кітап оқи-мын	теледидар көре-мін	ойнай-мын

Отправить ответы

Қорыта айтқанда, оқушылар білуі қажет негізгі теориялық ұғым бұл: зат есімдер сөйлемде баяндауыш қызметінде жұмсалғанда жіктеліп қолданылады. Жіктік жалғаудың 3-жағы және жекеше, көпше түрлері бар. Әдетте 1—2-жақтарда адамға байланысты зат есімдер жіктеледі де, 3-жақта кез келген зат есім бола береді: Жіктік жалғаулары буын (1—2-жақ) және дыбыс (1-жақ) үндестіктері бойынша жалғанады. 1-жақ жекеше -мын, -мін, -бын, -бін, -пын, -пін, көпше -мыз, -міз, -быз, -біз, -пыз, -піз, 2-жақ жекеше анайы -сың, -сің, сыпайы -сыз, -сіз, көпше анайы -сыңдар, -сіндер, сыпайы -сыздар, -сіздер, 3-жақта арнайы жалғау жоқ. Оны түрлі кестелерден пайдаланып түсіндірсе сабақ нәтижелі боларын жоғарыдағы әдістерден көруге болады.

Пайдаланылатын әдебиеттер тізімі

1. Байтұсынов А. Тіл тағылымы. - А:«Ана тілі», 1992. – 447б.
2. Қазақ грамматикасы. – Астана: «Елорда», 2002. – 784 бет.
3. Қазақ тілі: Энциклопедия. – А., 1998.
4. <https://wordwall.net/ru/>

ҚАДЫР МЫРЗАЛИЕВ ШЫҒАРМАЛАРЫНЫҢ ТАҚЫРЫБЫ МЕН ИДЕЯСЫ

Сапаров Е.

Ташкент, Өзбекстан

Низами атындағы Ташкент мемлекеттік педагогика университеті

2-курс магистранты

Қадыр Мырзалиев ақын үнемі адам бойынан ізгілікті, жақсылықты жарқын сипаттарды іздеп табуға ұмтылады. Адам басындағы сол ұнамды қасиеттерді биік шабытпен жырлайды. Оның өлеңдерінен ақынның адамға деген шынайы сүйіспеншілігі, махаббаты жарқырап көзге түсіп отырады.

Еңбек – адамдарды, халықты өсіретін, алдына қойған арман- мұратына жеткізетін құдірет күш екенін Қадыр ақын шығармашылығында жеткізе айтқан. «Оянған өлке» атты өлеңінде ол келіп, еңбек арқылы жеткен ұлан-ғайыр тарихи табыстарын көркемдік бейнеге түсірген. Адамды ардақтап, көкке көтере жырлаумен қатар, Қадыр ақын оның бойында бар кемшіліктерді де көре біледі. Адамдарда жиі-жиі ұшырайтын ашқарақтықты, тойымсыздықты, қанағатсыздықты, ақша қуып байлықты арман ететін дүниеқорлықты ақын өткір жыр тәсілімен түйреп отырады.

Қадыр Мырзалиев – негізінде ұлттық ақын. Ұлттық ақын болғанда қазақ халқының ақыны. Оның туған халқының арғы-бергі өмірі, тіршілігі, туралы жазған өлеңдері өте көп. Сол өлеңдердің барлығын жинақтап айтсақ, қазақ халқы өмірінің көркемдік шежіресі, әдебиеттегі образды тарихы деуге де болады. «Бабамыздың шоқ басқан табанымен» атты ел аузында жатталып кеткен атақты өлеңінде ол қазақ халқының ғасырлар психологиясын, экономикалық, әлеуметтік, саяси бейнесін тарихи шындыққа сай үлкен көркемдік шеберлікпен суреттеп береді. Ақын туған жер тақырыбын туған елінің, халқының тарихына қызығып ала салмаған. Ақын үшін де, азамат үшін де ең киелі нәрсе – туған жер. Әрине, ана да, әке де, сүйген жар да, өмірінің жалғасы – перзент пен поэзия да, адал достарда оның осынау ғаламда еш қылау түсірмес қамбаты. Ақын:

Күндердің бір күнінде салып ажал қармағын,

Әкесі ұлын жоғалтса – жоғалтады арманын.

Өмірге өлім өзінің жасайды әсте жаттығын,

Ана қызын жоғалтса – жоғалтады шаттығын.

Жүрегінің лағылы, жүрегінің жақұты.

Жігіт жарын жоғалтса – жоғалтады бақытын.

Уа, туған жер, көңілдің сенсің бірақ төрінде,

Сені мәңгі жоғалтқан – жоғалтады бәрін де!

Атадан, балаға мұра болып келе жатқан ұлы сезімді дәріптеу арқылы емес, дәлелдеу арқылы, баяндау арқылы емес, байыптау арқылы жеткзеді.

Ақынның «Дала дидары» атты өлеңдер жинағының «Көне заман көріністері» атты бөлімінде кешегі көшпелі елдің тіршілігіне, әдет-ғұрпы, салт-дәстүріне арналған. Атасын танымған баласына кіммін демек. Өзін-өзі сыйлайтын жанның назарын ерксіз аударар, әсіресе, адамдардың, келер ұрпақтың көңілін алаңдатар, қай уақытта да қадірін жоймас, өзекті мәселе де сол емес пе? Әрине, бұған Қ.Мырзаливтен бұрын ақын атаулы ат ізін салмаған еді деу – шындыққа қиянат. Дегенімне Қадір ақын халқымыздың өткеніне бүгінгі жастар көзімен, сондай-ақ кемеңгер бабалар көзімен қарайды. Даланың дархан тіршілігі, көмескі тартып бара жатқан кейбір жарқын бояулар келмеске кеткен кесірлі заманның тартқызған трагедиясымен қатар өрлеп, тарихи шындық бүкіл қайшылығымен суреттеледі.

Тақырыпқа сәйкес «Бәйге», «Көкпар», «Қыз қуу», «Күрес», «Бата» секілді өлеңдері жоспарлы түрде жазуға мәжбүр жағдайда қалған ақын фотографиялық баяндауға ұрыну қаупінен қатты сақтанған. Әрқайсысының әрқилы көркемдік шешім жасау, әрқайсысының табиғи түйін табу қиындығынан сүрінбей өткен.

Мысалы «Бәйге» өлеңі:

Озған озды

Әлі аттар өтіп жатыр.

Өтіп жатыр,

Көңілсіз кетіп жатыр.

Үлестіріп бәйгесін ақсақал тұр,

Ал, өзіне атағы жетіп жатыр, - деген ұлттық характерді ашатын әсерлі, әдемі шумақпен аяқтады.

Ақын халқының өткен тарихы туралы сөз шерткенде, халқымыздың тарихы мен табиғатын, ұлттық мінезі мен болмысын, келер ұрпаққа мұрат тұтарлық жақсылық пен сабақтастық боларлық жамандықты қатар ұстап, уақыт таразысына салады, ұлағатты тұжырымдар жасайды.

Бабамыздың шоқ басқан табанымен

Бірдей екен жақсысы жаманымен

Бір жаманы – тынымсыз көше берген,

Бір жақсы – қимаған даланы кең.

Бір жаманы – кешігіп әліппе ашқан,

Бір жақсысы –күйлері көбік шашқан.

Бір жаманы – қыздарын малға сатқан,

Бір жақсысы – сүйгенін алып қашқан.

Тату-тәтті көршілер шыр бұзбаған,

Бірге тоңып суықта, бір мұздаған.

Бір жаманы – сонда да үй салмаған,

Бір жақсысы – абақты тұрғызбаған!¹³¹

Тарихи шындықты тереңнен қопарып, тұтас алып жырлау жән осыншалықты көрегендікпен, осыншалықты ойлылықпен, суреткерлікпен жырлау – қазақ поэзиясында Қ.Мырзалықке дейін ешкімнің де қолынан келе қойған жоқ десек, артық айтпаған болар едік.

Өз елін, халқын өлшеусіз махаббатпен, жан-тәнімен, жалынды жүрегімен беріле сүюдің үлгі-өнегесін де ақынның өлеңдерінен танимыз. Ақынның бірсыпыра өлеңдерінде жер бетіндегі адамзаттың халыққа апат әкелетін қырғын соғысқа қарсылығы, бейбітшілік үшін қажырлы күресі суреттелген. Ол арғы-бергі тарихтағы Шыңғысхан, Бату, Наполеон, Гитлер, Муссолини сияқты

¹³¹ Әбдіраштың Жарасқаны Парыз. Парасат. Пайым. Алматы, «Өнер», 2001. 98-122-беттер.

басқыншы қолбасшылардың қолымен, жасалған жауыздық ізін жырға қосады, айуандықты айыптайды.

Әсіресе, Қадыр Мырзалив өлеңдерінде 1941-45 жылдардағы Ұлы Отан соғысы кезеңдегі кеңес адамдарының қаһармандығы, тап болған алапат қиындықтарға төтеп берген төзімділігі, ғажайып жігер-күш танытуы айқын да көркем бейнелермен берілген. Бұл өлеңдерден Қадыр ақынның өзі қатар тұрғылыстарына әріптестеріне ұқсамайтын, өзіндік мәнері, тапқырлығы байқалады.

Сонау сұрапыл жылдардағы ер азаматтардың жасымаған жігері, өр-рухы, тылдағылар тартқан тауқымет, жеріслер трагедиясы – қай-қайсысы да ақын жанарынан тыс қалмаған. Ал, ғалымдардың пайымдауынша: «цивилизация адамзат қоғамы, шамамен үш мың алты жүз қырық жылдай өмір сүріпті, соның екі жүз тоқсан екі жылы ғана соғыссыз өтсе керек», деген эпиграф онсыз да әркімнің де тұла-бойын түршіктірері хақ. Ақынның бұл тақырыптағы өлеңдері - бір төбе.

Ақын әуелде:

Аязға алмап еді тыз етіп бір,

Жас жігіт шекараны күзетіп тұр.

Қолтықта қырау басқан автоматы,

Шым-шымдап табаынан сыз өтіп тұр.

Құрыса соғыс атты қақбас тегі,

Оны ешкім сол арадан таппас еді.

Заводтың екінші бір сменінде ол,

Дәл қазір жұмыс істеп жатпас па еді? - деп, бейбіт күннің өзінде адал ниетті адамның қолынан қару ұстауға мәжбүр болып тұрғандығы туралы ойға қалады да, әңгімесін әрмен қарай естелік түрінде жалғастырады:

Талқандап қызыл кірпіш, қалың қышты,

Зеңбірек лоқсып-лоқсып жалын құсты.

Жауған оқ бас көтертпей,

Политрук

Ыза боп қанжарының сабын қысты.

Бұл – нағыз соғыс суреті. Бұл халық шеккен қасірет қана емес, әлем тынштығы, адамзат бақыты үшін алаңдаған беймаза көңіл, «әдемі өмір үшін, әдемі өле білген әкелер ұрпағының бүгінгі таңда қинала еске алары мен ескертері!».

Қадыр Мырзалиев – достық атты адамдар бойындағы ең бір асыл қадыр-қасиеттің жыршысы. Оның «Миым менің қажығанда», «Досым болсаң!», «Айтқан бойда еретін», «Танып ниет теңіз», «Жолдас үшін үй жақын» т.б сияқты өлеңдерінде адамдар арасындағы достық сезімінің алуан-алуан әдемі суреттері бар. Адам бойындағы достық атты қасиетті, киелі сезімді жырлағанда Қадыр бұрын-соңды қазақ поэзиясында ұшырайтын көптеген көркемдік бояуларды қайталамайды. Ол тың поэтикалық өрнектерді табуға ұмтылады. Бұл адамдардың арасындағы шынайы достықты жырлау үстінде ақын тапқан қазіргі қазақ поэзиясындағы жаңа көркемдік-бейнелеу құралдары, тың да мәнді-мазмұнды поэтикалық өрнектер.

Қазақ поэзиясының дамуына көп еңбек сіңіріп, зор көркемдік үлес қосқан Қадыр Мырзалиев шығармашылығы әдебиетші мен оқырман тарапынан жоғары бағаланып, ыстық ықыласқа бөленіп келеді. Қазақ халқының өмірін көркем бейнелеген ақынның поэзиясы қай кезде де мәнді, өміршең.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Мырза Әли Қ. Таңдамалы: Өлеңдер. Алматы, “Жазушы”, 2005. – 424 бет.
2. Мырзалиев Қ. Таңдамалы жинақтар. Алматы, “Балалар әдебиеті”, 2007.
3. Қабдолов З. Сөз өнері. Алматы: «Санат», 2007. – 359 б.
4. Ахметов З. Әдебиеттану терминдер сөздігі. Алматы: «Ана тілі», 1998. - 384 б.
5. Omanova, M. A. (2020). Updating views on literary heroes and glory in the novels of the period of independence. Novateur publications JournalNX-A Multidisciplinary Peer Reviewed Journal, 6(10), 415-419.

OLTINCHI BO‘LIM

BUGUNGI TILSHUNOSLIK METODOLOGIYASI

BUVAYDALIKLAR MULOQOT XULQIDA QO‘LLANILADIGAN HAZIL-MUTOYIBALARNING LINGVOKULTROLOGIK TADQIQI

Sidikjon MUMINOV,

FarDU professori, filologiya fanlari doktori.

Feruza AKRAMJONOVA,

FarDU filologiya fakulteti talalabasi

Annotatsiya: ushbu maqolada Farg‘ona viloyati Buvayda tumanida istiqomat qiladigan o‘zbeklar muloqot xulqi, unda hazil-mutoyibalarning qo‘llanilishi turli risola, manbalardan, jonli muloqot jarayonidan olingan misollar yordamida lingvokulturologik aspektda bayon qilingan.

Kalit so‘z va iboralar: hazil-mutoyiba, yumor, satira, muloqot, lug‘at, kinoya, askiya.

Azal-azaldan hazil-mutoyiba inson muloqot jarayonining ajralmas bir qismi bo‘lgan. Chunki hazil-mitoyiba insonga dunyoni o‘zgartish uchun zarur bo‘lgan qo‘shimcha quvvat beradi, qiyinchiliklarni yengish vositasi sifatida xizmat qiladi. Inson har doim bir xil kayfiyatda yurishi qiyin. Hayotning turli xil past-balandliklari, qiyinchiliklari kelganda, irodali insonlargina unga yuzma-yuz bo‘la oladi. Shunday hollarda insonni ruhiy tushkunlikdan xalos etish uchun hazil-mutoyiba yordamga keladi. Ma’lum bir vaqtga bo‘lsa-da, inson dardlarini unutadi, ichidagi g‘amlari arigandek bo‘ladi, shukronalik hissini tuyadi. Shu sababli ham hazil-mutoyibaning insonlar hayotidagi o‘rni beqiyos. Hazil – bu, kulgili narsalarni topish qobiliyatiga ega bo‘lish demakdir. Shuningdek, kulish hissini paydo qiladigan so‘zlar majmuasidir.

Hazil haqidagi dastlabki izlanishlar qadimgi donishmandlar *Platon* va *Aristotellarga* borib taqaladi.

O‘zbeklar nutqida qo‘llanadigan hazil so‘zi (arab. – kulgi, mazax qilish, tegishish, hazillashish) [1, 478] qiziqchilik ermak uchun o‘ynashib qilingan xatti-harakat yoki aytiladigan gap, jiddiy, chin emas ma’nolarida ishlatiladi.

Askiya soʻzi “Oʻzbek tilining izohli lugʻati”da aqlli, ziyrak, zehnli, qobiliyatli maʼnolarini ifodalovchi zakiiy soʻzining koʻplik shakli (azkiyo)dir [4, 687].

Yumor(ing-xumour-kayfiyat,moyillik) – komiklik turlaridan biri. Badiiy asarda voqea-hodisalar ustidan yengil, doʻstona, begʻaraz kulish. Yumorda kulgililik ochiq-oshkora namoyon boʻladi, ammo oshkor kulgi ostida yengil-yelpi hazil, koʻngilxushlik maqsadi emas jiddiylik mavjud. Yumor oʻz obyektida qisman boʻlsa-da, idealga muvofiq jihatlarni koʻradi, uni mukammallashtirish, nuqsonlarni bartaraf qilish, undagi umuminsoniy qimmatga molik jihatlarni yuzaga chiqarish maqsadini koʻzlaydi. Shuning uchun yumorda tanqid ruhi nuqsonlar ustidan kulish bilan birga xayrixohlik, achinish ham mavjud. Yumor bir qarashda kinoyaga oʻxshaydi. Aslida yumorda kulgi niqobi ostida jiddiylik, kinoyada esa jiddiylik niqobi ostida kulgi yashiringan boʻladi [2,117].

Hazil umuman olganda, askiya, yumor, satiraga yaqin turadi, ammo ulardan farqlanuvchi jihatlari ham mavjud. Hazil-mutoyiba askiyaga shu qadar yaqin. lekin askiya lirik-dramatik tur elementlarini oʻzida mujassamlashtirgan, adabiy ijodning hamma tur va janrlarida barobar ishtirok eta oladigan janr boʻlib, xalq ogʻzaki ijodining epik turiga xos satira va yumorga yaqin turadi. Tarixchi olim B.Ahmedovning maʼlumot berishicha, askiya Amir Temur davrida rivojlangan. Boyazidning Amir Temurga qilgan askiya bunga yaqqol misol boʻla oladi: "*Dunyo bir koʻr bilan bir choʻloqqa qolganini qara*" [3, 41] kabi.

Hazil-mutoyiba har bir xalq, har bir viloyat, tuman, hattoki qishloq va mahallalarda ham mavjud boʻlib, oʻziga xos anʼanalar bilan davom etib keladi. Xususan, Buvayda tumani ham askiya va hazil-mutoyibaning qaynab turgan qozoni desak, mubolagʻa boʻlmaydi. Buvaydalik *Nabijon Mamadaliyev, Muhiddin Darveshov, Tolib buva, Sherxon shoir, Inomjon aka, shoir Qodir Dehqon, Yetovqoʻzi, Kamoliddin, Olimjon akalarni* hazil-mutoyiba deganda esga olmaslikning iloji yoʻq. Buvayda tumaniga taʼrif berilganda ham bir-biridan qolishmas soʻz ustalari koʻz oldimizga keladi. Buvaydada afandi nomlari bilan mashhur boʻlganlar ham bor. Hattoki Buvayda afandisi deb “Buvayda hangomalari” kitobida ham keltirib oʻtilgan [5. 77].

Tumanning Buvayda mavzeyidagi qishloqlarda ham oʻzlarining ajoyib xislatlari bilan el-yurt orasida ovoza boʻlgan kishilar koʻplab topiladi. Ana shulardan

biri butun umri hazil-mutoyibaga to'la o'tayotgan latifago'y, afandisifat inson Usmonxo'ja Ismoilovdir.

Usmonxo'ja aka yoshlikdanoq xo'jalik faollari safiga qo'shilgan. Ikkinchi jahon urushi jangohlarida mardonavor jang qilgan. 18-armiya askalari qatorida mashhur "Kichik yer" jangchisi nomini olgan.

Urushdan so'ng qishloqqa qaytgan. U. Ismoilov yana xo'jalik ishlab chiqarish faollari safida ish boshladi. Sutchilik fermasi mudiri, partiya tashkiloti kotibi, xalq nazorati guruhi raisi, kolxozda klub mudiri vazifalaridan sidqidillik bilan mehnat qildi. Umr yo'ldoshi Sanamxon aya bilan birgalikda 10 farzandini munosib kishilar qilib tarbiyaladi. Avazxon o'qituvchi, Abbosxon meditsina xodimi, Odilxon san'atkor. Boshqa farzandlari ham turli jabhalarda halol-pok xizmat qilib kelmoqdalar.

Baxtli keksalik gashtini surayotgan Usmonxo'ja aka ishtirok etgan davralarning fayzi o'zgacha bo'ladi. U yangi-yangi latifalar aytish bilan birga o'zi ham hayotda ajabtovur ishlarni bajarib yuradi. Ayniqsa, Muhiddin Darveshning ichakuzdi hangomalari buyaydiliklar muloqot xullqidagi o'ziga xoslikni yorqin ochib beradi. Fikrimiz quruq bo'lmasligi uchun quyida uning hangomalari majmuidan o'rin olgan bir lavhani keltiramiz: "...Bir kuni afandi bozorga boribdi. Eshagini bozorning darvozasi oldiga bog'lab o'zi bozor ichiga kirib ketibdi. Bir vaqt afandi bozordan chiqsa, eshagi joyida yo'q emish. Rosa qidiribdi, odamlardan so'rabdi, lekin topilmabdi. Keyin afandi baqirib debdi: "Kimdagi eshagimni olgan bo'lsa men bozorga kirib shiqqunimcha joyiga qo'yib qo'ysin, bo'lmasa otam qilgan ishni qilaman..."

Hamma hayron bo'libdi. Afandi bozorni bir aylanib chiqsa eshagi joyida turganmish. Darrov borib eshagini minibdi-da ortga qaytgani yo'lga tushibdi. Odamlar hayron bo'lib afandidan: "Agar eshagingiz topilmaganda nima qilardingiz, otangiz nima ish qilgandi?", – deb so'rashibdi. Shunda afandi: "Indamay piyoda ketgan bo'lardim. Otam ham xuddi shunday qilgan", – deb javob beribdi... [6, 77].

Sobiq oblast partiya komentining sobiq birinchi kotibi Hamdam Umarov kolxoz idorasi yonida rais bilan gaplashib turgan ekan. Silos bostirilayotgan g'oyat dolzarb pallada pritsep to'la makkapoya yuklagan traktorni haydovchisi yonida Usmonxo'ja

aka kelayotgan ekan. Jim o'tib ketavermasdan shu yerda to'xtab, Usmonxo'ja aka rahbarlar tomoniga yuribdi. Ungacha rais Hamdam Umarovichga tushuntirish beribdi.

– Bu, o'rtoq Ismoilov – xalq nazorati guruhi raisi. Kecha-yu kunduz tinmay ishlayapti. Kolxoz makkapoyalarini talon-taroj qilayotganlardan tortib olib, fermaga tashib kelyapti.

Usmonxo'ja aka yetib kelib katta rahbar bilan qo'l berib so'rashar ekan, hijolatomuz debdi:

– Hamdam aka, raisdan so'rab cho'ldan shaxsiy tomorqa ochgan edim. Shu yerdagi makkapoyani o'rib keltirishga bugun vaqt topgandim...

Rais Usmonxo'ja akaga qarab qattiq tomoq qiribdi. Hamdam Umarovich esa raisga qarab "Him, tushunarli", debdi-yu mashinaga tomon yurib ketibdi.

– Men bo'shmanmi, ketaveraymi? – so'rabdi Usmonxo'ja aka.

Mehmonning orqasidan ketayotgan rais o'girilib turib:

– Bo'shsan! Umuman bo'shsan! Bo'shading! – degan ekan.

Yuqorida keltirilgan bir-biridan qiziqarli hazil-mutoyibalarni o'qib yuzimizga tabassum yugurmasligining iloji yo'q. Bunday hangomalarni o'qigan insonlarning kayfiyati hamisha yaxshi bo'ladi va kayfiyati yaxshi insonning ko'ngli ochiq bo'ladi, ko'ngli ochiq insondan esa yomonlik chiqmaydi.

Bundan ko'rinib tiribdiki, Buvayda xalqi hazil-mutoyibaga, hangomaga boy, odamlarining ko'ngli va qo'li ochiq, hamisha yaxshi kayfiyatda yuradigan, hamsuhbat va shirinso'z kishilardir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Do'smatov H. Askiya-so'z o'yinlari san'ati. – Farg'ona, 2022.
2. Razzoqov H. O'zbek xalq og'zaki ijodida satira va yumor. – Toshkent: Fan, 1965.
3. Султонов Х. Аския. – Тошкент, 1998.
4. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдли, 5- жилд. – Тошкент: "Ўзбекистон" миллий энциклопедияси Давлат нашриёти, 2008.
5. Хо'jayev E. Buvayda hangomalari. – Farg'ona, 1998.

NAVOYI ASARLARIDAGI TAXALLUSLAR

Nishonboy XUSANOV,

TDO‘TAU professori, fil.fan.doktori

Annotatsiya: Mazkur maqolada Navoiyning taxallus tanlash haqidagi asosli fikrlari, Navoiy asarlarida qo‘llanilgan taxalluslarning qiyosiy tahlili haqida so‘z yuritiladi.

Kalit so‘zlar: ijodkor, ism, taxallus, nominativ birlik, badiiy asar, nasriy asar, nazmiy asar, qiyosiy tahlil.

O‘zbek tilining antroponimik birliklari nomlanish ehtiyoji tufayli yuzaga kelgan: ism – asosiy, taxallus esa qo‘shimcha nomdir. Ijodkor taxallusni an‘anaga ko‘ra yoki sir saqlash maqsadida qo‘llaydi, ya‘ni shu nom orqali o‘zligini namoyon qiladi. Taxallus ijodkor tomonidan o‘ylab topilgan, ism o‘rniga ishlatiladigan to‘qima yoki qabul qilingan qo‘shimcha ismdir. U alohida holatda yoki ism bilan birga qo‘llaniladi. Taxallus arabcha so‘z bo‘lib, lug‘atlarda “xalos bo‘lish”, “qutilish”, “ramziy nom” ma’nolarida kelishi aks etgan.

Taxallus va ism shaxsni ajratib ko‘rsatuvchi nominativ birliklar hisoblansa-da, quyidagi xususiyatlariga ko‘ra farqlanadi: ism ota-ona tomonidan qo‘yiladi, taxallusni esa ijodkorni o‘zi tanlaydi va qo‘yadi; ismda ota-onaning, taxallusda ijodkorning maqsadi aks etadi: ism asosan nominativ vazifani bajaradi, taxallus esa ijodkorni namoyon qilish, ta’kidlash maqsadida tanlanadi (1, 38).

XV asr yodgorliklarida boshqa davrlarga qaraganda ko‘proq taxallus ishlatilgan: ijodkorlari – Navoiy, Ahmadiy, Gadoiy, Atoiy, Lutfiy, Sakkokiy, Sayyid Qosimiy, Xo‘jandiy, Yusuf Amiriy, Yaqiniy, Haydar Xorazmiy, Hofiz Xorazmiy, Husaynilar ham taxalluslari orqali tanilgan va nom qozongan.

Taxalluslarni o‘rganishda Alisher Navoiyning asarlari — “Xazoyinul maoniy”, “Xamsa”, “Lison-ut-tayr”, “Masholis-un-nafais”, “Mezonul-avzon”,

“Xamsat-ul-mutaxayyirin”, “Muhokamat-ul-lug‘atayi”, “Mahbub-ul-qulub”, “Holoti Sayyid Hasan Ardasher”, “Holoti Pahlavon Muhammad” va boshqalar muhim ahamiyatga ega.

Ijodkorlar avvalo taxallusning nominativ xususiyatiga jiddiy e’tibor berishgan, ya’ni har bir ijodkor boshqalarnikidan farq qiluvchi taxallus tanlashga harakat qilgan. Bunda taxallus ma’nosi va qo‘llanilishiga ko‘ra boshqalardan ajralib turishi nazarda tutilgan. Alisher Navoiy ikki shoirning bitta taxallus bilan ijod qilishi (sheriklik) noto‘g‘ri ekanligini ta’kidlaydi: “Mavlono Zamoniyy – Mavlono Muhammad Omiliyning o‘g‘lidurkim, ikkinchi majlisda oti mazkur bo‘ldi. “Vafoiy” taxallus qilur erdi. Faqir iltimosi bila “Zamoniyy”g‘a tag‘yir berdi. Ikki jihatdin; bir jihat bukim, Sulton Badiuzzamon Mirzo mulozimi erdi, “Zamoniyy” taxallusining munosabati anga ko‘p bor erdi, yana bir jihat bukim, Ahmad Hojibek “Vafoiy” taxallus qilur va she’ri mashhurdir va devoni ham bor. Munosib ermas erdikim, ulug‘ kishiga bejihat taxallusda sherik bo‘lg‘ay” (2,MN-359).

Navoiyning taxallus tanlash haqidagi fikrlari asosli va muhim: ikki ijodkor bir taxallus bilan yozsa, ularni farqlashda qiyinchilik yuzaga keladi hamda bir ijodkor mashhur bo‘lsa, unga taxallusda sherik bo‘lishi kerak emas.

Taxallus tanlayotganda hamma narsani – so‘zning ma’nosini, ijtimoiy holatni, davrni hisobga olish zarur. Navoiy taxallus va kunya orasidagi farqqa jiddiy e’tibor qaratgan. Ba’zi ijodkorlar kunyani taxallus qilib tanlashgani xato ekanini ta’kidlab yozadi: “Mavlono Bu – Ali devonavor yurur. Devona bo‘lmasa erdi, “Bu Ali” taxallus qilg‘aymu erdi” (2,MN-363).

Navoiy asarlarida qo‘llanilgan taxalluslarni qiyosiy tahlil shuni ko‘rsatdiki, bu davr ijodkorlarining asosiy qismi bitta taxallusda, boshqalari esa ikki va undan ortiq taxallusda asarlar yaratishgan. Alisher Navoiyning “Majolus-un nafois” asarida ikki va undan ortiq taxalluslar bilan ijod qilgan shoirlar haqida qiziqarli ma’lumotlar mavjud. Xususan, Mavlono Yahyo Sebak taniqli shoir, aruzshunos olim va xattot bo‘lgan. Nishopurda yashagan bu shoir “avval “Tuffohiy” taxallus qilur edi. So‘ngra “Fattohiy” taxallus qildi. Ammo

“Xumoriy” va “Asroriy” ham taxallus qilibtur” (2,MN-297). Bu taxalluslar quyidagi ma’nolarga ega: **Sebak** (سيبك) – forsha so‘z bo‘lib, “sarg‘ish olma”, “olma” ma’nosini anglatadi. **Tuffohiy** (طوفاحى) – “kezuvchi”, “aylanuvchi”. **Fattohiy** (فتاحى) – “ochuvchi”, “hal qiluvchi”, “g‘olib”. **Xumoriy** (خمارى) – “orzu qiluvchi”, “qo‘msovchi”. **Asroriy** (اسرارى) – “sirdosh”, “sirlarini asrovchi”.

Boysung‘ur Mirzo zamonida yashagan shoir Bobo Savdoiyy ham ikki taxallus bilan ijod qilgan:”Avval “Xovariy” taxallus qilur erdi. G‘aybi olamdin anga jazba yetdikim,aqli zoyil bo‘lub,eldin chiqib bosh-ayog‘ yalang devonalardek tog‘u dashtda kezar erdi. O‘z holig‘a kelib elorasig‘a kirgandan so‘ngra, “Savdoiyy” taxallus qildi” (2,MN-301). **Savdoiyy** (سودايى) – “shaydoliq”, “tentaklik”, “hayolli”. **Xovariy** (خاورى) – “sharqlik”, “kun chiqishlik”, “quyoshli”.

Alisher Navoiy o‘zining nazmiy va nasriy asarlarida “Navoiy” taxallusini, forsha she’rlari va “Lison-ut-tayr” dostonida “Foniy” taxallusini qo‘llaydi. Shoir asarlariga tuzilgan lug‘atlarda va unga bag‘ishlangan tadqiqotlarida taxallus uchun asos bo‘lgan **Navo** (نوا) quyidagi ma’nolarni anglatishi qayd etilgan: “ohang”, “kuy”, “mungli un”, “ovoz”, “boylik”, “bahra”, “nasib”.

Ulug‘ mutafakkir o‘z asarlarida navo so‘zini va Navoiy taxallusini turli ma’nolarda qo‘llagan, so‘z va taxallus munosabatini o‘ziga xos jihatlarini namoyon qilgan:

Navosiz ulusning navobaxshi bo‘l,

Navoiy yomon bo‘lsa, sen yaxshi bo‘l.

Navoiy, istama ko‘p ishq aro navo,

Bu bog‘ bulbulig‘a yetmadi navo hargiz.

Navoiy “Lison-ut-tayr” dostonida “Foniy” taxallusini quyilishini shunday ta’riflaydi:

Dahr bog‘ida bo‘lub komim ravo,

Komronlar topti nazmimdan navo.

Fayz yetgach ul maoniydan mango mango,

Topti belgu nazmi Foniyydan mango.

Chun “Lison ut tayr” og‘oz ayladim,

Turfa qushlar birla parvoz ayladim (2,LT, 285).

Foniy (فاني) taxallusi uchun asos bo‘lgan “fano” so‘zi ham Navoiy asarlarida quyidagi ma’nolarda ishlatilgan: “baqosizlik”, “yo‘q bo‘lish”; “o‘zlikdan kechish”, “tasavvuf yo‘liga kirish”; “o‘lim”, “ajal”. Navoiy ham ijodining so‘ngi yillarida o‘zining fano ahlidan deb bilgan. Umuman, **Navoiy va Foniy** taxalluslarini asarlarida o‘z o‘rnida qo‘llaganlagini ta’kidlab ulug‘ mutafakkir shunday yozadi:

Chun sahobi ta’bim o‘ldi durfishon,

Nazmima erdi Navoiydan nishon (2,LT, 285).

Gar taxallus munda Foniy ayladim,

Bu tanosiblardan ani ayladim (2,LT, 286).

Navoyi asarlaridagi ijodkorlarning ko‘pchiligi bir taxallusli bo‘lib, ular taxalluslarini o‘zlarining tabiati, xarakteri, kayfiyati, holati, turmush tarzi va dunyoqarashidan kelib chiqib tanlaganlar. Alloma asarlaridagi taxalluslarni nomlanish omiliga ko‘ra shartli ravishda quyidagicha tasnif qilish mumkin.

1. Ijodkorning asosiy kasbi va hunariga asoslangan taxalluslar. Navoyi asarlarida turli-tuman kasb va hunarga oid taxalluslar mavjud bo‘lib, ular o‘sha davr nomshunosligi haqida muhim ma’lumotlar beradi. Sakkokiy (سکاکى) – “pichoqchi”. Bu taxallus haqida Navoyi “Majolis un nafois”da qiziqarli ma’lumotni keltiradi: “Mavlono Sakkokiy Movarounnahrdindur. Samarqand ahli anga ko‘p mu’taqiddurlar va bag‘oyat tarifin qilurlar. Ammo faqir Samarqadda erkanda muarriklaridin har necha tafahhus qildimkim, anim natoiji ta’bidin biror nima anglayin, ta’rif qilg‘olarg‘a nima zoxir bo‘lmadi. Barchadin qolsalar so‘zlari budurkim, Mavlono Lutfiyning barcha yaxshi she’rlari aningdurkim, o‘g‘urlab o‘z otiga qilibdur. Ul yerlarda bu nav o‘xshashi yo‘q, mazasiz muxobaralar gohi voqe’ bo‘lur. Bori ba’zisi ta’rif qilibkim o‘qurlar, bu matlaki anga isnod qilurkim:

Ne nozu bu, ne shevadur, ey jodu ko‘zluk, sho‘xshang,

Kabki dariy tovusda yo‘q albatta bu raftoru rang (2,MN-333).

Navoiy asarlarida Nomiy, Kotibiy kabi o'ziga xos taxalluslar ham uchraydi. Xat, noma yozuvchilarni Navoiy shunday ta'riflaydi: "Mavlono Nomiy – sabzavorliqdur. Insho bilan noma xatin biturga mashhurdur. Ammo inshoda hech munshiy oni begonmas" (2,MN,-384). **Nomiy** (نامی) – "xat, noma yozuvchi". **Kotib** (کاتب) – "xattot". **Kotibiy** (کاتبی) – "kitobot qiluvchi", "xattot". Shoir Shamsiddin Muhammad yaxshi xattot bo'lgani uchun bu taxallusni qabul qilgan. **Munshiy** (متشی) – "yozuvchi", "kotib"

Binoiy (بنایی) – "bino qiluvchi", "imorat quruvchi". Mavlono Binoiyning otasi Banno – binokor bo'lgani uchun u shu taxallusni tanlagan.

Attor (عطار) – "turli narsalar sotuvchi". "Mantuqut tayr" asarining muallifi Fariduddin Attor bu taxallusni otasi attor bo'lgani uchun qabul qilgan.

Har necha gardun bahri ila konida bor,

Oncha yuz Attor do'konida bor (2,LT, 26).

Kushtigir (کشتیگیر) – "kurashchi", "yelkama-yelka kurashchi". Shoir, tabib va musiqachi Pahlavon Muhammad yelkasi yerga tegmagan kurashchi bo'lgani uchun bu taxallusni qabul qilgan.

Riyoziy (ریاضی) — "matematik", "hisoblovchi". Shoir, hofiz va ilmi nujum bilimdoni Imomuddin Riyoziy Samarqandiy devon yaratgan ijodkor bo'lgan.

Udiy (عودی) — "ud musiqa asbobi". Bu musiqa asbobida kuy va qo'shiq ijro etgan mohir san'atkor haqida Navoiy "Xamsatul mutahayirin" asarida shunday yozadi: "Mutaharri Udiykim, hushovozliqda Zuxroning otasi va hushxonlikda aning farzandi ruhafzosi bo'la olur".

2.Ijodkorlarning turmush tarzi,ichki dunyosi, ma'naviy qarashi, orzu-istagi, turli xususiyat va fazilati asos bo'lgan taxalluslar. Navoiy har bir ijodkorning fe'l-atvori, fazilati, kamchiligi, dunyoqarashi uning taxallusida aks etgan deb hisoblaydi. Xususan, Mavlono Qalloshiy haqida shunday yozadi: "..atvori taxallusig'a munosib kishidur. Go'yo ushbu munosabatdin bu taxallusni ixtiyor qilibdur" (MN, 9-366). Navoyi asarlarida belgi-xususiyat va fazilatlarga asoslangan juda ko'plab taxalluslar uchraydi: **Qalloshiy** (قلاشی) – "yalqov",

“daydi”; **Sofiy** (صافی) – “sof”, “toza”. “Mavlono Sofiy-Ko‘hisof shayxzodalaridindur. Taxallusi ham anga dalolat berur” (2,MN-363); **Ashraf** (اشرف) – “sharafli”, “asl zotli”. “Xamsa”, 4 ta she’riy devon yaratgan Abu Ali Husayn ibn Hasan Marg‘iloniyning taxallusi (2,MN-296); **Qudsiy** (قدسی) – “poklik”, “muqaddaslik” (2,MN-731); **Siymiy** (سیمی) – “kumush”, “oq”, “aqcha” (2,MN-728); **Tole’iy** (طالعی) – “ko‘rinuvchi”, “baxtli”, “iqbol” (2,MN-731); **Orifiy** (اریفی) – “biluvchi”, “dono” (2,MN-728); **Qadimiy** (قدیمی) – “oldingi”, “eski” (2,MN-731); **Qutbiy** (قطبی) – “boshliq”, “avliyo” (2,MN-731); **Naimiy** (نعمی) – “ne‘matli”, “baxtli” (2,MN-728); **Zayniy** (زینی) – “ziynatli”, “chiroyli” (2,MN-321); **Muammoiy** (معمایی) – “jumboqli”, “ma‘nosi berkitilgan”: “ani Hiriyl eli Piri Muammoyi” derlar edi (2,MN-316). **Yoriy** (یاری) – “yo‘ldosh”, “do‘st” (2,MN-312); **Ishqiy** (عشقی) – “oshiq”, “sevuvchi” (2,MN-323); **Havoyi** (حوایی) – “beqaror”, “o‘yinqaroq” (2,MN-324); **Sa‘diy** (سعدی) – “baxtli”, “yaxshilik” (2,MN-324); **Ayoziy** (ایازی) – “sof”, “toza”, “sovuq” (2,MN-325); **Anisiy** (انیسی) – “do‘st”, “ulfat”, “oshna”, “yoqimli” (2,MN-326); **Xatoiy** (خطایی) – “yanglishovchi”, “gunoh qiluvchi” (2,MN-328); **Xokiy** (حاکى) – “tuproqqa mansub”, “o‘ta kamtarin” (2,MN-331); **Muqimiy** (مقیمى) – “bir joyda yashovchi”, “doimiy turuvchi” (2,MN-333); **G‘aribiy** (غریبی) – “kimsasiz”, “musofir” (2,MN-335).

3. Ijodkorlar samodagi yulduz va jismlarini taxallus sifatida qo‘llaganlar: Navoiy asarlaridagi taxalluslarning ma‘lum bir guruhi osmon jismlariga bag‘ishlangan.

Ma‘lumki, arabcha kavkab so‘zi o‘zbek tilida “yulduz” degan ma‘noni anglatadi. Navoiy bu taxallus egasiga shunday izoh beradi: “Mavlono Kavkabiyl – munajjim yigitdur va o‘z foniga munosib taxallus ixtiyor qilibdur” (2,MN-368). Ijodkorlar quyidagi osmon jismlarini taxallus sifatida qo‘llaganlar: **Shihob** (شهاب) – “o‘t”, “sho‘la”, “uchar yulduz” (2,MN-730); **Mushtariy** (مشتري) – “xaridor”, “Birjis” Yupiter planetasi (2,MN-307); **Nujumiy** (نجومى) – “yulduzlar” (2,MN-320); **Burjiy** (برجى) – “quyoshning yillik doirasida 12 burj” (oylar); **Shamsiy** (شمسى) – “quyosh”, “oftob” (2,MN-326); **Hiloliy** (هلالى) – “yangi ko‘ringan oy”;

Suhoiy (سہاوی) – “xira yulduz” (2,MN-350).

Umuman,Navoiy asarlarida ijodkorning tug‘ilgan joyi, ota-bobolariga hurmati va boshqa xususiyatlari asosida yuzaga kelgan taxalluslar ham mavjud. Taxalluslar ijtimoiy, siyosiy, iqtisodiy, madaniy omillar natijasida shakllanadi va rivojlanib boradi. O‘zbek taxalluslarining leksik-semantik,nominatsion-motivatsion,struktural va derivatsion xususiyatlari nomshunoslik yo‘nalishida o‘rganilgan bo‘lsa-da(3), davrlar va tarixiy yodgorliklar bo‘yicha maxsus tadqiqotlpr olib borish tarixiy nomshunoslikning muhim vazifasi hisoblanadi.

Adabiyotlar:

1. Qorayev T., Vohidov R. Adabiy taxalluslar haqida. — Toshkent: O‘qituvchi, 1978. — 59 b.
2. Alisher Navoiy. To‘la asarlar to‘plami. O‘n jildlik. To‘qqizinchi jild. Lison ut-tayr (LT), Majolis un-nafois (MN).Toshkent,G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi,2011,768b.
3. Nizomova Shahnoza Ubaydullayevna. O‘zbek taxalluslarining tarixiy-lisoniy tadqiqi. 10.00.01-O‘zbek tili.filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori ilmiy darajasini olish uchun tayyorlangan dissertatsiyasi

ZID MA’NOLI SO‘ZLARLARDAGI USLUBIY IMKONIYATLAR

Xulkar RAXMATOVA,

JDPU, O‘zbek tili va adabiyoti fakulteti O‘zbek tilini o‘qitish

metodikasi kafedrası o‘qituvchisi,

E-mail: hulkarrahmatova1990@yandex.ru

Annotatsiya: Maqolada o‘zbek tilshunosligida zid ma’noli so‘zlarning lisoniy va nutqiy voqecalanishi hamda ularning stilistik xususiyatlari ilmiy asoslanadi. Turli olimlar tomonidan tilshunoslik doirasida olib borilgan ilmiy tadqiqotlar masalasi, ularning uslubiy imkoniyatlari yoritilgan.

Kalit soʻzlar: leksik antonimlar, frazeologik antonimlar, frazeologik-leksik antonimiya, affeksal antonimiya, kontekstual antonimiya.

Abstract: In the article, the linguistic and speech occurrence of words with opposite meanings in Uzbek linguistics and their stylistic features are scientifically based. The issue of scientific research carried out by various scientists within the framework of linguistics, their methodological possibilities were highlighted.

Key words: lexical antonyms, phraseological antonyms, phraseological-lexical antonymy, affexal antonymy, contextual antonymy.

Аннотация: В статье научно обосновано лингворечевое появление слов с противоположным значением в узбекском языкознании и их стилистические особенности. Освещены вопросы научных исследований, проводимых различными учеными в рамках лингвистики, их методологические возможности.

Ключевые слова: лексические антонимы, фразеологические антонимы, фразеолого-лексическая антонимия, аффекальная антонимия, контекстуальная антонимия.

Soʻzlararo zid maʼnolilik munosablari hamisha tilshunoslikning dolzarb masalalaridan hisoblangan. Xususan, leksik-semantik aspektda bajarilgan tadqiqot natijalaridan nazariy va amaliy leksikografiya sohasida keng foydalanish zarurati ortib bormoqda. Zid maʼnolilik munosabati har doim lugʻatshunoslikning eʼtibor markazida boʻlib kelgan. Zid maʼnoli soʻzlar oʻquv lugʻati tuzish va ularni til koʻrpuslarida oʻrganish masalalari bugungi dolzarb vazifalardan.

Jahon tilshunoligida tildan amaliy foydalanish koʻnikmalarini oshirish, tilni tasvirlash bilan birga uni tez va oson oʻqitish maqsadini birlashtirgan lingvodidaktik vositalar tadqiqiga eʼtibor kuchaymoqda. Oʻtgan asrning boshlariga kelib koʻplab rivojlanayotgan davlatlarda nafaqat til oʻrganish, balki yuksak salohiyatga ega, maʼnaviyatli, umummilliy va umuminsoniy qadriyatlarga sodiq shaxsni tarbiyalashning muhim vositasi deb oʻquv lugʻatlari tan olindi. Shuning uchun ham mana shunday globallashuv sharoitida milliy madaniyat fenomenining asosiy belgisi

bo'lgan tilning mavqeini saqlab qolish, axborot-kommunikatsiya, internet tiliga aylanish darajasini oshirishda ta'limning turli bo'g'inlari uchun o'quv lug'atlari yaratish bugunning dolzarb masalalaridan biridir. O'zbek tilshunosligida zid ma'noli so'zlar o'quv lug'ati tuzish masalasida yuksak e'tirofga loyiq ishlar qo'lga kiritilgan. Biroq tilning ijtimoiy hodisa ekanligini hisobga olinsa, lug'atlar yaratish ularni takomillashtirish, lug'at bazasini boyitib borish hamisha dolzarbligicha qolaveradi. Zotan, har birimiz davlat tiliga bo'lgan e'tiborni kelajakka e'tibor deb, davlat tiliga ehtirom va sadoqatni, ona vatanga sadoqat ehtirom deb bilishimiz, shunday qarashni hayotimiz qoidasiga aylantirishimiz kerak. Jahon tilshunosligida leksikologiya va leksikografiya sohasi bo'yicha bir qancha samarali ishlar olib borilmoqda. XX asrda leksikografiya sohasi yuzasidan tavsifiy, qiyosiy-tarixiy va tarixiy-etimologik xarakterdagi lug'atlar ko'plab yaratildi. Leksikografiya bo'yicha umumiy filologik hamda sohaviy lug'atlarning ahamiyati, ularni tuzish, leksikologik birlik antonim leksemalar, shuningdek, ularni maxsus filologik yoki o'quv lug'atlarda keltirish, birliklarni izohlash bo'yicha salmoqli tadqiqotlar amalga oshirilgan, qator yutuqlar qo'lga kiritilgan.

Jumladan, antonimiya hodisasi o'zining turli-tumanligi bilan uslubiy imkoniyatlarining cheksizligi bilan ajralib turadi. Antonimik juft hosil bo'lishi uchun ikkita mustaqil tushuncha ma'no jihatdan o'zaro qarama qarshi bo'lishi kerak. Fe'llardagi bo'lishli-bo'lishsizlik xususiyati antonimlikni vujudga keltirmaydi. Antonimlar ba'zan juft holda qo'llanib ma'no kengaytiradi yoki ma'no ifodalaydi: tunu kun (har doim). Ko'p ma'noli so'z o'zining har bir ma'nosi bilan ayrim-ayrim so'zlarga sinonim bo'lishi mumkin: xafa so'zi bir o'rinda xursand so'ziga antonim bo'ladi. Yoki qattiq yer – yumshoq yer; qattiq (xasis) odam – saxiy odam.

Bundan tashqari unga sinonim bo'lgan shod, xushvaqt kabi so'zlarga antonim bo'la oladi. Demak, bir so'z sinonimik qatorni tashkil etuvchi so'zlarning har biri go'zal – xushro'y – ko'hlik; xunuk – badbashara – badburush – ta'viya. Antonimik juftlar ko'chma ma'no ifodalashi mumkin: tunu kun (ravishga ko'chgan), achchiq bilan atnonim bo'la oladi: qattiq – yumshoq, saxiy; tez – sekin, og'ir; chiroyli – Antonim badiiy nutqda qo'llanib tazod yaratish uchun xizmat qiladi: Yaxshining

ehsoniga yomonning boshi og‘rir. Antonimlarni kel – kelma, bor – borma kabi. Antonimlar birliklardan farqlamoq kerak, bu birliklar fe‘lning bo‘lishli va bo‘lishsiz shaklidir. Faqat bir xil so‘z turkumlari doirasida kuzatiladi.

Antonimlar nutqda katta ahamiyatga ega. Ular predmet va hodisalar orasidagi farqni to‘g‘ri ifodalay olish imkonini beradi. Antonimlarni to‘g‘ri qo‘llay olmaslik qo‘pol xatoga olib keladi. Masalan, quyidagi misolni kuzating: ...choyxona mudiri Yusufjon Nozimov ko‘rinishdan turmushning issiq-chuchugini totigan kishiga o‘xshaydi (*Gazetadan*). Antonimlar tilning kuchli stilistik vositalaridan biridir”. “Antonimiya hodisasi, asosan, bir so‘z turkumi leksemalari doirasida yuz beradi. Antonimiya hodisasi sifat turkumida keng tarqalgan, ot va fe‘llarda biroz kamroq uchraydi, olmosh va sonlarda esa bo‘lmaydi (ayrim kontekstual holatlar bundan mustasno)”.¹³² Leksik antonimlar muhim uslubiy vositalardir. Ular matnda qarshilantirish (antiteza) vositasi rolini bajaradi, shu orqali hodisa va holatlardagi qarama-qarshiliklarni, ayrim obraz va personajlarning ichki dunyosidagi ziddiyatlarning badiiy talqinini ta‘minlaydi.

Tinglar edim betinim

Uzun tunlar yotib jim.

Seza olardim kuchin,

Ko‘pi yolg‘on, ko‘pi chin. (Hamid Olimjon)

“Antonimlar maqol va matal janrlarida ham muhim uslubiy vosita sanaladi – hayotiy tajriba umumlashmalarini maqol va matallar tiliga xos uslubda ta‘sirchan ifodalash imkonini yaratadi”.¹³³

Yaxshiga yondash, **yomondan** qoch.

Og‘irning ostidan, **yengilning** ustidan o‘tma.

Do‘st achitib gapirar, **dushman** kuldirib.

Antonimlik hodisasi frazemalar va grammatik kategoriyalar doirasida ham yuzaga keladi. Antonimlarni ham nutqda to‘g‘ri qo‘llay olish yoki qo‘llay olmaslik gapning mazmuniga ta‘sir ko‘rsatadi.

1 Jamolxonov H. Hozirgi o‘zbek adabiy tili: Oliy o‘quv yurtlari uchun darslik - T.: Talqin, 2005. – B 171.

2 Jamolxonov H. Hozirgi o‘zbek adabiy tili: Oliy o‘quv yurtlari uchun darslik - T.: «Talqin», 2005. B—175-176.

“Ideografik semalaridan odatda biri zid, qolganlari aynan ikki frazema (frazosemema) biri ikkinchisiga nisbatan antonim deyiladi. Bunday ma'no munosabati oppozitiv munosabat deb ham nomlanadi: oq ko'ngil – ko'ngl(i) oq va ich(i) qora frazemalari o'zaro, ochiq qo'l – qo'li ochiq kabi. Antonimik munosabat frazema bilan leksema orasida ham mavjud bo'lib, frazeologik – leksik antonimiya deyiladi: bosh(i) osmonda frazemasini bilan xafa leksemasi o'zaro, qo'l(i) ochiq frazemasini bilan xasis leksemasi o'zaro kabi. Frazeologik antonimiyani belgilashda ham ko'p ma'nolilik bilan hisoblash zarur. Bir ma'noli frazemalardagina antonimiya frazema bilan frazema orasida voqe bo'ladi: yerga ur – ko'kka ko'tar kabi. Ko'pma'noli frazemalarda esa har bir frazosememaning o'z antonimi bo'lishi mumkin. Masalan, ko'z(i)ga issiq ko'rin– frazemasini ikki lug'aviy ma'noni anglatadi: 1) “tanishdek tuyil”, 2) “o'ziga tort” – “yoqimli bo'l”. Bu ma'nolarning birinchisiga frazeologik antonim yo'q, ikkinchisiga esa ko'z(i)ga sovuq ko'rin – frazemasini antonim: *Kelganiga sal o'tmay hammaning ko'ziga issiq ko'rinib qoldi.*(Said Nazar). - *Qori bolalarning ko'ziga sovuq ko'rinib qolgan edi (Parda Tursun)*”.¹³⁴

Qarama-qarshi ma'no anglatuvchi affikslar affiksali antonimiyani keltirib chiqaradi. Tilimizda affiksali antonimiya, asosan, so'z yasovchi affikslar doirasida uchraydi: -li, -siz: aqlli-aqlsiz; -li -be: sabrli - besabr; - be -ba: bedavlat - badavlat. Keltirilgan affiksali juftliklar har doim ham, barcha holatlarda antonim bo'lib kelavermaydi. Masalan, boshli - bebosh deb ishlatmaymiz. “-siz affiksi ko'rib o'tilgan ma'nolarda -li affiksining antonimidir. Qiyoslang: mevali – mevasiz, imzoli - imzosiz, nurli - nursiz, kuchli - kuchsiz, yoqimli - yoqimsiz, odobli - odobsiz. Lekin bu ikki affiks hamma vaqt bir-birining antonimi sifatida qo'llanavermaydi. Ayrim leksemalardan -li affiksi yordamida sifat yasalgani holda ulardan -siz affiksi yordamida sifat yasalmaydi va aksincha. Masalan, ayanchli, dahshatli, ziyoli, nafratli

soʻzlarining ayanchsiz, dahshatsiz, ziyosiz, nafratsiz kabi antonimi, soʻngsiz, ilojsiz, soʻzsiz, yuzsiz soʻzlarining sinfli, iloji, soʻzli, yuzli kabi antonimi yoʻq”.¹³⁵

Koʻrinib turganidek umumiy fonda antonim boʻlgan baʼzi birliklar kontekstda yoki soʻzlar bilan oʻzaro birikkanida antonimlik hosil qilmaydi. Agarda ularni antonim sifatida qoʻllasak, qoʻpol uslubiy xatolikka yoʻl qoʻygan boʻlamiz. Masalan, «ogʻir judolik» birikmasidagi «ogʻir» soʻziga nisbatan «yengil» soʻzini antonim sifatida qoʻllay olmaymiz. Lekin bu ikkala soʻz asosiy fonda oʻzaro antonimlikni hosil qila oladi.

Foydalanilgan adabiyotlar roʻyxati

1. Jamolxonov H. Hozirgi oʻzbek adabiy tili: Oliy oʻquv yurtlari uchun darslik - T.: Talqin, 2005. – B171.
2. Jamolxonov H. Hozirgi oʻzbek adabiy tili: Oliy oʻquv yurtlari uchun darslik. – T.: Talqin, 2005. – B. 175-176
3. Rahmatullayev Sh /Hozirgi oʻzbek adabiy tili (darslik). – T.: Universitet, 2006. – B. 440-441.
4. Hojiyev A. /Oʻzbek tili soʻz yasalihi / Oliy oʻquv yurtlarining filologiya fakultetlari studentlari uchun qoʻllanma. – T.: Oʻqituvchi, 1989. B – 64.

OBYEKTЛАRING OBRAZLI NOMLANISHLARIGA XOS BOʻLGAN ONOMASTIK-DERIVATSION JIHATLARIDA JAMOAVIY IJODIYLIK

Nodirjon QURBONOV,

TATU Fargʻona filiali kengashi kotibi

+99891 326 11 98

nodir22@yandex.ru

Annotatsiya. Ushbu tezisdagi oʻzbek va ingliz tillaridagi obrazli nomlanishlarning yuzaga kelishida jamoa ishtirokida nomning shakllanishi, uning ijod darajasiga yetishi, nomlarning metaforikligi va metonimikligi nomlovchilarning

¹³⁵ Hojiyev A. /Oʻzbek tili soʻz yasalihi/ Oliy oʻquv yurtlarining filologiya fakultetlari studentlari uchun qoʻllanma. – Toshkent, Oʻqituvchi. – 1989. B – 64.

ijodi namunasi, obyektga bo'lgan munosabati mahsuli sifatida nomlash jarayoni muhokama qilingan.

Аннотация. В данной тезисе рассматривается формирование названия с участием коллектива, возникновение образных названия в узбекском и английском языках, его развитие до уровня творчества, метафорические и метонимические названия, как образ творчество номинаторов, процесс наименования как результат отношения номинатора к объекту.

Annotation. This thesis discusses the formation of a name with the participation of a team, the formation of figurative names in the Uzbek and English languages, its development to the level of creativity, metaphorical and metonymic names as an example of the creativity of nominators, the naming process as a result of the attitude of the nominator to the object.

Kalit so'zlar. Obraz, obrazli nomlanishlar, ong, obyekt, topoobyekt, ijod, tasvir, affiksoid.

Ключевые слова. Образ, образные названия, сознание, объект, топообъект, творчество, картина, аффиксoid.

Keywords. Image, figurative names, consciousness, object, topoobject, creativity, picture, affixoid.

Jahonda obrazli nomlanishlar, obrazli ifodalar va obrazli ma'nolarni tadqiq etishga qiziqish ortib bormoqda. Jumladan, MDH davlatlarida tadqiqotchilar Irina Kondakova [Кондакова И. А., 2004], Mariya Rut [Рут М. Э., 1994], xorijiy tadqiqotchilardan Rachael Louise Hamilton [Rachel, 2016], Eugene Stock McCartne [McCartne, 1912] o'zlarining tadqiqot ishlarida aks ettirdilar.

Obrazli nomlanishlar nafaqat kishilarning ongiga, balki ular emotsionalligi bilan his-tuyg'uga ham ta'sir etadi. Tushunarliroq izohlaydigan bo'lsak, "obrazli ifoda – narsa, hodisa va insonning muayyan vaziyatdagi holati va o'ziga xos xususiyatini yaqqol tasavvur etishga imkon beradigan shoirona ibora" [Хомидий Х., 1970: 138]. Obraz tushunchasi nutqning o'ziga xos badiiy shakli bo'lib, u nomlovchining ijodi mahsuli, uning ongida shakllangan tasvirdir. Obrazli ma'noning ifodalanishi yorqin

manzara yoki xarakterlardir, obrazlilik esa nomlash san'atining o'ziga xos xususiyatidir. Obyektlarning obrazli nomlanishlarida biror obyektning ichki yoki tashqi xususiyatlari faol rol o'ynaydi. Obrazlilikda topoobyekt haqida yaqqol tasavvur hosil qilish, ana shu obyekt haqida ma'lumot yetkazish birlamchi bo'lib, bunday obrazli nomlanishlar informativ xususiyatga ega hisoblanadi.

Ijod – faoliyat jarayoni, natijada sifat jihatidan yangi obyektlar va ma'naviy qadriyatlar yaratilishi yoki obyektiv ravishda yangilanish natijasidir. Ijodkorlikda ajratib turadigan asosiy mezon – bu uning natijalarining o'ziga xosligi. Ijodiyotda nafaqat natija, balki uning o'zi ham qadrlidir. Ijodiy faoliyat – inson yoki jamoaviy faoliyat shakli, ilgari mavjud bo'lmagan ammo sifat tomonidan yangicha qarash tushuniladi [Шарафутдинова Р., 2023]. Jamoaviy ijodiylik – jamoa tomonidan murakkab vaziyatlarda birgalikda muammolar yechimini topish hisoblanadi. Obyektlarning obrazli nomlanishida jamoaviy ijodiylik o'zaro hamkorlikdagi nomlash faoliyatiga asoslanadi. Jamoaviy ijodiylik biror kishilar jamoasining topoobyektga bo'lgan munosabati hamda topoobyektning ichki va tashqi xususiyatlari asnosida obyektning obrazli nomlanishidir. Bunda jamoaning diqqat markazi obyektning ichki va tashqi xususiyatlariga yo'nalgan bo'lib, uning mohiyatida aynan obyektning kelajakda nomga bo'lgan munosabatlarning shakllanishiga bo'lgan qiziqish, undagi jarangdorlik va nomning ulug'vorligi turadi. Bunday nomlanishlar asosan ko'cha nomlarida ko'proq ko'zga tashlanadi. Obyektni nomlashda jamoa oldida bir necha nomlarning tanlovi yuzaga keladi. Masalan, Farg'ona shahri Tarannum ko'chasiga nom berilishida jamoaviylikka asoslanilgan. Ko'chada istiqomat qiluvchilar oldida sumbula va tarannum nomlari tanlovi yuzaga kelgan va jamoaviylik asosida Tarannum deya nomlandi. Albatta, bunda holatda yuqorida aytilgani kabi nomning jarangdorligi va ulug'vorligi birinchi o'ringa chiqqan. Bu kabi jamoaviy nomlashlar qishloq nomlarida ham uchraydi.

Yangiobod qishlog'i (Farg'ona v. Yozyovon t.) tumanning cho'l zonasida joylashgan bo'lib, yangi obod qilingan joy hisoblanadi. Bu topoobyekt yangi obod qilinganligi sababli Yangiobod deya nomlangan.

Solijonobod qishlog'i (Farg'ona v. Qo'shtepa t.) obod qilinishda Solijon ismli shaxsning roli katta bo'lgan. Qishloq nomi uni obod qilgan shaxs sharafiga Solijonobod deya nomlangan.

Yuqordagi misollardan ko'rinib turibdiki, jamoaviy nomlashda jamoaning hamkorligi, jamoa a'zolarining o'zaro munosabatlari aks etgan.

Tarixga nazar solar ekanmiz qadim zamonlarda xalqlarning turli hududlarga ko'chib o'tishlarida yangi yerning ichki va tashqi xususiyatlari doimo diqqat markazida bo'lib kelgan. Ayniqsa, turkiy xalqlarning Oltoy o'lkasidan turli hududlarga hududlarga ko'chib o'tishlari natijasida yangi hududlar informativ ko'rinishda obrazli nomlanilgan. Turli xalqlarning Yevropa hududigacha ko'chib borganligi, Oltoy o'lkasidan turkiy xalqlarning Shimoliy Amerikaning Alyaska shtatiga Bering bo'g'ozi orqali ko'chib o'tish imkoniyati bo'lganligi katta taxminga ega. Shimoliy Amerika qit'asining nomlanishida o'ziga xos obrazlilik majud bo'lib, bunday obrazlilik barcha xalqlarda universal bo'lganligini ko'rishimiz mumkin bo'ladi. Taxminlarga ko'ra Skandinaviyada yashovchi german qabilalaridan biri vikinglar dengizda suzish, jangovar qobiliyati kuchli xalq hisoblangan. Ular dengiz orqali o'z kemalarida turli hududlarni egallab oladilar. Taxminlarga ko'ra, vikinglar o'z kemalarida Shimoliy Amerika hududlarigacha yetib borganlar.

Hoirgi kunda ko'pchilik Amerika nomi u yerga bir necha marotaba sayohat qilgan va Yangi dunyoning xaritasini tuzgan italyan geografi Amerigo Vespuchchi sharafiga qo'yilgan deb ishonadi. Ba'zilar bu yer o'z nomini vikinglardan olgan deb ishonadilar. Norveg tilida **Omme-rikke** "olis o'lka" degan ma'noni anglatadi [Joy Masoff, 2000:10]. Ya'ni, *omme rikke* > *ommerikke* > *omerike* > *omerika* > *amerika* > **America**. Bundan ko'rinib turibdiki, Amerika toponimining o'zi ham obrazli nom sifatida informativlik xususiyati bilan jamoaviy tarzda ma'lum bir qabila a'zolari tomonidan nomlangan. Bizningcha, Amerika toponimi vikinglar tilidan kelib chiqqanligi ehtimoli katta.

Alyaskada hozirga qadar turkiy xalqlar yashashi hammaga ma'lum. Rossiya Federatsiyasida ham, AQShning Alyaska shtatida ham eskimoslar yashaydilar. Bundan ko'rinib turibdiki, ikki qit'a o'rtasida xalqlarning aloqasi mavjud bo'lgan.

Chunki Bering bo'g'ozi kengligi atigi 80 kilometr atrofida bo'lib, qayiqda suzib o'tish yoki bo'lmasam qish faslida suvning muzlashi natijasida piyoda o'tish imkoniyati mavjud bo'lgan. Alyaska so'zining kelib chiqishini ko'rib chiqsak, quyidagicha natijaga erishishimiz mumkin bo'ladi. **Alaska** > *Alas ka* > *alas alka* > *alis olka* > *olis o'lka*. Bundan ma'lum bo'ladiki, Alyaska toponimining ma'nosi turkiy "olis o'lka" bo'lib chiqmoqda.

Obrazli nomlanishlarda bunday universalialar har bir xalqning topoobyektlarni inson yoki hayvon shakli aks etishi, ularni tashqi xususiyatlari natijasida jamoaviy tarzda nomlashga sabab bo'ladi. Odatda bunda obrazli nomlanishlar biror xalq yoki odamlar guruhining bir joydan ikkinchi joyga ko'chishida yuzaga keladi. O'zbekiston Respublikasi hududida bir obyektidan ikkinchi obyektga ko'chgan va o'troqlashib qolgan jamoalar tomonidan avvalgi yashagan joylari nomini migratsiyalash orqali "obod" qo'shimchasini qo'shish bilan joyga nom berganlar. Bunday topoformantning topoasoslarga qo'shilish holati Respublikamiz hududida ko'p uchraydi.

So'xobod qishlog'i (Far. v. Rishton t.): *so'x+obod* > *So'xobod*. Bu qishloqning aholisi tojik tilli bo'lib, Farg'ona viloyatining So'x tumanidan ko'chib o'tgan. Bir vaqtning o'zida bunday toponimlarni toponim-migrantlar deb ham atash mumkin. Bundan tashqari joy nomlarini jamoaviy nomlanishida aholining shu joda mashg'ul bo'lgan kasb-hunari ham muhim rol o'ynaydi.

Dehqonobod qishlog'i (Farg'ona v. Quva t.): *dehqon+obod* > *Dehqonobod*. Qishloq nomi shu yerdagi aholining dehqonchilik bilan shug'ullanishi natijasida qo'riq yerlar obod qilingan. Xulosa qiladigan bo'lsak, joy nomida "dehqon" so'zi topoasos, "obod" so'zi topoformant vazifasini o'tagan.

Kuhnaobod (Navoi v. Konimex t.). Ko'hna so'zi fors-tojikcha "eski" ma'nosini anglatadi, obod topoformanti qo'shilgan holda "eski qishloq" ma'nosini anglatadi.

"Obod" affiksoidli bunday joy nomlari kuchli informativ xususitga ega bo'lib, nomlanishda topoobyektning ichki belgisi asosiy o'rinni egallaydi, shu joy aholisi va topoobyekt haqida to'liq ma'lumot bera oladi.

Bundan tashqari obyektning floristik xususiyatlari, rang-tusi yoki landshaftiga asoslangan holda **-tepa**, **-tagi**, **ming-**, **chor-**, **qo'sh-** topoformantini topoasosga

qo'shgan holda nomlanishlar jamoaviy ijodiylikning yaqqol namunasi deb hisoblash mumkin.

Chinor qishlog'i (Far. vil. O'zbekiston t.). Bizningcha, Chinor qishlog'i nomi avval Chinortepa bo'lgan, chunki bu qishloq tepalik bo'lib, Chinortepa, ya'ni chinorli tepa bo'lishi kerak. Vaqt o'tishi bilan toponim tarkibidagi tepa so'zi tushib qolgan: *chinorli tepa* > *chinortepa* > *chinor* > **Chinor**. Natijada joy nomi qisqarishga uchrab **Chinor** shaklida bizgacha yetib kelgan.

“Chinor” so'zi bilan hosil qilingan toponimlar Respublikamiz hududida ko'plab uchraydi, masalan, Chinor (Surxondaryo vil. Oltinsoy t., Toshkent vil. Bo'stonliq t., Ohangaron t.), Chinortagi (Farg'ona vil. Oltiariq t.), Chorchinor (Marg'ilon sh.), Qo'shchinor (Samarqand vil. Pastdarg'om t.), Chinortepa (Samarqand vil. Ishtixon t.).

Qoratepa qishlog'i (Farg'ona vil. Yozyovon t.). Toponim ikki qismdan iborat: **qora** - topoasos, **tepa** – topoformant, ya'ni qora tepa → qoratepa → **Qoratepa**. Qishloqda sho'rolar davriga qadar tepalik bo'lgan. Hozirda bunday tepalikning qoldiqlari mavjud emas. Xalq etimologiyasiga ko'ra qishloq tomonga kelayotgan karvonlar tepalikni ko'rsatib, “Qara tepa” degan ekan, keyinchalik Qoratepa shaklida nomlanib qolgan ekan. Bizningcha, tepalikning uzoqdan qorayib ko'rinishiga nisbat berilgan holda **Qoratepa** deya nomlangan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. McCartne, Eugene Stock, A.B. Figurative uses of animal names in Latin and their application to military devices. A thesis presented to the Faculty of the Department of Philosophy of the University of Pennsylvania, in Partial Fulfilment of the Requirements for the Degree of Doctor of Philosophy. Pennsylvania – 1912. at forgottenbooks.com.

2. Joy Masoff. Chronicle Of America: Colonial Times, 1600-1700. Mexico. 2000. 48 pages.

3. Hamilton, Rachael Louise. Colour in English: From Metonymy to Metaphor. Submitted to the University of Glasgow for the degree of Doctor of Philosophy. College of Arts, University of Glasgow. May 2016. at <http://theses.gla.ac.uk/7353/>

4. Кондакова Ирина Александровна. Образные средства, содержащие топонимы, в английском языке. Автореферат диссертации на соискание учёной степени кандидата филологических наук. Киров – 2004.

5. Рут, М. Э. Образная ономастика в русском языке: ономазиологический аспект. Докторская диссертация. Екатеринбург-1994 г.

6. Шарофутдинова Раънохон. Ижод тушунчаси фаолиятни ривожлантириш механизми // O‘zbekistonda fanlararo innovatsiyalar va ilmiy tadqiqotlar jurnali. 19-son. May – 2023. 854-861-betlar.

7. Ҳомидий Ҳ., Абдуллаева Ш., Иброҳимов С. Адабиётшунослик терминлари луғати. Иккинчи нашр. “Ўқитувчи нашриёти”, Тошкент - 1970 й. 300 саҳифа.

VATAN KONSEPTINING O‘RIN-JOY OTLARI BILAN IFODALANISHI

Mahliyo XOLMO‘MINOVA,

Mirzo Ulug‘bek nomidagi

O‘zMU tayanch doktoranti

Annotatsiya: Ushbu maqolada filologiyaning yangi tarmoqlariga birday taalluqli bo‘lgan konsepti tushunchasi, shuningdek, Vatan konseptining milliy-madaniy xususiyatga ega ekanligi, o‘ziga xosligi ko‘rsatib berilgan. O‘rin-joy otlari misolida ta’kidlangan xarakterli jihatlar ochib berilgan.

Kalit so‘zlar: konsept, vatan konsepti, milliy-madaniy birlik, o‘rin-joy otlari.

Annotation

This article shows the concept of the concept, which applies equally to new branches of philology, as well as the fact that the concept of the Motherland has a national-cultural character and its uniqueness are shown. Emphasized characteristics are revealed on the example of place nouns.

Keywords: concept, concept of Motherland, national-cultural unity, nouns of places.

Bugungi kun o‘zbek tilshunosligida endi rivojlanish yo‘liga kirayotgan yangi sohalaridan biri lingvokulturologiya va kognitiv tilshunoslikdir. Konsepti ana shu

ikki muhim tarmoqdan o'sib chiqqan ilmiy atam bo'lib, uning milliy-mental tabiatga egaligi, inson tafakkuri hosilasi o'laroq tatbiq qilinishi bu ikkala fan sohasining ham umumkesishuv nuqtalari bo'lib xizmat qiladi. Konsepti atamasi zamonaviy tilshunoslik yo'nalishlarining asosini tashkil qilib, antroseptik paradigma asosida shakllanayotgan lingvokulturologiya, kognitiv tilshunoslik, etnolingvistika etnolingvistika fanlarida alohida ahamiyatga ega. Konsepti atamasi nafaqat tilshunoslikning, balki adabiyotshunoslik, falsafa, estetika fanlarining ham o'rganish obyektlaridan biri sanaladi.

Vatan so'zi izohli lug'atdagi ta'rifi ko'ra joy ma'nosini bildiruvchi atama hisoblangani uchun, vatan konseptini ifodalovchi lingvokulturemalarning asosiy qismi toponimlar hisoblanadi.

Badiiy matnlarda, xususan, she'riy matnlarda vatan konseptini ifodalash uchun ishlatiladigan yana ba'zi bir so'zlar borki, ular toponim yani joy nomlari bo'lmasa-da, vatan konseptini xuddi toponimlar kabi yaqqol yoritib bera oladi. Ular - joy otlaridir. O'rin-joy otlari - ma'lum bir geografik hududni anglatuvchi turdosh otlar hisoblanadi. Bundan kelib chiqadiki, toponimlar kabi joy otlari ham ma'lum bir hududni bildirishi hamda vatan so'zining ba'zi bir semalari bilan ekvivalentga ega ekanligi tufayli vatan konseptini ifodalovchi asosiy vositalardan biri hisoblanadi:

*O, ota **makonim**,*

*Onajon **o'lkam**,*

O'zbekiston, jonim to'shay soyangga.

Senday mehribon yo'q,

Seningdek ko'rkam,

*Rimni alishmasman **bedapoyangga**.*

*Bir go'sha suv bo'lsa, bir go'sha **qirlar**,*

Qancha yurti kezdin, qancha taqdirlar.

Qayga borsam suyak, boshni tik tut deb,

***Tog'laring** ortimdan ergashib yurar.*

Ushbu misolda keltirilgan joy otlarining barchasi hudud ma'nosini anglatib qolmasdan, O'zbekiston hamda vatan tushunchalari bilan ma'lum bir semantik

maydonni hosil qiladi. Semantik maydon - bu ma'noga bog'liq so'zlar (yoki leksemalar) to'plamidir. Ushbu ibora so'z sohasi, leksik maydon, ma'no maydoni va semantik tizim sifatida ham tanilgan. Tilshunos Adrien Lehrer semantik sohani yanada aniqroq "ma'lum bir kontseptual sohani qamrab oladigan va bir-birlari bilan o'ziga xos aniq munosabatlarni o'rnatadigan leksemalar to'plami" deb ta'riflagan.

Har bir tushuncha nomemadan tashqari bir vaqtning o'zida bir qancha semema hamda semalardan tashkil topishi mumkin. Nomema so'zning ifoda plani, shakli, semema esa leksik ma'nosi hisoblanadi. Ayni shu leksik ma'no (semema) bo'linmas birlikdan iborat emas, balki tarkibiy uzvga egadir. Leksik ma'noning mana shu elementi semadir. Nemis olimi M.Filipp, ayniqsa belgi tushunchasi bilan sema tushunchasini farqlash tarafdori ekanini aytgani holda, buni, sema ma'no yani semema komponenti bo'ib, belgi, referent komponentidir, deb izohlaydi [Filipp, 2, 21].

Aynan shunga ko'ra yuqorida ajralib ko'rsatilgan o'rin-joy otlari o'zining ma'lum bir semalari orqali vatan konsepti bilan uzviy bog'liqdir:

Bedapoya – ayn. Bedazor – beda ekilgan, beda o'sib turadigan *maydon* [8, 205].

Qir - geog. Atrofdagi yerlardan biroz ko'tarilib turgan, yassi yoki salgina gumbazsimon *balandlik, tepalik* [8, 297].

Tog' – 1. Yer yuzasining tevarak-atrofdagi tekislik, tepalik yoki boshqa balandlikka nisbatan yakka yoki qator holda baland ko'tarilgan, odatda, turli tosh, qattiq jismlardan iborat qismi. 2. Aholi yashaydigan tog'li joy, *o'lka; tog'lik* [7, 164].

O'lka – 1. *Mamlakat*; 2. Mamlakatning ma'muriy-hududiy birlikka ega bo'lgan biror qismi; 3. Biror narsa-hodisa ko'p bo'lgan, ishg'ol etgan, qoplagan [8, 150].

Makon – (a. *joy, hudud*, daraja, martaba) – 1. Vaqtning muayyan lahzasida olamni tashkil etgan nuqtalarning o'zaro joylashish tartibini aks ettiruvchi, materiyaning masofa va hajm bilan belgilanadigan asosiy obyektiv yashash shakllaridan biri; 2. *Turarjoy, yashash joyi; maskan, vatan* [7, 531].

Ko'rinib turganidek, berilgan otlarning barchasi yo umumiy semaga ega, yoki bir-biriga yaqin ma'nolardan tashkil topgan. Shu bilan birga barchasi vatan konsepti

bilan bitta semantik maydon tashkil qiladi deyish mumkin. Bu va bu kabi birliklar badiiy adabiyotda, xususan, she'riyatda vatan tushunchasi ifodalashda eng ko'p qo'llaniladigan birliklar hisoblanadi. Bunga sabab esa toponimlar hamda o'rin-joy otlari semantik jihatdan vatan konseptiga juda yaqin bo'lgan tushunchalardir.

Yuqorida keltirilgan joy nomlari va otlari semalarning qaysidir bir turi bilan vatan konseptiga bog'liqdir. Joy otlarining asosiy qismi atash semasi bilan, ba'zi o'rinlarda ifoda semasi bilan vatan tushunchasini anglatga, joy otlari vazifa semasi bilan ushbu vazifani bajara oladi. qisqa qilib aytganda:

Toponimlar hamda o'rin-joy otlari faqatgina ma'lum bir hudud yoki joy ma'nosini anglatgani uchungina emas, balki, hududi, milliy, madaniy, ijtimoiy, iqtisodiy va yana bir qancha jihatdan butun mamlakatning taribiy qismi, ma'lum bir bo'lagi bo'lishi bilan ham vatan konseptini ifodalovchi asosiy lingvokulturologik birlik hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Bartold. V.V. Raboti po istorii I filologii tyurskix I mongoliskix norordov. M.: Vost.lit.,2002
2. Filipp Marte. Semantik des Dcutschen. – Berlin:WBVB, 1998.
3. Karimov. U. Konsept tushunchasi va uning badiiy adabiyotdagi mohiyati. // O'zMU xabarlari -2017.
4. Muhammad Yusuf. Alyorim qolur. “Ziyo” nashri. Toshkent – 2019.
5. Muhammad Yusuf. Saylanma. “Sharq” nashriyot-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi bosh tahririyati. – Toshkent, 2007.
6. Mullaxo'jayeva R. XX asr o'zbek she'riyatida vatan konsepti. www.kh-davron.uz 2018
7. O'zbek tilining izohli lug'ati. I jild. “O'zbekiston milliy ensiklopediyasi” Davlat ilmiy nashriyoti. 2020.
8. O'zbek tilining izohli lug'ati. II jild. “O'zbekiston milliy ensiklopediyasi” Davlat ilmiy nashriyoti. 2020.
9. R. Sayfullayeva va boshq. Hozirgi o'zbek adabiy tili. Fan va texnologiya nashriyoti. Toshkent – 2009.

10. Sagdullayev. A.S., Qadimgi O'zbekiston ilk yozma manbalarda, T., 1996.
11. Usmanova Sh. Lingvokulturologiya – Toshkent. “Universitet” .2014.
12. Xudayberganova D. Matnning antroposentrik tadqiqi. – Toshkent: “Fan”. 2013.

FALERONIM (ORDEN)LARNING LEKSIK XUSUSIYATLARI

Maksuda XUSANOVA,

Renessans ta'lim universiteti tadqiqotchisi

Annotatsiya: Maqolada o'zbek tilshunosligining onomastika bo'limida faleronim va uning turlarini ilk bor tadqiqi, ta'sis etilishi haqida ma'lumot berilgan. Shuningdek, orden va uning turlari, kimlar berilishi xususida fikrlar yuritilgan.

Kalit so'zlar: faleronim, dignitonim, orden, medal, ko'krak nishoni, mukofot, ta'sis etilishi, rag'batlantirish.

Abstract: The article discusses the first research of faleronyms and its types in Uzbek onomastics, the establishment of faleronyms, as well as the order, its types and who it is awarded to.

Keywords: faleronym, dignitonym, order, medal, badge, award, establishment, encouragement

Ma'lumki, o'zbek xalqi milliy va umuminsoniy madaniyati, ma'naviyati va ma'rifati bilan e'tirof etilgan xalqlardan biridir. Bu esa xalqimiz hayotida avval ham, hozir ham dignitonim va faleronimlarning, ya'ni ijtimoiy faoliyatda qilgan ishlarini ma'naviy, ma'rifiy va ruhiy jihatlardan rag'batlantirish uchun ta'sis etilgan unvon, orden, medal va mukofotlarning nomlari ma'lum va mashhurdir. Dignitonim va faleronimlar O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisida ta'sis etiladi va prezident tomonidan topshiriladi. Faleronim – har qanday orden, medal ko'krak nishonlari, tojlar va sh.k. atoqli oti [2]. Kishilarni mehnat faoliyatiga rag'batlantiruvchi ushbu faleronimlar o'zbek tilining onomastika bo'limida o'rganiladi. Ushbu atoqli ot nomlariga quyidagilar kiradi: orden, medal, mukofot, faxriy yorliq. Orden, medal va

mukofotlarning nomlariga narsalar, voqea-hodisalarning mazmunidan kelib chiqib maxsus nomlar beriladi.

Orden (lot ordo - qator, daraja)- 1 metall nishon, taqdirlash belgisi, harbiy yoki fuqarolik xizmatlari uchun beriladigan faxriy mukofot. Ordenning taqdirlash belgisi sifatida vujudga kelishi ritsarlik tarixi bilan bog'liqdir. Qadimda ritsarlar alohida kiyim bosh kiyib,bo'yinlariga qimmatbaho metallardan yasalgan kres taqib yurishgan, bu ularning muayyan ritsarlik tashkiloti (orden)ga tegishligini bildirib turgan. Lenin ordeni. Mehnat Qizil Bayroq ordeni. "Qahramon ona" ordeni. Orden bilan mukofatlamoq [3]. O'zbekiston Respublikasining "Davlat mukofotlari to'g'risida" qonuni 8 –moddasi O'zbekiston Respublikasining ordenlari to'g'risida bo'lib,ular quyidagilardan iborat: "Mustaqillik" ordeni; "Amir Temur" ordeni; "Jaloliddin Manguberdi" ordeni; "Buyuk xizmatlari uchun" ordeni; "El-yurt hurmati" ordeni; "Fidokorona xizmatlari uchun" ordeni; "Mehnat shuhrati" ordeni; "Faxriy murabbiy" ordeni; I va II darajali "Sog'lom avlod uchun" ordeni; I va II darajali "Shon-sharaf" ordeni; "Do'stlik" ordeni; I va II darajali "Salomatlik" ordeni; "Mardlik" ordeni, "Imom Buxoriy". Mazkur ordenlar 14 ta bo'lib, fuqarolar ushbu ordenlar bilan taqdirlanadi.

"Jaloliddin Manguberdi" ordeni bilan qahramonlik va jasorat ko'rsatganlar taqdirlanadi. "Jaloliddin Manguberdi" ordeni bilan mamlakatimiz mustaqilligini, Vatan sarhadlarini himoya qilishda qahramonlik va jasorat ko'rsatgan harbiy xizmatchilar mukofotlanadilar.

"Davlat mukofotlari to'g'risida"gi qonunga muvofiq, "Jaloliddin Manguberdi" ordeni bilan korxonalar, muassasalar, tashkilotlar,jamoat birlashmalari, ijodiy jamoalar, harbiy bo'linmalar, shuningdek, O'zbekiston Respublikasining ma'muriy-hududiy birliklari ham taqdirlanishi mumkin.

O'tgan asrda Abdulahadxon rus imperator Aleksandr III tomonidan generali – general-adyutant, eng oliy generallik unvoni – kavaleriya generali darajasi bilan taqdirlangan. Imperiyaning birinchi ordeni – Aleksandr Pervozvanny kavalarii bo'lgan[4]. Abdulahadxon ham Rossiya imperatorini ordensiz qoldirmagan. Imperator Aleksandr III (1881–1894) sharafiga sof oltindan "Iskandar" ordenini ta'sis etib, uni

rus podshosiga taqdim etgan. Shuningdek Podsho Aleksandr III ga “Buxoro yulduzi” ordeni topshirildi va Abdulahad haqiqiy taxt vorisi sifatida Rossiya tomonidan tasdiqlandi. 1883-yilda esa amir Muzaffar Rossiya imperiyasining I-darajali “Muqaddas Anna” ordeni bilan taqdirlandi[4]. Shuningdek, “Qizil bayroq” ordeni XX asr boshlarida, sotsialistik hokimiyat tashkil topgach, ushbu orden ta’sis etilgan. Mazkur orden mehnat va vatan himoyasida faol eshtirok etgan shaxslar taqdirlangan. Masalan, urushda ko’rsatgan jasorati uchun Shavkat Qoriyev “Qizil bayroq” ordeni, Botir Qoriyev esa “Qizil yulduz” ordeni bilan taqdirlangan ekan[1]. Bu faleronim hozirgi kunda arxiak so’zlar qatoriga kirgan.

Ma’lum bir davlatda, xususan, O‘zbekiston Respublikasida yashab, uning qonun va talablarini bajarib, o‘z faoliyatida yaxshi, o‘rinli va ko‘pchilik tan oladigan darajada ishlaganlarga yuqoriroqda ta’kidlanganidek, davlat tomonidan maxsus rag‘batlantirish yo‘llari va usullari o‘ylab ko‘rilgan. Ordenlar mana shu rag‘batlantirishning o‘ziga xos va betakror ko‘rinishlaridan biri.

Unvon, orden, medallar va mukofotlar kishilarning yashagan davrining xususiyati, ideallari, intilishlariga, orzu va umidlariga ko‘ra o‘zgarib turadi. Bugungi kunda ham kishilarni bajargan mehnatlari, ixtirolari taqdirlanib, ma’no va tuzilishida biroz o‘zgarishlar mavjud. Hozirgi davrga kelib dignitonimlar har bir sohadagi ixtiro va mehnatlariga, ularda o‘z sohasida ko‘proq ishlashiga motivatsiya berib, kishilar rag‘batlantirishga ehtiyoj yanada ortmoqda. Bu davlatimizning rivojlanishiga hissa qo‘shayotgan kishilarimizning ko‘pligidan dalolat beradi.

Foydalangan adabiyotlar ro‘yxati

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Xotira va qadrlash kuniga bag‘ishlangan tantanali marosimdagi nutqi.2021.09.05. Toshkent.www/lex.uz
2. E.Begmatov. O‘zbek tili antroponimikasi.Toshkent.2013.40-b.
- 3.O‘zbek tilining izohli lug‘ati.II- t. Moskva “ Rus tili” nashriyoti 1981. B-541
- 4 .B.J. Eshov, A.A.Odilov .O‘zbekiston tarixi.1-jild.2014. 236 b.

YURIDIK TILSHUNOSLIKDA PARTONIMIYA

Jahongir XO‘JANIYOZOV,

Chirchiq davlat pedagogika universiteti

O‘zbek tili va adabiyoti yo‘nalishi

2-bosqich magistranti

Annotatsiya: Mazkur maqolada yuridik tilshunoslikda qo‘llaniladigan terminlarning partonimiyasi haqida so‘z yuritiladi. Ushbu mavzu bo‘yicha tilshunos olimlarning fikrlari keltirib o‘tiladi. Shuningdek, misollar orqali atroflicha tahlil qilinadi.

Kalit so‘zlar: Yuridik termin, sistema, struktura, butunlik, qism, partonimiya, leksema.

Аннотация: В данной статье говорится о партонимии терминов, используемых в юридической лингвистике. Приводятся мнения лингвистов на эту тему. Это также подробно анализируется на примерах.

Ключевые слова: Юридический термин, система, структура, целое, часть, партонимия, лексема.

Annotation: This article talks about the paronymy of terms used in legal linguistics. The opinions of linguists on this topic are cited. It is also analyzed in detail through examples.

Key words: Legal term, system, structure, whole, part, paronymy, lexeme.

Borliqdagi har bir narsa, hodisa, jarayon bizning ko‘z oldimizda alohida butunlik sifatida namoyon bo‘ladi. Ular ma’lum bir qismlardan, bo‘laklardan, komponentlardan tashkil topadi. Bu qismlar, bo‘laklar, komponentlar bir-biri bilan bog‘lanib, yagona bir yaxlitlikni, sistemani tashkil qiladi. Prof. R.Rasulov o‘zining “Umumiy tilshunoslik” kitobida nazariy tilshunoslikning muhim va murakkab muammolaridan biri bo‘lgan sistema va struktura haqida shunday fikrlarni bildiradi: “Sistema-butunlik, struktura-qismlilik. Sistema-umumiylik, struktura-xususiylik. Sistema elementlar aloqasining, bog‘liqligining tugallangan nuqtasi, yaxlitligi.

Struktura-elementlar aloqasining boshlang'ich nuqtasi, ularning dastlabki qator ichki bog'lanishi, munosabati"¹³⁶.

Butun – o'zaro dialektik aloqada bo'lgan qismlar, bo'laklar, komponentlar, elementlarning uzviy birligidan iborat bo'lgan yaxlit narsa, hodisa, jarayon.

Qism – butunni tashkil qilgan, uning tarkibiga kirgan bo'lak, element, komponentdir.¹³⁷

Partonimiya leksemalarning ma'no guruhlarida butun-bo'lak munosabatlarining ifodalanishga aytiladi. Partonimiya hamma soha terminlarida uchraydi. Masalan, avtomobil (butun) - kuzov (bo'lak) - motor (bo'lak) - g'ildirak (bo'lak) va b.lar. Yana: uy (butun) - xona (bo'lak) - ayvon (bo'lak) - koridor (bo'lak). Bularda avtomobil (birinchi qatorda) va uy (ikkinchi qatorda) leksemalari bosh so'zlardir. Ayni paytda kuzov (butun) — eshik (bo'lak) — yukdon (bo'lak) — oyna (bo'lak) — bamfer (bo'lak) qatorida kuzov leksemasi; xona (butun) — oyna (bo'lak) — eshik (bo'lak) qatorida esa xona leksemasi bosh so'z bo'lsa, fonetika (butun) – tovush (bo'lak) — bo'g'in (bo'lak) — urg'u (bo'lak) — ohang (bo'lak) so'zlari tilshunoslikda partonimiya sanaladi.

Yuridik tilshunoslikda ham partonimik munosabatlar uchraydi. Buni ko'proq umumiste'mol leksika tarkibida kuzatish mumkin. Ma'lumki, leksemaning ma'nosida borliqdagi voqea-hodisalarning inson ongidagi in'ikosi ifodalanadi, demak, ma'nolar tizimidagi butun-bo'lak munosabati negizida ham, aslida, borliqdagi butun-bo'lak munosabatlarini tilda ifodalash zarurati yotadi. Partonimiya hodisasini o'rganish lu'gat boyligi tizimining «sir»larini ochish, so'z ma'nolarini aniq va to'g'ri izohlash nuqtayi nazardan ahamiyatlidir. Bu hodisa H.Ne'matov, R.Rasulov, E.Qilichev, B.Qilichev kabi tilshunoslarning ishlarida ma'lum darajada o'z talqinini topgan. Partonimik munosabatdagi birliklar yuridik sohada, ayniqsa, advokat va guvohlarning nutqida kuzatiladi. Shuningdek, yuridik sohaga taalluqli bo'lgan terminlar o'rtasida ham partonimik munosabat uchratish mumkin.

Qiyoslaymiz:

¹³⁶ Rasulov R. Umumiy tilshunoslik – Toshkent: Fan va texnologiya, 2007.-B.194.

¹³⁷ Sobirov A. O'zbek tilining leksik sathini sistemalar sistemasi tamoyili asosida tadqiq etish. – Toshkent: Ma'naviyat, 2004. – B.141.

Kodeks – boblar, band, qism, modda.

Ish – boblar, bandlar, qismlar.

Sud tarkibi – sud raisi, sud kotibi, xalq maslahatchilari, prokuror, sudlanuvchi, advokat, da'vogar, javobgar, jabrlanuvchi, tarjimon, guvohlar.

Sud hujjatlari –ajrim, qaror, hukm, tilxat, ayblov xulosasi, *hal qiluv qarori*, *kodeks*, *sud majlisi bayonnomasi*, *sanksiya*, *protest*, *ariza*, *tushuntirish xati*, *tilxat*, *shikoyat xati*, *avf*, *amnistiya akti*, *ishonchnoma*, *eslatma*, *buyruq*, *farmon*, *nizom*, *tavsiyanoma*, *xabarnoma*, *yo'riqnoma*, *ma'lumotnoma*, *tavsifnoma*, *dalolatnoma*, *ayblov fabulasi*, *ichki ishlar organi taqdimnomasi*, *sud majlisi bayoni*, *shikoyat xati*, *vasiyatnoma*, *akt*, *litsenziya*, *sanksiya*, *deklaratsiya*, *iltimosnoma*, *kassatsiya shikoyati*, *qonun hujjatlari* va b.

Odam ←bosh←bo'yin←elka←ko'krak←qo'l←oyoq←bo'g'im.

Daraxt ←shoxa←yaproq←ildiz.

Yuridik tilshunoslikda uchraydigan partonimik munosabatlarga misollar: *Aripjanov Olimjon Karimjonovich O'Zr Jinoyat kodeksining 227-moddasi ikkinchi qismi "a" bandiga asosan yetti yil muddatga ozodlikdan mahrum qilish jazosi tayinlansin. Tayinlangan jazo qattiq tartibli koloniyalarda o'tattirilsin* (sud hukmidan). *Toshkent shahar Shayxontohur tuman sudi 2000- yil oktyabr oyining 23-kuni o'z binosida ochiq sud majlisida raislik etuvchi sudya N.M. Mirzaolimov, xalq maslahatchilari A.Kenjaev, B.Jo'raevalar hay'atida, Z.To'laganovning kotibligida tomonlardan prokuror yordamchisi Yigitaliev, himoyachi Abdullaev, tarjimon Latipovalarning ishtirokida ... 1- 831/ 2000-sonli jinoyat ishini ko'rib chiqib, sud aniqladi...* (sud bayonnomasidan).

Xulosa o'rnida shuni aytish mumkinki, partonimiya barcha sohalarda bo'lgani kabi yuridik tilshunoslikda ham partonimik munosabatlar uchraydi. Bu ko'proq umumiste'mol leksika va terminlarda kuzatiladi. Partonimik munosabatdagi birliklardan sud jarayonida, asosan, jinoyatlarni ochishda, aniqlashda faol foydalaniladi. Bu birliklar, ayniqsa, advokat va guvohlarning nutqida ko'p uchraydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLA RO'YXATI:

1. Rasulov R. Umumiy tilshunoslik – Toshkent: Fan va texnologiya, 2007.
2. Sobirov A. O‘zbek tilining leksik sathini sistemalar sistemasi tamoyili asosida tadqiq etish. – Toshkent: Ma’naviyat, 2004.
3. Mo‘yidinov Q. O‘zbek tili sud nutqi leksikasi. Monografiya – Chirchiq: 2022.
4. Omanova, M. (2024). IMPORTANCE OF VOICE IN EXPRESSIVE READING. *Galaxy International Interdisciplinary Research Journal*, 12(1), 125-128.
5. Omanova, M. (2024). NIZOMIY GANJAVIY MEROSINING ALISHER NAVOIY IJODIGA TA’SIRI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 4(20), 24-27.
6. Kahramanov K. Naim Karimov Is a literary scholar, Scholar and critic. *Rivista Italiana di Filosofia Analitica Junior*. 2023, Vol 14. ISSN: 2037-4445.
7. Makhbuba Urazbayeva, Burkhanova Feruza, Pardayeva Nigora, Atabayeva Go‘zal, Qodirova Mashhura. Issues of Distribution of Bear Image in Uzbek Novels. *Journal of Advanced Zoology*. 2023. 2184-2192 p.
8. Kalandarova D. “Issues of Uzbek Folklore and its Research in Germany”. *Journal of Positive School Psychology* 6.9 (2022): 4395-4398.
9. Omanova, M. A. (2020). Updating views on literary heroes and glory in the novels of the period of independence. *Novateur publications JournalNX-A Multidisciplinary Peer Reviewed Journal*, 6(10), 415-419.

СЛОВООБРАЗОВАНИЕ И СЛОВООБРАЗОВАТЕЛЬНАЯ СТРУКТУРА СЛОВА

М.АЙСИНА

АФ ТГТУ, Алмалык

manzura.aysina@mail.ru

Аннотация. Словообразовательная структура слова возможна только в производных словах и сложных словах. Необходимо различать словообразовательную структуру слова на прошлых стадиях развития

(диахрония) и на сегодняшней стадии (синхрония): различия могут быть очень большими. Словообразовательное значение и его формальный показатель (дериватор) объединяются как две стороны языкового знака, или дериватемы – означаемое и означающее. В языке могут происходить изменения, которые могут влиять на морфемную структуру и формообразование слов. Это может быть этимологизация, или утрата продуктивности морфемой, явления гаплоггии, народной этимологии, закона аналогии,

Ключевые слова. Словообразовательная структура, морфема, дериват, словообразовательное значение, синхрония, диахрония.

DERIVATION AND DERIVATIONAL STRUCTURE OF A WORD

Abstract. Derivational structure of a word is possible only in derived words and compound words. It is necessary to distinguish between tderivational structure of a word at past stages of development (diachrony) and at the current stage (synchrony): the differences can be very large. The derivational meaning and its formal indicator (derivator) are combined as two sides of a linguistic sign, or derivatemes – signified and signifier. Changes can occur in language that can affect the morphemic structure and formation of words. This may be etymologization, or loss of productivity of a morpheme, the phenomenon of haplology, folk etymology, or the law of analogy.

Key words. Derivational structure, morpheme, derivative, derivative meaning, synchrony, diachrony.

Словообразовательная или деривационная структура слова наблюдается в производных словах и сложных словах. Его идентификация заключается в сравнении слов побуждающей и мотивированной основы. В статье предметом описания является словообразовательная структура, сравнение слова побуждающего и мотивированного [6, с. 174].

Цель описания состоит в исследовании изменений в деривационной структуре производного слова.

В мотивированном слове, также известном как слово-дериват, можно выделить две составляющие: словообразовательную основу или деривационную базу, а также дериватор, который является формальным показателем словообразовательного значения. Например, слова *читатель*, *посетитель*, *строитель*, *радетель*, *летчик*, *наводчик*, *начальник*, *стрелочник*, *учительский* и *менторский* содержат деривационную базу и формальный показатель словообразовательного значения в виде суффиксов «-итель», «-чик» и т.д.

В некоторых случаях как деривационная база так и дериватор могут быть комплексными. Например, в словах *машинописный* и *письмоносец* деривационные базы состоят из нескольких корней, а дериваторы представлены суффиксами –н-- и -ец. Словообразовательное значение и его формальный показатель объединяются как две стороны языкового знака, или дериватемы – означаемое и означающее [9]. Производные подобны граммемам, однако, они отличаются тем, что не объединяются в ограниченные по количеству противопоставляемых элементов. Они не замкнуты и представляют собой строго структурированный набор как в морфологической категории. Словообразовательные значения выражаются менее стандартизированным способом, в отличие от формообразующих значений, которые допускают более разнообразные значения. Если мы представим структуру словообразовательной парадигмы в таблице, например, для парадигмы имен «производитель действия», образованных от глаголов активного действия, то мы обнаружим множество пустых ячеек [3, с.29.]. Когда одно слово используется с разными словесными конструкциями, возникают разные значения и мотивации. Каждая мотивация имеет свою уникальную словообразовательную структуру, которая отражает соотношение производящей основы и суффикса. Это формирует словообразовательную модель, в соответствии с которой образуется определенное соединение производного слова. Структура слова – это система, в которой деривационные основы, словообразование и аффиксы для морфогенеза расположены во временных рядах и семантически [7, с.58.]. Можно было бы

для сравнения привести существительное типа *броненосец*. При первом взгляде оно тоже кажется распадающимся на те же морфемы: два корня *брон'* и *нос*, суффикс *-ец*, соединительную гласную *е* и нулевую флексию. В действительности же это существительное образуют производящая основа *брон'* и цельнооформленный суффиксоид *-еносец*, ср.: орденосец, медаленосец, и оно имеет особую структуру: *брон* + *еносец*.

Итак, следует различать состав слова и структуру слова. Общими элементами в них являются аффиксы, отличающимися от них корни, с одной стороны, и производящие основы – с другой. Состав слова и структура слова тесно связаны между собой, их нельзя отрывать друг от друга, как нельзя и отождествлять [2, с. 18.]. Следовательно, необходимо проводить различие между структурой слова и словосочетанием структуры. Общими для обоих элементов являются аффиксы, которые подразделяются на корни и группы. Следовательно, структура слова и словосложение тесно связаны, не могут быть отделены друг от друга, не могут быть идентифицированы [2, с.18].. Если производное слово может иметь несколько мотиваций, его можно рассматривать как две или более словесных структуры, а не как одну словесную структуру. Как было отмечено, языки на всех уровнях меняются со временем. Эти процессы также влияют на морфемную структуру и формообразование слов.

Необходимо также подробнее рассмотреть подобные изменения. [8, с.123].. Это изменение выражается в том факте, что производная основа слова, состоящая из отдельных морфем, может со временем развиваться в непродизводную, не разлагаемую основу, в которой все морфемы "интегрированы" в единый корень. Этот процесс тесно связан с не этимологией слов, то есть потерей прежних семантических связей [10].

Иногда изменение значения непродизводного слова, а производящего может привести к изменению основы. Например, глагол *чесать* со временем этот глагол утратил свое значение как *чесать* (волосы). Эта потеря привела к разрушению связи слов *гребень*, и производное существительное стало непродизводным [1, с .58]. Этимологизация и искажение морфемного состава

способствует фонетическим изменениям в языке. Благодаря им, даже родственные лексемы могут внешне настолько отличаться друг от друга, что их исходные семантические и генетические связи не просто теряются в сознании носителей языка: их бывает трудно идентифицировать даже с помощью научного этимологического анализа [5, с. 65].

Также изменение может произойти в том случае, когда морфема теряет свою продуктивность, так как она больше не используется для образования новых слов. Например, существительное *пир* образовалось от глагола в праславянскую эпоху *пити* с помощью суффикса **-р-:** *piti > *pīrь. В современном русском языке оно непроизводное.

Такую диффузию называют аппликацией, и очень часто ее причиной служит гаплогогия (выпадение одного из двух одинаковых или сходных по звучанию соседних слогов в слове). Благодаря опрощению, в языке появляются новые корневые морфемы.

Примеры: *томский* (наложение конечной части названия города *Томск* и суффикса прилагательного **-ск-**) и др.

Диффузия не всегда проявляется в письменной речи, она может проявляться только в живой речи. Таким образом, последняя согласная корня в прилагательных *братский*, *дети* и т. д. сливается с первой согласной суффикса в звуке [с]. Подобное слияние звуков также наблюдается в некоторых формах глаголов с постфиксом **-ся**: *умываться*, *одеваться*, *прятаться*. [4, с.43].. Иногда в словах одна морфема заменяется другой. Основным фактором этого явления является народная этимология. Например, благодаря ей, древнерусское слово *съвьѣдѣтель* (тот, кто знает, от глагола вѣдати) превратилось в *свидетель* (тот, кто видел). В этом слове произошла замена корня.

Нередко изменения могут появляться по закону аналогии. Так, под воздействием существительных на **-ница** из древнерусского существительного *лѣствица* появилось современное *лестница*. Замещению в данном случае подвергся суффикс.

В одном и том же слове могут сочетаться различные типы структурных изменений.

Необходимо различать словообразовательную структуру слова на прошлых стадиях развития и на сегодняшней стадии (синхрония): различия могут быть очень большими. Данные из прошлого восстанавливаются в ходе этимологического анализа, в то время как при анализе морфем и словообразований одно и то же слово рассматривается как элемент современной, современной языковой системы. Проще говоря, в результате этимологического исследования, можно установить, что в слове воздух когда-то был корень дух-. Но при словообразовательном и морфемном анализе в одном и том же слове мы выберем неприводимую основу, состоящую из корня *воздух* [1, с.43]... поскольку это существительное, уже присутствует в современном языке, оно не имеет семантических отношений со словом *дух* [8, с.78]..

Таким образом, следует различать словообразовательную структуру слова на диахронических и на синхронических стадиях развития. Словообразовательная структура слова может измениться в результате действия в языке различных явлений, которые могут влиять на морфемную структуру и формообразование слов. К таким явлениям можно отнести этимологизация, утрата продуктивности морфемы, явления гаплогонии, народной этимологии, закона аналогии,

Список использованной литературы

- 1.Земская Е. А. Современный русский язык: Словообразование. — М.: Просвещение, 2011. — 323 с.С.58.
- 2.Лопатин В.В. Русская словообразовательная морфемика: проблемы и принципы описания. М.: Наука, 1977.- 140 с.
- 3.Маслов Ю.С. «Введение в языкознание» М.: Высш. Шк., 1987.— 272 с.
- 4.Розенталь Д. Э. и др. Современный русский язык. — М.: Просвещение, 2017.— 213 с.
- 5.Современный русский язык: Ч. 2. Словообразование, морфология / Н. М. Шанский, А. Н. Тихонов. — М., 1987.—254 с.
- 6.П.В. Царев. Продуктивное именное словообразование в современном языке. М., 1984.—225 с.

- 7.О.Н.Чарыкова, З.Д.Попова, И.А.Стернин. Основы теории языка и коммуникации. Учебное пособие. М.: Флинта, 2010.– 149 с.
- 8.Шанский Н. М., Иванов В. В., Шанская Т. В. Краткий этимологический словарь русского языка: Пособие для учителя. — М., 1971.–544 с.
- 9.<http://psihdocs.ru/susov-i-p-vvedenie-v-teoreticheskoe-yazikoznanie.html?page=15>
- 10.<http://new.gramota.ru/biblio/readingroom/textbooks/author/litnevskaya/par>

PAHLAVONQULI RAVNAQ LIRIKASIDA QO‘LLANGAN IBORALAR TAHLILI

Mohidil USMONOVA,

Qarshi davlat universiteti talabasi

Annotatsiya: Maqolada Ravnaq lirikasida qo‘llangan xalqona birliklar haqida fikr yuritiladi. Shoir g‘azallari tahlilga tortilib, ularning mazmun-mohiyati haqida fikr yuritiladi.

Kalit so‘zlar: ibora, ijodiy yondashuv, bayt, ma’no- mazmun, badiiy mahorat.

Ma’lumki, xalqimiz tarixida XVIII-XIX asrlar xonliklar davriga to‘g‘ri keladi va bu davr o‘zining adabiyoti, ma’lum hududlarda vujudga kelgan adabiy muhitlar bilan o‘zbek adabiyoti rivojiga katta hissa qo‘shdi. Xususan, Xorazm adabiy muhiti va unda faoliyat yuritgan ijodkorlar Sharq mumtoz adabiyoti an‘analarini munosib davom ettirish bilan bir qatorda, adabiyotga bir qancha yangiliklar olib kirishdi. Ayniqsa, Xivada lirik janrlar shu qadar rivojlandiki, buni o‘sha davrda yaratilgan bayozlar va devonlar misolida ham ko‘rishimiz mumkin. Pahlavonquli Ravnaq ham mazkur adabiy muhitning atoqli vakili sifatida mumtoz she’riyatimiz rivojiga sezilarli hissa qo‘shdi. “Ravnaq o‘z davrining yetuk shoirlaridan biri bo‘lib yetishdi, zamondoshlari va keyingi davrlarda o‘tgan bir qator adabiyot ahllarining ijodiyotiga samarali ta’sir etdi” [2:174].

“Devoni Ravnaq”dan o‘rin olgan g‘azallar o‘zining mazmun-mohiyati, poetik strukturasi va ifoda usulining o‘ziga xosligi bilan ajralib turadi. Ayniqsa, biz shoirning bir qancha g‘azallarida xalqona unsurlarning, maqol va iboralarning mahorat bilan qo‘llanganligining guvohi bo‘lamiz. Ravnaq bu birliklarni aynan olib

qo'ymasdan, aksincha, ularni tahrirlab, ma'lum o'zgartirishlar kiritib baytlar mazmuniga singdirib yuboradi. Quyida biz Ravnaq g'azallarida qo'llangan iboralar haqida to'xtalamiz.

Nedin til ochmayin shukringg 'akim, qilding, bihamdillah,

O 'zungni bildururga aqli fahm-u xuradon paydo [1].

Ko'rinib turganidek, bu hamd g'azal hisoblanadi. Bunda shoir bevosita Allohga murojaat qiladi va uning sifatlarini bayon qilishga inson aqli ojizligini ta'kidlaydi. Baytda qo'llangan "til ochmoq" iborasi aslida xalq orasida "og'iz ochmoq" shaklida qo'llaniladi va biror narsa haqida gapirish, so'zlash kabi ma'nolarni bildiradi. Ravnaq iborani adabiy tilga yaqinlashtirib qo'llagan va bu g'azal badiiyatiga ijobiy ta'sir ko'rsatgan.

Ongla yigitlik chog 'in olam aro mug 'tanam,

Ravnaq o 'tar ko 'z yumib ochg 'ucha davri shabob [1].

Baytda "ko'z ochib yumguncha" iborasi ayrim fonetik va struktur o'zgarishlarga uchrab qo'llangan. Shoir yoshlikning shu qadar tez o'tib ketishini, shuning uchun bu davrdan unumli foydalanib qolish kerakligini aytadi. Aslida, umr ham xuddi shunday, bir lahzada o'tadi ketadi. Ravnaq bu bayti bilan hayot falsafasiga ham ishora qiladi.

O 'zgalar boshi yetib ko 'kka bu davron aro, lek,

Baxtim etmak mani g 'am xaylig 'a pomol nedur [1].

Bu baytda qo'llangan "boshi ko'kka yetmoq" iborasi xursand bo'lish ma'nosini bildiradi. Ravnaq bu g'azalda "baxtim" deya taqdirini nazarda tutadi. Bu ijtimoiy ruhdagi g'azal bo'lganligi uchun, unda davrdan shikoyat motivlari yetakchilik qiladi. Ya'ni shoir yashagan davr siyosiy, iqtisodiy va ijtimoiy jihatdan ziddiyatlarda boy edi va bu Ravnaq hayoti va ijodiga ham ta'sir etmay qolmaydi.

Ber mujda bodi subhki, dildor qaydadur,

Jon og 'zima yetushdi, labi shakarbor qaydadur [1].

Mazkur baytdagi "jon og'zuma yetushdi" iborasi "joni bo'g'ziga keldi", "joni hiqildog'iga keldi" tarzida qo'llanadi va sabrning tugaganligini, toqat qolmaganligini bildiradi. Ravnaq badiiy maqsad uchun ibora tarkibini o'zgartirib, ohoriy tashbeh yaratadi.

Kom-u dil hosil qilurda jong 'a istig 'nosidin,

Yuz ado-u noz ila toqatni aylar toq qiz [1].

Xalqimiz orasida “toqati toq bo‘ldi” ya’ni sabri tugadi iborasi mavjud. Ravnaq baytida ayni shu iborani o‘ziga xos tarzda qo‘llaydi.

Qilmas ermas marhamat huri paridin iltimos,

Ko‘z uchidin boqsa gohi ko‘rguzub ishfoq qiz [1].

“Ko‘z uchidan qarash” mensimaslik, takabburlik belgisi sifatida ishlatiladi. Biroq baytda ibora butkul boshqa ma’noda kelgan. Oshiq yorning birgina boqishiga ham mahtal, shuning uchun yorga ko‘z uchidan boqishni (nazar tashlashini), marhamat ko‘rgizishini so‘raydi.

Yor diydorig‘a Ravnaq ko‘zlarim mushtoqdur,

Aylagandek Yusufini piri Kan‘on orzu [1].

Baytdagi “ko‘zi mushtoq” iborasi intizor bo‘lib kutish degan ma’noni anglatadi. Shuningdek, iboraning “ko‘zi to‘rt bo‘lmoq” varianti ham mavjud. Ravnaq qo‘llagan shakl esa badiiy go‘zalligi bilan boshqa variantlaridan ajralib turadi. Keyingi misrada talmeh san’atini qo‘llab, Yusuf obrazini keltirish orqali shoir o‘z ruhiy holatini yana bir karra kuchaytiradi.

Xulosa qilib aytganda, Pahlavonquli Ravnaq lirikasida qo‘llangan iboralar g‘azal mazmun-mohiyatini har jihatdan to‘ldirishga va poetik jihatdan mukammallashtirishga, tasvirning ta’sirliligini oshirishga xizmat qilgan. Shoirning iboralarni aynan ko‘chirib olmasdan, ularni qo‘llashda ijodiy yondashuvi ham she’rning badiiy qiymatini yana bir karra oshirgan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Devoni Ravnaq. Qo‘lyozma. O‘zR FASHI fondi. inv.№922
2. V.Abdullayev. “O‘zbek adabiyoti tarixi” Toshkent 1967.
3. Sh.Rahmatullayev. “O‘zbek tilining izohli frazeologik lug‘ati”, - Toshkent, O‘qituvchi. 1978.

YETTINCHI BO‘LIM

ZAMONAVIY TA'LIM VA PEDAGOGIKA

ШАКАРИМ ХУДОЙБЕРДИЕВНИНГ “ЛАЙЛИ-МАЖНУН” ДОСТОНИНИ ШАРҲЛАБ ЎҚИТИШ

Ергаш АБДУВАЛИТОВ,

abduvalitov64@mail.ru

Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика университети,

Қозоқ тили ва адабиёти кафедраси мудир

педагогика фанлари доктори, профессор

Жаннур АМАНГЕЛДИЕВА,

3-курс талабаси

Резюме

Ушбу мақолада қозоқ халқининг буюк шоири Шакарим Худайбердиевнинг «Лайли-Мажнун» достонини шарҳлаб ўқитишнинг самарали йуллари ва усуллари ҳақида сўз юритилади.

Калит сўзлар: адабиёт, шоир, хамса, достон, шарҳлаб ўқитиш, усул, образ, адабий анъана.

Резюме

В статье рассматриваются эффективные способы и методы преподавания поэмы «Лайли-Меджнун» великого казахского поэта Шакарима Худайбердиева.

Ключевые слова: литература, поэт, хамса, эпос, интерпретационное учение, метод, образ, литературная традиция.

Resume

This article is devoted to the effective ways and methods of teaching the poem "Layli-Majnun" by the great Kazakh poet Shakarim Khudaiberdiev.

Key words: literature, poet, khamisa, epic, interpretative teaching, method, image, literary tradition.

Таълим қозоқ тилида олиб бориладиган мактабларнинг адабиёт дастурида мумтоз адабий намуналарига катта ўрин ажратилган. Маълум маънода қозоқ халқи тарихининг бадий салномаси ҳисобланадиган бу асарларнинг орасида ўхшаш сюжетли ёки муайян адабий анъаналар таъсирида ёзилганлари ҳам

талайгина. Шулардан бири Шакарим Худайбердиевнинг “Лайли-Мажнун” достонидир. [1; 340-400 б.]

Биз куйида адабиёт дарсларида ушбу асарни шарҳлаб ўрганишга оид тажрибаларимиз билан ўртоқлашамиз.

Таълим қозоқ тилида олиб бориладиган мактабларнинг адабиёт дастурида Шакарим ижодига катта ўрин ажратилиши бежиз эмас. XIX асрнинг охири XX асрнинг бошида яшаб ижод этган, қозоқ халқининг фаҳри саналган Шакарим Худайбердиев ўз асарлари билан қозоқ адабиёти ва маданиятининг юксалишига хизмат кўрсатган ўлуғ сўз санъаткоридир. Шакарим қаламига мансуб “Енглик-Кебек”, “Ёшларга”, “Дубровский ҳикояси”, “Қалқаман-Мамир”, “Армон”, “Лайли-Мажнун” асарлари қозоқ адабиётининг мумтоз намуналаридан ҳисобланади. Улардан “Лайли-Мажнун” достони шарқда машҳур хамсачилик анъаналари асосида юзага келган бўлиб, мазкур асарни ўрта мактабда ўрганиш ўқитувчи зиммасига катта масъулият юклайди.

Шакаримнинг “Лайли-Мажнун” достонининг яратилиш даври ва унда қуйилган муаммоларнинг мураккаблигидан келиб чиқиб, ўқитувчи асарни шарҳлаб ўрганишни режалаштиргани мақул.

“Лайли-Мажнун” илк бор “Шолпан” журналида (1923) босилиб чиққандан кейин атоқли шоир Сакен Сейфуллиннинг бевосита кўмаги ва ташаббуси билан китоб ҳолида нашр этилади.

Ўқитувчи “Лайли-Мажнун” таҳлилига ўтишдан олдин XX аср бошида ўлкадаги ижтимоий-сиёсий аҳвол, маданий ҳаёт ҳамда шоирнинг ҳаёти ва ижоди туғрисида қуйидагича маълумот беради:

Шакарим Худайбердиев (1858-1931) – шоир, носир, файласуф, таржимон, тарихчи, журналист. Туғилган жойи – Шарқий Қозоғистон вилояти, Чингизтоғ овули. Маълумоти олий. Мустақил тарзда турк, форс, араб, рус тилларини мукаммал ўрганган ва ушбу тиллардаги асарларни мутолаа қилган. Хўжа Ҳофиз, Ғузулий, Навоий, Фирдавсий, Саъдий, Гёте, Пушкин, Лев Толстойларни ўзининг пири ҳисоблаган. Ш.Худайбердиев 1931 йили 73 ёшида Чингизтоғда вафот этган.

Шундан сўнг ўқитувчи дostonнинг адабиёт тарихидаги ўрнига тўхталади. Аввало, дostonнинг мазмунини, нотаниш сўзларни шарҳлаб тушинтиради. Ғарапта – Арабистонда; табиб – шифокор; байтолла – Маккада номоз ўқидиган хона; сажда – жойномоздаги қиблани кўрсатадиган белги; бейит – уй, уя. Бу ва бошқа сўзлар ўқитувчи тарафидан изоҳлаб берилади ва ҳикоясини давом этади:

Қадимги араб адабиётида (VII-VIII асрлар) “Лайли-Мажнун” деб аталган афсона, эртак, ривоятлар мавжуд бўлган. Бу мавзуни яқин Шарқ халқлари адабиётида биринчи бўлиб, озарбайжон халқининг буюк шоири Низомий Ганжавий ёритган, кейинчалик Хусрав Деҳлевий ва Алишер Навоий давом эттирган. Шундан бошлаб Лайли ва Мажнун ҳақида дoston яратиш туркий халқлар адабиётида анъанага, шоирларнинг бадиий маҳоратини белгиловчи мезонга айланди.

Шакарим Худайбердиев ҳам “Лайли-Мажнун” дostonи орқали шарқ алломаларига шогирд сифатида қўл бериб, улар билан ижодий мусобақага киришди. Лайли ва Мажнуннинг маълум ва машҳур мухаббати тарихига оид сюжетни ибратли ҳикоятлар билан қозоқ адабиёти эришган ютуқлар даражасида бойитишга мувоффақ бўлди.

Шу хилдаги изоҳлардан кейин ўқувчилар асардан қуйидаги лавҳаларни ўқийдилар. Бир ўқувчи бир лавҳани ўқийди, иккинчиси унинг мазмунини шарҳлаб беради:

1-ўқувчи: Фузулийдан айта олмам мингдан бирин,

Таърифига тил ожиз пурмаъно шеърим.

Мажнуннинг номин билар, ўзин билмас

Қозоққа билдирайин бироз сирин. [2]

2-ўқувчи: Шоир бу байтни Шарқ алломаларидан, хусусан Фузулий каби ёза олмаса ҳам, қозоқ халқига Мажнунни, унинг ишқ дардини билдирайин деб ёзишга киришганини маълум қилади.

1-ўқувчи: Ҳар ким ошиқ бўлиб туғилмас,

Ноёб нарса эл ичра кўп тарқалмас.

Лайли ила Мажнун ишқи мушкулдир

Ҳеч ким унинг замирига етолмас. [2]

2-ўқувчи: Шоир бу байтда чин мухаббатни улуғлаб, унинг ҳар кимга насиб қилавермаслигини, кўпчилик Мажнун билан Лайлининг ишқий савдосини тушина олмаслигини айтди.

Бундан ташқари ўқитувчи дostonнинг қисқача умумий мазмунини қуйидагича тушинтиради ва ўқувчиларга асар матнини ифодали тарзда ўқитади. “Лайли-Мажнунни” шарҳлаб ўқитиш билан бир жараёнда Мажнун, Науфал, Ибн Салам, Зайид каби қаҳрамонлар тарихига алоҳида эътибор беради:

“Қайс Лайлига бўлган мухаббати туфайли Мажнунга, яъни телбага айланади. У Лайлининг номини зикр этиб, ўзига-ўзи гапириб, ҳаёлга берилади. Натижада халқ Қайс деган номини унутиб, уни тентак, жинни “Мажнун” деб атаёт бошлайди. Эл орасидаги миш-миш хангомага чидай олмаган Лайлининг ота-онаси бошқа ерга кўчиб кетади. Кун чоштоҳга етганда Мажнун қараса, бир қарвон кетиб борапти. Булар мендан қочиб кетяпти, изидан қолмайин деб Мажнун ҳам йулга тушади ва изма-из бораверади. Бир ерга борганда Лайли кучигига қарата: “Тур” дейди. “Тур” деган сўз Мажнуннинг қулоғига чалиниб, йулда қотиб туриб қолади. Қимирласам топа олмай қолади деб неча кунлар шу алпозда қимирламайди”. [3; 278-351 б.]

Шоир Мажнун образини буюк, ишқ рамзи тарзида ифодалайди. Шу ғояни илгари суришда ақл-идрокли инсонлар излаганларини жамиятдан топа олмай қийналганини баён этади:

Беш нарсам бор ошиқона излаган,

Номларини билсин мени англаган:

Мухаббат, адолат ва тоза юрак,

Эркинлик, теран илм-ишқимга тиргак. [2]

Ўқитувчи Лайли образини шарҳлаш жараёнида ҳам у билан Мажнун ўртасидаги чин ва самимий севги тарихига алоҳида урғу беради: “Мажнун каби Лайли ҳам чин мухаббатни улуғлайди. Аллоҳ икки ёш қалбига мухаббат, мардлик ва жасорат уруғини сочади. Ҳар қандай оғир вазиятда ҳам улар ўз

маслагига содиқ қоладилар. Уларнинг улуғ мақсад йулидаги курашлари тарихи ҳар бир ёш авлод учун чинакам ибрат намунасидир”.

Хуллас, Шакарим Худайбердиевнинг шарқ адабиёти адабий анъаналари асосида яратган “Лайли-Мажнун” достони ёш авлоднинг эстетик дидини ўстиришга, дунёқарашини бойитишда инсонпарварлик туйғуларини шакллантиришда муҳим аҳамият касб этади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Ш.Худойбердиев. Танланган асарлар. Алматы; «Жазушы», 1988. 340-400-бетлар.
2. Шеърый парчалар таржимаси муаллифники.
3. Баҳром ва Гуландом. Ўзбек халқ адабиёти. Т.: Ўқитувчи, 1988. 278-351-бетлар.
4. Abduvalitov E. Aesthetic Education and Perception in the Teaching of Literature of Fraternal Peoples. <http://ijmmu.com> editor@ijmmu.com
5. Abduvalitov E. The Effective Ways of Teaching the Literature of Fraternal Nations in General Secondary Schools. <http://dx.doi.org/10.47814/ijssrr.v6i6.1428>
6. Abduvalitov N. Ways of Teaching Samples of World Literature at Literature Classes by Grene Features. <http://ijmmu.com> editor@ijmmu.com ISSN 2364-5369 Volume 9, Issue 3 March, 2022 Pages: 219-223.
7. Duysabayeva D.U. Formation of Linguo-Culturological Competence of Future Native Language Specialists. <https://ijssrr.com/journal/issue/view/21>.
8. Duysabayeva D.U. THE ROLE OF EDUCATIONAL PRACTICE IN THE PROFESSIONAL AND METHODOLOGICAL TRAINING OF FUTURE NATIVE LANGUAGE TEACHERS. <https://doi.org/10.55640/jme-03-06-05>
9. Nurjan B. Abduvalitov, Ergash B. Abduvalitov, Baurjan N. Sayfullaev. "METHODS OF COMPARATIVE ANALYSIS IN THE STUDY OF SAMPLES OF UZBEK AND WORLD LITERATURE" <https://spast.org/techrep/article/view/4576>

10. Nurymbetovich, S. B. (2023). Dialectisms in the Language of Literary Works. *Central Asian Journal of Literature, Philosophy and Culture*, 4(6), 33-39.
11. Sayfulayev B. Some Problems of Phraseology of Turkic Languages (On the Example of Eye Phraseosomatizm). <http://dx.doi.org/10.47814/ijssrr.v5i4.263>
12. Sayfulayev B. Some Problems of Phraseology of Turkic Languages (On the Example of Eye Phraseosomatizm). <http://dx.doi.org/10.47814/ijssrr.v5i4.263>
13. Sayfulayev B. Structural Features of Uzbek-Kazakh Dialectal Phrasemas. <https://cajssh.centralasianstudies.org/index.php/CAJSSH/article/view/311>
14. Sayfulayev B. Structural Features of Uzbek-Kazakh Dialectal Phrasemas. <https://cajssh.centralasianstudies.org/index.php/CAJSSH/article/view/311>
15. Yusupov B.B. Motherland and Patriotism in the Lyrics of Tulegen Aibergenov. <https://ijssrr.com/journal/issue/view/28>
16. Yusupov B.B. SOCIAL DEVELOPMENT STRATEGY: SOCIO-CULTURAL COMPETENCE AND LITERARY EDUCATION. <https://www.bjisrd.com/index.php/bjisrd/article/view/307>

XALQ OG‘ZAKI IJODI JANRLARINI O‘QITISH METODIKASINI TAKOMILLASHTIRISHDA ZAMONAVIY AXBOROT KOMMUNIKATSION TEXNOLOGIYALARINING O‘RNI VA AHAMIYATI

Mashhura QODIROVA,

Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti o‘zbek adabiyoti va uni
o‘qitish metodikasi kafedrasida dotsenti v.b. (PhD)

Annotatsiya. Ushbu maqolada axborot-kommunikatsiya texnologiyalari yordamida folklor janrlarini o‘qitishda talabalarda zarur bilim, malaka va ko‘nikmalarni o‘qitish va onlayn shakllantirish imkoniyatlari hamda bo‘lajak o‘qituvchilarni folklor janrlari bo‘yicha kompetensiyalarini rivojlantirish metodikasini takomillashtirish haqida fikr yuritiladi.

Tayanch soʻzlar: folklor, kommunikatsiya, metodika, metod, innovatsiya, pedagogik texnologiyalar, mustaqil taʼlim.

Аннотация. В данной статье рассматриваются возможности формирования у учащихся необходимых знаний, навыков и умений в области преподавания фольклорных жанров с использованием информационно-коммуникационных технологий офлайн и онлайн, а также совершенствования методики формирования компетенций будущих учителей фольклорных жанров.

Ключевые слова: фольклор, коммуникация, методика, метод, инновация, педагогическая технология, самостоятельное обучение.

Annotation. This article discusses the possibilities of developing the necessary knowledge, skills and abilities in students in the field of teaching folklore genres using information and communication technologies offline and online, as well as improving the methodology for developing the competencies of future teachers of folklore genres.

Key words: folklore, communication, methodology, method, innovation, pedagogical technology, independent learning.

Axborot-kommunikatsiya texnologiyalari hamda jahon Internet axborot tarmogʻini keng rivojlanishi talabalar va oʻquvchilarga anʼanaviy (oflayn) taʼlim berishdan tashqari masofaviy (onlayn) taʼlim berish imkonini ham yaratdi. Bu ayniqsa 2020-yilda butun dunyoda va Respublikamizda boshlangan epidimiologik vaziyatda, pandemiya sharoitida majburiyat yuzasidan uyda qolib, taʼlimdan uzilgan oʻquvchi va talabalarga taʼlimni davom ettirish imkoniyatini beruvchi masofaviy taʼlim shakli juda qulayligi amalda oʻz isbotini topdi. Bu borada ancha tajriba ham toʻplandi. Masofaviy taʼlim yoʻlga qoʻyilgan boʻlsa-da, bu borada yechimini kutayotgan muammolar talaygina. Masofaviy taʼlimni tashkil qilish koʻp qirrali jarayon boʻlib, u ayniqsa fanning xususyatidan, talabada shakllantirilishi zarur boʻlgan kompetensiyalarga ham bogʻliq boʻladi.

K.Karimov oʻz tadqiqotida taʼkidlaganidek, “Masofaviy taʼlim” deb umumiy nom bilan birlashgan butun bir taʼlim xizmatlari industriyasi paydo boʻldi va tezkor rivojlanmoqda, u taʼlim oluvchilarning juda koʻpchilik sonini qamrab oladi va oʻzining oʻlchamlari va infrastrukturasining murakkabligi bilan lol qoldiradi. [1] Shu

o'rinda yana shuni ta'kidlash joizki, "Axborotlashgan jamiyatning asosiy talabi o'zlashtirilgan axborotlar miqdori bilan emas, balki o'zlashtirilgan axborotlarni tegishli sohalar va hayotiy faoliyat davomida qo'llay olish darajasi bilan belgilanadi."

[2]

Bo'lajak o'qituvchilarni folklor janrlari bo'yicha kompetensiyalarini rivojlantirish metodikasini takomillashtirishning quyidagi imkoniyatlarini qayd etish mumkin:

1. Hozirgi davr uchun zarur bo'lgan innovatsiyalarni ta'lim sohasiga kiritish, yangi axborot texnologiyalaridan yanada unumli va keng foydalanish.

2. Videoma'ruza, amaliy mashg'ulotlar, seminarlar, televizor orqali tele-darslar, telegramm ijtimoiy tarmog'ida slaydli va animatsion darslar va axborot texnologiyalariga asoslangan yangi ta'lim shakllari vujudga keldi.

3. Zamonaviy axborot texnologiyalari vositasida ta'lim olishni takomillashtirishning yangicha loyihalash usullari shakllantirildi.

4. O'quvchi ma'ruzalar matni, mavzular bo'yicha taqdimot materiallari, audio va video darsliklar, elektron kutubxona, multimedia elektron darsliklar, stimulyator, o'quv dasturlar, mustaqil ish topshiriqlari, ochiq va yopiq testlar bilan ishlay oladi.

5. Yaxlit pedagogik tizim sifatida mustaqil ta'lim jarayonida o'qituvchi va ta'lim oluvchi o'rtasidagi ustoz-shogird munosabatlarini davom etishini ta'minlaydi.

6. Mustaqil ta'lim o'qituvchi va bilim oluvchilarga turli axborot-kommunikatsiya vositalaridan keng foydalanish, o'z ijtimoiy va kasbiy faolliklarini oshirishga erishish imkonini beradi. Xususan, nafaqat o'z sohasini, balki zamonaviy axborot-kommunikatsiya vositalarini puxta egallagan malakali mutaxassislarni shakllantirishda muhim o'rin tutadi.

7. Mustaqil ta'limda andragogik hamda shaxsiy-faoliyatli yondashuvlar o'zaro sintezlashtirilsa, yangi sifat bosqichiga erishish mumkin.

8. Ta'limni axborotlashtirish sharoitida elektron resurslar hamkorlik pedagogikasi, an'anaviy o'qitish, o'quv topshiriqlari va amaliyot, interaktiv bahslar, modellashtirish, namoyish etish, yangilik kiritish, o'yinlar, masala va muommolarni

yechish, murabbiylik singari turli xil o'quv vaziyatlarini muvofiqlashtirish imkonini beradi.

9. Elektron pochta yoki telegramm orqali talaba bilan o'qituvchi xohlagan vaqtda, qat'iy dars jadvalisiz o'zaro bog'lanishi mumkin.

Folklor janrlari bo'yicha zamonaviy axborot texnologiyalari asosida o'qitishni takomillashtirishning asosiy texnologiyalari interaktivligiga ko'ra ikkiga bo'linadi:

1. **Interaktiv texnologiyalar.** Bunga internet portali, video va audio konferensiyalar, elektron pochta orqali ta'lim, internet orqali mustaqil ta'lim olish, masofadan boshqarish tizimlari, onlayn stimulyator va o'quv dasturlari, test topshirish tizimlari daxldordir.

2. **Interaktiv bo'lmagan texnologiyalar.** Bunga video, audio va bosma holda chop etilgan materiallar, televizion va radio ko'rsatuvlar, disklarda joylashgan dasturlar mansub hisoblanadi. [3]

Folklori o'qitishni tashkil etishda uning **chat-mashg'ulot, veb-mashg'ulot** hamda **telekonferensiya** kabi shakllaridan ham foydalanish mumkin. Chat-mashg'ulotlar sinxron shaklda, talabalarning belgilangan bir xil vaqtda chatga kirishi, veb-mashg'ulotlar esa asinxron shaklda, telekommunikatsiya vositalari orqali anjuman, seminar, ish o'yinlari, laboratoriya ishlari, amaliy mashg'ulotlar ko'rinishida davomli tashkil qilinishi bilan o'zaro farqlanadi. Telekonferensiya esa elektron pochta yordamida ma'lumot va axborotlarni yuborish orqali amalga oshiriladi.

Hozirda yurtimizda ko'pgina oliy o'quv yurtlarida ZOOM platformasi orqali onlayn darslar tashkil qilinib, ta'lim muassasasining har bir professor-o'qituvchisi bu platformaga videoma'ruza, ma'ruzalar matni, mavzular bo'yicha taqdimot materiallari, mustaqil ish, ochiq va yopiq testlarni kiritib, o'z vaqtida talabalarning bilimlarini baholab boryaptilar. Onlayn darslar an'anaviy darsdan tubdan farq qiladi. Har bir o'qituvchi-pedagogdan virtual auditoriyalarga moslashish, talabalardan esa mustaqil izlanishni talab qiladi. Zamonaviy globallashtirish sharoitida oliy ta'lim sohasi zamonaviy axborot vositalari bilan boyitilishi natijasida ta'lim sifatining yanada oshishi va professor-o'qituvchilar hamda talabalar uchun ham qator qulayliklarga

egaligi, shuningdek, talabalarning ijtimoiy va kasbiy faolliklarini oshirishga erishish mumkinligi bilan alohida ahamiyatga ega.

Tanqidiy fikrlash amaliy vaziyatlarni hal etish jarayonida o'rganilgan o'quv mavzusi bo'yicha bilimlarni mustahkamlash, muammolarni tahlil qilish va qirralarni yakka tartibda qabul qilish ko'nikmalarini egallashga, ijodiy qobiliyatlari, mantiqiy fikrlash, nutq va muhitga moslashish ko'nikmalarini rivojlantirishga hamda qarorlarni mustaqil qabul qilishga, o'z-o'zini nazorat qilishga yordam beradi. Jamiyat taraqqiyoti va o'quvchilar shaxsining tushunchasi ularning dunyoqarashiga ta'sir ko'rsatadi. Nutq va tafakkurni rivojlantira borishini hisobga olgan holda, adabiyot darsliklaridagi folklor o'quv matnlari va ular bo'yicha tavsiya qilingan topshiriqlarni takomillashtirib borish ta'lim samaradorligiga xizmat qiladi.

Folklor ta'limini oddiydan murakkabga, qadimiydan zamonaviyga qarab borish yo'li bilan tashkil etish o'quv-tarbiya muhitida o'quvchilar ongliligi, mustaqilligi va faolligini ta'minlaydi. Bu jarayonning texnologiyasi pedagogik jarayonda kreativ kompetentligi rivojlangan o'qituvchilar faoliyatida uchraydi. Bunday o'qituvchilar oldin o'rganilgan mavzuga oid dalillar ustida o'quvchilar faoliyatini uyushtiradi. Kuzatilgan va tahlil qilingan dalillardan dastlabki xulosalar chiqariladi. Bu, o'z navbatida, o'quvchilar ijodkorligini ta'minlaydi.

Soddadan murakkabga qarab borish metodikasi o'quvchilarning kreativ kompetensiyalari (matnlardan o'rganilayotgan folklor hodisasiga oid dalillarni izlab topish, ularga sharhlar tayyorlash, xulosalar chiqarish; berilgan dalillar asosida matn tayyorlash, tayyorlangan matnni o'rganilayotgan hodisa jihatidan tahlil qilish, mustaqil chiqarilgan xulosalarni darslikdagi berilgan ta'rif va qoidalar bilan taqqoslash; bir-biridan ajratilgan hajmi kichik matnlarni mazmuni bo'yicha birlashtirib, nisbatan yirikroq, yaxlit matn holatiga keltirish)ning shakllanishiga xizmat qiladi.

Folklor janrlarini o'zlashtirishni o'quvchilar tafakkurini rivojlantirish maqsadida tashkil etish uchun janr tarkibidagi har bir belgi o'rganiladi. Janr belgilarini janr tarkibidan topishni o'rgatish talabi folklor ta'limini ijodiy tashkil etish imkoniyatini oshiradi. Folklor poetikasi bo'yicha ma'lumotlar umumiy o'rta ta'lim

maktabining boshlang'ich sinflaridan boshlab o'rgatiladi. O'quvchilar folklor janr va obrazlari, ularning an'anaviyligi, poetik funksiyalari, yozma adabiyotda uchraydigan janrlarga yaqinligi, farqi va shu kabi adabiy hodisalarni o'rganish asosida har bir janr nomini o'z o'rnida ishlatish ko'nikmalariga ega bo'ladilar.

Folklor fani murakkab tarkibga ega bo'lib, u to'rt turdan iborat: uning birinchi turini nasriy, ikkinchi turini she'riy, uchinchi turini dramatik va to'rtinchi turini paremik janrlarga oid bilimlar tashkil etadi. Folklor fanidan o'rganiladigan bilimlar, hosil qilinadigan malakalar o'quvchi nutqi va tafakkurini rivojlantirishda muhim omil bo'lib xizmat qiladi. Folklor bo'yicha biluv topshiriqlarini tuzish ko'p faktorli hodisadir. Bunda o'quv materialining mazmuni, biluv topshirig'i shakliga olib kelinadigan o'quv muammosi, o'quvchilarning real o'quv imkoniyatlari bilan bir qatorda, biluv topshiriqlarining bir-birini to'ldirishi, sodda va murakkabligi ham hisobga olinadi. Biluv topshirig'i o'quvchilarni o'rganishga rag'batlantirishi, fikrlashga jalb qilishi hamda nutq amaliyotini takomillashtirishi zarur. Biluv topshiriqlarini tuzishda quyidagilarga rioya qilish lozim:

optimal mavzu tanlanadi, shu mavzu doirasida hal qilinishi lozim bo'lgan o'quv muammolari aniqlanadi;

o'quv muammolarini o'quvchilarga qo'yish yo'li bilan o'zlashtirish ko'rsatgichini baholash usullari belgilanadi;

tashkil etiladigan o'quv holatlariga mos til va nutq dalillari tanlanadi;

mavzuni o'quvchilarning to'liq o'zlashtirishini mo'ljallanib, mashqlar miqdori belgilanadi.

O'quvchilar nutqini boyitish o'qituvchidan qo'shimcha o'quv topshiriqlarini ishlab chiqish samarali metodlar asosida amaliyotga tatbiq etishni talab qiladi. O'quvchilarning adabiy tilni egallashlari va nutqini boyitishda badiiy adabiyot namunalari tayanish, matndagi so'zlarning ma'nosi, ma'nodosh so'zlar, qarama-qarshi ma'noli so'zlar, uyadosh so'zlar, ko'p ma'noli so'zlar, poetik so'zlar ustida ishlash, ularning uslubiy vazifasini aniqlash, nutqda qo'llanadigan metodlardan foydalanish bo'yicha yo'l-yo'riqlar ishlab chiqilishi ona tili o'qitish metodikasidagi dolzarb vazifalardan hisoblanadi.

Bugungi kunning ta'lim mazmunini o'qitish, o'rganish jarayonida o'quvchini ko'proq o'ylash, fikrlash, ijodiy faoliyat ko'rsatishga undaydigan didaktik jarayonni taqazo qilmoqda. Bu didaktik jarayon shunday bo'lmog'i lozimki, unda o'qituvchi ham o'quvchi ham bor imkoniyatini maksimal ishga sola olsin, o'qitishning ta'limiy tarbiyaviy, rivojlantiruvchi funksiyalari to'la amalga oshsin, shaxs kamolotini ta'minlash uchun zamin yaratsin. Bunday mexanizm pedagogik texnologiyaning innovatsion metodlar majmuidir. Innovatsion metodlar uzluksiz ta'lim tizimini rivojlantirishning eng muhim omillaridan hisoblanadi. Ular ta'lim jarayonida ma'lum o'zgarishlarga, ta'lim mazmuni, sifati boyishiga va samarali tashkil etilishiga sabab bo'ladigan turli xil tashabbus va yangiliklarning yaxlit tizimida namoyon bo'ladi. O'quvchilarni faollashtirish texnologiyasining ilmiy-metodik ahamiyatini fanda yoritilishi muhimdir.

Muxtasar qilib aytganda, folklor fanini masofaviy o'qitishning samarasi o'quv materiallarining sifatiga va pedagoglarning mahoratiga hamda pedagogning axborot kommunikatsion texnologiyalardan o'z o'rnida mohirona foydalanishiga bog'liq. Folklori yosh avlodga o'rgatish maktabgacha tarbiya, boshlang'ich sinf, umumta'limning yuqori sinflari, o'rta maxsus ta'limda akademik litsey o'quvchilari, oliy ta'limda uzviy va uzluksiz olib borilishi mos ravishdagi mazmun, shakl va metodlarni belgilab olishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Adabiyotlar

1. Karimov K.A. Masofaviy ta'limning axborot muhitini yaratishning metodik asoslarini ishlab chiqish: Pedagogika fanlari nomzodi ...diss. – Toshkent, 2012. – 164 b.
2. Safarova R. Nutqiy ko'nikmalarni tekshirish asoslari. Boshlang'ich ta'lim j. – T.:1997. №5.
3. Raximov O.D., Turg'unov O.M., Mustafaeu Q.O. Oliy ta'limda masofaviy o'qitishni tashkil etish. Uslubiy qo'llanma. – Qarshi, 2012. – 56 b.
4. Abdukadirov A.A. Masofali o'qitish nazariyasi va amaliyoti. Monografiya. – Toshkent: Fan, 2009. – 145 b.
5. Omanova M.A. Updating views on literary heroes and glory in the novels of the period of independence //Novateur publications JournalNX-A Multidisciplinary Peer Reviewed Journal. Volume 6, ISSUE 10, Oct. 2020 - P 415-419. (Impact Factor – 7.223).

6. Omanova, M. (2024). IMPORTANCE OF VOICE IN EXPRESSIVE READING. Galaxy International Interdisciplinary Research Journal, 12(1), 125-128.
7. Omanova, M. (2024). NIZOMIY GANJAVIY MEROSINING ALISHER NAVOIY IJODIGA TA'SIRI. Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, 4(20), 24-27.

BADIY OBRAZ TURLARI

Umida USMONOVA,

Alisher Navoiy nomidagi ToshDO‘TAU o‘qituvchisi

Annotatsiya: Maqolada badiiy obrazning o‘zbek adabiyotshunosligi uchun nisbatan yangi hisoblangan antogonist, zid xarakterli obraz, o‘zgaruvchan obraz, barqaror obraz, murakkab obraz, bir o‘lchamli obraz, zaxira (birja) obraz, xarakter arxetipi kabi turlari misollar asosida tushuntiriladi.

Annotation: The article explains on the basis of examples such types of character as relatively new for Uzbek literary studies, such as antagonist, folga, dynamic, static, round, flat, stock, character archetype

Obraz bu – asarda shaxs sifatida taqdim etilgan inson, hayvon, narsa. Rus olimi L.I.Timofeev obrazga shunday ta’rif beradi: “Obraz – to‘qima yordami bilan yaratilgan va estetik qiymat kasb etgan inson hayotining umumlashma va, ayni chog‘da, konkret manzarasidir”¹³⁸ O‘zbek adabiyotshunosi D. Quronov esa badiiy obrazni quyidagicha izohlaydi: “Badiiy obraz borliqning (undagi narsa, hodisa v.h.) badiiy asardagi aksi. Biroq badiiy obraz o‘sha borliqning oddiygina aksi emas, yo‘q, u borliqning san’atkor ko‘zi bilan ko‘rilgan va ideal asosida ijodiy qayta ishlangan aksidir... badiiy borliqdir”¹³⁹ Jahon adabiyotshunosligida obraz turlariga oid ba’zi tushunchalar borki, bu tushunchalar o‘zbek adabiyotshunosligi uchun nisbatan yangi. Ushbu tushunchalarni bilish yozuvchilarga obraz yaratishda, muharrir va tanqidchilarga obraz sifati va asar qiymatini baholashda yordam beradi. Quyida jahon

¹³⁸ Л. И. Тимофеев. Основы теории литературы. М. Просвещение. 1971, 62-бет

¹³⁹ Dilmurod Quronov. Adabiyotshunoslikka kirish - Toshkent. “Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti”. 2004, 242-бет.

va o'zbek adabiyoti namunalari, xususan, "Kecha va kunduz" romani asosida obraz turlari haqida ma'lumot beramiz.

Dunyo adabiyotshunoslari ikkinchi darajali obrazni turlarga ajratadilar: "Dueteragonist uch roldan birini o'ynaydi:

1. Yordamchi: bosh obrazni eng yaxshi do'st va yordamchi sifatida kuzatib boradi. (Nik Kerruey, Tom Soyvor, Sem, Sancho Panza, Akbarali)

2. Antagonist: uning maqsadi bosh obrazning maqsadiga zid bo'lsa... hikoyada asosiy rol o'ynasa, u dueteragonist hisoblanadi. (Blazes Boylan, Bennet xonim)

3. Sevgi jufti: ...ikkinchi eng muhim, odatda, obrazning sevgan insoni bo'ladi"¹⁴⁰. (Dulseneya, Vronskiy, Kitty)

Yordamchi obraz bosh obraz ishonishi mumkin bo'lgan (*confidant*) yoki *unga ishonadigan* obrazlar bo'lishi mumkin. Odatda, ular bir-biri uchun qo'llab-quvvatlash manbayidir. Masalan, Akbarali¹⁴¹ Miryoqubga suyanadi, Miryoqubni moddiy qo'llab-quvvatlovchi manba esa Akbarali. Akbarali uning ma'naviy quvvat manbayi deyish ham mumkin, ya'ni Akbarali ustidan hukmronlik Miryoqub shaxsini "semirtirib", uning ishbilarmon bo'lib borishiga turtki beradi.

Bosh obrazga to'siq obraz (antagonist) – obraz nimaga erishmoqchi bo'lishidan qat'iy nazar, bu yo'lda unga to'siq bo'ladi, asosiy ziddiyatni yaratadi. Ular tufayli dramatik sahnalar yuzaga keladi. Masalan, Deyzi asosiy, Tom ikkilamchi antagonist. Getsbining maqsadiga yetishishiga asli Tom emas, Deyzi to'siq bo'ldi, chunki turmushga chiqish va ketish qarorini u qabul qildi. Demak, antagonistni bosh obraz maqsadiga qarab belgilash kerak. Antagonist obrazning o'zida bo'lishi ham mumkin: o'ziga ishonmaslik, ichki kechinmalar azobi, turli fobiyalar yoki yomon odatlar (giyohvandlik kabi). Masalan, Dino Butsatning "Yetti qavat" hikoyasida Jozeppening "tuzalib ketish" maqsadiga uning o'ziga ishonmasligi to'siq bo'ladi, u o'zi uchun antagonist vazifasini o'taydi. Zebi uchun Miryoqub, Poshshaxon uchun Zebi, Razzoq so'fi uchun eshon antagonist bo'lsa, Miryoqub uchun antagonist uning

¹⁴⁰ Dan Brown. What is deuteragonists in Literature? // MasterClass. <https://www.masterclass.com/articles/what-is-a-deuteragonist-in-literature>, Sep 4, 2021

¹⁴¹ Misollar, asosan, "Kecha va kunduz" asaridan olindi.

o‘zi, ma’naviy immunitet yetishmasligi katta ehtimol bilan uning yaxshilanish maqsadiga to‘siq bo‘ladi.

Zid xarakterli obrazlar (folga) – bir obraz xarakteridan tubdan farq qiluvchi ikkinchi obraz. Folga qarama-qarshi xususiyatlar qiyosi asosida bosh yoki boshqa obrazlarning xarakterini chuqurroq tushunish uchun zarur. Masalan, bir obraz saxiy, jasur bo‘lsa, folga qo‘rqoq, ziqna bo‘ladi. Folga dushman degani emas. Folga o‘z qarama-qarshisining do‘sti bo‘lishi mumkin. Masalan, Nik va Tom Getsbi uchun folgadir. Nik real fikrlovchi, bosiq, axloqli, Getsbi esa xayolparast, quvnoq, axloqsiz. Tom zodagon kelib chiqishga ega, avvaldan boy, qo‘pol, Getsbi esa ishchilar sinfidan, omonat boylikka ega, ancha xushmuomala. Ko‘p holda folga antagonist bo‘ladi. Janob Karenin antagonist va folga. U Annaning maqsadiga qarshi o‘laroq ajrashishga ruxsat bermadi va uning xarakteri Anna xarakteriga zid. Folgalar bosh, ikkinchi va uchinchi darajali obraz bo‘lishi mumkin. Masalan, Akbarali va Miryoqub, Razzoq so‘fi va Qurvonbibbi, Saltanat va Zebi.

Jahon adabiyotshunosligida obrazlarning sifat bo‘yicha quyidagi turlari ajratiladi:

O‘zgaruvchi obraz (dynamic) – “vaqt o‘tishi bilan sezilarli darajada o‘zgaradigan xarakter”¹⁴². Masalan, Nik Kerruey “u Uoll stritda o‘rniga ega bo‘lishni istagan ishtiyoqli bola edi. Roman oxiriga kelib Nikning butunlay xafsalasi pir bo‘ldi. Uoll stritdagi hamma narsadan va boy do‘stlaridan nafratlanadi”¹⁴³. Bu o‘zgarish obrazning qarashlari, xarakteri, ruhiyati bilan belgilanadi. Miryoqub, Razzoq so‘fi yakunda sezilarli darajada o‘zgarishga uchraydi.

Barqaror obraz (static) – “hikoya davomida o‘zgarmaydi. O‘quvchilar xarakter rivojlanishini namoyon etadigan dinamik obrazlarga ko‘proq qiziqishadi, ammo qiziqarli statik belgilar yaxshi hikoya qilishda yaxshi ahamiyatga ega”. “Ikkinchi darajali belgilar, folga, kichik belgilar, antogonistlar ajoyib statik belgilarni yaratishi mumkin”¹⁴⁴. Ularning qarashlari, xarakteri o‘zgarishsiz qoladi. Ular bosh obrazning otasi, ustози, dushmani kabilar bo‘lishi mumkin. Getsbi, Jordan Beyker roman

¹⁴² Kit Kittelstad. Types of characters in Fiction. // Yourdictionary. <https://examples.yourdictionary.com/types-of-characters-in-fiction.html>

¹⁴³ Shu manba

¹⁴⁴ Devy Chesson. Static Characters va Dynamic Characters: How to use both. // Kindlepreneur. <https://kindlepreneur.com/static-character/>, March 24, 2022.

oxirigacha statik holda qoladi. Otabek asarning birinchi epizodida mustamlaka bo‘lib qolish sabablarini mushohada qiladi va rus bosqiniga qarshi bo‘ladi, yakunda vatan himoyasi uchun ruslarga qarshi urushga kiradi.

Murakkab, ko‘p o‘lchamli obraz (round) – asar davomida chuqurligi va murakkabligi aniq bo‘lgan ijobiy va salbiy xususiyatlarga ega obraz. U insonning psixologik murakkabligini namoyon etadi. Kitobxon mutolaa jarayonida murakkab obrazlarning turli xarakter xususiyatlari bilan tanishib boradi. U asarda maqsad va istak, ichki va tashqi ziddiyatlar, qarama-qarshi xususiyatlar, tarix va nutqiga ega bo‘lishi mumkin. Getsbi, Jeyne Eyre, Ivan Karamazov xuddi shu xususiyatga ega. Miryoqubning sud orqali o‘zini taftish etishi, ichki ziddiyatlari, o‘ylari yoritilgan. Kitobxon uning yaxshi va yomon tomonlari, maqsadi, xarakatlarining sabablari, qisman bo‘lsa-da o‘tmishi bilan tanish. Shu sababli Miryoqubni murakkab obrazlar sirasiga qo‘shish mumkin. Round xarakterlar ko‘proq Stiven Dedalusdek dinamik sifatga ega bo‘ladi, ammo Elizabet Bennet va Getsbi kabi statik bo‘lishi ham mumkin.

Bir o‘lchamli obraz (flat) – murakkab his-tuyg‘ular, shaxsiyatni ifodalamaydi. Roundga nisbatan ancha tor. Flat xarakterning murakkabligi bo‘yicha sifat bo‘lib, uni statik bilan chalkashtirmaslik kerak. Flatni ikki turga ajratish mumkin. Birinchisi, shunchaki bir qatlamli fikrlash tarzi keng yoritilmagan yoki dunyoqarashi “jo‘n”, xakteri roundga nisbatan tor protagonist, duteragonist. Masalan, Zebi. Kitobxon Zebini faqat atrofdagilar ta’sirida harakat qilishini ko‘ra oladi. U murakkab xarakter va hissiyotlarni namoyon etmaydi. Ikkinchisi, voqeani rivojlantirish uchun xizmat qiluvchi shaxsiyati kam yoritilgan uchinchi darajali obraz.

Obrazning xarakter sifati nuqtayi nazardan yana bir turi qat’iy shaxsiy xususiyatlar to‘plamiga ega bo‘lgan *birja (stock)* obrazdir. O‘zgarmas, cheklangan xususiyatlar bilan tasvirlangan bunday obrazlar arxetip obrazlar deb ham yuritiladi. Ular odatda bir o‘lchamli va statik bo‘lib, rivojlanmaydi, ya’ni ularni alohida inson sifatida tanib olish mushkul. Ular odatda qaysi davrda yaratilgan asarda gavdalantirilganiga qaramay, bir xil vazifani bajaradi yoki bir xil tasvirga ega bo‘ladi, masalan, qiyin vaziyatda qolgan begunoh qiz obrazi yovuzlikni tushuntirish uchun

asarda mavjud. Zebi ham Qizil qalpoqcha kabi kitobxonga ochko'zlik va uning oqibatlarini tushuntiradi. Agar birja obrazlarning vazifasi torayib, tanib olish juda oson holga kelsa, bir vazifa va bir xarakter xususiyatidan boshqa xarakter xususiyatni namoyon etmasa, u streotipga aylanadi. Jadid adabiyotida ko'p foydalanilgan din peshvolari "Kecha va kunduz"ga streotip holida kirgan. Kitobxon domla, imom, eshon obrazi uchrashi bilan "Bu ham riyokor, manfaatparast, illatlarga ega din peshvosi",-degan xayolga boradi. Shuningdek, ular juda tor tasvirga ega bo'lib, faqat din peshvolari riyokor holatda, degan fikrni berish uchun boshqa qiyofa va boshqa pozitsiyada qaytariladi. Aslida, streotiplarni qo'llash yozish mahoratining sustligini bildiradi. Cho'lpon bir xil turdagi streotiplarni umumlashtirib arxetipga aylantirishga harakat qilgan. Mana shunday streotiplar turli asarlarda takrorlanaversa, uning harakatlarini oldindan ko'rib turish mumkin bo'lsa, bu kitobxonni juda zeriktradi va bunday holatda ular *cliche* deb nomlanadi. Masalan, jadid adabiyotidagi boy obrazlari doimiy tarzda ochko'z, yovuz, xotinboz (ko'p holda pedofiliyaga moyil) inson qiyofasiga kelib qolgan. Aynan shunday qiyofadagi obrazdan qayta-qayta foydalanish asarlarning bir-biriga o'xshab qolishiga va qiymatini tushishiga sabab bo'lgan. Padarkush Toshmuroddan Mirzakarimboygacha boylar xotinboz va ochko'z. Bu davr adabiyotini izchillik bilan mutolaa qilayotgan kitobxon uchun boylar klishe holatiga kelgan. Ammo Qodiriy boy tipidagi insonga yangi sifatlarni berib, uni round xarakterdagi bosh obraz darajasiga olib chiqqan bo'lsa, Cho'lpon Akbaralining xotinbozligini farzandsizlik va san'atga oshuftalik bilan pardalab, uni klisheilikdan, streotipga ko'taradi. Akbarali yoshi katta ochko'z boy, ko'pxotinli, qo'pol, uquvsiz, miyasi faqat o'zining manfaatlari uchungina ishlaydi va kambag'allardan yulib yashashga odatlangan. U faqat shu sifatlar bilan qolganda streotip holatida qolar edi, ammo Cho'lpon milliy madaniyatga mos bo'lmagan illatlarni kirib kelishini Akbaraliga yuklaydi va uni birja obrazga aylantiradi. Cho'lpon obrazni rivojlantirishni shu bilan to'xtatmaydi, Akbaralida shaxsiy qarashlarni ifodalamaydigan, boshqaruvni bilmaydigan o'yinchoq hokim, hokimyatdan kelgan pullarini yeb-ichish-u kayf-safoga sarflaydigan xalqni boshqaruvchi obrazni tasvirlaydi va uni xarakter arxetipiga aylantiradi. Cho'lpon qisman bo'lsa-da, ichki

azoblarni berish, vaziyatlarni xolis mulohazalash (shuningdek, ayol kishini hurmat qilishga urinish: u Zebining san'atidan bahramand bo'lishga qaror qilgan edi) ba'zi o'rinlarda sof bolalarga xos soddalik bilan tajanglik qilish kabi sifatlarini qo'shish orqali obrazni yanada murakkablashtiradi va uni yordamchi-ishonchli obraz darajasiga olib chiqadi¹⁴⁵.

Umumlashmalik xususiyatiga ko'ra xarakter arxetip turlari

Oksford lug'atida arxetip so'ziga quyidagicha izoh berilgan: nusxalar tayyorlanadigan namuna, birinchi shakl, asl nusxa. Arxetip obraz (stock) va xarakter arxetip farqli tushunchalar hisoblanadi. Biz uchun tanish holatga kelgan, bir xil vazifani bajaruvchi, odatda bir xil vaziyatda tasvirlanuvchi obraz arxetip belgilardir (stock). Inson tabiatining ba'zi umumiy tomonlarini o'zida jamlaydigan, bir xil xarakter xususiyatlarning ideal shakli aks etgan obraz. Masalan, har bir inson ichida bir qahramon bor. Insonlarda qahramonlikning turli xususiyatlari turli darajalarda namoyon bo'ladi. Qahramon arxetip mana shu turli xildagi qahramonlik xususiyatlarini jamlovchi obraz hisoblanadi. Quyida ba'zi mashhur arxetip turlarini keltiramiz:

1. Qahramon – qiyinchilikka duch kelganlarni qutqaruvchi obraz (Alpomish, Mariya uchun Miryoqub qahramon).
2. Murabbiy – yo'l ko'rsatuvchi obraz (Farhodning ustoz, jadid).
3. Oshiq – yurak amri bilan ish ko'ruvchi obraz (Farhod)
4. G'amxo'r – atrofdagilari haqida qayg'uruvchi, yordam berishga doim tayyor obraz, ko'pincha ota-ona (Qurvonbibi).
5. Begunoh – axloqiy jihatdan toza xarakter, bola yoki bola kabi sof obraz (Zebi).
6. Qo'zg'olonchi – o'rnatilgan tartib qoidalarga qarshi chiquvchi obraz (Unsin).
7. Boshqaruvchi – boshqalar ustidan nazorat o'rnatuvchi, qonuniy va ruhiy boshqaruvchi obraz (noib to'ra, eshon).

¹⁴⁵ Qarang: Writing 101: The 12 Literary archetypes <https://www.masterclass.com/articles/writing-101-the-12-literary-archetypes#-is-an-archetype-the-12-literary-archetypes#what-is-an-archetype>

8. Qiziquvchi – tavakkalchi, yangi tajribalar, sayohatlardan ilhom oluvchi obraz (Odissey)¹⁴⁶.

Xulosa qilib aytganda, jahon adabiyotshunosligida obraz asarda o‘ynagan roli, yaratilish sifati, umumlashma xarakterni ifodalashiga ko‘ra uch turga ajratiladi. Birja obrazlar va arxetipik xarakterlar yozuvchi uchun tayyor xomashyo bazasi bo‘la oladi. Mualliflar qiymati baland kitob yozish uchun asarni dinamik xarakterdagi round obrazlar bilan to‘ldirishga, flat, streotip, klishelardan foydalanmaslikka harakat qilishadi, kitobxonga avvaldan tanish arxetiplarni qiziqarli qilish uchun ularni noodatiy xususiyatlar bilan boyitadi, bir-birini yanada yorqinroq tasvirlashga yordam beruvchi folgalarni butun asar bo‘ylab joylashtirishadi, murakkab xarakterdagi bosh obraz atrofiga murakkab xarakterdagi yordamchi, antagonist, sevgi juftini joylashtiradi. Bizningcha, o‘zbek adabiyotshunosligida ham yuqorida keltirilgan tushunchalarning faol qo‘llanilishi badiiy qimmatini baland obrazlar yaratilishida samara beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Тимофеев Л. И. . Основы теории литературы. М. Просвещение. 1971.
2. Dilmurod Quranov. Adabiyotshunoslikka kirish - Toshkent. “Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti”. 2004. – 242 bet.
3. Dan Brown. What is deuteragonists in Literature? // MasterClass. <https://www.masterclass.com/articles/what-is-a-deuteragonist-in-literature>, Sep 4, 2021
4. Kit Kittelstad. Types of characters in Fiction. // Yourdictionary. <https://examples.yourdictionary.com/types-of-characters-in-fiction.html>
5. Devy Chesson. Static Characters va Dynamic Characters: How to use both. // Kindlpreneur. <https://kindlpreneur.com/static-character/>, March 24, 2022.
6. Writing 101: The 12 Literary archetypes // <https://www.masterclass.com/articles/writing-101-the-12-literary-archetypes#-is-an-archetype-the-12-literary-archetypes#what-is-an-archetype>

¹⁴⁶ Writing 101: All the Different Types of Characters in Literature//<https://www.masterclass.com/articles/guide-to-all-the-types-of-characters-in-literature>

ӘДЕБИЕТ САБАҚТАРЫНДА ЖАЗБАША ТІЛ ҰСТARTУДЫҢ ЖОЛДАРЫ

Ү.Батырбеков,

Қазақ тілі және әдебиеті бөлімі 4-курс студенті

Н.Абдувалитов,

ғылыми жетекші, доцент

Әдебиет сабақтарында нақтылы тәрбиелік процесте жазба тіл дамыту жұмыстары қай жерде, қалай жүргізіледі, оқушылардың сөйлеу тіліндегі кемшіліктер қандай әдіс-тәсілдер арқылы түзетіліп отырады – мұның бәрін ойластырып, педагогикалық, психологиялық, методологиялық тұрғыдан қарап, дұрыс шешімін табатын тек қана әдебиет мұғалімі болып табылады.

Сондықтан оқушылардың тілін ұстартып, сөйлеу мәдениетін өрістетіп, жетілдіріп отыруды көздейтін мектеп көлемінде тиісті шаралар белгіленіп, жаппай күрес жүргізілмесе де, әдебиет мұғалімдері оқу материалдарының мазмұны мен түрлеріне байланысты сынып жағдайында және одан тыс уақытта да бұл жұмысты үздіксіз жүргізіп отыруға міндетті.

Тілді дамыту жұмыстарын тиімді жүргізу үшін оның ауызша түрінен біртіндеп жазбаша түріне көшуге болады. Әдебиет сабақтарында оқушылардың жазбаша тілін дамытуда шығармашылық тапсырмалардың да орны ерекше. Тіл ұстарту мақсатында төмендегідей шығармашылық тапсырмаларды пайдалану мақсатқа сай.

1-тапсырма: Досыңыздың туған күніне, кез-келген мейрамға, мектеп басшылығы ретінде құттықтау мәтінін даярлаңыз. Мәтіннің мазмұны құттықтау сөздің жанрына сәйкес келуі керек әрі құттықтаушы жақтың жеке қарым-қатынасы көрінетін болуы шарт.

2-тапсырма: Мектептегі әдеби бірлестіктің ұйымдастыруымен халықаралық конференция өтпекші. Сіздің міндетіңіз конференцияға шақыру хатының мәтінін документтік жанрдағы шарттармен жазу. Риторикалық мәтіннің тәсілдерін қолданыңыз.

3-тапсырма: Ғылыми жобаны сәтті қорғадыңыз. Жетекшіңізге алғыс хат жазыңыз. Мәтінді шешендік бағытта құрыңыз. Сіздің сөзіңізден жетекшіңізге деген құрмет сезімі, алғысыңыз бен риясыз көңіліңіз, қарымқатынасыңыз айқын сезілетіндей болуы әрі жетекшіңізге де сондай ізгі көңілкүй қалыптастыратындай болуы шарт.

4-тапсырма: «Ең ардақты жан», «Арулар – асыл жандар», т.б. тақырыптардың біріне эссе жазыңыз. Эмоциялық әсер туғызарлық сөз оралымын кірістіріңіз.

5-тапсырма: «Мен көксеген ұстаз тұлғасы», «Заман адамы» эссе жазыңыз. Дәлелдеулер мен жоққа шығару, иландыру тәсілдерін қолданыңыз.

6-тапсырма: «Ұстазым ұлағатым», «Анасыз бұлбұл құс та сайрамаған» осы тақырыптарға сөз даярлаңыз. «Мейірім» «шуақ», «аялы», «аяулы», «ардақты», «қамқоршы», «ұстам», «өнеге», «тәлім», «ұлағат» «жан шуағы» т.б. сөздерге эпитет құра, синонимдік қарар жасаңыз, антонимдер жазыңыз.

7-тапсырма: «Жаз», «қыс», «күз», «көктем» т.б. сөздерге метафоралық тіркес құраңыз. Метафоралық ой құраңыз.

8-тапсырма: Ерекше айшықты дәйексөз даярлаңыз. Тақырыптары: «Кітап болмаса біз жабайыланар едік», «Ақыл мен сенімсіздік барлық зұлымдықтың бастауы», «Отан – иен дала емес, Отан – халық».

9-тапсырма: Міндетіңіз – коммуникация, коммуникативті, коммуникант терминдерін тіл айналымына ендіру; а) толық мағынасын ашу; ә) нақты тарихи сөздік; б) синонимдер табу. Ұсынылып отырған тапсырмаларды әдістеме ғылымында белгілі дәстүрлі әдіс-тәсілдерді толықтыру мақсатында сыныптық сағаттар мен қосымша тіл дамыту жұмыстарында жүргізуге болады.

Соңғы жылдары мектептерде ішінара жазылып жүрген жазба жұмысының бірі – эссе. Эссе – белгілі бір мәселе төңірегінде субъективті көзқарасты

танытатын, құрылым жағынан еркін жазылатын шағын көлемді жазба жұмысы. Эссе тілі образды келеді, афоризмдер көбірек ұшырасады. Эсседе оқушы көбірек өзіндік көзқарасы мен әсерін жазуға бейім болады. Эссені – ойтолғау деп түсіну басым. Негізі эссе әдебиетте белгілі бір жанр ретінде қалаптасқан. Эссе жанрында жазылған көркем дүниелер көп. Ал эссені ойтолғау деп қана тану жанрдың өзіндік ерекшеліктерін ескермеуге соқтырады. Оның үстіне ойтолғау жазуға қойылатын негізгі шарттар мен талаптар анықталмаған. Әзірге ойтолғау сабақтың мақсат-мүддесіне қарай еркін түрде жазылады. Жазба жұмысының бір түрі ретінде эссені мектеп практикасына енгізу тиімді әрі оқушылардың өзіндік көзқарастары мен таным дүниесін, шығармашылық әсерін түсінуге көп септігін тигізеді.

Рецензия – шығармаға, авторға қатысты жазылатын жазба жұмысының түрі. Көбіне қаламгер шығармасы оқылып, талданғаннан кейін оқушының өзіндік көзқарасын, жеке пікірін, бағасын білу үшін жазылады. Оқушының сыншылдық, сарапшылық, жазушылық қабілетін қалыптастыруға жәрдемдеседі. Оқушы шығарманың жетістігі мен кемшілігін сараптай отырып, кейде өзіндік ұсыныстарын да жазуына болады. Рецензия көлемі аз да, көп те болуы мүмкін. Кейбір рецензиялар әңгіме болып отырған шығарма мен оның авторы аясынан асып, әдебиеттану саласының кейбір мәселелерін, көркем әдебиет пен өнердің, т.б. саланың толып жатқан мәселерін қамтиды. Ондай рецензиялар ғылыми-зерттеу жұмысына ұласуы мүмкін. Рецензия ең алдымен ғылыми, объективті түрде, түсінікті тілде жазылуы керек. Оқушыны рецензияны көп шұбалтпай түйінді ойын жинақтап жаза білуге үйрету керек. Аннотация негізінде кітапқа, топтама, жинаққа жазылады. Қысқаша мәлімет беру, оқырманға таныстыру мақсатында жазылатыны белгілі. Ал әдебиет пәнінде оқушылардың жазба жұмысының бір түрі ретінде де қолдануға болады. Мәселен, оқушыларға өзі сыныпта не сыныптан тыс оқыған кітаптарына, жекелеген шығармаларға аннотация жазуды тапсыра отырып, олардың оқыған шығарма туралы пікірлерін тұжырып, қысқаша жаза білуге үйретуге болады. Оқушылар өзі тоқталып отырған кітаптың жазылу тарихынан қысқаша мәлімет

келтіруі, кейде басқа әдебиеттерге сілтеме беруі мүмкін. Жазба жұмысының мұндай түрлерінің нұсқалары сыныпта оқушыларға таныстырылып, өзіндік белгілері мен ерекшеліктері көрсетілуі тиіс.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Жапбаров А. «Оқушылардың сөйлеу дағдыларын қалыптастыру және мазмұндама жаздыру әдістемесі». А.: «Қаз Ақпарат», 2003.
2. Қалдыбаев Т. «Әдебиет сабақтарында тіл ұстарту». Т.: «Ўзбекитсон», 1997.
3. Omanova, M. (2024). IMPORTANCE OF VOICE IN EXPRESSIVE READING. *Galaxy International Interdisciplinary Research Journal*, 12(1), 125-128.
4. Omanova, M. (2024). NIZOMIY GANJAVIY MEROSINING ALISHER NAVOIY IJODIGA TA'SIRI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 4(20), 24-27.
5. Kahramanov K. Naim Karimov Is a literary scholar, Scholar and critic. *Rivista Italiana di Filosofia Analitica Junior*. 2023, Vol 14. ISSN: 2037-4445.
6. Makhbuba Urazbayeva, Burkhanova Feruza, Pardayeva Nigora, Atabayeva Go`zal, Qodirova Mashhura. Issues of Distribution of Bear Image in Uzbek Novels. *Journal of Advanced Zoology*. 2023. 2184-2192 p.
7. Kalandarova D. "Issues of Uzbek Folklore and its Research in Germany". *Journal of Positive School Psychology* 6.9 (2022): 4395-4398.
8. Omanova, M. A. (2020). Updating views on literary heroes and glory in the novels of the period of independence. *Novateur publications JournalNX-A Multidisciplinary Peer Reviewed Journal*, 6(10), 415-419.

ӘДЕБИЕТ САБАҚТАРЫНДА ҚОЛДАНЫЛАТЫН ТАПСЫРМАЛАРДЫҢ ТҮРЛЕРІ

Л. Нарибентова,

Қазақ тілі және әдебиеті бөлімі 4-курс студенті

Н.Абдувалитов,

ғылыми жетекші, доцент

Бүгінгі таңда әдебиет сабақтарында қолданылатын тапсырма түрлері сан жағынан өте көп. Дегенімен олардың барлығы бір уақытта өз жемісін береді деп айта алмаймыз. Әдебиет сабақтарында қолданылатын әрбір тапсырманың өз уақыты, өз орны болады. Мұғалім бұны жақсы білуі қажет. Біз төменде әдебиет сабақтарында қолданылатын тапсырмалардың бірнеше түрлеріне тоқталып өтпекпіз. Әлбетті, мұғалім белігі бір тапсырманы әдебиет сабақтарында қолданудан алдын берліген көркем шығарманы жанрлық тұрғыдан ажратып алған жөн.

Әдебиет сабақтарында лирикалық туындыларды өткенде, төмендегідей тапсырмаларды орындау оқушыны өз бетінше ізденуге, сондай-ақ, тапқырлыққа үндейді.

Әдебиет сабақтарында поэзиялық туындыларды оқытқанда қолданылатын тапсырма түрі – **«Қанатты өлең»** деп аталады. **«Қанатты өлең»** белгілі бір тармағы ашық қалдырылған бір шумақ өлең. Оның ерекшелігі бос қалдырылып кеткен тармақтың орнына белгілі бір автордың қанатты сөзі, тұрақты сөз тіркесі немесе мақал-мәтел қойылып толықтырылуы керек. Тапсырма шартына орай толықтырылатын қанатты сөз өлең құрылысына қарай: – ұйқасы бойынша; – буындар мен бунақтар саны бойынша; – мағынасы бойынша сәйкес келуі керек.

Мысалы:

Өзгелердікін білсек те,

Өзгеше сайрап жүрсек те,

Қадір атам айтқандай:

«.....!» («Өз тіліңді құрметте!» Қ. Мырзалиев).

Реставрация немесе «Өңделген өлең». «Реставрация» сөзі қайта қалпына келтіру деген мағына береді. Бұл тапсырмада поэзиялық шығармадағы өлең

жолдары ауыстырылып, шатастырып оқылады. Оқушылар өлең тармақтарын өз орнымен орналастырып, кімнің, қандай өлеңі екенін табу керек. Мұндай тапсырмалар оқушылардың шығармашылығын арттырумен қатар есте сақтау қабілеттерін де жақсартады сөзсіз.

Мысалы Ы.Алтынсариннің «Өзен» өлеңінен үзінді:

Айнадай сәуле беріп жарқыраған,

Аралап тау мен тасты арқыраған.

Жел соқса, ыстық соқса бір қалыпта

Таулардан өзен ағар сарқыраған.

Таулардан өзен ағар сарқыраған,

Айнадай сәуле беріп жарқыраған.

Жел соқса, ыстық соқса бір қалыпта

Аралап тау мен тасты арқыраған.

Сыр сандықты ашып қара... Бұл тапсырмада мұғалім сыныпқа шағын қобдиша (сандық) алып келеді. Сыныпты екі немесе оданда көп топқа бөліп отырғызуға болады. Сандықтың ішінде өткен немесе өтілгелі отырған тақырыптарға қатысты түрлі заттар салынады. Сабәк басталғанда мұғалім әр топтың алдына келіп, «Алтын сандық ашылды, ішінен жақұт шашылды» деп сандықты топқа ұсынады. Топ мүшелері сандықтан қандай зат алып шықса, көркем шығармадан сол детальға қатысты сюжетті баяндау керек. Мысалы, сандықтан құнан шықса, онда С.Мұқановтың «Бақташының баласы» әңгімесінен мына үзіндіні ұсынуға болады. «...Жандос құнанның қасында біраз тұрды. Үйірсірген құнанды аяған ол шідерін алып босатуға бір ыңғайланды да есіне «ит – құс» түсіп олай істеуге жүрексінді. қайта жүгендеп, шідерін алып, алысырақ жерге апарып, отын қандырып әкелуге бір ойлап еді, бүгінгі түн тастай қараңғы, әрі желкем екен, - оған да батылы жетпеді. Үйге апарып қайта байлап қоюға, - кісінеп мазаны алатын... Не істерге білмей дағдарған Жандос аздан кейін атасыңын ақылын есіне түсірді де, құнанның бір аяғын босатып, алдыңғы және артқы бір аяғынан шалыс өре салып қоя берді. Аяқтарын теңселе басқан құнан шеңгірленіп бір екі рет кісінеп алды да ілгері тартты. Жандос сол орнында тұрып қалды.

Қолтырауын немесе теориялық ұғымды тап! Бұл тапсырма жастар арасында «Қолтырауын» деп аталатын ойын ережесіне негізделіп жасалған. Тапсырманың негізгі мақсаты – әдеби-теориялық ұғымдарды түсіндіру, бекіту болып табылады. Мұғалім сыныпқа әдеби-теориялық ұғым атаулары жазылған қағаздар алып барады немесе интерактивті тақтадан көрсетіп тұруға да болады. Оқушы тақтаға шығып, артында қандай ұғым жасырылғанын көрмеуі керек. Отырған оқушылар жасырылған теориялық ұғымдарды айқындайтын мысал, анықтама, мұғалім түсіндіруіндегі есте қалған ерекшеліктер сияқты бірнеше қадамды сұрақтар арқылы тақтадағы оқушыға түсіндіреді. Тақтадағы оқушының міндеті – жасырылған теориялық ұғымды дұрыс тауып, тиісті білім дәрежесін көрсету.

Мысалы:

1-қадам: Грек тілінен аударғанда тапқырлық деген мағына береді.

2-қадам: мысалдары – *тірі өлік, қорқақ батыр, жақсы өлім* т.б.

3-қадам: бір-біріне қайшы ұғымдардан құралып, образды ұғым тудыратын сөз тіркесі.

Жауабы: Оксомирон

1-қадам: Грек тілінен аударғанда бірдей деген мағына береді.

2-қадам: мысалдары – *қараңғы түн, қарт шал, жас бала* т.б.

3-қадам: анықтауыш сөздің анықталушы сөздің мағынасын қайталауы.

Жауабы: Тавтология

Қорыта айтқанда, егер әдебиет сабақтарында тақырыпқа байланысты қолданылатын тапсырмаларды жүйелі түрде өткізіліп отырса, оқушылардың әдебиетке деген қызығушылығы артуына, олардың кітапқа бет бұруына түрткі болуы әбден ықтимал. Әдебиет сабақтарында қолданылатын тапсырмалар оқушыларды әдебиетке қызықтырып қана қоймай, өтілген тақырыпты жан-жақты меңгеруге де қызмет етеді.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Әбішева А. Ойын элементтерінен пайдаланудың педагогикалық ерекшеліктері. Алматы, 2009.

2. Бітібаева. Қ. Әдебиетті оқыту әдістемесі. Алматы, «Рауан», 1997. – 282-бет.

AKADEMIK LITSEYLAR ADABIY TA'LIMI SAMARADORLIGINING HOZIRGI AHVOLI

Nargiza URAZOVA,

TXVU akademik litseyi bosh o'qituvchisi, erkin tadqiqotchi

Annotatsiya: Maqolada akademik litseylarda adabiy ta'limni tashkil qilishning samaradorligini yaxshilash, ta'limni tashkil qilishda uzviylik va uzluksizlik tamoyillariga amal qilish, o'quv-tarbiya jarayoniga pedagogik va zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini joriy etish masalari haqida tushuncha berish.

Kalit so'zlar: Adabiy ta'lim, ta'lim samaradorligi, uzviylik va uzluksizlik, pedagogik texnologiyalar.

Аннотация: В статье дается понимание вопросов повышения эффективности организации литературного образования в академических лицеях, реализации принципов преемственности и преемственности в организации образования, внедрения педагогических и современных информационно-коммуникационных технологий в учебно-воспитательный процесс.

Ключевые слова: литературное воспитание, образовательная эффективность, преемственность и преемственность, педагогические технологии.

Annotation: In the article, to improve the effectiveness of the organization of literary education in academic lyceums, to follow the principles of continuity and continuity in the organization of education, to provide an understanding of the tasks of introducing pedagogical and modern information and communication technologies into the educational process.

Keywords: literary education, educational efficiency, continuity and continuity, pedagogical technologies.

Butun dunyo kundan kunga tez sur'atlar ichida rivojlanib, fan va texnologiyalarning jadallashishi, raqamli iqtisodiyot shiddat bilan hayotimizga kirib

kelishi har bir jamiyatda yangi iqtisodiy - ijtimoiy, siyosiy va madaniy qarashlarni o'zgartirish kerakligini ko'rsatmoqda. Bu esa o'z navbatida, jamiyatda globallashtirish va integrallashtirish jarayonida hamma sohalarda kuchli sog'lom raqobat muhitni yaratishni talab qilmoqda. Har bir sohaning rivojlanishi, jahonga yuz tutishi kuchli, bilimli, o'z kasbining mohir ustasi bo'lgan kadrlarga bog'liqdir. Demak, zamon talabiga javob beruvchi mutaxassislarni tayyorlash uchun shu yurtdagi ta'lim tizimi jahon standartlariga javob berish kerak. Bu borada mamlakatimizda ko'plab amaliy ishlar olib borilmoqda. Jumladan, O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi Qonunning 9-moddasida o'rta maxsus ta'lim- akademik litseylarda to'qqiz yillik tayanch o'rta ta'lim asosida ikki yil mobaynida amalga oshiriladi va ta'lim oluvchilarning intellektual qobiliyatlarining jadal rivojlanishini, shuningdek chuqur, tabaqalashtirilgan, kasb-hunarga va shaxsga yo'naltirilgan ta'lim olishini ta'minlash,¹⁴⁷ O'zbekiston Respublikasining Prezidentining 2017-yil 26-sentabrdagi PQ-3290-sonli "[Oliy ta'lim muassasalariga kirish uchun nomzodlarni maqsadli tayyorlash tizimini yanada takomillashtirish to'g'risida](#)"gi qarorida esa akademik litseylar samarali faoliyat ko'rsatishi, ulardagi o'qitish sifatini ta'minlash hamda ular moddiy-texnika bazasi va yuqori malakali o'qituvchilar tarkibi bilan ta'minlanganligi, ta'lim-tarbiya jarayoni ustidan nazorat qilinishi, bitiruvchilarning oliy ta'lim muassasalariga o'qishga kirishi ko'rsatkichlarini to'liq ta'minlash¹⁴⁸ talabi qo'yilgan, 2020-yil 3- dekabrdagi PQ-4910-sonli "Iqtidorli yoshlarni saralab olish tizimi va akademik litseylar faoliyatini takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi qarorda iqtidorli yoshlarni saralab olish tizimini rivojlantirish, ularni qo'llab-quvvatlash uchun zarur sharoitlar yaratish, ulg'ayib kelayotgan yosh avlodning ilm-fanga bo'lgan intilishlarini rag'batlantirish, intellektual va ijodiy salohiyatini ro'yobga chiqarish borasidagi islohotlarni tizimli amalga oshirish,

¹⁴⁷ O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi Qonuni. Qonunchilik palatasi tomonidan 2020-yil 19-mayda qabul qilingan. Senat tomonidan 2020-yil 7-avgustda ma'qullangan

¹⁴⁸ 2019-yil 28-iyundagi PQ-4375-sonli "O'smirlarni harbiy-vatanvarparlik ruhida tarbiyalash hamda O'zbekiston Respublikasi Qurolli kuchlari va davlat xizmati uchun kadrlar zaxirasini tayyorlash tizimini takomillashtirishga oid qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi qarori

shuningdek, akademik litseylar faoliyatini takomillashtirish¹⁴⁹, akademik litseylarga iqtidorli yoshlarni saralab olish mexanizimini joriy etish¹⁵⁰, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 3-iyuldagi PQ-200-son qaroriga ko‘ra akademik litseylarga o‘quvchilarni qabul qilishda yozma imtihon asosida dastlabki saralash bosqichi bekor qilinadi;¹⁵¹ Akademik litseylarda bir bosqichli kirish test sinovlari asosida saralab olish imtihonlari tashkil etaladi.

O‘quvchilarda badiiy adabiyot vositasida m‘naviy-madaniy qadriyatlarni kashf qilish, estetik didni yuksaltirish, matnni chuqur idrok etishga ko‘maklashish maqsadi ustuvor bo‘lgan ta‘lim paradigmasida zamonaviy adabiy ta‘lim konsepsiyasini amalga oshirish bilan bog‘liq dolzarb muammolar alohida o‘rin tutadi. Adabiy ta‘limda adabiyot o‘qirish metodikasini fan sifatida o‘rganish masalari bo‘yicha dastlab A. Zunnunov, Q. Ahmedov, S. Dolimov, N. Mallayev, S. Ismatov, H. Ubaydullayev¹⁵² singari metodistlar ilmiy izlanishlar olib borganlar.

Mustaqillik yillarida har bir sohada bo‘lgani kabi, adabiyot o‘qitish metodikasida ham jiddiy izlanishlar olib borilmoqda. Jumladan, Q. Yo‘ldoshev, Q. Husanboyeva, R. Niyozmetova, B. To‘xliyev, S. Matjon, M. Mirqosimova, O. Madayev, U. Dolimov va ko‘plab metodist olimlar adabiy ta‘limni o‘qitishda o‘quvchilarning tahlil ko‘nikmalarini rivojlantirish, ularni mustaqil fikrlashga o‘rgatish, badiiy asarning ustida ishlash bo‘yicha tadqiqotlar olib bormoqdalar.¹⁵³

¹⁴⁹ 2020-yil 3- dekabrda PQ-4910-sonli “Iqtidorli yoshlarni saralab olish tizimi va akademik litseylar faoliyatini takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi qarori

¹⁵⁰ 2020-yil 3- dekabrda PQ-4910-sonli “Iqtidorli yoshlarni saralab olish tizimi va akademik litseylar faoliyatini takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi qarori. 1-ilova.

¹⁵¹ O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 3-iyuldagi PQ-200-son qarori

¹⁵² Зуннунов А. Ўзбек адабиёти методикаси тарихидан очерклар. – Т.: Ўқитувчи, 1980. – 196 б..

Долимов С., Убайдуллаев Х., Аҳмедов Қ. Адабиёт ўқитиш методикаси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1967. – 448

Маллаев Н.М., Исмамов С.И. Ўзбек адабиёти тарихи. Ўрта мактабнинг 9-синфи учун дарслик. – Тошкент:

Ўқитувчи, 1965 Зуннунов А., Хотамонов Н. Адабиёт назариясидан қўлланма. Ўрта мактабларнинг юқори синфлари учун. – Тошкент: Ўқитувчи, 1978.

¹⁵³ Йўлдошев Қ. Б. Янгиланган педагогик тафаккур ва умумтаълим мактабларида адабиёт ўқитишнинг илмий-методик асослари. Пед. фан. докт. ... дис. – Т., 1996. – 238 б. Йўлдош Қ., Йўлдош М. Бадий таҳлил асослари. – Т.: Камалак, 2016. – 464 б.

Матчонов С. Умумтаълим тизимида адабиётдан мустақил ишларни ташкил этиш. Пед. фан. докт. ... дисс. – Т., 1998. – 268 б. Мирқосимова М. Ўқувчиларда адабий таҳлил малакасини шакллантириш ва такомиллаштириш усуллари. Пед. фан. докт. ... дисс. – Т.: 1995. – 264 б.

То‘хлиев В. Адабиёт о‘қитиш методикаси. – Т.: Alisher Navoiy nomidagi O‘zbekiston milliy kutubxonasi, 2012. 144-bet. Husanboyeva Q. Tahlil – adabiyotni anglash yo‘li. – Т.: 2013

.Ниёзметова Р.Х. Узлуксиз таълим тизимда ўзбек адабиётини ўрганишнинг назарий ва методик асослари (рус тилида). Пед. докт. ... дисс. – Тошкент, 2007. – 242 б.; .

Mustaqil davlatlar hamdo'stligi (MDH) mamlakatlari olimlaridan: G.I.Belenkiy, E.B. Goncharov, V.A.Domanskiy, Ye.N.Kolokolsev, A.S.Kurilov, Yu.M.Lotman, A.K. Gromsyeva, V.V. Davidovlar tomonidan adabiyot o'qitish va o'qitishning zamonaviy usullari bo'yicha ilmiy izlanishlar olib borilgan.¹⁵⁴ Xorijlik olimlardan Dj. Dyui, K. Krauss, H.D.Brown, P.Mehisto, M. Barber¹⁵⁵ ilg'or pedagogik texnologiyalardan foydalanish, muammoli ta'lim masalalari atroflicha o'rganishgan.

Hozirda akademik litseylarda ta'lim tizimini yuqori saviyaga olib chiqish, litsey bitiruvchilarning oliy ta'lim muassasalariga o'qishga kirishini ta'minlash maqsadida uzliksiz ta'lim tizimi uzviylikka asoslangan bo'lib, xaq ta'limi tizimi bilan uzviy izchillikni ta'minalshi kerak. Chunki uzviylik va uzluksizlik barcha fanlarni eng samarali tarzda o'zlashtirishning bosh mezonidir. U kerakli bilimlarni egallashda qanchalik muhim bo'lsa, olgan bilim va ko'nikmalarni amaliyotga tatbiq etish ham shunchalik muhimdir. Uzviylik va uzluksizlik tushunchalari o'zaro bir-biri bilan chambarchas bog'liqlikda yashaydi. Agar ta'limning turli bosqichlariga nazar tashalaydigan bo'lsak, bu - maktabgacha ta'lim, boshlang'ich ta'lim, umumiy o'rta ta'lim va akademik litsey ta'lim tizimlaridan iborat. Adabiy ta'limdagi samaradorlik yuqorida keltirilgan bosqichlar o'rtasidagi ichki bog'liqlikning qanchalik to'g'ri ekanligiga bog'liqdir. Adabiyot ta'limida uzviylikning quyidagi tushunchalarini ko'rish mumkin:

Адабиёт ўқитиш методикаси (педагогика институтлари ва университетларининг филология факультетлари учун дастурий қўлланма). Тузувчилар: Йўлдошев Қ., Мадаев О., Абдураззоқов А. – Т.: 1994. – 116 б.

¹⁵⁴ Беленкий. Г.И. Теория литературы в средней школе. 1976-год-56-с.

Гончарова Е. Б. Формирование мотивации учебной деятельности подростков. //Вопросы психологии. – 2000. – № 6. – С. 132–135,

Доманский.В. А. Эффективная школа: теория и практика. Научно-методический сборник. Томск-Северск, 2009. 208 с.

Колокольников Е. Произведения живописи в школьном изучении литературы.-Перо-2021.

Курилов А.С. Зачем и какие уроки литературы нужны школе? // Русская словесность, 2004. – № 6. – С. Лотман. Ю.: Структура художественного текста. Эскмо-2023.

Громцева А. К. Формирование у школьников готовности к самообразованию. – Москва: Просвещение, 1983. – 144 с. Давыдов В. В. Виды обобщения в обучении. – Москва: Педагогика, 1972. – 424 с.

¹⁵⁵ Dewey, J. My Pedagogic CREED / J. Dewey // Selected Educational writings white an introduction and commentary by G.W. Garforth; Lecturer in education university of hull. – Heiremenn, London, 1966. – Pp.44–59.

Kirstin Krauss. Issues in using Internet in remote South African hi gh schools. June 2016 Conference:

Brown, D. H., & Lee, H. (2015). Teaching by Principles: An Interactive Approach to Language Pedagogy (4th Edition) Mehisto P., Marsh D., Frigols M. J. Uncovering CLIL: content and language integrated learning in bilingual and multilingual education. — Oxford : Macmillan, 2008. — 238 p.

Michael Barber How the world's most improved school systems keep getting better

1. Adabiyot ta'limi bosqichlari o'rtasidagi uzviylik. Bunda ma'lum ta'lim mazmunini avvalgisi bilan uzviy bog'langan holda, uni keyingi ta'lim turlarida davom ettirishni ta'minlaydi.

2. Adabiyot ta'limining boshqa ta'lim fanlar o'rtasidagi uzviylik.

Adabiy ta'limi tizimida uzviylikni to'la hal qilish uchun ta'lim mazmunini bayon qilishda o'qitish texnologiyasidagi uzviylikni ham ta'minlash muhimdir. Adabiyot ta'limi tizimida uzviylikni to'la ta'minlash uchun quyidagi tamoyillarga asoslangan holda ish yuritish talab qilinadi: Bunda nafaqat ta'lim tizimlari o'rtasida, balki o'qitiladigan har bir fanlarning ichki va tashqi uzviyligining ta'minlanish maqsadga muvofiqdir.

Akademik litseylar uchun ta'sis etilgan Davlat ta'lim standartlari, o'quv dasturlari ta'lim jarayonining mazmuni va yangidan yaratiladigan darsliklarning mavzularini ifoda etibgina qolmay, balki o'quv muassasalarining o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olgan holda o'rta maxsus ta'lim tizimini mamlakatda amalga oshirilayotgan ijtimoiy-iqtisodiy islohotlar, rivojlangan xorijiy mamlakatlarning ilg'or tajribalari hamda ilm-fan va zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalariga asoslangan holda tashkil etish, ta'lim dasturiga kiritilgan mavzular o'quvchilarning yoshiga, psixologiyasiga, dunyoqarashiga mosligini ta'minlash, belgilangan talablarga javob beruvchi, o'quvchilar ongida milliy g'oy va mafkuraga oid bilimlarni singdirish, o'quvchilar bilim faoliyati yaxlitligini ta'milay olishi, ma'naviy barkamol, mehnat va ta'lim xizmatlari bozorida raqobatbardosh kadrlar tayyorlash; o'rta maxsus ta'lim mazmuni va sifatiga qo'yiladigan talablarni belgilash; milliy, umuminsoniy va ma'naviy qadriyatlar asosida o'quvchilarni tarbiyalashning samarali shakllari va usullarini joriy etish; o'quv-tarbiya jarayoniga pedagogik va zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini joriy etish muhim hisoblanadi.

O'rta maxsus ta'lim muassasalarining o'quvchilari va bitiruvchilarining malakasiga qo'yiladigan talablarni belgilash; kadrlarni maqsadli va sifatli tayyorlash uchun ta'lim, fan va ishlab chiqarishning samarali integratsiyasini ta'minlash; ta'lim sifati va kadrlar tayyorlashga hamda ko'rsatiladigan ta'lim xizmatlari turlariga nisbatan qo'yiladigan maqbul talablarni belgilash; o'rta maxsus ta'limga va uning

pirovard natijalariga, o'quvchilarning bilimi va malaka darajasini baholash tartibiga, shuningdek, ta'lim faoliyati sifati ustidan nazorat qilishga nisbatan qo'yiladigan talablarning huquqiy asoslarini takomillashtirish; davlat ta'lim standarti talablarining ta'lim sifati va kadrlar tayyorlashga qo'yiladigan xalqaro talablarga muvofiqligini ta'minlash¹⁵⁶ kabi masalalarni o'z ichiga olgan.

Davlat ta'lim standarti quyidagi asosiy prinsiplarga: o'quvchi shaxsi, uning intilishlari, qobiliyati va qiziqishlarining ustuvorligi; o'rta maxsus ta'limning boshqa ta'lim turlari va bosqichlari bilan uzluksizligi va ta'lim mazmunining uzviyligi; mamlakatning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi, fan, texnika va texnologiyalarning istiqbolli rivojlanishi hamda jamiyat talablarining zamonaviy holati hisobga olinganligi; ta'lim, fan va ishlab chiqarishning integratsiyasi mujassamligi; o'rta maxsus ta'limning xalqaro ta'lim standartlariga hamda mamlakatda amalga oshirilayotgan ijtimoiy-iqtisodiy islohotlar, ilm-fan va zamonaviy axborot kommunikatsiya texnologiyalariga asoslanganligi; o'quvchilarda fanlarni o'rganish va ta'lim olishni davom ettirish uchun tayanch va fanlarga oid umumiy kompetensiyalarni rivojlantirishning ta'minlanganligi¹⁵⁷ asoslanadi. Xususan, Davlat ta'lim standarti adabiyot fanining mazmun va sifatiga qo'yilgan talablarni qoniqarli darajada aks ettirgan. Akademik litseylarda Davlat ta'lim standarti tomonidan tavsiya qilingan shoir va yozuvchilarimizning betakror ijod namunalari, xalqimizning tarixiy, madaniy hayotining muhim javhalari tasvirlangan badiiy asarlar, dunyo milliy madaniyatini rivojiga katta hissa qo'shgan adiblarimizning ulkan adabiy meroslarini o'rganish o'quvchilarimizning har tomonlama komil shaxs sifatida tarbiyalanishiga, ularning qalbida ezgulik, go'zlik kabi xislatlarning tug'ilishiga xizmat qiladi.

¹⁵⁶ O'zbekiston O'rta maxsus ta'limning davlat ta'lim standarti O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi huzuridagi Oliy, o'rta maxsus va professional ta'lim yo'nalishlari bo'yicha o'quv-uslubiy birlashmalar faoliyatini Muvofiqlashtiruvchi kengashning 2021 -yil 26- fevraldagi 1-son majlis bayoni bilan ma'qullangan hamda Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligining 2021- yil 1- martdagi 109-son buyrug'i bilan tasdiqlangan.O'zbekiston Respublikasi uzluksiz ta'limining davlat ta'lim standartlari O'rta maxsus ta'limning davlat ta'lim standarti5-bet.

¹⁵⁷ O'zbekiston O'rta maxsus ta'limning davlat ta'lim standarti. O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi huzuridagi Oliy, o'rta maxsus va professional ta'lim yo'nalishlari bo'yicha o'quv-uslubiy birlashmalar faoliyatini Muvofiqlashtiruvchi kengashning 2021 -yil 26- fevraldagi 1-son majlis bayoni bilan ma'qullangan hamda Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligining 2021- yil 1- martdagi 109-son buyrug'i bilan tasdiqlangan.O'zbekiston Respublikasi uzluksiz ta'limining davlat ta'lim standartlari O'rta maxsus ta'limning davlat ta'lim standarti 6-bet.

Yuqorida keltirilgan tamoyillarni amalga oshirish uchun adabiyot fani o'qituvchisi quyidagi didaktik talablarga diqqatini qaratishi kerak bo'ladi:

- mashg'ulot jarayonini aniq maqsad asosida tashkil qilish;
- har bir darsni tizimli, uzviy, izchil tashkil etishga erishish;
- ta'lim jarayonida pedagogik texnologiyalardan to'g'ri va unumli foydalanish;
- ta'lim jarayonida demokratik tamoyillar, shunigdek, milliy umuminsoniy qadriyatlar ustuvorligiga tayanish;
- dasrlarda mavzuga oid videolavhalar, avdiokitob, multimdya va taqdimotlardan foydalanish;
- o'quvchilar qalbida badiiy adabiyotga qiziqshini oshirish, mavzular ustida mustaqil ishlashga o'rgatish;
- o'quvchilarning og'zaki va yozma nutqini o'stirish, asarni tushinish va tahlil qilish, fikrni erkin, ravon bayon qilishga o'rgatish.

Fan o'qituvchisi o'quvchilarining kecha yurtimizning turli maktablaridan kelganini, ular bir – biri bilan endi tanishayotganini, ularning har birida adabiyot fani har xil o'tilganini hisobga olish muhimdir. Chunki ta'limning har bir bosqichi o'quvchiga mutlaqo yangi bilim va ko'nikmalarni o'rganishiga, o'zlashtirishiga imkon beradi. Demak, o'quvchilar o'zlashtirayotgan yangi va yaxshi ko'nikmalarni saqlab qolshigina emas, balki uni yanada takomillashtirishi, boyitib borishi ham kerak bo'ladi. Bularning barchasi o'quvchilar ta'limning turli bosqichlarda adabiyot darslarida o'rganidigan adiblar va ularning asarlari bilan shunchaki tanishib, darslikda berilgan parchalarini o'qish emas, shu o'qigan, tanishgan asarlarning mazmun- mohiyatini chguqur tahlil qilishlari, uni hayotda qo'llay olishni ham o'rganishlari shart. Asardagi voqealar, obrazlar va ularning taqdiri o'quvchini befarq qoldirmasligi kerak. Badiiy asarning mazmuni, adibning kechinmalari o'quvchining qalbini larzaga keltirishi, asar qahramonlari bilan birga kulishi, yig'lashi lozim. Darsning mana shunday jonli tarzda tashkil qilinishi bugungi zamonaviy o'qituvchining oldiga qo'yilgan talabdir.

Akademik litseylar muayyan jihatlari bilan umumiy o'rta ta'limdan farq qiladi. O'quvchilar bu ta'lim bosqichida ilk mustaqil hayotga qadam bosadilar. Ular endi

chuqurlashtirilgan fanlarni o'zlashtirishlari barobarida umumta'lim fanlarini ham birday o'qib o'rganishlari darkor. Bu esa talabalarning qunt bilan o'qishlarini, o'rganishlarini, o'zining ustida ko'p ishlashi lozimligini ko'rsatadi. Endi o'quvchi o'zi tanlagan kasbni aniq biladi va shu sohaning yetuk mutaxassisi bo'lishi uchun chuqur bilim egasi bo'lish bilan birga mustqail fikrga ega, nutqi ravon, o'ziga bo'lgan ishonchi kundan kunga ortib borayotgan shxasga aylanib boradi.

Davlat ta'lim standarti, o'quv dasturlar, o'quv qo'llanma va darsliklari ta'limning turli bosqichlari bilan uzviy bog'langan holda mukammal tuzilgan bo'lishi lozim. Shundagina o'quvchilar ushbu fanlarni o'zlashtirishlari, o'rganishlari oson bo'ladi. Yana e'tiborli jihati shundaki, bu yoshda o'quvchilar badiiy adabiyotni tushunib o'qiydilar, asarni, undagi qahramonlarini tahlil qila oladilar. Bu esa adabiyot o'qituvchisidan chuqur bilimga ega bo'lish bilan birga dasturga kiritilgan asarlarni yaxshi bilish, nafaqat o'zining fanini, balki adabiyot bilan bog'liq fanlar: tarix, ona tili, geografiya fanlarini ham yaxshi bilish kerak. Adabiyot darslarida o'tiladigan har qanday mavzu bevosita tarix, estetika, geografiya, mantiq, ona tili fanlari bilan chambarchas bog'liqdir. Jumladan, Shukur Xolmirzayevning ijodini o'rganayotganda tarix, geografiya, biologiya, zoologiya fanlari bilan bog'lab o'tish maqsadga muvofiqdir. Akademik litseylarda adabiy ta'limning asosiy vazifalari o'quvchilar ruhiyatini go'zalikka oshno qilish, so'zning qudratidan ta'sirlanish, so'zning jozibasini his etish, yutuk badiiy asarni tanish, obrazlar ustida ishlash va uni tahlil qilish ko'nikmalarini shakllantirish; adabiyot mashg'ulotlarida o'qilgan badiiy asarlarni tushunish, undan kerakli xulosalarni chiqarish, badiiy asarni o'qishni o'rganish, og'zaki va yozma nutqni rivojlantirish, nutqni ravon, adabiy til me'yorlariga amal qilgan holda bayon etish, uslubiy rang-baranglikdan foydalana olish ko'nikmalarini hosil qilish hamda adabiyot o'quv fanining mazmunidan kelib chiqqan holda o'quvchilarda tayanch kompetensiyalarni takomillashtirish; uzliksiz ta'lim tizimida o'quvchilarda badiiy asarni o'qishda erkin yondashuv tamoyilini rivojlantirish; muntazam so'z boyligini ortib borishiga erishish, ularda turli tur va janrlardagi badiiy asarlarni o'qish, bitiklarning saviyasini ajrata bilish, qahramonlar tutumlariga aksiologik baho berish ko'nikmasini qaror toptirishdan iborat.

Akademik litseylarda adabiy ta'limni sifat jihatidan milliy va xorijiy tajriba uyg'unligida xalqaro standartlarga mos tarzda yangi bosqichga ko'tarib, samaradorlikka erishish, o'quvchilarning mustaqil fikrlaydigan, adabiyot va hayot hodisalariga ijodiy yondashadigan, badiiy did hamda ezgu ma'naviy sifatlarga ega barkamol shaxslar sifatida shakllanishini ta'minlash yo'llarini belgilashdan iborat. Adabiyot mashg'ulotlariga o'ziga xos usul bilan yondashish, o'quvchining fanga bo'lgan qiziqishini oshirish, uning qalbida ilmga muhabbat uyg'otish o'qituvchining mahoratiga bog'liq. Zamonaviy mashg'ulot jarayonida pedagogik texnologiyalardan o'rinli foydalanish ta'limning samaradorligini oshirishga xizmat qiladi. Zamonaviy o'qituvchi mavjud pedagogik texnologiyalardan, multimedialardan, turli interaktiv o'yinlardan mashg'ulotlari jarayonida foydalansa, albatta, ijobiy natijalarga erishadi. Bugungi kun o'qituvchisining maqsadi - barkamol yoshlarni tarbiyalash, ularga puxta bilim berish, ularni zarur axborotlar bilan ta'minlash, mustaqil va kreativ fikrlashga o'rgatish, olgan bilimlari asnosida hayotiy ko'nikmalar hosil qilish, ularning qalbida vatanparvarlik, xalqparvarlik tuyg'ularini qaror toptirishdan iboratdir. Bu ezgu maqsadlarni ilg'or pedagogik va innovatsion texnologiyalar asosida o'tilgan mashg'ulotlarda amalga oshirishi mumkin.

Foydalangan adabiyotlar ro'yxati:

1. Зуннунов А. Ўзбек адабиёти методикаси тарихидан очерklar. – Т.: Ўқитувчи, 1980. – 196 б..
2. Долимов С., Убайдуллаев Ҳ., Аҳмедов Қ. Адабиёт ўқитиш методикаси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1967. – 448
3. Маллаев Н.М., Исматов С.И. Ўзбек адабиёти тарихи. Ўрта мактабнинг 9-синфи учун дарслик. – Тошкент: Ўқитувчи, 1965
4. Зуннунов А., Хотамов Н. Адабиёт назариясидан қўлланма. Ўрта мактабларнинг юқори синфлари учун. – Тошкент: Ўқитувчи, 1978.
5. Йўлдошев Қ. Б. Янгиланган педагогик тафаккур ва умумтаълим мактабларида адабиёт ўқитишнинг илмий-методик асослари. Пед. фан. докт. ... дис. – Т., 1996. – 238 б.

6.Матчонов С. Умумтаълим тизимида адабиётдан мустақил ишларни ташкил этиш. Пед. фан. докт. ...дисс. – Т., 1998. – 268 б

7.Мирқосимова М. Ўқувчиларда адабий таҳлил малакасини шакллантириш ва такомиллаштириш усуллари. Пед. фан. докт. ...дисс. – Т.: 1995. – 264 б

8.То‘хлиев В. Adabiyot o‘qitish metodikasi. – Т.: Alisher Navoiy nomidagi O‘zbekiston milliy kutubxonasi, 2012. 144-bet.

9.Husanboyeva Q.Tahlil – adabiyotni anglash yo‘li. –Т.: 2013

10.Ниёзметова Р.Х. Узлуксиз таълим тизимда ўзбек адабиётини ўрганишнинг назарий ва методик асослари (рус гуруҳлари мисолида). Пед. док. ... дисс. – Тошкент, 2007. – 242 б.; .

ABDULLA QAHHOR HIKOYALARI QAHRAMONLAR NUTQINING QIYOSIY TAHLILI

Nargiza MIRZALIYEVA,

Alisher Navoiy nomidagi
ToshDO‘TAU erkin tadqiqotchisi

Annotatsiya. Maqolada ma’rifatparvar jadid adibi Mahmudxo‘ja Behbudiy publitsistikasida qo‘llangan lug‘aviy okkazonalizmlarning semantik voqelanishi

Annotatsiya: Maqolada Abdulla Qahhor hikoyalarida qahramonlar nutqi orqali ularning xarakteri, ruhiyatini ochib berish masalasi ilgari surilgan. Tadqiqot davomida Qahhor hikoyalari qahramonlarini xorijiy asarlar qahramonlari bilan solishtirish asar mohiyatini yana-da kengroq ochish imkonini berishi ta’kidlangan. Xususan, nobel mukofoti sovrindori Ernest Xemenguey hikoyalari qahramonlariga taqqoslab o‘rganish masalasi ilgari surilgan.

Kalit so‘zlar: asar qahramoni, hikoya, ruhiyat, nutq, nutqiy xoslanish, taqqoslash, qahramon ichki dunyosi, holati, asar qiymati

Asar qahramonlarini o‘rganishda ularning ruhiyati tasviri anchadan buyon adabiyotshunoslar e’tiboridagi murakkab masalalardan biri hisoblanadi. U haqda ilk

kuzatishlar olib borgan N. G. Chernishevskiy L. N. Tolstoy ijodida psixologizmning rang-barang shakllari mavjudligini ta'kidlab o'tgan edi¹⁵⁸.

L. S. Vigotskiy til va tafakkur, adabiyot va jamiyat, ijod va idrok psixologiyasining o'zaro munosabati bo'yicha qimmatli kuzatishlar qoldirdi. His-tuyg'ularning badiiy fantaziya obrazlariga aylanishi borasidagi qarashlari olimning "har qaysi davr san'at tomonidan saralab olinadigan o'z psixologik gammasiga ega"ligi haqidagi mulohazasida umumlashgan¹⁵⁹. Asar qahramonlarining ruhiyati jiddiy tahlil qilinishi lozim bo'lgan masalalardandir.

O'z navbatida, xorijiy adabiyotshunoslikning ustivor jihatlarini inson ruhiyatiga sinchkovlik bilan qarash, Z.Freyd, K.Yunglarning bu sohasidagi izlanishlariga kuchli qiziqish bilan shartlangan edi. Binobarin, psixoanalizni badiiy-estetik fenomenlarga nisbatan qo'llash metodlarining poydevori ular tomonidan qo'yildi¹⁶⁰. Psixologik-struktural estetika g'oyalari fransuz faylasufi J. Lakan tomonidan ham ishlab chiqildi¹⁶¹. Istilohning o'zidan foydalanish va badiiy psixologizmni tadqiq qilishga moyillik sho'ro fani ishlanmalariga moslashgan nemis, polyak adabiyotshunosligida ham kuzatiladi¹⁶². Mazkur badiiy tushuncha olimlar tomonidan "ichki hayotga alohida qiziqish", o'z ruhiy holati haqida o'ylash, xayol surish, fikr yurgizish, uni tahlil qilishga moyillik jarayonlariga nazar tashlash sifatida talqin qilinadi¹⁶³.

O'zbek olimlaridan A. Rasulov, B.Nazarov, U. Normatov, H. Umurov, H. Boltaboyev, B. Yo'ldoshev, Q. Yo'ldoshev, D. Quronov, I. Yoqubov, A. Erkinov, B. Karimov, U. Jo'raqulov, Q. Qahramonovlarning doktorlik va nomzodlik dissertatsiyalarida, monografiya va maqolalarida, adabiyotshunoslik va adabiy tanqidga oid darslik hamda o'quv qo'llanmalarida yozuvchilarning ijod laboratoriyasi, ijodkor badiiy olami kabi masalalarda ko'lamdor fikr-mulohazalar

¹⁵⁸ Чернышевский Н. Г. Детство и отрочество. Военные рассказы. Сочинения графа Л.Н. Толстого. Собр. соч.: В 15 т. Т. 2. – М.: 1949. – С. 505.

¹⁵⁹ Выготский Л.С. Психология искусства. – СПб.: Азбука, 2000. – С. 93.

¹⁶⁰ Каранг: Зелинский С.А. Творчество и психоанализ. Электрон manbaning internetdagi manzili: http://zhurnal/lib/ru/z/zelinskij_sergej_alekseewich/tytyt.shtml.

¹⁶¹ Дьяков А. В. Жак Лакан. Фигура философа. М.: Издательский дом «Территория будущего», 2010. – 560 с. Электрон ресурс: <http://www.jkhora.narod.ru/diakoff-lacan.pdf>

¹⁶² Marten S. K. Deutsche Literatur unserer Zeit. – Berlin, Leipzig, 1928; Grenzmann B. Deutsche Dichtung der Gegenwart. – Frankfurt a. M., 1955; Welzig W. Die deutsche Roman in 20. Jahrhundert. – Stuttgart, 1967.

¹⁶³ Słownik terminów literackich / Pod red. J. Sławińskiego. – Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdansk: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1976. – L. 357.

bildirilgan¹⁶⁴. Shuningdek, o‘zbek adabiyotshunosligida badiiy obraz muammosi, uni yaratish tamoyil va shakllari, ruhiy tahlil va ong oqimi, ayniqsa, qahramonlar nutqi va yozuvchilarning inson ruhiyatini tasvirlash bobidagi mahorati H. Umurov, D. Quronov, A. Xolmurodov, U. Jo‘raqulov, T. Jo‘rayev, kabi olimlarning tadqiqotlarida, P. Kenjayeva, M. Boboxonov, kabi tadqiqotchilarning ishlarida maxsus o‘rganilgan¹⁶⁵.

Mazkur muammo yuzasidan nuqtai nazarlarning ko‘pligiga qaramasdan, hozirgacha asar qahramonlari misolida badiiy psixologizmning aniq tavsifi, tushuncha sarhadlari hamda yaxlit kotsepsiyasi ishlab chiqilgani yo‘q.

Badiiy matn badiiy asar mazmunini ifodalagan, funktsional jihatdan tugallangan, tilning tasvir imkoniyatlari asosida shakllangan, o‘zida turli uslub ko‘rinishlarini muallifning badiiy niyatiga ko‘ra erkin jamlay oladigan, tinglovchi yoki o‘quvchiga estetik zavq berish, ta’sir etish xususiyatiga ega bo‘lgan g‘oyat murakkab butunlik hisoblanadi. Badiiy matnda boshqa uslub matnlarida bo‘lganidek kat’iy mantiq, soddalik, tushunarlilik, normativlik kabi qonuniyatlarga to‘la-to‘kis amal qilinavermaydi.¹⁶⁶

Abdulla Qahhorning o‘zbek hikoyachiligidagi eng yorqin asarlaridan biri bu – “O‘g‘ri” hikoyasidir. Mazkur asar qahramonlarining xarakteri ularning nutqidan anglashilib turadi. Asarda ayniqsa, Qobil bobo obrazi ta’sirli bayon qilingan. U asarda nihoyatda kamgap obraz sifatida gavdalanadi. Hikoyada amaldorlarning ham xarakteri ularning nutqi orqali ochib berilgan. Masalan qo‘shnisi burunsiz ellikboshi shunday deydi:

– Ho‘kizing hech qayoqqa ketmaydi, topiladi!

Uning og‘ilga kirib qilgan taftishi Qobil boboga bir umid bag‘ishlagan edi, bu so‘zi haddan ziyod sevintirdi. Chol yig‘lab yubordi.

– **Xudo xayr bersin... Ola ho‘kiz edi...**

¹⁶⁴ Умуров Х. Таҳлил санъати. –Т.: Ф.Ғулом нашриёти, 1978.

¹⁶⁵ Умуров Х.И. Проблема психологизма и узбекский роман: Дисс. на соиск. учен. степ. д-ра филол. наук. – Ташкент, 1983. – 363с.; Бобохонов М. Ҳозирги ўзбек кинесачилигида психологизм. Филол. фан. номз. дисс. автореф. – Тошкент, 2012. – 27 б.

¹⁶⁶ Иўлдошев М. Бадий матн лингвопоэтикаси. – Тошкент, Фан. 2008. – Б.88.

— Yig'lama, yig'lama deyman! Ho'kizing oq poshsho qo'l ostidan chiqib ketmagan bo'lsa, topiladi.

Undan so'ng amin keladi va Qobil boboning ustidan kulgandek qilib, sigirmidi deb so'raydi. Qobil bobo ro'para bo'lganda amin og'zini ochmasdan qattiq kekirdi, keyin bag'baqasini osiltirib kuldi.

— Ha, sigir, yo'qoldimi?

— **Yo'q... sigir emas, ho'kiz, ola ho'kiz edi.**

— Ho'kizmi?.. Ho'kiz ekan-da! Himm... Ola ho'kiz? Tavba!..

— Bori-yo'g'im shu bitta ho'kiz edi...

Amin chinchalog'ini ikkinchi bo'g'inigacha burniga tiqib kuldi.

— Yo'qolmasdan ilgari bormidi? Qandaqa ho'kiz edi?

— **Ola ho'kiz...**

— Yaxshi ho'kizmidi yo yomon ho'kizmidi?

— **Qo'sh mahali...**

— Yaxshi ho'kiz birov yetaklasa keta beradimi?

— **Bisotimda hech narsa yo'q...**

— O'zi qaytib kelmasmikin?.. Birov olib ketsa qaytib kela ber, deb qo'yilmagan ekan-da! Nega yig'lanadi? A? Yig'lanmasin!

Qobil bobo yerga qarab tek qoldi.

— Qidirtirsakmikin-a?—dedi amin chinchalog'ini etigining ostiga artib, - suyunchisi nima bo'ladi? Suyunchidan chashna olib kelinmadimi?

Aminning bu gapi Qobil boboga "Ma, ho'kizing" degan-day bo'lib ketdi.

— **Kam bo'lmang,**— dedi pulni uzatib,— **yana xizmatingizdaman.**

Aminning tepa sochi tikka bo'ddi:

— Ha, ho'kizni uylariga eltib berilsinmi?! Axir, borilsin, arz qilinsin-da!

Fuqaroning arzga borishi arbobning izzati bo'ladi!

— **Endi bizga juda qiyin bo'ldi-da. Peshonam sho'r bo'lmasa...** — dedi chol yerga qarab.

Hikoya qahramonlarining xarakteri ularning gapirgan gapidan oydinlashadi. abdulla Qahhor buni ustalik bilan uddalagan. Abdulla Qahhor hikoyalarida

qahramonlar nutqi orqali ularning xarakteri, ruhiyatini ochib berish masalasi ilgari surilishi to'g'ri. Hikoya Ichida qahramonlar taqqoslanishi ham ularning tabiatini ochib berishga xizmat qiladi, biroq o'zbek adabiyotidagi hikoya qahramonlarini xorijiy, masalan, g'arb adabiyotining yorqin vakillari asarlari bilan muqoyasa qilish yaxshi samara beradi. Tadqiqot davomida aynan Qahhor hikoyalari qahramonlarini xorijiy asarlar qahramonlari bilan solishtirish, xususan, Nobel mukofoti sovrindori Ernest Xemenguey hikoyalari qahramonlariga taqqoslab o'rganish masalasi Qahhor ijodining yanada yorqinroq qirralarini ochib berishi shubhasiz. Xemengueyning "Bizning davrimizda", "Ko'priq bo'yidagi chol", "Yolg'izlik" kabi hikoyalari qahramonlarini A.Qahhorning "Anor", "Bemor" "Asror bobo" kabi hikoyalari qahramonlari bilan muqoyasa qilgan holda o'rganish bu borada zarur xulosalarga kelishda yordam beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Чернышевский Н. Г. Детство и отрочество. Военные рассказы. Сочинения графа Л.Н. Толстого. Собр. соч.: В 15 т. Т. 2. – М.: 1949. – С. 505.
2. Выготский Л.С. Психология искусства. – СПб.: Азбука, 2000. – С. 93.
3. Marten S. K. Deutsche Literatur unserer Zeit. – Berlin, Leipzig, 1928; Grenzmann B. Deutsche Dichtung der Gegenwart. – Frankfurt a. M., 1955;
4. Welzig W. Die deutsche Roman in 20. Jahrhundert. – Stuttgart, 1967.
5. Słownik terminów literackich / Pod red. J. Sławińskiego. – Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1976. – L. 357.
6. Умуров Ҳ. Таҳлил санъати. –Т.: Ғ.Ғулом нашриёти, 1978.; Қуронов Д. Чўлпон ва Фрейд // Ўзбек тили ва адабиёти.- 1991.- №6.- Б.50-51;
7. Каримов Б. Абдулла Қодирий: танқид, таҳлил ва талқин. –Т.: Фан, 2006.
8. Умуров Х.И. Проблема психологизма и узбекский роман: Дисс. на соиск. учен. степ. д-ра филол. наук. – Ташкент, 1983. – 363с
9. Бобохонов М. Ҳозирги ўзбек қиссачилигида психологизм. Филол. фан. номз. дисс. автореф. – Тошкент, 2012. – 27 б.

10. Ёўлдошев М. Бадиий матн лингвопоэтикаси. – Тошкент, Фан. 2008. – Б.88.
11. Abdulla Qahhor. Anor hikoyar to‘plami. –Toshkent. 2018. 45-46 b.

KOMPETENSIYAVIY YONDASHUV ASOSIDA O‘QUVCHILARNING KREATIV FIKRLASHINI RIVOJLANTIRISH PEDAGOGIK-PSIXOLOGIK MUAMMO SIFATIDA

Gulnora UMARBEKOVA,

Alisher Navoiy nomidagi

ToshDO‘TAU erkin tadqiqotchisi

Annotatsiya: Mazkur maqolada o‘quvchilardagi kreativ qobiliyatlarni rivojlantirish maqsadida foydalanish lozim o‘qituvchi vazifalari haqidagi kerakli ma’lumotlar va manbalar keltirib o‘tilgan. Maqolada berilgan ma’lumotlar asosida o‘qituvchilar va ota-onalar o‘zilar uchun kerakli tavsiyalarni olishlari mumkin.

Kalit so‘zlar: ta’lim, metodika, tafakkur, kreativlik, belgi, mashq, fikrlash, ijodkorlik, fikrlash, erkinlik.

Ta’limdagi kompetensiyaga asoslangan yondashuv ma’lum metodlar va pedagogik yondashuvlardan foydalanishni o‘z ichiga oladi. Ushbu atama mahalliy fanni sezilarli darajada modernizatsiya qilgandan keyingina qo‘llanila boshlandi. Hozirgi vaqtda asosiy vakolatlarni shakllantirish muammolarini tahlil qiladigan jiddiy ilmiy, uslubiy va nazariy ishlar paydo bo‘ldi. Masalan, A. V. Xutorskiyning "Didaktik evrika" monografiyasi, shuningdek, L.F.Ivanovanning mualliflik metodikasi, boshlang‘ich, asosiy, o‘rta maktablarda ta’limni modernizatsiya qilishga qaratilgan. Ta’limdagi kompetensiyaga asoslangan yondashuv – bu maqsadlarni aniqlash, mazmunini tanlash, o‘quv jarayonini tashkil etish, umumjahon natijalarini baholash tamoyillari to‘plamidir. Ular orasida: maktab o‘quvchilari tomonidan o‘zlarining ijtimoiy tajribalarini qo‘llash asosida faoliyatning turli

sohalari va variantlarida yuzaga keladigan muammolarni mustaqil hal qilish yo'llarini ishlab chiqish; dunyoqarash, siyosiy, axloqiy, bilim muammolarini hal qilishda didaktik va ijtimoiy tajribani moslashtirish.

Ta'limdagi kompetensiyaga asoslangan yondashuv ta'limning ma'lum bir bosqichida o'quvchilar erishgan ta'lim darajasini tahlil qilish orqali ta'lim qobiliyatlarini baholashni o'z ichiga oladi.

Zamonaviy ta'limdagi kompetensiyaga asoslangan yondashuv – olingan bilimlarni qo'llash qobiliyatiga e'tiborni qaratish usuli. Ta'limning maqsadlari maktab o'quvchilarining yangi imkoniyatlarini aks ettiradigan, ularning shaxsiy o'sishini aks ettiradigan maxsus so'zlar bilan tavsiflanadi. Shakllangan asosiy vakolatlar ta'limning "yakuniy natijalari" sifatida qaraladi. Lotin tilidan tarjima qilishda "kompetensiya" insonning ma'lum bir tajribaga, bilimga ega bo'lgan qator masalalarini anglatadi.

Ta'lim sohasidagi vakolatga asoslangan yondashuv – bu noaniq vaziyatda odamning aniq va samarali harakat qilishidir. Uning asosiy xususiyatlarini ta'kidlab o'tamiz:

- faoliyat doirasi;
- vaziyatning noaniqlik darajasi;
- harakat usulini tanlash variantini;
- qabul qilingan usulni asoslash.

Kreativlik so'zini ilk bor 1922-yilda AQSh olimi D. Simpson tomonidan qo'llanilgan. Ushbu atama orqali shaxs qolipdagi, stereotip, odatiy tafakkurdan voz kechish qobiliyatini ta'riflagan. Kreativlik (lot. creatio – yaratish, vujudga keltirish) – bu insonning noodatiy g'oya, fikr bera olish, muammolarni takrorlanmas, original yechimini topish, tafakkurning an'anaviy shakllaridan voz kecha olishga bo'lgan qobiliyatidir.

K. Rodjers (1944) kreativlik deb muammolarni yangi yechimi va biror narsa, voqea, xolatni ifoda etishning yangi usullarini aniqlashni tushunadi. Kreativlik bilan shaxs va intellektual xossalar taqqoslangan tadqiqotlar kata ahamiyatga egadir. Intellektual xossalar bilan taqqoslash bo'yicha tadqiqotlar Dj.Gilford tomonidan amalga

oshirilgan. Kreativlik – bu insonning shaxsiy xususiyati bo‘lib, uning o‘z-o‘zini takomillashtirib va rivojlantirib borishi bilan bog‘liq.

Kreativlik (lot., ing. “create ” – yaratish, “creative ” yaratuvchi, ijodkor) – individning yangi g‘oyalarni ishlab chiqarishga tayyorlikni tavsiflovchi hamda mustaqil omil sifatida iqtidorlilikning tarkibiga kiruvchi ijodiy qobiliyati. Shaxsning kreativligi uning tafakkurida, muloqotida, his-tuyg‘ularida, muayyan faoliyat turlarida namoyon bo‘ladi.

Bolalarda kreativlikni rivojlantirishda quyidagilarga e‘tibor qaratish zarur:

- 1) ular tomonidan ko‘p savollar berilishini rag‘batlantirish va bu odatni qo‘llab- quvvatlash;
- 2) bolalarning mustaqilligini rag‘batlantirish va ularda javobgarlikni kuchaytirish;
- 3) bolalar tomonidan mustaqil faoliyatni tashkil etilishi uchun imkoniyat yaratish;4)bolalarning qiziqishlariga e‘tibor qaratish.

Quyidagi omillar shaxsda kreativlikni rivojlantirishga to‘sqinlik qiladi:

- 1) o‘zini tavakkaldan olib qochish;
- 2) fikrlash va xatti-harakatlarda qo‘pollikka yo‘l qo‘yish;
- 3) shaxs fantaziyasi va tasavvurining yuqori baholanmasligi;
- 4) boshqalarga tobe bo‘lish;
- 5) har qanday holatda ham faqat yutuqni o‘ylash.

O‘quvchilarning kreativ qobiliyatini rivojlantirish usullari va vositalariga ta’sir qiluvchi muhim omillardan biri o‘qituvchi-o‘quvchilar hamkorligi ekanligiga alohida e‘tibor qaratildi. Ma’lumki, ta’lim jarayoni ikki yoqlama xarakterga ega bo‘lib, o‘qituvchi va o‘quvchilarning teng munosabatlaridan tashkil topadi. Bu jarayonga rahbarlik qiluvchi o‘qituvchi ta’lim jarayonining to‘g‘ri tashkil etilishi, ta’lim maqsadlarining to‘g‘ri amalga oshirilishi va ta’lim natijalari uchun javobgar shaxs hisoblanadi. Ammo bu, ta’lim jarayoni o‘qituvchining to‘liq hukmronligi ostida amalga oshadigan jarayon, degan noto‘g‘ri fikrning tug‘ilishiga asos bo‘la olmaydi. Hozirgi davr talabi ham kimnidir bo‘ysundirish orqali emas, balki hamkorlik munosabati yordamida ijobiy natijaga erishishdir. Ta’lim jarayonida

o'quvchilar faoliyatining shakllanishi fan asoslarini o'zlashtirishga oid mexanizmga bo'lib qolmasdan, balki shaxsning umumiy ijtimoiy-madaniy qobiliyatlarini tarkib toptirishga ham qaratilishini unutmaslik lozim. Bizningcha, o'quv vaziyati ta'lim jarayonini tashkil qiluvchi o'zgaruvchan tizim sanalib, u quyidagicha ikki qismdan iborat:

- o'qituvchi bilan o'quvchilar hamkorligi;
- o'quvchilarning o'zaro bir-birlari bilan hamkorligi.

O'qituvchi bilan o'quvchilarning hamkorligi o'qituvchining o'quvchilarga ko'rsatadigan yordamidan boshlanadi. U asta-sekin faollashib o'quv harakatlariga aylanadi. Natijada, o'qituvchi bilan o'quvchilar munosabati hamkorlik pozitsiyasiga o'sib o'tadi.

Materiallar tahlilining ko'rsatishicha, mantiqiy topshiriqlar hamkorlikda bajarilgandagina bilimlarni o'zlashtirish mahsuldor bo'ladi. Ilmiy manbalarda ta'limning shunday tashkil etilishini hamkorlikdagi mahsuldor faoliyat vaziyati, deb atash qabul qilingan. Pedagogik adabiyotlar tahlili va ijodiy tajribalarimiz natijalariga ko'ra hamkorlikdagi mahsuldor o'quv faoliyati vaziyatini tashkil qilishning 2 asosiy tamoyilini ko'rsatib o'tish maqsadga muvofiqdir:

1. Ta,limda mazmunning izchilligi tamoyili. Unga ko'ra shaxs o'z faoliyatini muayyan maqsad asosida tashkil qilishida mazkur faoliyatning uzluksiz shakllanishi ko'zga tashlanadi.

2. O'qituvchi-o'quvchilar hamkorligining mustaqil ijodiy faoliyat bilan bog'liqligi tamoyili.

O'quv jarayonida o'quvchilar bilan hamkorlik qilish katta ahamiyatga ega. O'quvchilarning ta'limga qay darajada ixlos qo'yishi o'qituvchining mana shu hamkorlikni yarata bilish mahoratiga bog'liq. O'qituvchi bilan o'quvchilarning o'quv faoliyatidagi muhitning to'g'ri uyushtirilishi o'quvchilarning fanga bo'lgan qiziqishlarini oshiradi, ularni butun kuch va g'ayratini sarflashga undaydi. Bu o'zaro muloqotning shunday bir shaklidirki, bunda o'quvchi o'zini pedagogik ta'lim obyekti deb emas, balki mustaqil va erkin harakat qiluvchi shaxs deb biladi. O'qituvchining o'rganilayotgan fan bo'yicha qaysidir bir ma'lumotga aniqlik

kiritish paytida o'quvchilarga yordam so'rayotganday murojaat qilishi hamkorlik faoliyatini yanada chuqurlashtiradi. O'quvchilarni o'rganuvchi va tarbiyalanuvchiga aylantirish o'qish o'qitish jarayonini muvaffaqiyatli olib borishninggina sharti bo'lib qolmay, balki ularni har jihatdan barkamol insonlar qilib tarbiyalashning ham muhim shartidir.

O'quvchi o'qitish va tarbiyalash jarayonining o'zidayoq bilim va tarbiya oluvchi shaxsga aylanadi. Sh.A.Amonashvili ta'lim jarayonida o'quvchi bilan hamkorlik munosabatini o'rnatish lozimligini ta'kidlab, shunday deydi: «O'quvchining o'quv biluv faoliyati nafaqat qiziqarli o'quv material va uni tushuntirishning turli metodlari vositasida, balki pedagogning ta'lim jarayonidagi muomala xarakteriga ko'ra tartibga solinadi. Mehr, ishonch, hamkorlik, hurmat mavjud bo'lgan muhitda o'quvchi o'quv topshiriqlarini oson o'zlashtiradi. Yutuqlari, mustaqil fikri, ijodiy izlanishlari yuqori baholanayotganini ko'rgan o'quvchi yanada murakkab bo'lgan o'quv topshiriqlarini bajarishga intila boshlaydi».

O'qitishda muammoli ta'limdan foydalanish ham, kreativ qobiliyatni shakllantirishda samarali hisoblanadi. O'quvchilarning biror-bir haqiqatni mustaqil izlashi va kashf etishi bilan bog'liq bo'lgan ta'lim metodlaridan evristik yoki tadqiqotchilik metodlari bilan birga o'quvchilarni ijodiy fikr "laboratoriyasi"ga olib kiradigan jarayon ham asosiy ahamiyatga egadir.

Muammoli ta'lim shu jihatdan bir qancha afzalliklarga ega:

1. U o'quvchilarni mantiqiy, ilmiy, didaktik, ijodiy fikrlashga o'rgatadi.
2. U o'quv materialini ishonarli qiladi, bu bilan bilimlarning e'tiqodga aylanishigako'maklashadi.
3. U odatda, ancha ta'sirchan bo'lib, chuqur intellektual his-tuyg'ular, shu jumladan ko'tarinki ruh, hissini o'z imkoniyatlari va kuchiga ishonch tuyg'usini vujudga keltiradi, shuning uchun u o'quvchilarni qiziqtiradi, o'quvchilarda ilmiy bilishga jiddiy qiziqishni tarkib toptiradi.
4. Haqiqat qonuniyatining mustaqil "kashf etilishi" olingan bilimlarni unutmasligi aniqlab chiqilgan, mustaqil hosil qilingan bilimlar unutilgan taqdirda ham ularni tezda qayta tiklash mumkin.

Muammo yuzasidan olib borilgan izlanishlar o'quvchilarning o'quv jarayoniga munosabati o'qituvchi va o'quvchilar o'zaro ta'sir jarayonining to'g'ri tashkil etilishi, o'quv materiallarini tanlash va tashkil qilish, bilimlarni o'zlashtirish jarayonini takomillashtirish usullariga, o'quv natijalariga qo'yiladigan baho tizimiga bog'liqligini ko'rsatdi. Kreativlik va o'zaro hamkorlik bir-biriga mustahkam bog'liq.

Zero, faqatgina yangicha yondashuv asnosida hamkorlik vujudga keladi va mana shu hamkorlikda ijodkorlik o'z ifodasini topadi. Pedagogik kreativlikni faqatgina yangilikka, tajribalar o'tkazishga intilish deb tushunmaslik kerak. Bu intilish sog'lom fikrning rasmiyatchilik ustidan g'alabasini ham ifoda etadi. Demokratiya, oshkoralik bo'lmagan joyda, ma'muriyatchilik va o'qituvchining irodasi bilan dars jarayonida o'quvchilarning mustaqil fikrlash faoliyatiga rahna solinsa ijodiy hamkorlik barham topadi.

Boshlang'ich sinf darslarida o'quvchilarning kreativ qobiliyatini rivojlantirishga xizmat qiladigan topshiriqlar ustida ishlash alohida o'rin tutadi. O'quvchi o'zi uchun qulay sharoitda hayotiy va o'quv tajribasiga tayanib og'zaki yoki yozma nutqi orqali fikrlash faoliyatini amalga oshiradi. Unda har bir fanning o'zi uchun noma'lum qirralari xususida o'qituvchi bilan faol hamkorlik qilish uchun ruhiy tayyorgarlik paydo bo'ladi.

U mavzu yuzasidan berilgan savollarga tegishli javob qaytarish uchun mustaqil ijodiy izlanishlarga harakat qiladi. O'qituvchi bunday hamkorlik jarayonida o'quvchilarning kreativligini o'stirish bilan birga diagnostik vazifani ham bajaradi, ya'ni o'quvchilarning qobiliyati, qiziqish doirasini aniqlaydi, kreativ iqtidorini chamalaydi. Kreativlikni rivojlantiruvchi topshiriqlar ustida ishlash jarayonida bu g'oyat muhimdir.

Boshlang'ich ta'lim – bu har bir bolaning hayotida chuqur iz qoldiruvchi ta'lim turidan biri bo'lib, ta'limning bu bosqichida pedagog o'qituvchilarga katta mas'uliyat yuklatiladi. Ya'ni boshlang'ich sinf o'quvchilarining kreativlik qobiliyatlarini rivojlantirish metodikasi hali maxsus o'rganishni talab etmoqda.

O'quvchilar o'z-o'zidan kreativ bo'lib qolmaydi. Uning kreativ qobiliyati ma'lum vaqt ichida izchil o'qib-o'rganish, o'z ustida ishlash orqali shakllantiriladi va asta-sekintakomillashib, rivojlanib boradi.

O'qituvchilar o'quvchilar bilan hamkorlikda ish yuritib, ularning har bir fikrini inobatga olishi va buni o'quvchiga sezdirishi kabi muhim vazifalarni bajarish orqali o'quvchilarni o'zgacha yondashuvli ya'ni kreativ bo'lishlariga erishishi mumkin. O'qituvchi o'quvchilarga muammoli masala va vaziyatlarni berib, o'quvchining masala yechimini topishga ijodiy yondashishi undagi hissiy irodaviy sifatlarni rivojlanishiga yordam beradi. Bu o'quvchilarni o'z ustida ishlash, mustaqil o'qib o'rganishiga imkoniyat, ichki ehtiyojning oshishiga turtki bo'ladi.

«Kreativlik» tushunchasi «ijod» tushunchasi bilan bog'liq. Biroq, «kreativlik» tushunchasi tegishli lug'atlarda munosib differentsiyasini topmagan va ijod psixologiyasida yetarlicha aniqlanmagan. O'nlab ilmiy ishlarda kreativlikning u yoki bu qirralariga turlicha yondashib, har xil darajada qamrab olinayotganligiga qaramasdan, hozirgacha na muammoning o'ziga va na unga taalluqli bo'lgan amaliy savollarga nisbatan yagona to'xtam mavjud emas.

Yuqoridagi fikrlarni umumlashtirgan holda kreativlik va ijodkorlik aynan bir xil ma'no anglatmaydi degan fikrga keldik. Chunki, ijodkorlik deganda barchaning ko'z o'ngiga ma'lum bir narsani ixtirosi, chizmasi va hokazolar kelishi mumkin. Lekin biz tadqiqotimizda kreativlikni, dars jarayonida berilgan vazifaga hech kimnikiga o'xshamas yo'l topish va uni ilmiy asoslay olish, yangicha fikrlash, uni tadbiq eta olish qobiliyati deb oldik. Ya'ni biz tadqiqotimizda ta'lim sohasiga oid kreativlikni ya'ni boshlang'ich sinf o'quvchilarining kreativ qobiliyatlarni rivojlantirish metodikasini ko'rib chiqamiz. Kreativlik ijodkorlikka nisbatan kengroq tushuncha degan fikrga keldik.

Ma'lumotlarni kuzatish natijasida quyidagi xulosalar ishlab chiqildi:

- 1) avvalo, har bir dars jarayoni tashkil etilishida aniqlik bo'lishi. O'qituvchi o'quvchilarga erkinlikni, albatta, me'yorida ta'minlab berishi lozim;
- 2) boshlang'ich ta'limning o'ziga xos xususiyatlaridan biri bu –bolalarning maktabga tayyorgarlik darajasi, ijtimoiy tajribasi, psixofiziologik rivojlanishi bir

xilemasligidadir.

Shunga ko'ra boshlang'ich ta'lim o'quv fanlari dasturlaridagi topshiriqlarda o'quvchilarda bilim, ko'nikma va malakalarni shakllantirishga e'tibor berilgan bo'lsa- da, ammo o'quvchilarda ijodiy faoliyatni rivojlantirish nuqtainazaridan ularni takomillashtirish zarur. Ya'ni o'qituvchilar ma'suliyatli va e'tiborli bo'lish zarur. Shuningdek, o'quvchilarning kreativ qobiliyatlari rag'batlantirilsa va samimiy muhit yaratilsagina, kreativ fikrlashni odatga aylantira oladilar. Hato qilishdan, muvaffaqiyatsiliklardan cho'chish, haddan tashqari baholarga e'tibor qaratish, tanqidga uchrashdan qo'rqish hissi mavjud o'quvchilarda kreativlik odatga aylanmaydi.

3) muayyan omillar o'quvchilarda kreativlik sifatlari, malakalarining rivojlantirishga to'sqinlik qiladi. Shu sababli pedagogik jarayonda o'qituvchilar ushbu omillarni bartaraf etishga e'tibor qaratishlari kerak.

Quyidagi omillar shaxsda kreativlikni rivojlanishiga to'sqinlik qiladi:

- O'z-o'zini tavakkaldan olib qochish;
- Fikrlash va xatti-harakatlarda qo'pollikka yo'l qo'yish;
- Shaxs fantaziyasi va tasvvurining yuqori baholanmasligi;
- Boshqalarga tobe bo'lish;
- Har qanday holatda ham faqat yutuqni o'ylash.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Mirziyoyev Sh.M. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birgaquramiz. – T.: "O'zbekiston", 2017 yil, 488 bet.
2. Mirziyoyev Sh.M. Erkin va farovon, demokratik O'zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. – T.: "O'zbekiston", 2016 yil, 56 bet.
3. Pedagogik kompetentlilik va kreativlik asoslari" moduli bo'yicha o'quv-uslubiy qo'llanma. :– Toshkent 2015, 40 bet
4. Davletshin M.G., Do'stmuhamedova Sh., Mavlanov M., To'ychiyeva S. Yosh davrlari va pedagogik psixologiya. (O'quv metodik qo'llanma). Nizomiy nomidagi TDPU. 2004-yil. 102 b. 46-47 betlar.

5. Innovatsion ta'lim texnologiyalari va pedagogik kompetentlik moduli bo'yicha o'quv-uslubiy majmua – Toshkent. 2016

6. Jo'rayev P.X., Raximov B.X., Xomatov SH.F. Yangi pedagogik texnologiyalar. Muammoli ta'lim aasoslangan o'quv-metodik qo'lanma. –T.: Fan, 2005, 66 b.

7. Adizov B. Boshlang'ich ta'limni ijodiy tashkil etishning nazariy asoslari: Ped. fan. dok dis. –Toshkent, 2003. – 276 b.

8. Aliyev A. O'quvchilarning ijodkorlik qobiliyati. –Toshkent: O'qituvchi, 1991. 40bet.

9. Yusufaliyeva G.A, Abdurahmonova N.N, To'rabekova A.M “Boshlang'ich sinf o'quvchilarida kreativ qobiliyatlarni rivojlantirishda o'qituvchining ro'li”
ACADEMIC RESEARCH IN EDUCATIONAL SCIENCES VOLUME 2 |
ISSUE 4 | 2021 ISSN: 2181-1385 Scientific Journal Impact Factor (SJIF) 2021:
5.723

ONA TILI DARSLARIDA NUTQIY KOMPETENSIYANI RIVOJLANTIRIVCHI METODIKASI

Oygul MAXMUDOVA,

TDPU, O'zbek tili va adabiyoti yo'nalishi
talabasi. Toshkent. O'zbekiston.

maxmudovaoygul9801@gmail.com

Annotatsiya: ushbu maqolada o'quvchilarning og'zaki nutqida paydo bo'ladigan muammolarning sabablari hamda ona tili darslarida o'quvchilarning nutqiy kompetensiyani, nutqiy faoliyatini rivojlantirish borasidagi turli metodlarning tutgan o'rni, ularni dars jarayonida qanday qo'llash kerakligi haqida so'z yuritilgan.

Kalit so'zlar: ta'lim tarbiya jarayoni, zamonaviy ta'lim, metod, og'zaki nutq, nutqdagi muammo, varvarizm, vulgarizm, argon, jargon, “Sabab-natija”, “Bilasizmi?”, “To'rtinchisi ortiqcha...” guruh, jamoa, muammoli vaziyat.

Аннотация: В данной статье рассматриваются причины проблем устной речи учащихся и роль различных методов в развитии речевой компетентности и

речевой активности учащихся на занятиях родным языком, а также способы их использования в ходе урока.

Ключевые слова: образовательный процесс, современное образование, методика, устная речь, речевая проблема, варварство, вульгаризм, сленг, «Причина и следствие», «Знаете ли вы?», «Четвертое – это плюс...» группа, коллектив, проблемная ситуация.

Annotation: This article discusses the causes of students' oral speech problems and the role of various methods in developing students' speech competence and speech activity in native language classes, and how to use them in the course of the lesson.

Key words: educational process, modern education, method, oral speech, speech problem, barbarism, vulgarism, slang, "Cause and effect", "Do you know?", "Fourth is a plus..." group, team , a problematic situation.

Bilamizki, fikrni ifodalash usuliga ko‘ra nutq og‘zaki va yozma bo‘ladi. Og‘zaki nutq yozma nutqdan quyidagicha farqlanadi: og‘zaki nutq tovush nutqi, yozma nutq esa grafik nutqdir. Og‘zaki nutqda eshitish sezgisi, yozma nutqda esa ko‘rish va harakat (qo‘l harakati) sezgisi asosiy o‘rin tutadi. Og‘zaki nutq ham, yozma nutq ham kishilarning o‘zaro aloqa quroli sifatida xizmat qiladi, ammo og‘zaki nutq aniq hayotiy sharoitda, bevosita aloqa jarayonida yuzaga keladi; yozma nutqdan bevosita, aniq sharoitdan ajratilgan holda ham, kishi ishtirokisiz ham foydalaniladi.

Bugungi kunda yoshlar nutqida eng ko‘p uchraydigan xatolar qatoriga chetki so‘zlardan ko‘p foydalanish ya’ni varvarizm, vulgarizm, argon va jargon kabilarni uchratishimiz mumkin. Bunday hodisalar ham o‘quvchi nutqining sofliqiga, uning mazmundorligiga, bayon qilinayotgan fikrning aniqligiga katta zarar yetkazadi. Yuqorida sanab o‘tilgan ayrim so‘zlarning izohiga alohida to‘xtalib o‘tsak.

Jargon – (frans. safsata) - biror ijtimoiy guruhning o‘ziga xos leksikasi, fonetikasi va grammatikasi bilan umum so‘zlashuv tili va mahalliy dialektlardan farq qiladigan tili. Jargon muayyan ijtimoiy muhitda yuzaga keladi va shular manfaatiga xizmat qiladi. Masalan, yoshlar orasida “ketdim” o‘rnida “sirpandim”, “pul” o‘rnida

“soqqa”, “dollar” o‘rnida “ko‘ki”; san’atkorlar orasida “xizmat uchun haq olmaslik” o‘rnida “tom suvoq”, “pul” o‘rnida “yakan” va h. k.

Argon – (frans. argot — jargon) — ma’lum toifa kishilargagina tushunar-li so‘zlar mavjudligi bilan umumxalq ti-lidan farq qiluvchi, biror ijtimoiy to-ifa, guruh (mas, dallollar, sportchilar, talabalar, o‘g‘rilar va hokazo)ga xos yasama til.

Vulgarizm - haqorat ma’nosida qo‘llanadigan so‘zlar. Bunday leksemalar yoki ularning vulgar ma’nolari adabiy til birligi sanalmaydi, ularni qo‘llash nutq madaniyatiga xilof deb qaraladi, ammo badiiy asar tilida bunday so‘zlardan uslubiy vosita sifatida foydalaniladi.

Varvarizm – (yun. barbaros — aynan ajnabiy) — ma’lum bir tilga chet tillardan kirib kelgan, tilda to‘la o‘zlashmay, yotligi bilinib turadigan so‘z va iboralar. Varvarizmlar asosan so‘zlashuv uslubiga xos, tilning adabiy me’yorini buzadi va uning asosiy lug‘at tarkibiga kirmaydi. Varvarizmlardan ba’zan badiiy adabiyotda mahalliy muhitni berish, obrazlarni xoslashtirishda foydalaniladi.

Og‘zaki nutq jarayonida bunday so‘zlardan foydalanishni kamaytirish uchun avvalo, o‘quvchilar so‘z boyligini oshirish, so‘zlardan o‘rinli va nutq so‘zlanayotgan muhitni inobatga olgan holda foydalanish ko‘nikmasini shakllantirish zarurdir.

Hozirgi pedagogik amaliyotda ta’lim metodlarining 200 dan ortiq turi mavjudligi e’tirof etiladi. Bu kabi metodlar , avvalo, o‘quvchilarda o‘zlarining bilim va ko‘nikmalarini oshirish, o‘z fikrlarini erkin ifodalay olish, so‘z boyligini oshirish, fikr-mulohazalarini himoya qila olish va chiroyli ifodalay olish, guruh va jamoa tartibida ham erkin ishlay olish imkoniyatlarini ochib beradi.

Shu o‘rinda aytish joizki, yuqorida aytilgan 200 dan ortiq ta’limiy metodlar orasida ham o‘quvchilarning nutqiy kompetensiyasini hamda so‘z boyligini oshirishga qaratilgan bir qator metodlar ham mavjuddir. Bularga misol qilib esa , “To‘rtinchisi ortiqcha... ”, “Sabab-natija”, “Bilasizmi?” va kabilarni sanab o‘tishimiz mumkin. Yuqorida sanab o‘tilgan metodlarimizni individual tarzda ham jamoaviy tarzda ham qo‘llay olishimiz mumkin.

“To‘rtinchisi ortiqcha...” metodini og‘zaki nutqni rivojlantirishda qo‘llash mumkin. Metodda o‘quvchilarning barchasiga ma‘lum bo‘lgan ertak, hikoya yoki qissa qahramonlari nomlari yoziladi va ular orasiga ushbu manbaga umuman aloqasi bo‘lmagan yana bir qahramon nomini ham qo‘shib qo‘yamiz. Masalan, Zumrad, Qimmat, Chol, O‘gay ona va Qorbobo kabi. Bunda o‘quvchi ushbu qahramonlar orasidagi ortiqcha bo‘lgan qahramon “qorbobo”ni topishadi. Keying shartda esa o‘quvchi ushbu ortiqcha qahramonni qatnashtirgan holda ertakni yangicha usulda qayta hikoya qilishi kerak bo‘ldi. Bu metod ham bolani ijodiy fikrlash qobiliyatini oshirishga yordam beradi.

O‘quvchilar nutqini rivojlantirishga qaratilgan interfaol metod qatorida “Sabab-natija” metodini ko‘rsatishimiz mumkin. Ushbu metodda sabab-natija tarzidagi savollardan foydalaniladi. Masalan:

- Ota – onani nega qadrlash kerak ?
- Nega “kattalarga hurmatda bo‘ling, kichiklarga izzatda” deyishadi ?
- Nega “Suv- obihayot” deyiladi ?

Ushbu metoddan biror asar g‘oyasini tushunishda o‘quvchilarga yordam berishni ko‘zda tutgan jarayonlarda ham foydalansa bo‘ladi.

“Bilasizmi?” metodi orqali hozirda tilimizda ko‘p qo‘llanayotgan ruscha so‘zlarni o‘zbekcha ma‘nosini bilib olishadi va nutq so‘zlash jarayonida ushbu so‘zning ruscha emas balki, o‘zbekcha variantini qo‘llashga o‘rgatiladi. Ushbu metodni qo‘llashda o‘quvchilar sonidan kelib chiqib uch yoki ikki guruhga bo‘linadi. Har bir guruhga ketma-ketlikda bittadan so‘z aytiladi qaysi guruh aytilgan so‘zning ma‘nosini to‘g‘ri topsa o‘sha guruhga bir ball beriladi. O‘yin oxirida eng ko‘p ball olgan guruh g‘olib bo‘ladi. Beriladigan so‘zlardan namunalar “званок”, “зато”, “слышком”, “ответь”, “хотя бы”, “зарядка”, “точно”, “только” va h.k.

Bundan tashqari, adabiyot darsi va u bilan bog‘liq holda olib boriladigan kuzatish, ekskursiya o‘quvchilarga tabiat hodisalari, kishilar hayoti va mehnati haqida, axloq qoidalari, boshqa kishilar bilan muomala qilish haqida bilim beradi. Bu darslarda bolalar nutqiga, uni shakllantirish va o‘stirishga keng imkoniyat mavjud. Badiiy asarlarni o‘qish, o‘qilganlarni qayta hikoyalash, ekskursiyada, predmet va

tabiat hodisalarini kuzatish vaqtida ko'rganlarini hikoya qilish o'quvchilar og'zaki nutqini o'stirish vositasidir.

Xulosa

o'rnida shuni ta'kidlash joizki, ta'lim jarayonida turli metodlardan foydalanish, o'quvchilar bilan alohida shug'ullanish, o'quvchilarning nutqiy kompetensiyasini oshirishga qaratilgan turli xildagi metodlardan foydalanish, ularni imkon darajada so'z boyligini oshirish, so'z qo'llay olish imkoniyatlarini oshirishga yo'naltirilgan metodlardan foydalanish ta'lim sifatini oshirishga, o'quvchilar va o'qituvchilar o'rtasidagi o'zaro hamkorlikni ta'minlashga, o'z fikrini erkin ifodalay olish imkoniyatlarini oshirishga samarali ta'sir ko'rsatadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Abdullayeva Q. Nutq o'stirish. – T.:O'qituvchi, 1980.
2. Ro'ziyeva D., Usmonboyeva M., Xoliqova Z. "Inetrfaoil metodlar:mohiyati va qo'llanishi". –Tosheknt,2013.
3. Usmonboyeva M., Aripova Sh., Rejametov I., Mo'minova D. "Ta'lim jarayonida interfaol metodlardan foydalanish". – Toshkent,2019.
4. Yo'ldoshev D. O'zbek tili o'qitish metodikasi. –Buxoro.2021.
5. Omanova, M. (2024). IMPORTANCE OF VOICE IN EXPRESSIVE READING. *Galaxy International Interdisciplinary Research Journal*, 12(1), 125-128.
6. Omanova, M. (2024). NIZOMIY GANJAVIY MEROSINING ALISHER NAVOIY IJODIGA TA'SIRI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 4(20), 24-27.
7. Kahramanov K. Naim Karimov Is a literary scholar, Scholar and critic. *Rivista Italiana di Filosofia Analitica Junior*. 2023, Vol 14. ISSN: 2037-4445.
8. Makhbuba Urazbayeva, Burkhanova Feruza, Pardayeva Nigora, Atabayeva Go'zal, Qodirova Mashhura. Issues of Distribution of Bear Image in Uzbek Novels. *Journal of Advanced Zoology*. 2023. 2184-2192 p.
9. Kalandarova D. "Issues of Uzbek Folklore and its Research in Germany". *Journal of Positive School Psychology* 6.9 (2022): 4395-4398.

10. Omanova, M. A. (2020). Updating views on literary heroes and glory in the novels of the period of independence. Novateur publications JournalNX-A Multidisciplinary Peer Reviewed Journal, 6(10), 415-419.

**EFL(Ingliz tilini chet tili sifatida o'qitish) o'qituvchilari tomonidan
foydalaniladigan eng yaxshi o'qitish texnikasi va metodlari**

Ulbosin ARIPOVA,

TATU Olmaliq filiali "O'zbek tili va adabiyoti" kafedrasida assistenti

Chirchiq davlat pedagogika universiteti 1-kurs doktoranti

Dilshoda SATTOROVA,

TDTU Olmaliq filiali 12- XT talabasi

Annotatsiya: Ushbu maqolada ingliz tilining hozirgi Yangi O'zbekistonda rivoj topib borayotgani va ingliz tilini o'rganishning ahamiyati haqida so'z yuritilgan. Ayniqsa, ingliz tilini o'rgatishda foydalanilyotgan eng samarali metodlar va ularning ahamiyati haqida so'z yuritilgan.

Kalit so'zlar: an'anviy o'qitish metodi, TPR metodi, Dayrekt metodi, CLT metodi, Audio lingual metodi, PPP metodi

Abstract: This article talks about the development of the English language in the current New Uzbekistan and the importance of learning English. In particular, the most effective methods used in teaching English and their importance have been mentioned.

Key words: traditional method, TPR method, Direct method, CLT method, Audio lingual method, PPP method.

Ingliz tili fan sifatida qariyb bir necha yildirki O'zbekiston o'quvchi yoshlari va talabalariga o'qitib kelinmoqda. Sir emaski, ingliz tili nafaqat jahon bo'ylab muloqot tili, balki fan va texnologiya tili sifatida ham e'tirof etilgan. Shu bois, ingliz tilini nafaqat shu sohadagi filologlar, balki boshqa soha vakillari ham katta qiziqish bilan o'rganishga kirishgan. Hurmatli prezidentimiz Shavkat Miromovich Mirziyoyevning "O'zbekiston Respublikasida xorijiy tillarni o'rganishni

ommalashtirish faoliyatini sifat jihatidan yangi bosqichga olib chiqish chora-tadbirlari to'g'risida " 2021-yil 19-maydagi PQ-5117-son qarori imzolanishi doirasida hozirgacha juda ko'plab ishlar olib borilgani fikrimiz misolidir.

Chet tilini o'rgatish o'qituvchidan juda katta ma'suliyat va ijodkorlikni talab qiladi. Ayniqsa, hozirgi texnologiya shiddat bilan rivojlanayotgan paytda bu talab yanada ortgan. Chet tili o'qituvchilarining ko'pchiligi an'anaviy o'qitish metodidan foydalanib kelmoqda, aslida bu metod o'z ahamiyatini anchagina yo'qotgan deb hisoblayman. Sababi, bu metod orqali o'quvchi yoki talaba faqat eshitish va yodda saqlash taktikasi bilan ishlidi. Mening fikrimcha, hozirgi o'quvchi yoshlar bundan 15-20 yil oldingi o'quvchilardan fikrlashi va dunyoqarashi jihatidan anchagina farq qiladi. Bu metod esa ularni fanga nisbatan qiziqishini susaytirishi va zerikish hissini tug'dirishi mumkin. Shuning uchun o'qituvchilar dars davomida faqatgina bir metoddan foydalanmasdan, ta'lim berishga ijodiy yondoshishi, har darsda turli metodlardan, interaktiv texnologiyalardan foydalanishi zamon talabi bo'lib bormoqda.

Ingliz tilini o'rgatishda juda ko'plab metod va texnikalar ishlab chiqilgan, ularni ishlatishda albatta talaba yoki o'quvchi yoshlarning yoshi, til bilish darajasi, qiziqishlari ham inobatga olinishi darkor. Jumladan, TPR metodi boshlang'ich sinf o'quvchilari yoki ingliz tilini endigina o'rganishni boshlaganlar uchun juda ham mos. Bu metodni ham onlayn ham oflayn o'rganuvchilarga, hamda katta va kichik guruhli sinflarga ham qo'llash mumkin. TPR metodida o'qituvchi tilni o'rgatishda turli imo-ishoralar, harakatlardan foydalanadi. Bu o'z navbatida hattoki passiv o'quvchini ham darsda faol qatnashishga undaydi. Keyingisi Dayrekt metod bo'lib bu asosan yuqori sinf o'quvchilari yoki talaba yoshlarga qo'llash mumkin bo'lgan metoddir. Sababi bu metod faqat ingliz tilida gapirish va tinglashga asoslangan bo'lib, o'qituvchi faqat ingliz tilida gapiradi va darsda inglizcha atmosfera yaratadi. Bu metodning afzallik jihatida shundaki, ingliz tilini o'rganuvchilar tilni tarjima qilmasdan, balki ana shu tilning o'zida fikrlaydi va muloqot qiladi. Audio lingual metod ham Dayrekt metodga o'xshab ketadi, lekin bunda tinglash va takrorlash darsning asosiy qismi hisoblanadi. Bu metod ham ingliz tilini endi boshlagan o'rganuvchilar uchun bo'lib,

o'rganuvchilarning talaffuzi o'z vaqtida to'g'irlanadi. Ingliz tilini o'qitishda foydalaniladigan yana bir samarali metod bu CLT ya'ni Kommunikativ muloqotni o'rgatish metodidir va asosan ingliz tilini o'rta va yuqori darajada biluvchilar uchun qo'llash maqsadga muvofiq. Bu metodning afzalligi shundaki, dars davomida markazda o'qituvchi emas asosan talaba yoki o'quvchi bo'ladi. Bu metodda o'rganuvchilarni gapirishga majbur qiladigan juda ko'plab mashq va vazifalardan foydalaniladi. Natijada o'rganuvchilarda o'rgangan chet tilini amalda qo'llay olish imkoniyati paydo bo'ladi va ularning o'ziga bo'lgan ishonchi ortadi. TB metodi ya'ni vazifaga asoslangan metod ham CLT metodga o'xshab ketadi, farqi shundaki bu metodni har qanday yoshdagi va darajadagi o'rganuvchilarga qo'llash mumkin. Bu metodda o'rganuvchilar guruh bo'lib ishlashni o'rganadi. Va nihoyat so'nggisi PPP metodi hisoblanadi, bu metoddan hozirda dunyo bo'ylab ko'plab o'qituvchilar foydalanishmoqda. Bu metodni boshqa metodlarga nisbatan mukammalroq desak mubolog'a bo'lmiydi. Sababi bu metodda o'qituvchi o'zining bir darsdagi til o'rgatish maqsadiga bosqichma- bosqich erishadi. Ya'ni dars boshida o'qituvchi grammatika yoki lug'atni tushuntiradi, dars o'rtasida o'qituvchi o'quvchilarning qay darajada tushunganini turli mashq va vazifalar berib tekshiradi. Darsning so'nggi bosqichida esa o'quvchilar mustaqil ravishda o'rgangan narsalarini amalda qo'llovchi vaziyat yaratib uni darsda ko'rsatib berishadi.

Guvohi bo'lganingizdek ingliz tilini o'rgatuvchi metod va texnikalar hilma-hil, men bor yo'g'i bir nechtasinigina sanab chiqdim. Sababi, men sanab chiqqan metodlarni hammasini o'zimning 10 yillik o'qitish tajribamda qo'llaganman va ularning hammasi samarali natijani bergan. Samarali natijani olish uchun albatta qaysi paytda qaysi metoddan foydalanishni bilish, metod tanlashda o'rganuvchilarning yoshi, bilish darajasi va qiziqishlarini inobatga olish maqsadga muvofiqdir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Ellis, R. 1988. Classroom second language development. New York: Prentice Hall
2. Juanna Kosta, &Melanie Williams. (2021). PREPARE student's book (p 14-15)
3. Jones. (2012). Assessing student's grammatical ability.

4. Kiddle. (2013). Developing digital language learning materials.
5. Machnish & Tomos. (2018). DM for Teaching Speaking.
6. Mishra & Koehler. (2016). TPACK Framework
7. McGrath. (2016). Exercise and Worksheet. Ch 4
8. McGrath. (2016). selection and adaptation. Ch 5
9. Macalister, J. (2016). Adapting and adopting materials. In M. Azarnoosh, M. Zeraatpishe, A. Faravani & H. R. Kargozari (Eds.), *Issues in materials development* (pp. 57–64). Brill.
10. Omanova, M. (2024). IMPORTANCE OF VOICE IN EXPRESSIVE READING. *Galaxy International Interdisciplinary Research Journal*, 12(1), 125-128.
11. Omanova, M. (2024). NIZOMIY GANJAVIY MEROSINING ALISHER NAVOIY IJODIGA TA’SIRI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 4(20), 24-27.
12. Kahramanov K. Naim Karimov Is a literary scholar, Scholar and critic. *Rivista Italiana di Filosofia Analitica Junior*. 2023, Vol 14. ISSN: 2037-4445.
13. Makhbuba Urazbayeva, Burkhanova Feruza, Pardayeva Nigora, Atabayeva Go`zal, Qodirova Mashhura. *Issues of Distribution of Bear Image in Uzbek Novels. Journal of Advanced Zoology*. 2023. 2184-2192 p.
14. Kalandarova D. “Issues of Uzbek Folklore and its Research in Germany”. *Journal of Positive School Psychology* 6.9 (2022): 4395-4398.
15. Omanova, M. A. (2020). Updating views on literary heroes and glory in the novels of the period of independence. *Novateur publications JournalNX-A Multidisciplinary Peer Reviewed Journal*, 6(10), 415-419.

BIRINCHI BO'LIM

ADABIYOTSHUNOS QURDOSH QAHRAMONOV IJODIGA BIR NAZAR

Abdug'affor Kirgizbayev. Qutlov o'rnida.....	6
Abdusaid Ko'chimov. Toza buloqlar.....	9
Qozoqboy Yo'ldoshev, Islomjon Yoqubov. Sarhisob.....	26
Boqijon To'xliyev. Qurdosh Qahramonov haqida ikki og'iz so'z.....	50
Bahodir Karimov. Qurdosh akaning ibrati.....	57
Rahmatulla Barakayev. Qo'rdoshim Qurdosh Qahramonov!.....	59
Abdulla Ulug'ov. Zukko tanqidshunos.....	63
Umida Rasulova. Tanqidchining teran nigohi.....	73
Azimiddin Nosirov, Dilafro'z Jabborova. Kamtarin va qalbi daryo adabiyotshunos olim.....	76
Shoira Axmedova. Istiqlol davri adabiy tanqidchiligidan o'rganilishi (Q.Qahramonov ijodi misolida).....	82
Normat Yuldashev. Munaqqid va adabiy tanqidchilik muammolari.....	86
Ergash Ochilov. Qurdosh Qahramonov hangomalari.....	92
Dilshod Rajab. Qurdosh akaga (she'r).....	101
Aliboy Qahramonov. Adabiy tanqid talqiniga doir.....	102
Feruza Burxanova. Ustoz ibrati.....	105
Gulasal Kazakova. Qurdosh Qahramonov – ibratli ustoz	110

IKKINCHI BO'LIM

O'ZBEK MUMTOZ ADABIYOTI VA XALQ OG'ZAKI IJODINING DOLZARB MUAMMOLARI

Ibrohimjon YO'LDOSHEV. Xondamir va uning ijodida Navoiy shaxsiyatining ulug'lanishi.....	114
Ergash OCHILOV. Erkin Vohidovning ijodiy takomilida Fuzuliyning o'rni....	120
Mubora OMANOVA. Bahouddin Naqshband to'g'risidagi ma'lumotlar aks etgan asarlar.....	131
Dilafro'z QALANDAROVA. Epik janrlarning xorijda o'rganilishi masalalari..	137
Nigora PARDAYEVA. Anbar Otin lirikasida badiiy san'atlar.....	142
Nazira MADRAXIMOVA. Ogahiyning "Ruh" radifli g'azali haqida ayrim mulohazalar.....	146
Abduvali AXATOV. Mumtoz adabiyot fenomeni.....	149
Durdona OMONOVA. Alisher Navoiy ijodining turkiy xalqlar adabiyotida o'rganilishi (Ozarbayjon, Turkmaniston, Usmonlilar davlati misolida).....	156

UCHINCHI BO'LIM

XX ASR O'ZBEK ADABIYOTINI YANGICHA BAHOLASH MEZONLARI

Uzoq JO'RAQULOV. Milliy qadriyat falsafasi.....	161
Xurshida XAMRAKULOVA. Kavsar Turdiyeva she'riyatida til ma'naviyati muammosining badiiy talqini.....	169

Yashar QOSIM. Abdulla Oripov lirikasida milliylik va o'ziga xoslik.....	176
Adhambek ALIMBEKOV. Abdulla Sher ijodida bag'ishlov she'rlar.....	186
Laylo SHARIPOVA. Ham ta'lim, ham tarbiya beruvchi she'rlar.....	193
Nargiza TO'XTAYEVA. Ma'rifatparvarlik harakatining o'zbek milliy matbuot va adabiyot rivojida turgan o'rni.....	199
Dilbar HASANOVA. Zamonaviy o'zbek adabiyotida novella janrining o'ziga xosligi.....	204
Ro'ziboy TANGIROV. Shukur Xolmirzayevning "Bodom qishda gulladi" hikoyasidagi insonlar xarakteri.....	207
Ma'mura ZARIPOVA. Tog'ay Murodning "Oydinda yurgan odamlar" qissasida xalq maqollari va iboralarining qo'llanishi.....	212
Umidaxon MANSUROVA. Muqaddas tuyg'ular talqini.....	217

TO'RTINCHI BO'LIM

ZAMONAVIY ADABIY JARAYON VA ADABIYOTSHUNOSLIK MASALALARI

Gulnoza JURAYEVA. O'zbek bolalar she'riyatida poetik mazmun takomili....	224
Obidjon KARIMOV. Adabiyotshunoslik ilmi rivojida Nurboy Jabborovning o'rni.....	234
Mahbuba O'RAZBAYEVA. Xorazm adabiy muhitida Jaloliddin Manguberdi obrazining yaratilishi.....	239
Feruza BURXANOVA. Nazar Eshonqulning ilm - ma'rifat, kitobxonlikka doir qarashlari.....	245
Go'zal ATABAYEVA. Zamonamizning tarixiy romani.....	253
O'tkir ABDUNAZAROV. Nosir Fozilov esse-xotiralarida realistik tasvir va badiiy to'qima.....	258
Rushana ZARIPOVA. Xarakter yaratishda kechinma talqini.....	263
Dilorom XAMIDOVA. Luqmon Bo'rixonning "Jaziramadagi odamlar" romanida peyzaj tasviri.....	270
Maftuna QURALBOYEVA. Romanlarda ijtimoiy masala talqini.....	274
Namuna NAZAROVA. Sirojiddin Sayyid ijodida maqollarning o'rni.....	277
Nigoraxon HOSHIMOVA. Adabiyotda rangning badiiy talqini.....	284

BESHINCHI BO'LIM

O'ZBEK VA JAHON ADABIYOTINING QIYOSIY TADQIQI

Azim SHOIMOV. Estetik ideal va poetik ifoda mushtarakligi	293
Xulkar MUXAMMEDOVA. Sharlotta Bronte ijodida ijtimoiy-realistik xususiyatlarning aks etishi.....	304
Nilufar MUXAMMEDOVA. Amerika hindulari adabiyotida mo'jizaviy realizm xususiyatlari.....	310
Vaziraxon AHMEDOVA. O'zbek va jahon dramaturgiyasidagi	

nazariy masalalarning qiyosiy tadqiqi.....	315
Tolib NAJMIDDINOV. Borxes va sharq.....	321
Sarvarbek TULIBOYEV. Yangi o‘zbek she’riyati shakllanishida turk adabiyotining ta’siri.....	328
Sobira TIRKASHEVA. Alisher Navoiy va Zahiriddin Muhammad Bobur adabiy merosiga oid chet el tadqiqotlari xususida.....	334
Aziza BABAJONOVA. Boris pasternakning “yana bahor” («опять весна») she’ri tahlili.....	339
Ахмедова А., Абдувалитов Н. Төлеген Айбергенов өлеңдерінде туған жер тақырыбы.....	344
Дуйсабаева Д.У., Есқулова А. Бірыңғай мүшелердің тыныс мүшелерін оқыту.....	348
Дуйсабаева Д.У., Игамкулов М. Қазақ тіліндегі жіктік жалғауын оқыту жолдары.....	354
Сапаров Е. Қадыр Мырзалиев шығармаларының тақырыбы мен идеясы.....	360

OLTINCHI BO‘LIM BUGUNGI TILSHUNOSLIK METODOLOGIYASI

Sidikjon MUMINOV, Feruza AKRAMJONOVA. Buvaydaliklar muloqot xulqida qo‘llaniladigan hazil-mutoyibalarning lingvokulturologik tadqiqi.....	366
Nishonboy XUSANOV. Navoyi asarlaridagi taxalluslar.....	370
Xulkar RAXMATOVA. Zid ma’noli so‘zlardagi uslubiy imkoniyatlar.....	376
Nodirjon QURBONOV. Obyektlarning obrazli nomlanishlariga xos bo‘lgan onomastik-derivatsion jihatlarida jamoaviy ijodiylik.	381
Mahliyo XOLMO‘MINOVA. Vatan konseptining o‘rin-joy otlari bilan ifodalanishi.....	387
Maksuda XUSANOVA. Faleronim (orden)larning leksik xususiyatlari.....	391
Jahongir XO‘JANIYOZOV. Yuridik tilshunoslikda partonimiya.....	394
М.АЙСИНА. Словообразование и словообразовательная структура слова.....	397
Mohidil USMONOVA. Pahlavonquli Ravnaq lirikasida qo‘llangan iboralar tahlili.....	403

YETTINCHI BO‘LIM ZAMONAVIY TA‘LIM VA PEDAGOGIKA

Ергаш АБДУВАЛИТОВ, Жаннур АМАНГЕЛДИЕВА. Шакарим Худойбердиевнинг “Лайли-Мажнун” достонини шарҳлаб ўқитиш.....	407
Mashhura KADIROVA. Xalq og‘zaki ijodi janrlarini o‘qitish metodikasini takomillashtirishda zamonaviy axborot kommunikatsion texnologiyalarining o‘rni va ahamiyati.....	412

Umida USMONOVA. Badiiy obraz turlari.....	419
Абдувалитов Н., Ү.Батырбеков. Әдебиет сабақтарында жазбаша тіл ұстартудың жолдары.....	426
Абдувалитов Н., Л.Нарибентова. Әдебиет сабақтарында қолданылатын тапсырмалардың түрлері.....	430
Nargiza URAZOVA. Akademik litseylar adabiy ta'limi samaradorligining hozirgi ahvoli.....	433
Nargiza MIRZALIYEVA. Abdulla Qahhor hikoyalari qahramonlar nutqining qiyosiy tahlili.....	442
Gulnora UMARBEKOVA. Kompetentsiyaviy yondashuv asosida o'quvchilarning kreativ fikrlashini rivojlantirish pedagogik-psixologik muammo sifatida.....	447
Oygul MAXMUDOVA. Ona tili darslarida nutqiy kompetensiyani rivojlantirivchi metodikasi.....	455
Ulbosin ARIPOVA, Dilshoda SATTOROVA. EFL(Ingliz tilini chet tili sifatida o'qitish) o'qituvchilari tomonidan foydalaniladigan eng yaxshi o'qitish texnikasi va metodlari.....	460

“O‘ZBEK ADABIYOTSHUNOSLIGINING DOLZARB MASALALARI”

**mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya
materiallari**

Bosishga ruxsat etildi. 29.03.2024-yil.

Qog`oz bichimi 60x84 1/16. Times New Roman garniturasida terildi.

Ofset uslubida oq qog`ozda chop etildi.

Nashriyot hisob tabog`i 31.25, Adadi 50. Buyurtma № 130

Bahosi kelishuv asosida

Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika

universitetining bosmaxonasida chop etildi.

Manzil: Toshkent shahar Chilonzor tumani,

Bunyodkor ko`chasi 27 uy.